

YAZAN
MEHMED ZEKİ PÂKALIN

SON
SADRÂZAMLAR
VE
BAŞVEKİLLER

ÜÇÜNCÜ CİLD

İSTANBUL
AHMET SAİT MATBAASI
1942

MÜELLİFİN DİĞER ESERLERİ

MÜELLİFİN DİĞER ESERLERİ

BASILANLAR :

Maktul Şehzadeler (eski harflerle tükenmiştir)
Tanzimat Maliye Nazırları 1 - 2 cild
Mahmud Nedim Paşa
Midhat Paşa
Hüseyin Avni Paşa
Son Sadrâzamlar ve Başvekiller 1 - 3 cild

BASILACAKLAR :

Son Sadrâzamlar ve Başvekiller 4 üncü ve 5 inci cild-
ler.
Maliye Tarihi 6 cild
Tarihî Ta'birler ve Istılahlar Ansiklopedisi 4 cild
Sicilli Osmanî Zeyli 2 cild
Tarihî Fıkralar 2 cild
Eski Osmanlı Merasimi ve Teşkilâtı
Sadaret Hattı Hümayunları
Tanzimatdan Cümhuriyete Kadar Sadrâzamlar
Eski Osmanlılar
Büyük Reşid Paşanın basılmamış yazıları
Tarihden Sahifeler
Namık Kemal'in mektupları
Manzum portreler
Mekteb fıkra ve lâtifeleri
Seçme Beyitler
Seçme kıt'alar ve Rubailer
Maniler

AHMED HAMDÎ PAŞA

Eski sadrâzam Melek Ahmed Paşa ahfadından Yahya Beyin oğludur [1].

1826 (H. 1242) de İstanbulda doğdu.

Okuduğunu anlıyacak ve anladığını yazacak kadar bir tahsilden sonra, henüz on beş yaşında iken, o vak-
tin usulü mucebince Babîlîde eski Kethüda kalemine
çırağ oldu 1841 (H. 1257).

Bir buçuk sene sonra Sadaret Mektubî kalemine da-
hil ve Şeyhülislâm Meşrebzade Arif Efendiye damad
oldu.

1844 (Şevval 1260) de hocalık, daha sonra rabia' rüt-
besi verildi.

1847 (H. 1263) de Darı Şûrayı Askerî maiyetine me'-
mur oldu. Bilâhare Darı Şûrayı Askerî Başkitabeti mua-
vinliğine, bir müddet sonra Mektubii Seraskeri muavin-
liğine ta'yin olundu. 1851 (H. 1267) de salise, sonra
mültemayız, daha sonra da ulâ sanisi rütbelerini ihraz
eyledi.

1861 (23 Receb 1277) de Darı Şûrayı Askerî Baş-

[1] Sadrâzam Hüseyin Paşanın kethüdalığında bulunmuş olan
Yahya Beyin tercemei hâline dair ma'lûmat elde etmek kabil olama-
maktadır.

kâtibliğine, 1862 (15 Ramazan 1278) de Darı Şûrayı Askerî a'zalığine, 1863 (Muharrem 1280) de Darı Şûrayı Askerî Harbiye dairesi Başkitabeti muvakkatesine nasb ve ulâ evveli rütbesi tevcih olundu.

1868 (Rebiülevvel 1285) de Divanı Ahkâmı Adliye Hukuk dairesi riyaseti vekâletine, yine o sene (25 Cümadelâhire 1285) de, balâ rütbesi ile, Evkafı Hümayun Nezaretine, 1869 (16 Muharrem 1286) da Serasker Müsteşarlığına ta'yin ve müteakiben ikinci rütbe Osmanî nişanı ile taltif olundu.

Ali Fuad Bey «Ricali Mühimmei Siyasiye» adlı makaleler silsilesinde Müsteşarlığa ta'yinini Hüseyin Avni Paşaya atfediyor, ve şu ma'lûmatı veriyor :

«Hüseyin Avni Paşa Seraskerlik makamına gelince vaktile Darı Şûra riyasetinde tanıyıp iktidarını takdir etmiş olduğu Hamdi Beyi Müsteşarlıkla refakatine almak isteyip müşarünileyh ise halen bulunduğu vükelâlık mevkiinden Müsteşarlığa intikalini bittabi' arzu etmemesine mebnî maaşına on bin kuruş zam ile taltif suretile kendisini mezkûr Müsteşarlığa ta'yin ettirmiştir [1].»

1871 (29 Rebiülevvel 1288) de, vezaret rütbesile, Maliye Nazırı oldu. Yine o sene (8 Receb 1288) de Rüşumat emniyetine nakl ve aradan bir hafta geçmeden (14 Receb 1288) de Aydın valiliğine ta'yin edildi. O sırada birinci rütbe Mecidî nişanı ile taltif kılındı.

1872 (25 Rebiülevvel 1289) da Tuna valiliğine, 1873 (19 Safer 1290) da, Es'ad Paşanın azlile Şirvanizade Rüşdü Paşanın Sadrâzamlığa nasbında, ikinci def'a, Maliye Nazırlığına ta'yin ve yine o sene (Cümadelâhire 1290) birinci rütbe Osmanî nişanı tevcih edildi. 1874 (15 Muharrem 1291) de Maliye Nazırlığından infisal etdi. Bir

[1] Servetifünun, Cild 62, numara 140, 1614.

hafta sonra (22 Muharrem 1291) ikinci def'a Aydın valiliğine ta'yin ve yine o sene Zilhiccesinin yirmisinde (1875) Suriye valiliğine nakledildi. (Şam) ın havasile im-tizaç edemediğinden 1876 (13 Rebiülâhir 1293) de isti'fa etdi.

İstanbul'a avdetini müteakib (Receb 1293) Kavaimi Nakdiye komisyonu reisliğine, yirmi gün sonra Şûraya Devlet a'zalığı inzınamile Mülkiye dairesi reisliği vekâletine ve yine o sene (6 Şaban 1293) de Hazinei Hassa Nezaretine ta'yin ve 1877 (3 Zilka'de 1294) de Dahiliye Nazırlığına tahvil edildi.

1878 (7 Muharrem 1295) de Sadrâzam oldu.

Hattı Hümayunun sureti

«Veziri meâlisemirim Hamdi Paşa,

«Ahvali hazıranın ehemmiyetine ve tedabiri lâzıme-nin sür'atı cereyanı lüzumuna mebni hey'eti vükelâımız-ca başlu bir tebeddüle lüzumu kavi müşahede olunduğundan ve Edhem Paşanın dirayet ve iffeti müsellemler ve kendüsinden ezher cihet hoşnudumuz berkemal ise de hasbel'vücut bir müddet meşagilden hâli kalması iktiza eylediğine binaen hizmeti mühimmei sadaret derkâr olan liyakatiniz ve istikameti efkâr ve e'aliniz cihetle uh-dei hamiyyetinize tefviz olunmuş ve Dahiliye Nezareti Mabeyni Hümayunumuz başkitabetinden münfasıl Said Paşaya ve Hazinei Hassa Nezareti a'yandan Namık Paşaya ve Maliye Nezareti Rüsumat Emîni Kâni Paşaya ve Maarif Nezareti a'yandan Ahmed Vefik Paşaya ve Rüsumat Emaneti Sadık Paşaya ihale olunup Maliye Nazırı sabık Yusuf Paşa hasbelhal ehemmiyeti bedihî olan Trabzon vilâyetine ve Maarif Nezaretinden münfasıl Kemal Paşa Meclisi A'yan a'zalığına ta'yin kılınmıştır. Beyana

kâcet olmadığı üzere halı hazır içinde en mühim ve calibi dikkat olan şey düşmanın taarruzat ve tecavüzatı külmıyesi olup muharebei hazıra üzerine ihzar ettiğimiz kuvvet hasmımızın kuvvetine muadil olduğu ve mebadî harbde galebatı adide istihsal olunduğu halde muahharen görülen netayıci gayri maraziyyenin a'zamu esbabı kumandanların bazı hatiy'atı eseri olarak gailenin indifasını müteakiben bu nevi' ahvale terettüb edecek muamelâtı kanuniyyeye bir sureti mahsusada bakılacağı derkâr ise de hatayayı vâkıadan memlekete aid olan mazar ve hasarı ta'mir ve müstakbeli te'min için muktezayı dirayetiniz veçhile sair vükelâmızla bil'ittihad ifayı mesatî malânihaye ve devletimizin muhibbi hassı bulunan devletlerin temenniyat ve ihtaratı hayırhahanelerinden ve tamamıyyeti mülkiye ve istiklâlimize kâfil olacak esbabdan istifade olunması ehassı makasidimizdir. Hak tealâ muvaffak buyura. 7 Muharrem 1295.»

«Mir'ati Hakikat» de [Cild - 3, Sahife 23] sadarete ta'yini şöyle yazılıdır :

«Dahiliye Nezaretinde bulunduğu esnada Pilevnenin sukutu ve Şibka kolordusunun esaretile her tarafta mağlûbiyetin tevalisi ve Rus ordularının sür'atle ilerlemesi üzerine Sultan Abdülhamid sulh için bir çare aranılmak için vükelâyı saraya celb ve da'vetle akdedilen meclisde âra ikiye inkısam ederek bir kısmı izharı fütür ile hemen Rusya devletine bil'müracaa sefki dimaya nihayet verilmesi, diğer kısmı ise meydanı harbde son dereceye kadar sabr ü sebat gösterilmesi tarzında bulundukları ve müzakere âdeta bir mücadele şeklini almış olduğu sırada Hamdi Paşanın «Bekayi deaimi saltanatı seniyyeye hizmet ancak bugün içindir. Müsalâhanın çaresi aranılmakla beraber payitahtın esbabı muhafazasına müsaraat ve velini'metimiz olan Devleti Aliyyenin de-

namı şevketi zımnında hepimiz sarfı hayat etmeliyiz» yolunda irad eylediği mütecellidane sözler sureti hafiyye-de müzakeratı istima' etmekde olan Abdülhamidin nazarı dikkat ve takdirini celb ederek kendisini ertesi günü makamı sadarete getirmiştir.

Hamdi Paşa sadarete geldiği zaman vaz'iyet, Hattı hümayunda da açıkça yazılı olduğu vechile, pek elim idi. Rusya ile açılmış olan harbde ordu bozulmuş, düşmanın İstanbul üzerine yürümesi için ortada bir mâni' kalmamış idi. Bu sebeble sadarete gelince vükelâyı toplıyarak askerlik ve siyaset noktalarından vaz'iyeti tedkika koyuldu. Bir taraftan Edirnenin muhafazası, diğer taraftan payitahtın müdafaası için askerî tedbirlere müracaat edildiği gibi siyasî teşebbüslere de girişildi. Fakat Rusların durdurulması imkânı bulunmadığı askerî mütehassısların raporlarından anlaşılmakla beraber siyasî teşebbüslerden de bir netice çıkmıyacağı anlaşıldığından Rusalarla doğrudan doğruya sulh çaresine bakılmak lâzım geleceği neticesine vırlmakla o yola baş vuruldu ve devlet için çok ağır olan Edirne mütarekesi akdedildi.

Mütarekenin yapılması Hamdi Paşa için mütecellidane bir hareket sayılabileceği gibi yirmi üç gün süren sadaretinde daha başka tecellüdkâr hareketler göstermekden de hâli kalmadı. Abdülhamidin mes'uliyet mes'elesi hakkındaki teşebbüsünü önlemesi ikinci ve padişaha Yıldız sarayını ve orada oturmakla tutduğu muhteriz vaz'iyeti bırakarak Beşiktaş sarayına nakil ve halkın sevgisine dayanmasını tavsiye eylemesi de üçüncü bir cür'etkâr teşebbüsdür.

O zamanı idrâk etmiş ve vazifesi icabı olarak hâdiselere yakından ittila' peyda eylemiş olan Mahmud Celâleddin Paşa bunu şöyle yazıyor :

«Edirne'de imza olunan esas sulh mazbatası Devleti Âliyyenin harben uğradığı belâyı hezimetin netayici ta-büyyesinden olan şeraiti mülhike ve muzirreyi câmi' ol-masına mebni Sadrâzam Hamdi Paşa te'mini istikbal için ta'miri hale çalışılması farizasını cümleden evvel mey-danı mülâhazaya koyup mecalisi meşveretde makalâtı ta-vilei mühimme serd ve ityan eyler idi. Padişahı zaman Abdülhamid Han hazretleri ise kendü saltanatları eva-nında mağlûbiyeti harbiye sebeble Memaliki Mahrusei Osmaniyyenin bir inkısamı külliye uğramasından dolayı bittabi' müteellim olarak şu halin efkârı umumiyyede hâsıl ettiği te'sirâtı azime ve o sebeble şüyu' bulan bazı ekavili elimenin kendulerince bais olduğu ıztırab ve en-dişeye Hüdavendigârı sabık Sultan Muradı Hamis taraf-darlarını fesadâtı dahiliyeye yol açmak ve bu tarik ile Hüdavendigârı müşarünileyhi tekrar tahtı saltanata ic-lâs ettirmek kaydında bulundukları rivayâtı munzam ol-masile bir seneye yakın zamandan beru Beşiktaş vera-sında kâin Yıldız kasrında kemali ihtiyat ile ihtiyarı ika-met ve muhafazaları için asakiri külliye cem' ve ta'biye-sine dikkat buyurmuşlar idi. Lâkin ezhanı nâs Rusyalu-ların galebatile galeyana başlayınca padişahın öyle bir âlemi tahaffuzda imrârı evkat etmesi makalâtı günagün intişarına bais olduğu gibi muharebatça hezimetî müteta-biânın vukuu bahsinde birtakım seyyiat ta'dadile sarayı hümayun ve vükelâyı devlet aleyhinde zebandırızlıklar ayyuka çıkıp meclisi meb'usanın encümeni hususilerinde dahi efkârı âmmeye muvafık ta'nezenlikler istidada başla-dı. Hattâ bu sırada Serasker Rauf Paşanın hatiy'atı ve Damad Mahmud Paşanın seyyiatı ve Rusya ticaret va-purlarının Karadeniz boğazına kadar tasallutla Osmanlı sefaînini sürüyüp götürmelerinden ve o cihetle hasrı bahri-yi hükümsüz bir hale getirmelerinden dolayı Bahriye Na-zırı Said Paşanın sui muamelâtı ta'dad ve umuru harbi-

Hamdi Paşa

yeye sarayı hümayundan müdahale vukuu sabıka Mabeyn Başkâtibi ve hâlâ Dahiliye Nazırı bulunan Said Paşaya isnad olunarak bunlardan ademi emniyyet izhar edilmiş idi.

«Binaenaleyh Sadrâzam Hamdi Paşa bidayeti me'muriyetinden beru padişah hazretlerine arz ve beyanı ahval ile müşarîniylehimin azillerini taleb ediyor idi. Lâkin ma'ruzatı vâkıadan efkârı şehriyaride hâsıl olan teessür zayıfatı harbiyenin esbabı mucibesince sarayın müdahalesi lâkırdısına münhasır olmakla bundan tebriyeti zimmeti ve vükelâya atf ve tahmili mes'uliyeti hâvi tarafı şahaneden verilen cevablar haklarında arzı şikâyet olunan zevatın ma'lûmları olarak envay ilkaâta başladıklarından sadrâzâmın ifadatına hey'eti meb'usana istinaden makamı saltanatı tehdid ma'nası verilerek buna galebe için meb'usan nezdinde ahvali hazırâ mes'uliyetinin vükelâya aidiyyetini isbat ile zatı hümayunu beriyyüzzimme gösterecek mealde Dahiliye Nazırı Said Paşa tarafından bir lâyiha kaleme alınıp bunun meclisi meb'usana irsali indi padişahide takarrür etmiş idi. Ancak böyle bir tebliğin icrası hey'eti meb'usanca birçok ebhas ve makalâtı da'vet etmek tabii bulunduğundan Mabeyn Başkâtibi Lebib Efendi ikinci mabeyinci Osman Beye nihani nakli macera ederek «eğer bu lâyiha meb'usana gönderilir ise padişahın hükmü ve vükelâyı devletin kadir ve haysiyyeti kalmaz. Bunun te'hiri çaresini bulacak ancak sizsiniz» zemininde sözler ilka eder. Osman Bey padişahın lalâlığından yetişmiş olmak müna-sebetile nezdi hümayunda kelâmı müessir olduğundan başkâtibin ifadatını dinleyip icrayı iktizasını deruhde eyler. İşte o esnada şehriyar hazretleri lâyihayı hey'eti meb'usana götürmek üzere Osman Beye tevdi' etdikde bazı sözlerle padişahın bir dereceye kadar nazarı dikkatini celb ederek evvelen Sadrâzama iraeşiçün tahsil mü-

saade eyledikten sonra Babıâliye azimete şitab eder. Sadrâzam lâyihayı okudukda ağlamağa başlayıp «bu lâyiha bir kerre meb'usan eline düşerse padişahlık ve vükelâlık hükümsüz bir hale gelir, hepimiz meb'usana itaat etmeğe mecbur oluruz. Bir aralık padişahı dahi götürüp müahezeye kalkışırlar. Şevketlû efendimiz kendusini bu selâsil ve aglâle nasıl teslim edecek, artık bu lâyihayı meb'usana götürüp götürmemek senin hamîyyetine kalmışdır sen bilirsin» demekle Osman Bey kâğıdı koynuna koyup saraya avdet ve arzı ma veka'a cür'et eder. Lâkin padişah hazretleri Osman Beyin lâyihayı meb'usana tebliğ etmeyip de hodserane hareketle geruye götürüşünden fevkal'gaye hiddetlenip anı tekdir ve tevbihde derecei ifrata gıtdiler ise de Sadrâzamı celble istizahı fikir ve mütaleasına rağbet etdiklerinden Osman Beyin ifadatını müeyyid cevab aldıklarından lâyihayı hey'eti meb'usana göndermiyerek tevkif ve ibtal buyurdular, ancak Sadrâzam ıslahı ahvali devlet hakkındaki fikir ve mütaleasını teşdid ederek padişah hazretlerine «Yıldız kasrında tahaffuzî ikamet buyurulmanın zamanı değildir, düşman payitahtınıza kadar geldi, devletiniz tehlikei azimeye uğradı, böyle taharrüz ve teterrüs halinden çıkıp Beşiktaş sarayına naklederek tebeai sadıkanızın mahabbetile tahaffuza meyli eskâr buyurmalısınız ve tahsisatından açke terkile idarei maliyei devletçe bir tasarrufi hakikî icrasına yol açmalısınız» mealinde sözler söylemiş ve meb'usanca hareketleri baisi kıl ü kalolan vükelânın azil ve tebdilleri lüzumunu tekrar arz etmiş idi, hattâ bu ifadatını tahriren dahi ortaya koymak için müverrihi hakire bir takrir müsveddesi sipariş etmekle beraber «ben şu ma'ruzatı sevki sadakatle ihtiyar eyledim, padişahımız ya icralarına müsaade buyurur, yahud beni azil eder, şu neticelerin ikisi dahi maksadıma muvafıkdır» demekle muhafazai cah ve makam kaydında olmadığını tasrih

eyledi. Lâkin padişah hazretleri Sadrâzâmın ifadatından fevkalgaye mütekedder olup ezcümle kendilerinin Beşiktaş sarayına nakilleri tahtı saltanatdan hal'leri niyyetini teshil edeceği zannında bulunmalarile anın teklif edilmesine öyle bir maksadı hafinin icrası için hazırlanmış mukaddimeci iğfaliye ma'nası verdiler. Ve evvel emirde meb'usanca olan kıl ü kalın indifiçün meclisi meb'usan reisi Hasan Fehmi Efendiyi ki da'va vekili iken Meb'us intihab edilmiş ve riyasete gelmiş idi. Nihani ele alarak bazı hedaya ile dahi taltif buyurdualr. O cihetle Hasan Fehmi Efendi Sadrâzâmın meb'usana isnad ettiği ifadatı tekzib eylediğinden müşarüniyleyin azil ve tebdili zihni hümayunda takarrür eyledi. [1].»

Abdülhamidin Hamdi Paşaya gücenmiş olmasının sebeblerinden birini de yine Mahmud Celâleddin Paşanın şu izahatından öğreniyoruz :

«Bu içtimain illeti gaiyesi İngiliz donanmasının Boğazdan girmesine mukabil Rusya imparatorunun İstanbul'a asker sokmak istemesi üzerine Devleti Aliyyece itihaz edilecek mesleğin ta'yininden ibaret iken padişah hazretlerinin Ahmed Efendi [2] hakkında gösterdikleri şiddet ve hiddetin sebebi hafisi şudur ki mumailerh bazı vükelâ hanelerine ve hususa Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşanın sarayına müdavim olup o esnada ise sadrı sabık Hamdi Paşanın makamı saltanata ağır gelen ma'ruzatının padişah hazretlerince te'sirâtı henüz zail olmamış ve Damad Mahmud Paşa dahi Tophane Müşirliğinden infisal etmesile dilgir olarak karabeti sihriyesine mağruren padişaha ağır sözler söyleyip hattâ kendisinin silki vükelâdan ihracı harbin neticei mağlûbânesini ihzar eden seyyiat ve hattiyatda zimedhal olduğu

[1] Mir'ati Hakikat, Cild - 3, Sahife : 58 - 60.

[2] İstanbul meb'usu.

beynel'meb'usan ve beynennâs söylenmekde bulunmasından neş'et eylediği mealinde padişahın verdiği izahata dürüştane cevaplar vermiş olduğunu müteakib sarayda akdi meclis olundukda Ahmed Efendinin ahvali maziye-ye aftı misal ile açıkdan açığa etdiği ta'rizatı padişah hazretleri evvelce Hamdi Paşanın ve muahharen Damad Mahmud Paşanın hey'eti meb'usarı makamı saltanat aleyhine tahrik etmiş olmalarının âsarından addederek ızharı şiddet ve hiddetden kendülerini alamadılar [1].»

Filhakika hemen o günlerde, 1 Safer 1295 (M. 1880) azil ve İstanbulda kalması da muvafık görülmiyerek o gün, üçüncü def'a Aydın valiliğine ta'yin olundu.

Ali Ekrem Bey «Hatırat» ında Hamdi Paşanın sadaretden azlinden bahsederken Sadrâzâmın tecellüdde ileri gitmesi Meb'usan Meclisinin dağıtılmasını intaç etdiğini yazıyor. Hatırat sahibi diyor ki :

« Padişahın kanaati dürendişanesi Sadrâzâm Hamdi Paşanın, Midhat Paşa merhumun isrine iktifaen, lüzumundan fazla hak ve tecellüd lisanını ihtiyar etmesiyle sarsılmış olmasaydı Meclisi Meb'usarı dağıtmağa yine teşebbüs etmez, meclisi yine mu'tedil bir şekilde muhafaza etmeğe çalışır idi. Hayfa ki o zamanın ricalinden erbabı namus Sultan Hamidin fıtratını anlıyamadılar. Erbabı namusu bir ekseriyeti kahire ile ezen güruhı sifle ise bilâkis padişahı pek iyi tanıdılar : Hamdi Paşanın düşmanın payitaht kapılarına erişdiği bir sırada padişahın Yıldız sarayında ve binlerce asker ortasında muhafazai nefis gaygusuna harsı işgal etmesi değil, Dolmabağçe sarayında ikamet ederek millete beraber yaşaması lâzım geleceğini Abdülhamide bi mühaba arz ederken erbabı tezvîr ve fesadda Bulayır istihkâmatını olsun Ruslara karşı müdafaaya çalışmakda olan Süleyman Paşanın meb'usandan bazı zevata mektublar yazarak mağ-

[1] Mir'ati Hakikat, Cild 3, Sahife : 73.

lûbiyeti harbiyeyi padişahın müdahalâtına ve vükelânın sui idaresine haml ve isnad etmekte olduğuna dair hakı-payı şahaneye mel'anet pareler yağdırıyorlardı [1].»

1879 (11 Safer 1296) da Bağdad valiliğine nakil olunmuş ise de me'muriyetinin Hicaza tahvilini talep etmesile Aydında ibka ve 1880 (27 Şaban 1297) de Suriye valisi Midhat Paşa ile becayişi icra kılındı. Yine o sene (7 Muharrem 1298) de murassa' Osmanî, 1885 (10 Receb 1302) de murassa' Mecidî nişanlarile taltif olundu. Muh-telif tarihlerde Rusyanın birinci rütbe Sent Etiyen, Avus-turyanın birinci rütbe Jözef, İranın birinci rütbe şir ve Hurşid nişanlarını ihraz eyledi.

Devren (Beyrut) a geldiği esnada 1885 (17 Zilka'de 1302 - 14 Ağustis 1301) de göğüs ve kalb hastalığından öldü. Beyrutda Sultanî mektebi civarında hazırlanan yere gömüldü ve irade ile üstüne türbe yapıldı. Evlâd ve ahfadı yokdur.

Ali Fuad Bey «Ricali Mühimmei Siyasiye» başlıklı makaleler silsilesinde füce'den vefatının sarayca mucib olduğu telâşı kaydederken bazı ma'lûmat da veriyor. E-hemmiyetine binaen o satırlar aynen naklolunmuştur :

«Hamdi Paşa sadaretden infisalini müteakib Aydın valiliği ile merkezi saltanatdan ib'ad ve iki buçuk sene kadar orada ifayı hizmetden sonra Midhat Paşanın Suriyeden kaldırılmasına lüzum görülmesine mebni anınla becayişi icra kılınmıştır. Suriyede bulunduğu müddetçe hüsnü hizmet ve teskini ezhanı ahaliye ihrazı müvaffakiyet etmiştir. Bu cihetle merkezi saltanatdan çıkarmak için valiliğe sevk olunan emsaline kıyas olunmıyarak hakkında hürmet gösterilir, ve mühim hususlarda sarayca doğrudan doğruya kendisile muhabere olunur ve iş'ara karını iş'af olur idi. Fakat vilâyetden afvile Dersaad-

[1] Yeni Gün, 17 Kânunusâni 1336 - 1920.

dete avdetine müsaade i'tası hakkındaki mütevali mü-racaatı mazharı tervic olmamıştır. Müşariünileyhin valilikde idaresi müstakimane ve vâkıfane olmakla beraber biraz hodkâmane ve mütehakkimane imiş. En büyük emeli Cebeli Lübnan imtiyazatının feshi maddesi olup o zamanlar Suriyeye tâbî olan Beyrutda bulundukça Cebel reislerini nezdine celb ile kendilerini bu maksada imaleye çalıştığı mervidir. Ancak bu hususda muvaffakiyet ümid ettiğiine akıl erdiremedim.

« Kendisi sarayca her ne kadar i'tibar ve i'timada mazhar olmuş ise de bu gibi ma'ruf zevatın harekât ve muamelâtça yine bir nezareti mahsusa altında bulundu-rulmaları o zamanın politikası icabınca mültezem olduğundan kendisine karşı Ordu Müşiri Hüseyin Fevzi Paşa taslit edilerek daima onunla uğraşmağa mecbur olmuşdur. Bu yolda birçok ma'ruzatını gördüm. Nihayet uğraşa uğraşa Hüseyin Fevzi Paşanın azline muvaffak olmuş ise de müşariünileyh İstanbula avdetinde Yaveri Ekrem Derviş Paşaya dehalet ve bazı muamelâtı mahalliye-den bahisle Hamdi Paşayı siayet etmiş, ve vaktile Beşinci ordu müşiriyetinde bulunarak ahvali mahalliyyeye vâkıf olan Derviş Paşa da ma'lûmatı mahalliyesine istinaden aleyhinde idarei lisan eylemiş olduğundan şimdiye kadar hakkında ibzal buyurulan teveccühâtı şahane-ye külliyyen izharı nedamet buyurulmuş olduğu yolunda bu iradei seniyye başkitabetden kendisine bir telgraf çekilmesile o sırada devren Beyrutda bulunan Hamdi Paşanın bu muameleden müteessiren âni bir suretde irtihâli vuku' bulmuş olduğu cümlei mesmuatdandır. Vefatında nezdinde bulunan evrak saraya celb edilip elyevm hazinesi evrakda mahfuz olduğundan bunları tedkik ettiğim sırada o yolda bir telgrafnameye müsadif olmadımsa da ahiren bu babdaki mesmuatı te'yid edebilecek bir emareye desteres oldum.

«Söyle ki : Hamdi Paşanın füceten vefatı Tarik gazetesinde görülmesi sarayca telâşi mucib olarak Başkita-
betden Sadrâzam Said Paşaya geç vakit tebliğ olunan
iradei seniyyede bu havadisın sıhhat ve ademi sıhhatinin
tahkikile anızı, ve sahîh ise müşarünileyhin tercemei kâ-
linin yerli ve ecnebi lisanında münteşir evrakı havadis-
le yarın tafsilen i'lânı iş'ar ve gece saat üç buçukda gön-
derilen ikinci tezkerede de «tahkikatı mükemmele icra-
sile neticesinin ve bu babda ne tedabir ittihaz kılınmış
idüğünün o gece arzı tekrar kılınmış olduğu gibi ertesi
gün tebliğ edilen diğer bir iradede dahi müşarünileyhin
keyfiyeti irtihalinin bilcümle gazetelere dercile i'lân et-
dirilmesi muktezayı iradei seniyyeden olduğu halde Ta-
rik gazetesinden maada gazetelerde münderiş olmaması
esbabının tahkikile hemen arzı emrolunması üzerine za-
ten mütelâşi bulunan Said Paşa bir kat daha telâşa dü-
şerek olbabda takdim eylediği tezakiri hususiyede mü-
şarünileyhin haberi vefatının sıhhati haremi ve Suriye
merkez mutasarrıfı tarafından alınan telgrafnamelerle te'-
yid ve kendisinin sadır ve kalb illetinden muhtarib ol-
duğu halde vefat eylediği, ve emri tedfinin ihtifalât ve
tevkirâtı kâmile ile icrası hakkında teldkki olunan iradei
seniyye üzerine bilcümle me'murlar, ve elbisei resmîye-
lerini lâbis olarak konsoloslar dahi oldukları ve ahaliden
de elli bin kişiden ziyade cemaat bulunduğu halde vasatı
beldede tedarik olunan mahalli münasibe defnedildiği
dahi Beyrut mutasarrıflığının telgrafnamesile tavazzuk
ettiği tafsil, ve olbbadaki iradatı seniyyenin hangi saat-
lerde eline vâsıl olup hangi saatlerde Dahiliye Nezaretî-
ne iblâğ, ve Nazır Paşa tarafından da ne vakit Matbuat
müdiriyetine isal edilmiş olduğundan, ve Matbuat müdi-
riyetinin dahi İstanbul ve Beyoğlundaki matbaaları do-
lazarak tebligat icra etmesi mecburiyetinden, ve gazete-
hanelerde geceleyin mürettib gibi bazı hademe ve ama-

leden başka adam bulunmamak hasebile bunlara ifhamı meram kabil olamamak zaruretinden ve merhumu müşārünileyhın kırk elli seneye varan müddeti hizmetinde ihraz eylediği menasibla sair tafsilâtı hâvi tercemei hâlinin böyle geç vakit bulunup yetiştirilebilmesinin ademi imkânından bahisle keyfiyet uzun uzadıya teşrih edildikten sonra «hasbel'kader geçende uğradığımız arzai vücudiyeden dolayı daima müteessir ve Hüda bilir başımda ve ellerimdeki ızdırab ve ra'se saikai teessürat ile mütekeessir olduğundan tafsilât ve tasdiatı muharrereden dolayı herhalde merhameti hazreti padişahiye müracaat kılınır» sözlerle hatmi kelâm olunmuştur.

«Şu bisud muhaberatın, Hamdi Paşanın böyle anızın vuku'u vefatı, icra olunan tehdidatın şüyuile anın te'siratına atfolunmak ihtimaline karşı olacağı melhuz, ve bir Sadrazam ile bir Dahiliye Nazırının gece yarıları o gibi şeylerle işgal edilmesi ise herhalde istiğrabı mu'ibdir [1].»

Süreyya Bey «Sicilli Osmanî» de [Cild - 2, Sahife 249] «âkil, fatin, müdebbir, sadık, danışver idi» diyor.

İbnülemin Mahmud Kemal Bey Evkaf Nazırlığı münasebetile tercemei hâlini yazdıktan, ve Evkaf Nezareti zamanında «müteaddid cami', medrese, mekteb ve âsarı hayriyyei saire ta'mir» olunduğunu kaydetdikden sonra hakkında şu hükmü veriyor :

«Mütedeyyin, müstakim, afif, rastgû bir zatı memduhülsaffat idi [2].»

Yine Ali Fuad Bey «Ricali Mühimmei Siyasiye» başlıklı yazılardan Hamdi Paşaya aid olanların ilkinde [Servetifünun, Cild 62, Numara : 140 - 1614] hakkında şunu söylüyor :

[1] Servetifünun, Cild 62, numara : 142 - 1616.

[2] Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzûzarm Teracimi Ahvali, Sahife : 141.

«Hamdi Paşa Babı Seraskeride bir dairei hususiyette yetişip muamelâtı umumiyeye devletde istihdamı sinni vukufa geldikten sonra defaten vükelâlîğe irtika suretile olduğu halde bulunduğu hidematda ibrazı reviiyet etmiştir. Ancak umuru maliyeye hiç nisbeti yoğiken iki defa Maliye Nezaretine ta'yini şayanı istiğrab bulunmuştur. Müşariünileyh umuru tahririyeden yetişmiş olmasına nazaran lisanı resmide sühuletle ifadei meram edecek derecede düzgün ve düz yazmağa muktedir ise de erbabı kalemden ma'dud değil idi. Zamanında vukuf ve ma'lûmat ile de temeyyüz etmiş olmayıp iktidaren mutavassıt ve fakat ahlâkan metanet ve cesaret ve iffet ve istikametle mütearefdir. Derecei istikametini her hizmetde ve metaneti ahlâkının en büyük nümunesi de Dahiliye Nezaretinde ve makamı sadaretde göstermiştir.»

O devri idrâk ile beraber yüksek mevki' sahibi bulunmak dolayısıyla kendisini yakından tanımış olan Dahiliye Nazarı Memduh Paşa «Asvatı Sûdur» adlı eserinde «Abdülhamidi Sâninin evaili saltanatında câri usul veğh ile sadaretden ba'del'infisal İstanbulda durdurulmayıp taşraya gönderildiğini» yazdıktan, ve ölümü keyfiyetini de kaydeyledikten sonra hususî hali için : «Rast reviş, pâk meniş bir zat idi» diyor [1].

O zamana yetişmiş olan son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi de «1295 Senesinde Sadaret Tebeddül-leri» başlıklı yazısında Avrupada tahsil görmüş mütefennin bir zat olmasına rağmen «hiddeti mizacından dolayı meb'usan ile muamelâtta mümaşatkâr olmamasına ve mesaibi harb zamanı sadaretinde vuku' bulmasına binaen» azil olunan Edhem Paşanın yerine Hamdi Paşanın getirildiğini kaydetdikden sonra aşağıdaki ma'lûmatı veriyor :

[1] Sahife : 32.

«Hamdi Paşa dekaykî siyasiyeye vâkıf dühhattan değilse de umurı mülkiyede mücerreb, hamiyet ve istikametile ma'ruf ve mecalisi meşveretde metanet ve isabeti re'yi meşhud idi. Sultan Abdülhamidi Sâni halkın ve meb'usanın sihamı ta'n ve düşmanına kendusi hedef olduğuna adamları (curnalcıları) vasıtasile muttali' olarak reisleri olan Midhat Paşayı teb'id eylediği (21 Muharrem 1294) Yeni Osmanlılar zümresinin kendini hal' ve Sultan Muradı Hamisi tekrar iclâs etmek için tahrikât ve igvââtından ve neşri eracıfden hâli kalmadıkları kanaatine düşmüş idi. Binaenaleyh harekâtı harbiyeye karışmak ve mağlûbiyet ve felâkete sebeb olmak şaibesinden tebriyei zimmet ve bu hususa efkârı umumiyeyi ikna' etmek için hiçbir teşebbüsten geri kalmıyor ve maamafih Dolmabağçe sarayından Yıldız tepesine çekilerek ve etrafını askerle ihata eyliyerek Yeni Osmanlıların teşebbüsâtı muhtemelei mehinanesine karşı esbabı tahaffuziyeye i'tina gösteriyor idi.

«Vâkıa halkın endişe ve galeyanı muhik idi. Sekiz on ay zarfında Rumelinin payi istilâ altına düşmesine ve a'danın payitaht kapılarına doğru tahtisine teessüf etmek gayri kabil idi. Hezimetin esbabı asliyesini inceden incede tedkik ve istiknah edemiyen ahali Sultan Murad makamı saltanatda ve Midhat Paşa mesnedi sadaretdede bulunsa idi bu felâketler başımıza gelmez idi gibi bir zehab ve cereyana tâbi' olup harekâtı harbiyede vâkı' olan taksiratın kısmı a'zamını Yıldız köşküne tahmil eyliyor idi. Dier taraftan devletin hali pür melâlınden en ziyade mülteessır ve dilhun olmak lâzım gelen padişah yalnız nefsi kaygusuna düşmüş gibi görünerek ve İstanbul tarafına ayak atmamak ve Yıldızda gizlenmek vaz'ını takınarak âmmeye ârız olan şübheleri te'yid eyliyordu. Velhâsıl millet ile saltanat arasında ayrılık ve gayrılık peyda oluyor, ve gitdikçe gerginleşiyor idi.

«Sadrâzam Hamdi Paşa şu ahvali fevkalâde içinde izharı salâbet eyliyor ve bir yandan meb'usânı teskine bir yandan padişahı tatmine çalışıyor idi. Ve Rusyanın mühacim ordularına seddi rah olmanın imkânsızlığı tahakkuk eylediği cihetle mütareke akdetmek ve sulhun şeraiti esasıyesini anlamak üzere Hariciye Nazırı Server Paşa ile kudemayı müşirandan Namık Paşa murahhas ta'yin edilerek şimendiferle Edirneye ve oradan Kızanlıkda bulunan Grandük Nikola nezdine gönderildi.

«Başkumandan Grandük Nikola esas sulh şeraiti olmak üzere Rusya hükûmeti namına altı madde teklif edip mevaddı mezkûre kabul olunduğu takdirde mütareke akdolunabileceğini dermeyan eyledi. Şeraiti sitte şunlar idi : Evvelâ Tuna vilâyetinden ve Edirne ve Selânik vilâyetlerinin bazı liva ve kazalarından mürekkeb bir Bulgaristan emareti mümtazesinin teşkili; saniyen Karadağın tevsii hududile istiklâli; salisen memleketeyn ve Sırbistan beyliklerinin keزالik tesvii arazileri ile istiklâlleri; rabian Bosna ve Hersek kıt'aları muhtaryeti idare altına alınıp Avrupa kıt'asında kâin hıristiyanlarla meskûn vilâyatı sairei Osmaniyede dahi bu yolda ıslahat icrası; hamisen Rusya masarifi harbiyesinin nakden veya ahar suretle tazmin olunacağını tarafı Devleti Altiyyeden taahhüd kılınması; sadisen Bahri Sefid ve Siyah boğazlarında Rusyanın muhafazai hukuk ve menafiini zatı şahane ile Rusya imparatoru bil'müzakere aralarında kararlaşdırmaları.

«Şeraiti mezkûre gayet ağır olmakla beraber murahaslarımız tarafından naçar kabul olunpp mütareke mukavelenamesi imza edildi. Lâkin mülşariniileyhimanın mukavelenameyi müstashiben Kızanlıkdan İstanbula avdetlerine degin beş altı gün mürur edip bu müddet zarfında Rusyalu ta'tili muhasamat etmiyerek Çatalcaya ka-

dar gelip dayandı. İstanbulun heyecanı bir kat daha artmış ve Rusya askeri İstanbula gireceği tahakkuk ederse padişahın Geliboluya azimetini meclisi vükelâda bir gün mevzu bahis olmuş idi. Gelibolunun ihtiyar olunması Rumelii Şarkî ordusu bekayasının kumandanları Süleyman Paşa ile beraber orada bulunmasına ve İngilterenin muaveneti bahriyesinden hâlâ ümidi münkati' olmamasına mebni olup Bulayır istihkâmâtı takviye ve Selânik tarafına ric'at etmiş olan kutaatı askeriyenin ve Anadolu'dan tedarik edilecek cünudü sairenin celbile orada yeni bir kuvvet ve noktai istinad teşkil olunabileceği hatıra gelmiş idi. Vükelânın ekseriyeti teklifi vâkii şediden red etdiler.

«Sadrâzam Hamdi Paşa maziye teessüf etmenin faidesizliğinden ve devletin istikbalini kurtarmağa sarfı âmal ve e'fâl olunması lüzumundan bahsedegeldiğine ve alâimi ye'is ve fütur göstermediğine mebni etvarı mütecellidanesi nezdi padişahide hoşâ gider ve mazharı nüvazış ve iltifat olur idi. Ortalıkda duran ve günden güne iştidad eden dedikoduların neticesinde vehameti derkâr ve milllet ile saltanat arasındaki şübhe ve sui tefehhümlere nihayet verilmek lüzumu âşikâr olmakla sadrı sadakatperver sırf saikâi hamîyyet ile bir gün huzuru hümayunda «Yıldız kasrında tahaffuzu ikamet buyurulmanın zamanı değildir; düşman payitahtınıza kadar geldi; devletin tehlikei azimeye uğradı. Böyle taharrüz ve tesettür halinden çıkıp Beşiktaş sarayına naklederek tebeai sadikanızın mahabbetile tahaffuza meyli efkâr buyurmalısınız ve tahsisatı seniyyeden akçe terkile idarei umuru maliyei devlete bir tasarrufu hakikî icrasına yol açmalısınız» mealinde sözler söylemek ve akşamı dahi bir tezkerei hususiye ile ma'ruzatı şifahîyesini tahrîren te'kid eylemek cür'eti fedakâranesinde bulundu. Sultan Abdülhamid Sadrâzâmın ma'ruzatından derhal kuşkula-

nıp Beşiktaş sarayına nakletmek hal' niyyetini teshil edeceği vehmi zihnine tebadür etmekle anın teklif edilmesine öyle bir maksadı hafinin icrası için hazırlanmış mukaddime-i iğfaliye ma'nasını vererek Hamdi Paşadan sıdkı sıyrıldı ve sadaretinin yirmi beşinci günü öyle saf ve sağlam yürekli bir veziri azil ile möhri hümayun Marif Nazırı Ahmed Vefik Paşaya tevdi' eyledi (Gurret Safer 1295) [1].»

Yine Abdurrahman Şeref Efendi (Sadaret - Başvekâlet) serlevhalı makalede de [Tarih Müsahabeleri, Sahife 264] sözü Hamdi Paşaya intikal etdiriyor, ve şu ma'lûmatı veriyor :

«Sadrâzam Hamdi Paşa memleketin umuru dahiliyesine vâkıf, mücerreb, kendi halinde. hayırhah ve sadık devlet idi. Avrupada hiç bulunmadığı cihetle meşrutiyetin icabatını yakından bilmez idi. Ancak halk nazarında saray harekâtı harbiyeye müdahale etmek ve ordularımızın mağlûbiyetine sebep olmak töhmetile medhul olduğundan Hamdi Paşa sarayın harbe ve mesalihi devlete müdahaleden ictinab etmesini ve mes'uliyyeti vükelâ kaidesinin hakkile te'sis kılınmasını ve Rusya Çarı biraderlerle beraber darülharblere geldiği halde zatı şahanenin Yıldız tahassüngâhına çekilerek uyunu milletden tesettür muvafık olmayıp Dolmabağçe sarayına teşrif ve tebeanın mahabbetile tahaffuz buyurulmasını kemali hulûs ve sadakatle arz ve tavsiye edermiş. Akıl hocalığı ağır gelecek sadareti dört haftaya varmadan azil ve valilik ile taşraya teb'id olundu.»

*
* *

Hamdi Paşanın birinci ve hasseten ikini Maliye nezaretinde büyük bir malî müzayaka vardı. Bunu izale için is-

[1] Tarih Müsahabeleri müellifi Abdurrahman Şeref, Sahife: 272-275.

istikraz tarikine müracaat edildiği gibi bu yolun kapanması üzerine Hazinei Hassadan para çekmek çaresine de baş vurdu.

Zamanında biri Bahriye Nezareti hesabına olmak üzere iki istikraz yapılmıştır.

Bahriye Nezaretinin yaptığı istikraz elli bin Osmanlı lirasından ibaret idi, ve bu para Lorando kumpanyasından alınmış idi.

Hazine hesabına vâki' olan istikraz hakkında Vak'anüvis şu ma'lûmatı veriyor :

«Bir müddetdenberi akdi tasavvur olunmakda olan istikrazın i'tibari umumîi Osmanîden akdine karar verilerek icabı icra olunduğu evrakı havadisde görülmüştür. Şöyle ki yirmi sekiz milyon lira i'tibarî ve hazinei maliye namı ile akdi muharrer olan istikrazı cedidin yüzde kırkını mukrizler taahhüd ederek altmışı için bir sene zarfında kabul ve ademi kabulde muhtar bulunmuşlardır. Fiatı yüzde elli dört olup faiz yüzde altı bulunacak ve senevi yüzde yüz bir re'sülmal verilecek imiş [1].»

Hamdi Paşanın nezareti zamanında tarihi maliye gecek bir nizam da yapmıştır : Me'murların kefaletle rabtı nizamı.

Sekiz maddeden ibaret olmak üzere tanzim ve devlet kanunları meyanına idhal olunan bu nizamname ile me'murların deruhde etdikleri umumî hizmetlerden bir zimmetleri görüldüğü suretde tazmin ile mükellef olmak üzere bir kefil iraesine mecbur tutulmuşlardır. Namus ve iffetine i'timaden bir resmî makama getirilen, ve vazifeye ta'yin olunurken bu sıfatlar kendisinden aranılan bir zatdan bu evsaf ve mezaya kâfi gelmiyormuş gibi bir de kefil istenilmesi doğrusu gülünecek bir keyfyeyettir.

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 14. Sahife 86.

Zâhiren devlet için nafi' gibi görünen bu tedbir yüzünden zavallı me'murların çektiği o kadar çoktur ki bunu izah için sayfeler ister. Bu babda söylenecek söz me'murların bunu ortadan kaldırmak şerefini alabilecek bir idareye intizar eylediklerini, ve me'murin tarihinde evvelkinin siyah bir leke teşkil etmesi mukabil berikinin bir şeref hâlesi teşkil eyliyeceğini kaydeylemekden ibarettir. Bu şerefi Cümhuriyet hükûmeti ihraz etmiş, te'sis ettiği kefalet sandığı lie büyük bir gaileden kurtardığından dolayı me'murların minnetini kazanmıştır.

İç hazineden alınma keyfiyyetini de Vak'anüvis şöyle kaydetmektedir :

« (İhsanî Şahane be hazinei maliye) o aralık Avrupa'nın bazı taraflarında muamelâtı nükudiyece zuhura gelen emniyyetsizliğin İstanbulca dahi iras ettiği müşkülât ve mazarratın def'i emrinde tarafı şahaneden hazinesi maliyeye mebalîği külliyye ihdası (yedi milyonluk eskamı umumiyeye imiş) elsinei umumiyenin şükranını mucb olmuştur. Buna dair Meclisi Hassı Vükelâ tarafından Ken'an Bey kalemile tanzim olunan mazbatai teşekkürüyyeyi Sadrâzam ile bazı vükelâ Mabeyni Hümayuna azîmetle Sadrâzam bizzat huzuru hümayuna takdim ile iltifatı âliye mazhar olarak avdet etmişlerdir [1].»

★
★

Hamdi Paşanın sadareti zamanındaki en mühim hâdise Ruslarla yapılan mütarekedir.

Hamdi Paşa sadaret makamını işgal ettiği zaman Ruslarla girilen harb fena bir safhaya girmiş, düşman kal'alarla müstahkem mevki'leri birer birer düşürerek payitahtın yolunu açmış bulunuyordu. Hattâ vükelânın tebeddülüne dair sâdir olan hattı hümayunda hatadan

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 14, Sahife 88.

ileri gelen hezimetlerden bahisle memleketi büyük zararlarından kurtarmak için mesai sarf olunmak üzere müsalâhanın çaresine bakılması da tavsiye edilmiş idi. Bundan dolayı Hamdi Paşa iş başına gelir gelmez bir taraftan bazı askerî tedbirler alınmakla beraber diğer taraftan da seraskerin imzasile çekdirilen bir telgrafla sulh şartlarının nelerden ibaret olduğu Grandük Nikola-dan soruldu. Askerî tedbirlere baş vurulurken siyasi teşebbüslere de girildi.

Askerî tedbirlerin başında Edirne ve İstanbulun muhafazası geliyordu. Ancak asker yılgın ve bitkin olduğu için Edirnenin muhafazası kabil olamayacağı gibi mevcut kuvvetin payitahtı muhafaza da kâfi olmadığı salâhiyetli kumandanlar tarafından ileri sürülmüş idi.

Sulha tavassut için İngiltereye yapılan müracaat bir müddet mukavemet cevabile karşılandı. İngilizler Türk topraklarının ve hususile boğazların Rusların arzu ve emellerine uygun bir şekilde parçalanmasını ve ellerine geçmesini menfaatlerine uygun görmemekle beraber harb'e müdahaleyi göze alacak vaz'iyetde de değil idiler.

Bu imkânsızlıklar karşısında müzakereye girilmek ve Grandük Nikolanın teklifi veçhile (Kızanlık) da toplanmak üzere Hariciye Nazırı Server Paşa birinci, Hazinei Hassa Nazırı da ikinci murahhas ta'yin olundu. 3 İkinci Kânun 1878 de yola çıkarıldı.

Murahhaslara verilecek ta'limat mes'elesi vükelâ arasında uzun müzakere ve mübahaselere sebep oldu. Rusların ne isteyecekleri belli değil ise de tasavvurlardan istidlâl ile Kars, Erzurum ve Batumun terkinin, boğazların açılmasını, memleketeyn ile Sırbistana istiklâl verilmesini, Sırbistan ve Karadağ hududlarının genişletilmesini, Paris muahedesile Buğdan kıt'asına ilhak edilen Besarabya arazişinin terk ve iadesini, Dobrucanın bir kısmının memleketeyne ilhakını, mevcut mes'elelerin halli

için İstanbulda toplanan konferansın Bulgaristan ve Bosna Hersek kıt'alarına aid ve ıslahata müteallik kararlarının icrasını ve bunlardan fazla olarak bu kıt'alarda imtiyazlı idare te'sisini ve harb tazminatı isteğiyle bunun te'diyesine kadar ya bir müddet Bulgaristanda asker ikamesini, yahud tazminat mukabilinde donanmanın yarısının terkinin teklif edileceği düşünülerek Kars, Erzurum ve Batumun terki teklifinin imparatorun memleketi genişletmek emelinde olmadığına dair olan i'lânına mugayir olduğu cevabı verilmek suretile atladılması, mümkün olamazsa istizana bırakılması, boğazların açılması işi bir Avrupa mes'elesi olduğu için onun da istizana ta'lik edilmesi, memleketeyne Sırbistanın Belçika gibi bitaraf kalmak şartile, bu suret kabul etdirilemezse kayd ve şartsız istiklâllerinin tasdik olunması, Aynaroz ve Kudüs manastırlarının memleketeynde olan hukuklarının muhafazasına çalışılmakla beraber Sırbistanın Vişgraddan aşağı (Drin) nehrinin hudud i'tibar olunan mahallinden başlayarak (Sava) suyuna kadar genişlemesinin tasdik edilmesi, Karadağ hududlarının (Kolaşin) den başka yerlerden tevsiine ve bir liman istenilirse (Storine) limanının bırakılarak başka liman talep edilirse istizana bırakılması, Londra protokolünün gerek ıslahata ve gerek Bulgaristan ve Bosna Hersek'in idarelerine müteallik hükümlerinin teklifi halinde tasdik ve konferansın son kararının teklifi halinde istizana ta'lik kılınması, tazminatı harbiyeye dair me'zuniyetleri olmadığı cevabının verilmesi, mütarekenin takarrürü mukabilinde Tuna kal'alarından biri istenilirse istizansız kabul edilerek Edirnenin mevzubahs edildiği takdirde istizana bırakılması ta'limat olarak verildi.

O sırada İngiltere sefiri (Layard) devleti metbuası tarafından Petresburg sefirine gönderildiği beyanile bir suretini Babıâliye tebliğ ettiği ta'limatda 1856 ve 1871

senelerinde akdolanın muahedeler ahkâmına hâlel getirildiği suretde Rusya devleti ile Osmanlı devleti beyninde akdolunacak ahidnamenin büyük devletler tarafından tasdiki lâzım geleceği gibi Paris muahedesini imzalayan devletlerin re'yi munzam olmaz ise ma'mul ve mu'teber tutulamiyacağı beyan kılınmış ve bunun aynı olarak Avusturya devleti tarafından dahi Rusya devletine tebliğ olunduğu Avusturya elçisi canibinden ifade olunmakla beraber İngiltere ve Avusturya devletlerinin bu teşebbüsten maksadları Paris muahedesi hükmünün mahfuziyeti olduğu cemile olarak iyma edilmiş olduğundan murahhaslara verilen ta'limatın sonuna mükâlemenin esasına devletin mülkî tamamını te'min eden Paris muahedesinin ahkâmının muhafazasının en evvel ileri sürülmesi lüzumu ilâve kılınmış idi. Ancak murahhasların İstanbuldan hareketleri üzerine İngiltere ve Avusturya devletlerinin bu tebligatı hakkında vükelâ beyninde cereyan eden müzakere neticesinde bu iki devletin maksadı muharib devletler arasında Paris muahedesini bozacak bir ahid yapılırsa büyük devletlerin tasdikına muallâk tutulmasını mütezammın olup yoksa Paris ahidnamesinin mutlaka mahfuziyeti maksadına şamil olmadığı anlaşıldığından İngiltere ve Avusturya devletlerinin bu tebligatından teessüre dair Rus murahhasının fikrinde bir gûna isti'dad his ve istidlâl olunmaz ise Paris muahedesinin mahfuziyeti esasının iradile işin müşkilâta düşürülmemesi murahhaslara sonradan telgrafla bildirildi.

Murahhasların hareketi üzerine muhasamatın durdurulması için padişah tarafından Rusya imparatoruna çekilen telgrafa Çar sulhu arzu etmekle beraber teklif olunan şartlar kabul edilmedikçe muhasamatın ta'tiline razı olmayacağı cevabı verilmiş ve murahhaslar mülâkat yeri olarak ta'yin olunan (Kızanlık) a vardıkları sırada Ruslar ilerliyerek bir takım yerleri de zabteylemiştir.

Grandük Nikola tarafından sulh şartları olmak üzere şunlar teklif olundu : Bulgarların ekseriyet teşkil ettikleri yerlerde mümtaz bir Bulgaristan teşekkül etmek, Karadağın istiklâli tasdik ile beraber hududu genişledilmek, memleketeyn ve Sırbistanın istiklâllerinin tasdik ve hududları tevsi' olunmak, Bosna ve Herseğe muhtariyet verilmekle beraber sair vilâyetlerde de bu yolda ıslahat yapılmak, Rusyanın harb masrafile ziyanı tazmin olunmak, boğazlarda Rus menfaatlerinin muhafazası şartları imparator ile bilmüzakere kararlaştırılmak, Grandük müzakereye bile girişmiyor, bunların ya kabul veya reddini istiyordu. Murahhaslar bin müşkilât ile Babıâlıden istizan için muvafakat cevabı alabildiler. Murahhaslardan Rus teklifini öğrenen hükûmet vükelâ ile askerî erkândan mürekkeb topladığı bir mecliste müdafaanın imkânsızlığına binaen kabulüne dair ekseriyetle ittihaz olunan karar murahhaslara tebliğ edildi. Babıâlinin ta'limatı gelince Grandük Nikola murahhasları alarak Edirneye gitti. Mütareke mukavelesile sulh şartları mazbatası 19 İkinci Kânun 1878 de orada imza edildi.

O zamanı idrâk etmekle beraber bu işlerle yakından meşgul olmuş bulunan Mahmud Celâleddin Paşa buna dair şu tafsilâtı veriyor :

«Tebeddüli vükelâ hakkında sâdir olan hattı hümayunda muharebatça vuku' bulan hezimetlerin eseri hatiy'at olduğundan bahisle bunlardan memlekete aid hasar ve mazarı ta'mir ve müstakbeli te'min için mesaii malânihiye sarfolunması zımında müsalâhanın çaresine bakılması irade ve tavsiye buyurulmuş olmakla Hamdi Paşanın sadarete me'muriyeti üzerine hey'eti vükelâca bu maksada hasrı müzakerat edildi ve payıtahtı devletin muhafaziğün evvel beevvel Tuna şark ordusundan otuz beş ve Batumdan on tabur askerin İstanbula celbi

için vapurlar tahsisi ve esas sulh neden ibaret olacağını izahan iş'arına dair Serasker Paşa tarafından Grandük Nikolaya telgrafname tastir kılındı, lâkin Şıpka ordusunu esir eden Rusya askerinin oradan Filibe sahrasına yayı-larak eski ve yeni Zağrayı istilâ eylediği ve demiryolum Yanbolu şu'besini ta'til etdiği haberleri alınıp Süleyman Paşa ise bir yandan mevaki muhtelifedeki askeri Pazar-cığa toplamak ve Filibeden Edirneye çekilmek tedabirile meşgul iken bu askerin merkezi ihtişadını telâşa düşü-rerek arkadan tazyik etmek ve belki Yanbolu hattına ta-arruz eden fırkayı dahi karşı götürüp ric'at halinde bu-lunan asakiri Osmaniye'yi iki ateş arasında bırakmak ga-rezile Rusyalular Sarim Bey mevkiini zabt ve Edirneden ilerü mevakiin turuki muvarede ve muhaberesini külliyy-en kat' eylemişler idi.

«Tebeddülü vükelâ üzerine karargir olan tedarikâtı askeriye teşebbüsâtı siyasiyenin devamı şartile düşman or-dularını ibtida Edirne ve ba'dehu İstanbulda müdafaa için en son tedbir olarak düşünülmüş bir şey olup anın hu-lâsası dahi bir taraftan Süleyman Paşa kumandasında kalan orduyu ve diğer taraftan Yanbolu cihetine götü-rülmesi karargir olan askeri Edirneye çekmeğe sa'y et-mek ve İstanbul'a dahi Tuna ve Batumdan asker getirip zaten mevcut olan taburlarla teksir ve Çatalca istihkâ-matına i'zam ve tesyir eylemekden ibaret idi, ancak Süleyman Paşanın kumandasındaki ordunun efradı me-taibi seferiyyeden ve şiddeti şita te'sirinden gayet yor-gun ve sadematı a'dadan ylgın oldukları cihetle Edirne-ye kadar ric'atde bir hareketi taarruziye icra edebilme-leri şöyle dursun Rusyaluların neş'ei galibiyetle kat' et-dikleri mesafata nazaran evvelce Edirneyi tutabilmeleri dahi me'mul olmadığı Edirne'de bulunan Ahmed Eyüb ve Mehmed Ali Paşalar taraflarından iş'ar olunduğu gibi Tuna şark ordusundan istenilen otuz beş tabur alınacak

olur ise kılân mahsuriyet halini ihtiyar etmesi lâzım gelerek bu da anların tahtı satvetinde mütemekkin birçok nüfusu islâmiyenin yedi a'daya bırakılmasını mu-cib olacağı bildirilmesine mebni gerek anların ve gerek bu gibi meaziri mahalliyeden dolayı Batumdan istenilen askerin celbi hususu dahi müşkilâta düşdü, ma'haza zik-rolunan iki ordudan talep olunduğu kadar asker getirtil-miş olsa bile payitahtın ikinci hattı müdafaası ve derunu şehrin muhafazası te'min olunamayacağı cihetle gerek Edirne ve gerek İstanbulca esbabı mukavemet ve müda-faanın gayri kâfi olduğu ümerayı askeriye canibinden müttefikân ifade olundu ve bu mealde mazbata dahi ya-pıldı.

«Gelelim o günkü ahvali siyasiyeye İngiltereden mü-salâha için tavassut iltimas olunduğu sırada Başvekil Lord Bikonşflid Londra sefiri Musurus Paşaya Devleti Aliye alafranga Kânunu evvel nihayetine kadar dayana-cak olur ise İngiltere devletini Devleti Aliyenin menafii-ne muvafık bir tarika sevk etmeğe çalışırım» demiş iken Hariciye Nazırı «Lord Derby» daima bitaraflık mesleğini ortaya atarak Devleti Aliye İngiltereden fi'len bir şey beklemeşün deyu beyanı ma fızamir eylediği gibi bunu müsalâhaya tavassutdan istinkâfı kat'i göstermekle dahi meydana koydu. Bu kesakeş esnasında müşarünileyh Bi-konşflid yine Musurus Paşa ile mükâlemesinde «Rusyalu-ların harekâtı şedidesine nazaran Edirneye gelecekleri anlaşılıyor. Lâkin anların vürudu gününden i'tibaren Devleti Aliye yüz bin asker tedarikile iki ay yahud altı hafta mukavemet edebilir ise karibül'ıçtima' olan parlâ-mentoya arz olunacak tahsisatı askeriye teklifinin icab etdireceği mebahisi azimeden İngilterenin Devleti Ali-yeye muavenetini te'min vadisinde ittihaz ettiğim teda-bire kuvvet geleceği ümidindeyim, eğer düşmana muka-vemet edilemez ise parlâmentonun vaktinden evvel kü-

şadile İngiltere devletinin işe girilmesi yolunu hazırlamak için sarf eylediğim mesai heba olmuş olur deyü mahremane beyanı fikir ve mütelea etmiş idi.

«Çünkü müşarünileyh Bikonsflit İngilterenin şarkda olan menafîini Devleti Aliyenin bekasile te'min etmek ve bu cihetle Rusya devletinin efkârı istilâkârisini yürütmemek isteyenlerden olup binaenaleyh İngiltere devletini salık olduğu mesleki bitarafiden çevirip de Kırım muharebesinde olduğu gibi Devleti Aliyeye muaveneti fi'liye semtine sevk için fikri mahsusuna ittiba' eder, meb'usan tedarikile parlâmentada mes'eleyi kazanmak ve bununla ilâyn nüfuz eylemek istediğinden parlâmentonun vaktinden evvel içtimainı kararlaştırmış ve meb'usanı da'vet etmiş olmasile Londra sefiri Musurus Paşaya vuku' bulan tebligatı ahiresi Devleti Aliyece siyaseten gayet mühim idi. Lâkin balâda zikrettiğimiz veçhile müşarünileyhin ümidvar olduğu muaveneti fi'liye Devleti Aliyenin yüz bin askerle Edirnede bir buçuk iki ay düşmanı müdafaa etmesi şartile meşrut olup o günlerde ise Devleti Aliyece bunu taahhüd sıraları geçmiş ve kuvayı askeriyenin rabitai sebatı büsbütün gözülmüş olduğuçün vükelâyı devlet mes'elenin bu cihetini müzakere esnasında Bikonsflidin dediği gibi parlâmentoda cereyan edecek mübahasat bilfarz İngiltere devletini i'lânı harb derecesine götürecektik kadar bize menfaatli efkâr ve mütalâat tevliid etdirse bile böyle bir kararın zuhuru fi'liyetına vakit bırakmaksızın düşman askerinin İstanbul üzerine yürüyeceği derkârdır. Ve olhalde İngiliz donanmasını müttetik sıfatile boğazdan içeri almağa imkân bulunsa dahi kuvvei berriyede istitaat olmadıkça kuvvei bahriye defî muhataraya kâfi olamaz. Ve bizce hücumî a'daya karşı durmağa ise imkân bulunamaz, bu takdirce Lord Bikonsflidin makalâtından ümidvar olup da Rusya askerinin payıtahtı devleti tehdid eylemesine cevaz vermek belâyı

istilâyı göze aldirmek demek olur, artık bu sözlerin temyizi hakayık ve netayicile uğraşıp da bünyanı devleti hattı tehlikeye düşürmekden ise doğrudan doğruya Rusya devletine bilmüracaa tarafeyn harekâtı askeriyesinin sür'atı ta'tiline medar olmak üzere esas sulhun kararlaşdırılması farzı ayn derecesindedir» dediler ve buna ilâveten «eğerci tarafı padişahiden iltiması muavenet ve tavassutu hâvi İngiltere kraliçesine yazılan telgrafnamei hümayunun ve Hariciye Nezareti ve İngiltere sefaretî taraflarından Rusyaya müracaata mecburiyetimiz mealinde Londraya icra kılınan tebligatı resmiye ve mahremane cevabları gelmedi ise de kraliçenin vereceği cevap İngiltere vükelâsının mes'elei hazıraca ma'lûm ve mücerreb olan ârayı mütehalifesi dairesinde olacağı şübheden âzadedir. Bir kerre o yolda cevabı resmî alındıktan sonra Rusya devletine müracaat edecek olur isek hakikati hal bittabi' devleti müşarüileyhaca bilineceği cihetle müracaatı vâkıamız bir hareketi me'yusane hükümünde tutulur. Ve belki esas sulh teklifatının ağırlaştırılmasını da'vet eder. Binaenaleyh İngiltereden cevaba intizar ile vakit geçirmek bilvüicuh muzır olacağından hemen Rusya imparatoruna bir telgrafnamei hümayun tastirile harekâtı askeriyenin terk ve ta'tili iltimas olunmak ve diğer taraftan da mademki esas sulh karargir olmadıkça mütarekeye muvafakat olunmıyacağı Grandük Nikolanın iş'arile tahakkuk etmiştir. Şu halde tarafı Devleti Aliyeden murahhaslar gönderip sulha esas ittihaz edilecek mevaddın müzakeresine ibtidar olunmak menfaat ve maslahatımıza muvafık olur» deyu mübahasatı sulhiyeyi kuvvetlendirecek mütaleat serd etdiler.

«Bu müzakerenin merkezi karara isali hengâmında idi ki İngiltere kraliçesine tastir olunan telgrafnamei hümayunun ve esas sulh müzakeresine dair Grandük Nikola tarafından vuku' bulan teklifi ibtidainin tebliği ii-

zerine Lord Derby mükâlemesini hâvi Mosuros Paşadan bir telgrafname gelip mealinde müşarünileyh Lord Derby «kraliçe hazretlerinin telgrafnamei hümayuna yazacağı cevabi devleti tarafından şimdiye kadar müttehaz olan politikaya mübteni olacaktır. İngiltere devleti salık olduğu tariki bitarafıyı muhafazaya devamla devleteyni muharibin beyninde tavassutu deruhde edemez, iki yıldır ifade eylediğim veçhile Devleti Aliye İngiltereden bir gûna muaveneti fî'liye intizarında bulunmasun. Maamafih şeraiti sulhiyenin en ziyade İngiltere menafiine taallûk eden maddelernde İngilterenin müdahalesi ve tahsili muvafakati iktiza eder. O cihetle Rusya devletinin teklif eyliyeceği esas sulhun neden ibaret bulunduğu şimdilik anlaşılacak için Devleti Aliye Rusya kumandanları ile mükâlemeye şüru' ederek ba'dehu bunları İngiltere devletine iş'ar etmelidir. Bir de Rusyaluların Bahri Sefid boğazı istihkâmatını zabt etmek için Geliboluya sevk asker eylemeleri ihtimalden beid olmamakla Devleti Aliye muvafakat ve arzu eyler ise İngiltere devleti kendü donanmasını Akdeniz boğazından içeruye sevk ile Geliboluya asker çıkarabilir amma bu tedbir dahi İngilterenin mesleki bitarafisini ihlâl etmez» demiş ve Musurus Pasanın bitaraflık içinde donanma gönderip boğazı tutmak nasıl olur, böyle bir muamelenin icrası İngiltere devletince Devleti Aliye ile ittifakı tedafüî muahedesi akdine mütevakki'dir» deyu verdiği cevabı sükûn ile geçışdirmiş olduğu anlaşılacakla hey'eti vükelâ artık İngiltere devletinin bitaraflık yolundan çıkıp da bize muaveneti fî'liyede bulunmayacağı bununla dahi tahakkuk etti. İngiliz donanmasının boğazdan içeru alınması Devleti Aliyenin kabul ve rızasına muallâkan teklif olunuyor ise de Rusyalular akdi mütareke ve vaz'ı esas müsalâha mecburiyeti içinde İngiliz donanmasının boğazdan dühulünü ve Geliboluya asker idhalini tecviz etmek Rusya devle-

teni nazarında teşebbüsâtımızın niyyeti halisaya mübteni olmadığını göstereceğinden maada payitahtın mahfuziyetine dahi medarı olamayacağından bunun da sırası değildir dediler. Ve o sırada Grandük Nikoladan gelen telgrafnamede esas sulhun kararlaştırılması için Kızanlık kasabası mahalli mükâleme olmak üzere tarafı Devleti Aliyeden ta'yin olunacak murahhasların gönderilmesi iş'ar kılınmış ve bundan Rusyaca dahi işin bitirilmesi istidadı istidlâl edilmiş olmakla Rusya imparatoruna gönderilmesi kararlaştırılan telgrafnamei hümayunun tastiri ile beraber murahhasların hemen intihab ve i'zamını indifâ: mesaibi harbiyece tedbiri münferid addetdiler. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Server Paşanın murahhası evvel ve Hazinei Hassa Nazırı olup devri Mahmudu Hanı Sânde Akkirman muahedesi mükâlemesinde bulunan ve sefaretî mahsusa ile imparator Nikola nezdine me'mur olan askerî müşîranından Namık Paşanın murahhası sâni nasb olunarak ferikandan Necib Paşa ve erkânı harbiye mirkâvalarından Osman Paşa ve Kaymakam Ağâh Bey dahi mütarekei askeriye müzakeresine ta'yin olundu. Ve Rusya imparatoruna sureti zirde muharrer telgrafnamei hümayun yazılıp murahhaslar dahi demiryol ile Harmanlı mevkiine ve oradan Kızanlığa gitmek üzere doksan beş senesi şehri Muharreminin on birinci ve Kânununu Sâninin üçüncü salı günü İstanbuldan çıkarıldı.»

«Yukarıda zikrolunduğu vecçhile Devleti Aliye murahhasları Kızanlığa muvasalat ve Rusya orduları başkumandanı Grandük Nikola ile mülâkat ederek ruhsatnamelerin resmi teatisi hitam bulduktan sonra Grandük Devleti Aliye murahhaslarına bir müzekrere gönderip esas sulh olmak üzere berveçhi âti altı şartın kabulünü teklîf eyledi.

«1 Bulgaristanın hududu ekseriyet üzere Bulgar sa-

kin olan mahaller i'tibarile ta'yin olunmak ve herhalde İstanbul konferansının tensib eylediği hududdan aşağı olmamak şartile mümtaz ve vergi ile mükellef emaret hey'etine konularak bir hükûmeti milliyeyi hırsıtyaniyesi ve yerli askeri olması ve asakiri Osmaniyenin bundan böyle orada ikamet etmemesi.

«2 Karadağın istiklâli tasdik ve harben yedine geçen araziye müsavi miktarda hududunun tevsi' edilmesi.

«3 Memleketeyn ve Sırbistanın istiklâli tasdik ile beraber memleketeyne mikdarı kâfi arazi tazmin ve Sırbistanın dahi tashihi hududu te'min olunması.

«4 Bosna ve Hersek tarafları te'minatı kâfiye ile muhtariyeti idare altına alınıp Avrupa kıt'asında bulunan Memaliki Osmaniyenin sair hırsıtyan vilâyetlerinde dahi bu yolda ıslahat icra kılınması.

«5 Devleti Aliye Rusya devletinin ihtiyarına mecbur olduğu masarifi harbiye ile ziyanının nakden olmaz ise mukabilinde idarece veya suveri sairece ilerude bir tariki tesviye bulunmak üzere tazminini deruhde etmesi.

«6 Zatı hazreti padişahının Bahri Sefid ve Siyah boğazlarında Rusyanın muhafazai hukuk ve menafîini haşmetlû Rusya imparatoru hazretleriyle bilmüzakere kararlaştırması.

«Grandiik işbu esaslara merbuten bazı taahhüdât dahi taleb edip anlar dahi evvelen tekâlifi sittenin kabul edildiğine delil olmak ve mukaddimatı sulhiyeyi derhal ve bilâ vasıta Rusya murahhaslarile müzakere eylemek için Devleti Aliye murahhaslarının Hoca Bey ve yahud Sivastopola azimet etmesi. Saniyen şeraiti mezkûrenin kabulü resmen tebliğ olunduğu akabinde mevakkii harbiyenin ikisinde dahi harekâtı hasmane muvakkaten ta'til olunabileceğinden ol halde müzakere edilecek mütareke mukavelenamestnin tarafı Devleti Aliyeden tasdik kılın-

dağına ve mükâlemei sulhiyeye girildiğine te'minatı maddiye olmak üzere Vidin ve Ruscuk ve Silistre, Erzurum kal'alarının asakiri Osmaniyeden tehliye olunması. Salisen zikrolunan kal'alardan maada Rusya askerinin mükâlemenin devmı müddetince hini akdi mütarekede ta'yin olunacak bazı nükatı harbiyede ikamete salâhiyetleri olması maddeleri idi.

«Devleti Aliye murahhasları gerek esası sulh olmak üzere teklif olunan şeraiti sitte ve gerek anın müteferriatından olan mevaddı selâseye cevaben bir müzekkere yapıp Grandüke verdiler ki hulâsai meali Bulgaristan için Londra protokolunda münderiç usuli idarenin vaz'ını ve Karadağın tevsii arazisini ve istiklâlini kabul ve memleketeyn ve Sırbistanın bitaraf birer hükûmeti mülstakile hey'etine konulmasını ve memleketeynde cemaati mezhebiyyeye aid emlâki mevkuze hukukuna riayet olunması ve Sırbistanın tashihi hududuna ba'dehu karar verilmesini ve Bosna Hersek idarelerinin ıslahatınca kezalık Londra protokoluna müracaat kılınmasını ve Rumelideki vilâyat idaresine ve tazminatı harbiye madde-sine ve boğazların insidadı mes'elesine müteallik ebhase girişemiyebileceklerini ve akdi mütareke için istenilen te'minatı maddiye Rusya ordularının harekâtı hazırasınca lüzum olmadığını mutazammın idi. Lâkin Grandük Nikola teklifatının Rusya devletince kat'i ve lâyetegayyer suretde mukarrer olduğundan bahisle hey'eti mecmuasile sadece kabul ve yahud red olunmak ve kendulerince Paris muahedesi alel'usul münfesih addedildiğine mebni mes'ele iki devlet beyninde doğrudan doğru ve tarafeynin menafiine göre tanzim kılınmak iktiza edeceğini beyan eyledi. Bulgaristanda bir eyaleti mümtaze ve milliyeye ve vilâyatı sairede muhtariyeti idare te'sisinin Babıâlıden istizana mütevakkıf mevaddı muazzamadan olduğu vadisinde murahhas paşaların vuku' bulan tebligatı-

na dahi teklifatının ta'dili mükâlematına girişmek ve şeraitinden fariğ olmak kendusince emri muhal olup bina-berin istediği şeyler sadece ve derhal kabul olunmaz ise mükâlematı münkati' addedeceği cevabını vererek istizana vakit bırakmamış iken muahharen buna izharı rıza ile beraber kendusi dahi Petresburga müracaat edeceğinden Babiâlidenden her ne yolda ta'limat verilir ise verilsin devleti canibinden ta'limat almadıkça bir şeye karar veremeyeceğini ve ma'haza Petresburgdan alacağı ta'limat teklifatını te'min etmek şartile şöyle dursun Rusya askerinin Edirne'de ve İstanbul yolu üzerinde bulunması münasebetile metalibi daha ağırlaştıracağını ve Tuna kal'alarının tahliyesi tekâlifi muvakkateden olmayıp Bulgaristanın emaret haline konulmasile asakiri Osmaniyenin ba'dema bu kal'alara giremeyeceklerine mebni bu suret hem kat'i ve hem esasen politikaya müteallik olduğunu ve devleteyn beyninde bilâ vasıta cereyan edecek müzakerat düşarı teehhürat olup da memaliki ecnebiyede ve hususa İngilterede hazırlanan harekâtın zuhuru âsarına meydan verilir ise Devleti Aliyece akibeti muzır olacağından hemen bir mukavename imza edilerek mes'eleye nihayeti kat'iyye verilmesi lâzım geleceğini mükerreren söylemiş idi. Murahhas paşalar bu mükâlemeleri merkezi saltanata telgrafla iş'ar ve serian intizar eylediklerinden vükelâyı devlet mahı Muharrem'in yirminci gecesine dairei askeriyede akdi meclisi meşveret ederek teklifatın kabul veya reddi şıklarından birinin tercihi için tedkik muvazenei ahvale müsaraaat eylediler, şöyle ki memleketeyn ve Sırbistanın idarei mahsusalarınca yirmi yirmi beş senedir haiz oldukları mevki' ve nüfuzu Devleti Aline'e olan revabâtı tabiiyetlerini mevhum hükmüne getirmiş ve hattâ Sırbular geçen sene i'lânı muhasama ederek bu def'a da Rusyalularla bil'ittihad harbe kalkmış ve memleketeyn emareti dahi düşmanla akdi ittifak ey-

leyip elyevm muharib bulunmuş ve Karadağlılar ise devletin başına bir belâyı daimî olup yüzlerinden görülmedik mazarrat kalmamış olduğunun bunların i'lân eyledikleri istiklâllerini tasdik etmenin zararı revabıtı kalbiyelerinin devamındaki mazarratdan ziyade olamayacağından ve tevsii hududları zararlı olsa bile mes'elenin külliyyatına nisbetle çaresiz mehazirine bakılmak lâzım gelmiyeceği ve Bahri Sefid ve Siyah boğazları hakkındaki teklif dahi sair bir devleti müttetika donanması için boğazları kapayıp Rusya gemilerine açmak ve bu tarik ile Hünkâr iskelesi muahedesinin maddei hafiyeyi münfesihası ahkâmını tecdid etmek gibi bir maksad ve arzuyu mutazammın olması ihtimalile beraber sureti hususiyede kararlaşdırılacak mevaddan bulunduğu mütaaleatinca tekâlifî vâkıa bunlara münhasır olsa esasen devletçe korkulacağı mertebede zararlı ad olunmaz idi. Lâkin Bulgaristanın emareti müstakile haline vaz'ile ve Bosna ve Hersek'in muhtariyeti idare haline idhalile Rumelinin sair vilâyetlerinde dahi ana yakın usuli idare te'siri bir inkısam demek olup alelhusus Bulgaristanın hududu Tuna vilâyetinin kısmı a'zâmile daha sair bilâd ve kasabatın o daire dahilinde kalması maksadile teklif olunduğundan ve bu emaretin teşekkülü ve memleketeynin tasdiki istiklâli Rusya nüfuzile husule geleceğinden bu iki kıt'anın âdetâ Rusya memaliki hükmünde bulunması lâzım gelerek binaenaleyh Rusya devleti her ne zaman murad eylese bilâ mâni' ve mezahim ordularını doğruca Edirneye sevk edebileceğini ve ma'haza Bulgaristanda mütemekkin bunca nüfusu islâmiye ya hükûmeti mahalliyyeyi hırstiyanıyeye tâbi' olarak her hakarete katlanmak ve yahud mamelekelerini yok bahasına satıp terki vatan etmek mecburiyetinde bulunacakları ve bu cihetle o dairei mümtazenin cüz'ıyyül'mikdar bir vergiyi maktu' vermekden başka Devleti Aliyeye rabıtası kalmıyacağı ve buna Bos-

na ve Hersek taraflarının muhtariyeti idaresi ve Rumlidaki sair vilâyatın tevsii usuli hükûmeti maddesi munzam olunca artık Avrupa kıtasında Devleti Aliyenin hukuk ve nüfuzu dışarı vehn ve tezelzül olacağı ve tazminatı harbiye teklifinin esasen ağırlığıla beraber bunun nakden verilemezse mukabilinde idarece ve suveri sairece bir tariki tesviyesi bulunmak şartile meşrutiyetine göre mikdarı nakdinin müzakerei sulhiyede havsalaı iktidar haricinde tahdid olunması ve tariki tesviye denilen idare ve suveri saire ta'birlerinin Rusya menafiiine ait ve Devleti Aliyeye muzır birtakım teklifat ile şerh edilerek nihayet ya Batum limanının terki ve Rusya hududu şarkiyesinin tevsii ve yahud bazı memalik varidatının bir müddet Rusyalı tarafından idare ve istifası gibi muzır şeyler istenilmesini da'vet eyliyeceği mülâhazatı melâlet bahşı kulüb ve havatır olur idi.

«Şu mehaliki azime didei teessürle görülüp dururken teklifatı vâkıayı bilâ ta'dil kabul etmeğe ve cismi devletde na kabili iltiyam bir yara açmağa kimsenin dili ve eli varmaz iken Grandük Nikolanın beyan eylediği şeraiti bir sureti kat'iyyede teklif ve Devleti Aliyeyi seyfi galibiyetle tehdid ve tahviş etmesi ve ta'dilât talebinin tekerrürü takdirinde işi kıracağına açıkdan açığa söylemesi şeraiti sulhiyenin bazısını maatta'dil kabul etmek için harbî ve siyasi Devleti Aliyenin kendi mevkiinden emin olması lâzım gelir idi. Ma'haza düveli Avrupadan kendisine muavenet edecek hiçbir hükûmet bulamaması ve en ziyade hayırhah addeylediği İngiltere devletinin muaveneti fi'liyece ye's ve ümid beyninde buldurmağı ve yine merkezi bitarafi ve bikaydide durmağı esas hareket ittihaz ederek nihayet hasmımızla doğrudan doğruya uyuşmaklığımızı tavsiye ile işin içinden çıkmağa karar vermesi hâsılı Devleti Aliye üç seneden ziyade zamandır gerek tesvilâtı hariciye ile tahaddüs eden ih-

tîlâlâtı basdırmak hususunda ve gerek Rusya gibi bir hasmı kavi ile harbe duruşmakda ferid ve vahid kalarak ne hukuku mîlîl kavaidine ve ne hakkaniyete muvafık hareket eder bir muin ve müzahir bulamaması ve Rusya devleti ise bundan istifade ile memleketeyn ve Sırbistan ve Karadağı dairei muavenete alarak Bulgarları ehli islâm aleyhine taslit ile önüne katarak Devleti Aliye üzere yüklenip Plevne ordusunu tahtı esarete aldıktan sonra kuvvei askeriyesini ilerletmeğe başlaması ve buna karşı i'dad ve ihzarına çalışılan orduların bir kısmı Şipkada esir olarak bir kısmı da Edirne sahrasından Filibe'ye ric'ate muvaffak olamıyarak o aralık toplanılmağa sa'y olunan ihtiyat ordularını cem' ve tahşide vakit bırakmaksızın her tarafı sarması ve askerde sebat ve mukavemet ümidi her yerde münkati' olması Çatalca istihkâmatını muhafaza ile muharebeyi payitaht civarında kabulden başka askerce yapılacak şey kalmamış idi.

«Anın için evvelce gerek İstanbul ve gerek «Bulayır» istihkâmatına ta'biyesi karargir olan kuvvetin bir kısmı olsun cem' edilecek olur ise mukavemet ve sebat ile iş görmeğe iktidar olup olmadığı anlaşılmadıkça teklifatın red ve kabulü bahislerinde i'mali efkâr kabil olmayacağı müsellimatdan idi.

«Binaenaleyh hey'eti müşaverede ve sair kâffe i'merayı askeriyeden mürekkeb Babı Seraskeride bir meclis akdolanup devletin hali hazırı iktizasınca teklifatı vâkıanın reddi takdirinde Rusya askerinin İstanbul üzerine hareketi muhakkak olduğuna nazaran buraca müdafaa-ya iktidar olup olmayacağı mealinde bir re'y pusulsı yapılp vükelâ tarafından meclisi mezkûra i'ta kılındıkda mukabelei sahihayı te'min edecek iktidar olmadığı kat'iyen ve müttehiden ifade ve inba ve rey pusulasının ziri imza edildi.

«Diğer taraftan Rusya ordularının payitahta doğru tevcihi hakkında İngiltere devletinin ne fikir ve mütaaleada bulunduğu anlaşılmak için Londra şefiri Musurus Paşaya yazılan vesaya üzerine vuku' bulan mükâlematında İngiltere Hariciye Nazırı Lord Derby «Rusya ordusunun İstanbula dühulü İngiltere devletince i'lânı harbe sebep olamaz, maamafih böyle bir tasavvurdan fariğ olmaşığün Rusya devletine icrayı tebligat etmiş idik, ancak devleti müşarüleyha İstanbula sevki asker eylemesi icabatı harbiyeye memut bir madde olduğunu beyan etti, şu ifadeden sonra İngiltere devleti bir daha icrayı teşebbüs edebilecek bile olsa Rusyadan emniyyet bahş olacak cevab. istihsali mümkün olamaz ve Rusya askerinin İstanbula dühulünü İngiltere men' edemez» demiş idi. Diğer taraftan «Bulayır» istihkâmatına Devleti Aliyece hareketi askeriye icra edilmedikçe sevki asker olunmayacağı vadisinde Rusya devletinin vâki' olan iş'arı Londraca maalmemnuniyye kabul edilerek ve sefaret vasıtasile Babıâliye dahi bildirilerek istihkâmâtı mezkûre arazisinin bitaraf bırakılması lüzumu işrab olunduğu halde te'minatı kat'iyeye istenildikde anka dahi girişilememiş velhâsıl İstanbula Rusya askerinin giremiyeceğini te'min edecek bir müzaheretî siyasiye ümidi dahi kalmamış idi. O cihetle Devleti Aliye şeraiti sulhiye teklifatını red edince Rusya ordusunun hemen İstanbul yolunu tutacağı şübheden vareste idi ki o halde i'tirafı za'f ile harbi kabul etmiyerek dört yüz seneyi mütecaviz zamandanberu makarrı saltanatı Osmaniye olan bir şehri şehiri terk ve teslim ederek bunca muhacirin ve sekenei islâmiyeyi alıp hükûmeti Asya kıt'asına geçirmek yahud eldeki kuvvete ahaliden hamli silâha muktedir olanları dahi zam ve ilhak ile istihkâmata göndererek düşmana karşı durmak yollarından birine gitmek lâzım gelir di. Birinci suretin hatıra getirilmesi bile caiz ilmamasına na-

zaran ikinci tarikin ya'ni muharebe ve müdafaanın kabul ve ihtiyarında bir sebatsızlık zuhurile asker bozulur ise bir taraftan azim arbede ve gasb ü garetler vuku' bularak ve bir taraftan da Rusya ordusu payitahtı devlete harben dahil olarak bünyanı hükûmeti esasından tahrib edeceği ve her ne suretle olur ise olsun İstanbul bir kerre elden çıkar ise tekrar Devleti Aliye yeddine geçmek ihtimali olamayacağı gibi Devleti Aliyenin başka bir mevkide istiklâlini muhafaza edebilmesi dahi na kabil olduğundan mücerred merkezi saltanatı belâyı istilâdan ve o sayede vücudü devleti halelden vikaye için şeraiti kat'iyyei sulhiyenin maatteessüf kabulüne karar verildi ve mütarekeyi te'min için tahliyesi teklif olunan kılai erbaadan Vidin ve Erzurum birkaç aydanberu mahsur olmalarile ihtiyarı teslimiyetle yedi a'daya geçmelerinden ise şimdiden tahliyeleri ve Ruscuk ve Silistre kal'alarının içinde bulunan askerin Dersaadete celbi için bırakılmaları şu felâket arasında devletçe faideli görüldü ve bir de zükûr ve inas ve kebir ve sagir dört beş yüz bin nüfusu islâmiyenin muhacerete mecburiyetleri cihe-tile ve Yunanluların Rusyanın galebatı ahiresinden bil'istifade hududa doğru asker sevk etmeğe başladıkları misillü Atinada tebeddüli vükelâ vukuile harb taraftarından hey'eti cedide intihab ve ta'yin kılınması hareketi hasmaneye mübâzeratlerinin delili alenisi olmasından nâsi Rusya muharebesine ve Sırb, Karadağ ve memleketeyn hükûmetlerinin tecavüzatı harisanesine Yunanluların da inzımanı takdirinde ahvali devletin daha ağırlaşacağı vazih ve âşikâr idi. Anıncün hey'eti vükelâ şeraiti sulhiye teklifatının tamamen kabulüne maalkerahe razı olup hey'eti meb'usan ve a'yanın ba'dehu tasdiklerine arz olunmak üzere murahhaslara ta'limatı kat'iyye gönderilmesine karar verdiler.

«Bu müzakere esnasında netice üzerine bazı ihtilâfat

tekevvün edip şöyle ki İngilizlerin Avusturya devletini teşvik ederek Devleti Aliye ile bil'ittifak Rusya devletine i'lânı harb edecekleri şayi' olduğundan ve bunu Bikonstludin Londra sefiri Musurus Paşa ile sebk eden mükâlematı dahi müleyyid bulunduğundan bu iki devlete müracaatla alınacak cevaba göre hareket ilunması lüzumuna dair bazı re'yler dermeyan olundu.

«Hattâ Rusya askeri İstanbula gireceği tahakkuk eder ise padişahı alıp hey'eti vükelâ Geliboluya gitmelidir, orası merkez ittihaz olununca Bulayır istihkâmâtı kuvvet bulacağından İngilizlerin muaveneti bahriyeden devletin selâmetinden ümidler artabilir, bahusus Bulgaristanı emareti müstakile haline koymakdan ve Bosna ve Hersek kıt'alarını muhtariyeti idare altına almakdan ise Girid ve Kıbrısı İngilizlere ve Mısırı Fransızlara verip anları muavenete celb ile Avrupayı Osmanî denilen kıt'ayı muhafaza etmelidir deyu Dahiliüe Nazırı Said Paşa bazı mütaleat irad eyledikde vükelâ beyninde mucibi ıztırab oldu, hattâ Evkaf Nazırı Cevdet Paşa Said Paşanın bu re'yini tezyif edip padişahın ve hey'eti hükûmetin ayrılması hükûmeti Osmaniyenin bir daha burada temekkününe mâni' olacağından evvelâ Ayasofya camini dinamit barutu ile berhava edip ve herkes ailesini önüne düşürüp bir daha avdet etmemek şartile hey'etce Asyaya geçebiliriz, böyle bir vaz'ı ithiyar olunmayınca geçişlenmez ve Mısır iklimi ahalişi umumen islâm olup orası haremeyni muhtereminin kapısı hükümünde bulunmakla islâmın son noktai içtimai olduğu halde ahalisinin kısmı a'zamı hıristiyan olan Bulgaristanı kurtarmak için Mısırı bir devleti gayri islâmiyeye terk ve feda etmeğe kimin gönli kail olur dedi, muahharen hey'eti vükelânın ekseriyeti ârası veğhile hiçbir tarafa müracaat olunmaksızın Rusya tekâlîfinin kabulü karargir olup şeraiti sulhiyeyi imza etmeleri için murahhas paşalara me'zu-

zıyeti kat'ıyye i'ta olunduğu halde altı yedi gün geçerek esas sulh mukavelesinin imza olunduğuna ve bunun kabulünden maksud olan mütarekenin in'ikadına dair haber alınamadığı halde Rusya askerinin İstanbula doğru ilerlemeleri havf ve helecanı azimi mucib olup Grandük Nikolanın bundan muradı ise Devleti Aliye murahhaslarını Edirneye götürüp de mukavelenameyi orada imza ettirmek gibi bir neş'ei galibaneden ibaret idi.

«Binaenaleyh murahhas paşaları istishaben Edirneye gelip bin sekiz yüz yetmiş sekiz senei milâdiyyesi Kânunu sânni rumisinin on dokuzuncu günü hem esas sulh mazbatasını ve hem mütareke mukavelenamesini Edirnedeki imza etdiler, bu mütareke Rusyaya muayyen olan Sırbistan ve Romanya ve Karadağ hükûmetlerine dahi şamil olduğundan Grandük Nikola mevakii harbiyede bulunan Rusya ordularına ve zikrolunan hükûmatı muaveneye mütarekeyi tebliğ ile harekâtı hasmaneyi ta'til etdirdi.»

Ali Fuad Bey «Ricali Mühimmei Siyasiye» başlıklı yazılar silsilesinden Ahmed Hamdi Paşaya tahsis ettiği kısımda [Servetifünun, numara 140 - 1614], mütareke teklifi için «Sultan Abdülhamid sadaret hattında «devletimizin muhibbi hassı bulunan devletlerin temenniyyat ve ihtaratı hayırhahanelerinden ve tamamıyeti mülkiye ve istiklâlimize kâfil olacak esbabdan istifade ehassı mekasidimizdir» sözleriyle akdi sulh esbabına tevessül kılınmasını açık lisan ile ihtar eylemiş idi. Hamdi Paşa makamı sadarete gelince hey'eti vükelâyı tophıyarak akdi meşveret edip işin askerlik ve siyaset noktalarından her cihetini tedkik ve ta'mikden sonra tanzim ve takdim eyledikleri 13 Muharrem 1295 tarihli mufassal mazbatada Plevnenin sukutu, ve Balkanın Sofya cihetinde tahşid olunan fırkaların taarruzatı mütevaliye altında kalması, ve Kumarlı ve Sofya mevkillerinin terkine mecburiyet

görülmesi ve Rus ordularının Şıbkayı istilâdan sonra E-dirneye doğru ilerlemesi üzerine Paris muahedesinin münzisi olan devletlere müracaat olunarak muharebei hazıranın bir neticei sulhiyeye isali için teşebbüsâtı müş-tereke icrası iltimas olunmuş ise de hiç birinden cevabı muvafakat olunamayıp tavassutdan istinkâf edilmesi» ü-zerine Ruslarla doğrudan doğruya sulh akdine teşebbüs edildiğini yazdıktan ve işin cereyan tarzını hikâye et-
dikden sonra diyor ki :

*«Bu mütareke devlete pek ağır odurduysa da artık müdafaa imkânı kalmamış olmasına nazaran Hamdi Pa-şa için yine bir hizmet ve mütecellidane bir hareket ad-
dolunur.»*

AHMED VEFİK PAŞA

Divanı hümayunun ilk islâm tercemanı Mühtedi Yahya Efendinin torunu ve Paris sefareti maslahatgüzarlığında bulunmuş olan Ruhuddin Efendinin oğludur [1].

[1] Yahya Naci Efendinin tercemei hali « Sicilli Osmani » de [Cild - 4, Sahife 531] şöyle yazılıdır :

« (Naci Yahya Efendi. Bulgarzade) lisanı ecnebiye âşına olmakla Mühendishaneyeye hoca olmuştur. 1237 de beş yüz kuruş maaşla Divanı Hümayun tercemanı oldu. 1239 Zilkadesinde fevt olmuştur. Kayalar-da medfundur. Devleti Aliyede islâmdan ibtida terceman olan bu zatdır. »

Cevdet Paşa da tarihinde [Cild - 11, Sahife 166] şu izahatı vermiştir :

«Balâda beyan olunduğu üzere Kostakinin vîdamından sonra İstavrakı Bey Divanı Hümayun tercemanı olduysa da Babülinin ale'l'umum Rumlardan emniyyeti münselîb olup, hattâ Şenizade tarihinde beyan olunduğu üzere on beş yirmi günden beri Babülide frengi ve rumiyyül'ibare kâğıdlar Mühendishane hocalarından rumiyyül'asıl Bulgar oğlu Yahya Efendiye terceme etdirilmekte idi. Bundan sonra dahi o misillû evrakı muayene ve tercemelerini mukabele ve mündericatını evliyayı umare ifade etmek ve müstaid ve heveskâr olan efendilere düvel ve milâl beyninde mütedavil olan elsinei ecnebiyeyi öğretmek hususlarına me'mur oldu, ve kendusine şehriye beş yüz kuruş maaş tahsis ile bir münsib mahalden karşılık bulunması için Defterdar Efendiye Recebin yirminci günü (buyuruldu) yazıldı. Ve ketebei aklâm ve saireden tahsili lisana heveskâr olan efendiler için alâ meratibihim maaşlar tahsis ile Babülide bir terceme odası açıldı. Ve mukaddem ve muahhar Rum tercemanlarının pek çok fesadlar etdikleri mütehakkak olmakla fi maba'd tercemanların ehli islâmdan olmasına niyyet edildi. Ve ol vakit Divanı Hümayun terceman-

1818 (23 Şevval 1233) de İstanbulda doğdu [1].

Sıbyan mektebinde okuduktan ve hususî surette biraz ders gördükten sonra 1831 (H. 1247) de Mühendis-

liğına ehli islâmdan biri aranıp bu me'muriyete Şanizadenin muktedir olduğu meclisi vükelâda tezekkür olunmuş ise de mevaliden bulunduğu cihetle ricali Babîlî silkine idhali münasib görülmemiştir.»

Yine Süreyya Bey [Sicilli Osmani, Cild - 2, Sahife 420] babası Ruhuddin Efendinin tercemei halini şöyle yazıyor :

« (Ruhuddin Mehmed Efendi Yahya Naci Efendinin mahdumudur. Terceme kaleminden neş'etle Paris sefaretî kâtibi ve sonra maslahatgüzârı olup avdetinden sonra Tersane tercemanı ve sonra Baba Seraskeri Terceme odası müdürü olup 1263 de fevt olmuştur. Eyübde medfundur. Mahdumları Ahmed Vefik Paşa ile Yahya Beydir.»

[1] Faik Reşad Bey tarafından yazılan tercemei hali [Teracimi Ahval, Sahife 16], ile ölümü üzerine «Resimli Gazete» de çıkan hal tercemesinde [numara 3, sahife 38] doğumu 1817 (H. 1233), fransızca Grande Ensiyclopedie'de [Cild - 1, Sahife 913] 1818 senelerine doğru, «Hayat Ansiklopedisi» nde [Cild - 11, Sahife 4444], İbrahim Alâeddin Beyin «Meşhur Adamlar» ında [Cild 1, Sahife 37], 1819 (H. 1235), «Encyclopedie de l'İslâm» da 1235 (1819 - 1820), Orhan Rıza Beyin «Türk Edebiyatı Tarihi» nde [Sahife 117] 1820 - 1236, üçüncü defa basılan «Maarif Salnamesi» ndeki tercemei halinde [Sahife 46], torununun yazdığı tercemei halde [Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, Sahife 126], «Evkaf Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali» ndeki tercemei halinde [Sahife 118] ve Ali Fuad Beyin «Ricali Mühimme Siyasiye» başlıklı makaleler silsilesinden Ahmed Vefik Paşaya aid yazılarda [Servetifünun, numara 1556 - 82], «İslâm Ansiklopedisi» nde [Sahife 207] 1823 (H. 1238) olarak yazılıdır. Abdurrahman Şeref Efendi [Tarih Müsahabeleri] nde [Sahife 223] 1240 senelerine doğru gösteriyor. Süleyman Nazif Bey «Garb Edebiyatının Edebiyatımıza Te'siri» başlığıyla yazdığı makalelerin ikincisinde [Peyam, 1921 - 1937, numara 1094] «Ahmed Vefik Paşa 1238 senei hicriyesinde tevellüd etmiştir. (Şinasi) den iki yaş büyük. Paşanın tarihi velâdetini birkaç sene evvel irca' edenler var. 1263 senesinde ilk neşrolunan Salnamei Resmînin musannifi bulunduğuna göre daha müsün olması icab ettiğini iddia ediyorlar. Muhakkak olan bir şey varsa o da ŞinasiEfendi henüz Avrupada şakird iken, Ahmed Vefik Paşanın tahsilini çokdan ikmal ile İstanbulda dönmüş olmasıdır. Salnamenin tertibi Şinasinin avdetinden altı, yedi sene evvel vuku' bulmuşdu» diyor. Doğrusu resmî bir vesika olmak i'tibarile Salnamedeki tarih olmak lâzım gellirse de (Paris) deki tahsil hayatına. Salnamenin neşir tarihine ve 18 yaşında iken rabia' rütbesile sefaret kâtibliğine ta'yini gibi zayıf görülen ihtimale nazaran doğum tarihi, ölümü üzerine vazılan tercemei halinde doğum tarihi olarak gösterilen, 1817 (H. 1233) kabul edilmelidir.

hanei Berrii Hümayuna girdi. Tahsilini bitirmeden - Paris sefaretine ta'yin olunan - Mustafa Reşid Paşanın maiyetinde, 1834 (H. 1249) da, babasile beraber (Paris) e gitdi. Saint - Louis lisesinde okudu.

1937 (H. 1253) de Babıâli Terceme odasına me'mur oldu. O vaktin usulünce Hocalık rütbesine nail oldu. Rütbesi 1840 (H. 1256) da rabia'ya terfi' ve sefaret kâtibliğile Londraya i'zam olundu. 1842 (H. 1258) de hususi me'muriyetle Sırbistana gönderildi. Avdetinde 1500 kuruş maaşla Terceme odası birinci sınıf Hulefaliğiyle yolcu pasaportları muayene müdirliğine ta'yin kılındı.

1843 (H. 1259) da tabiiyet tefriki me'muriyetile İzmir'e gönderildi. 1845 (H. 1261) senesi sonlarında İstanbul'a döndü. Rütbesi saliseye, me'muriyeti de 2000 kuruş maaşla Terceme odası mümeyyizliğine terfi' olundu.

1848 (H. 1264) de müfettişlikle tekrar İzmir'e gitdi. Avdetinde rütbesi saniyeye terfi' edildiği gibi 4000 kuruş maaşla Mütercimi evvelliğe nasb olundu.

1849 (H. 1265) de, 25,000 kuruş maaşla, Macaristan mülteçileri mes'elesine me'mur oldu. Daha sonra, 35,000 kuruş aylıkla Fuad Efendi (Keçecizade Fuad Paşa) nın yerine Memleketeyn fevkalâde komiserliğine ta'yin edildi.

Babıâlideki asıl me'muriyeti baki kalmak üzere muvakkaten gönderildiği bu işlerden evvelkisinde olduğu gibi ikincisinde de muvaffakiyet gösterdi.

Mesaisini takdir eden Reşid Paşa, taltifini muvafık görerek padişahdan aldığı müsaade üzerine kendisine «Tahsinname» gönderdi.

Sadrâzamın tahsinname ile taltif hakkındaki istizan tezkeresi :

«Saadetlû Halim Paşa hazretleri ile izzetlû Ahmed Vefik Efendi tarafından Ceneral Duhamelin Bükreşden

hareket ettiğine ve bazı ifadat ve havadisata dair biribirini müteakiben gelen mektupları bir kit'a tezkerei seraskeri ile meşmûli nigâhi şevket iktinahi cenaabı hilâfet-penahi buyurulmak üzere arz ü takdim olunmuşdur. Memleketeynin tahliyei kâmile si Mart içinde icra olunmak üzere beyneddevleteyn kararlaşırmış iken Rusya askerinin tedariki levazımatı için kumandanlarının bazı tüccar ile müceddeden konturato eylemek niyyetinde olmaları emri tahliye hakkında vuku' bulan kararı ahire ol vakt kesbi vukuf edememiş olduklarından neş'et etmiş olmak lâzım geleceği Mösyö Titofun bu babda olunan suale verdiği cevabdan istinbat olunup Eflâk'in umuru maliyesinde görünen açığın birazını mukaddemki karışıklıkda medhali olanların emlâkinin müsaderesile kapidilmasına dair olan tasavvur bilküllüyye ma'deleti celilei cenabı padişahiye mugayir olup buna müsaade buyurulmıyacağı bundan akdem Rusyalulara dahi ifade olunmuş olduğu cihetle efendii mumaileyhin bu babda ittihaz etmiş olduğu suret pek yolunda olarak mesaii masrufesi karini hüsnî netice dahi olmuş olduğundan kendusine tahsini hâvi cevabname gönderilmesi münasib gibi tasavvur olunur ise de olbabda her ne veçhile emr ü fermanı hakayik beyanı hazreti şehinşahi şeref efzayı sünuh ve südür buyurulur ise ana göre harekete ibtidar olunacağı [1].»

1851 (Şevval 1267) de rütbesi ulâ saniliğine bitterfi' 45,000 kuruş maaş ve 100,000 kuruş saliye ile Tahran safirliğine ta'yin olundu.

Vak'anüvis Lütfi Efendi me'muriyetini şöyle yazıyor:

«İran sefiri Sami Efendinin lüzumu azlile yerine Terceme odası hulefayı mütehayyızarından Ahmed Vefik Efendi (esbak başvekil) ulâ sınıfı ulâ rütbesi ve büyük

[1] Bir Türk Diplomatının Evrakı Siyasiyesi, Sahife 103 - 104.

Ahmet Vefik Paşa

elçilik ünvanı ile Tahran sefaretine ta'yin ve i'zam olundu [2].»

Değerli müdekkik İsmail Hikmet Bey; «Ahmed Vefik Paşa» adlı eserinde [Sahife 8 - 9] Tahran elçiliğine ta'yinini kaydeyledikten sonra diyor ki :

«Ahmed Vefik'in kıymeti de şöreti nisbetinde artıyordu. Gitdiği yerlerde sadece resmî ve siyâsî vazifesiyle kifayetlenmiyor. Hemen hususî çalışmalara da koyuluyor. Her gitdiği yerin dilini öğreniyor, âdetlerini, ananelerini araştıırıp tedkik ediyor, her şeyden yeni bir istifade elde etmeğe çalışıyordu. Esasen okuyup anlayacak kadar bildiği acemceyi Tahrandaki bulunduğ müddetçe daha iyi ve daha derin surette tedkik etmiş, İranın Hafızlar, Sa'diler, Kaâniler, Nizamiler gibi şairlerini okumuş, felsefe ve din mes'elelerini tedkik etmiş, hâsılı İranı derinden anlamış ve dinlemişdi.

«Esasen Tahrana ta'yini İran üzerinde mühim bir te'sir yapmışdı. Büyük bir ihtiram ve büyük bir ihtişam ile karşılanmışdı. Bunu bizzat kendi dili ile anlatır. Her gitdiği yerde vatanının ve mensub olduğu Türklüğün bütün şeref ve heysiyyetini son dereceye kadar yüceletmeği bir can ve vicdan borcu bilen büyük adam Tahrandaki böyle bir büyüklük göstermiştir.

«Bulunduğu sefarethaneye milletinin şanlı bayrağını çekmek istemesi birçok dedikodular uyandırmış, fakat Ahmed Vefik böyle gürültülere pabuç bırakır takımdan olmadığı için hiç istifini bozmadan dediğini yapmış ve ay yıldızlı bayrağı sefarethanenin üstüne çekmiştir. Hattâ bu şerefli muvaffakiyeti İngiliz ve Rus sefirlerini derin hayretlere düşürmüştür.

«Ahmed Vefik Paşanın Tahrandaki dört sene kadar

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 9, Sahife : 18.

süren sefirliği Türklük için çok şanlı bir hatıra bırakmıştır [1].»

11) Osmanlı hükûmeti İrana daha evvel hükûmdarın tebeddülü ve yahud muahhede akdî gibi sebeblerle elçiler göndermiş ise de bunlar muvakkatdı. Gidenler, öteki devletlerle olduğu gibi, me'mur edildikleri vazifeyi gördükten sonra memlekete dönerlerdi. İran'da daimî elçilik 1849 (Şevval 1265) de, orta elçilik olmak üzere, ihdas olunmuş ve ilk sefir olarak da Mustafa Sami Efendi gönderilmişdir.

Süreyya Bey «Nuhbet-ül-vekayı» de [Cild - 1, Sahife 193] bunu şöyle yazar :

«Canibi saltanatı seniyyeden İranın payitahtı olan Tahran şehrinde bir sefaret teşkiline lüzum görünmüştür. Sefareti mezkûre orta elçiliği ulâ sanisile Mustafa Sami Efendiye tercih kılınmıştır. L 1265.»

İranlılar da İstanbul'a daimî sefir göndermişlerdi. Fakat resmî günlerde, ne Tahrandaki Osmanlı ve ne de İstanbuldaki İran sefarethanelerine bayrak çekilmiyordu. Ahmed Vefik Efendi Tahrana gince, i'tirazlara rağmen, öteki devletler gibi, sefarethaneye Osmanlı sancığını çekti. Bunun üzerine İran hükûmeti İstanbuldaki sefarethane binasına da bayrak çekmek teşebbüsünde bulunduysa da hükûmetin mümanaatına uğradı. İran sefarethanesine bayrak çekilmesi çok sonradır. Resid Paşa ile İran sefareti arasında bu yüzden birkaç nota teati olunmuştur. «Resid Paşa merhumun bazı âsarı siyasisi» adlı eserde [Tasvir-i fâkâr matbaası, ikinci tab'ı 1239] Resid Paşanın yazdığı cevaplar aynen şöyledir :

Seharethaneye sancak küşadı iddi'asına dair İran sefareti tarafından Babi Aliye varid olan takriri cevab :

Devleti metbuaları tarafından muahharen alması oldukları emir iktizasınca sefarethaneye sancak küşad edecek oldukları ifadesini şamil bin iki yüz altmış dokuz senesi Muharreminin altısı tarihile müverrah bir kı'ta takriri atufileri ve İran umurı hariciyesi nazırı saadetü'l-han hazretleri tarafından savbi senaveriye tahrir olunup, beraberce gönderilmiş olan mektub mealleri rehini ittıla'ı muhibbi olmuştur.

Tahrandaki mükim Devleti Aliye sefiri orda bulunan süferayı sairenin nail oldukları kâffe imtiyazata bittabi mazhar olduğundan ve Tahrandaki bulunan düveli mütehave süferası sefarethanelerine bayrak küşad eylediklerinden Tahrandaki kâin saltanatı seniyye sefarethanesine dahi sancak çekilmiş olduğu Tahran sefiri saadetü'l Ahmed Vefik Efendi hazretleri tarafından iş'ar olunmuşdu. Metbuu müfehham ve velinî'meti muazzam olan zatı şevketsemati hazreti padişahî dartilhilâfetüseniyyesinde süferayı saire haklarında câri olan merasimden İran sefaretinin mahrum etmiyeceği müsellemler olup, hattâ daha Tahrandaki sefareti seniyyeye Devleti Aliyeye sancak çekilmemiş olduğu halde dahi

O zamanki gazetelerden «Ceridei Havadis» de çıkan bir yazı [14 Şevval 1269, numara 620] Ahmer Vefik Paşanın sefaretinin İranilerce nasıl karşılandığını göstermek i'tibarile hususî bir ehemmiyeti haizdir. Yazı aynen şöyledir :

«Devleti Aliyenin Tahrandâ mukim olan büyük sefiri saadetlî Ahmed Vefik Efendinin dirayeti müsellemesini İran devleti vükelâ ve küberası tasdikân te'kid ile Ruznamçei İraniyeye tab' ve temsil ve muamelâtı hase-nesini tafsil eylemişlerdir.»

1854 (H. 1271) de Bağdad ve Kürdistan hududunun teftişine me'mur edildi. (18 Rebiülâhir 1271) de rütbesi

burada süferayı İranîyenin keşt ü güzârlarında kayıklarına İran sancağı küşad edip, bunâ tarafı Devleti Aliyeden hiçbir gûna i'tiraz vuku' bulmamış olduğu işbu da'vaya bir delili kavidir.

Sefarethaneye sancak çekilmek bahsine gelince : Süferayı düveli mütehabbenin ikametgâhları ötedenberu Beyoğlu ve Tarabya ve Büyükdereye hasrolunmuş olduğu halde, İran sefareti bil'istisna dahili surda hane tedarik edip ve dahili surda bayrak küşadı harici ez usul olup, bu cihetle İran sefareti, işbu istisnayı terk ile süferayı sairinin ikametgâhlarına mahsus olan ve balâda zikrolunan mahallerde ikamet olunduğu halde sefarethanelerine bayrak küşadına bir şey denilmiyeceği derkârdır. Fakat berveçhi muharrer dahili surda düveli saire bayrağı küşadı âdet olmamasile, dahili surda İran sefaretine bayrak küşadına Devleti Aliye asla muvafakat etmiyeceği ve Tahrandâ bulunan sefareti seniyyesiçün dahi orada olan düveli mütehabbe sefaretlerinin imtiyazatundan başka bir şey teklif ve taleb etmiyeceği derkâr olmağın ve bu keyfiyyet hanı müşartünileyhe dahi cevaben tahrir olunacağı mukarrer bulunmağın, bu suretlerin tarafı atufilerine iş'arı zaten derkâr olan müvalâtı halisanemin te'minine vesile addolunmuşdur. Fi 7 Muharrem Sene 1269.

Sancak mes'elesiçün İran sefaretine diğer takrir :

Sefarethanelerine sancak küşadına dair bugün dahi irsal buyurulan takriri saadetleri meali,rehini ittila'ı halisi olmuşdur. Geçende irsali savbi saadetleri kılınan cevap takriri resmî muhibbide dahili surda sefarethane olmak usuli olmadığundan, ve süferayı sairinin ikametgâhları olan mahallerin birinde sefarethane tedarik olunduğu halde hiçbir şey denilmiyeceğinden, el'an dahili surda bulunan sefarethaneye bayrak küşadının imkânı olamayacağı kat'iyen beyan ve iş'ar

ulâ evvelliğine terfi' ve 22,000 kuruş maaşla Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye a'zalığine ta'yin ve ikinci rütbe Me-cidî nişanı ile de taltif edildiği gibi Encümeni Daniş a'za-lığına da intihab olundu. Yine o sene Meclisi Valâyı Ah-kâmı Adliyenin Muhakemat dairesi reisliğine terfi' olun-makla beraber ceza kanunile muhakemat kanunnameşi-nin tesvidine me'mur oldu.

1857 (Evaili Şaban 1273) de balâ rütbesi ve 25,000 kuruş maaşla Deavi Nazırlığına, 1858 (Muharrem 1274) de, 15,000 kuruş maaşla, ikinci def'a, Meclisi Valâ a'za-lığına ta'yin olundu.

O zamanı idrâk etmiş ve kendisini yakından tanımış

olunmuşdu. Devleti Aliyenin bu babda olan kararı kat'i olduğundan, ve iddiası usuli mültezemei mütekaileye muvafık olup, sair sefaret-lerin nail oldukları merasim her ne ise ve riayet eyledikleri usul her ne suretde ise, İran sefaretî hakkında dahi câri olması lâzım geleceği misillü, Tahranda bulunan sefaretî seniyye hakkında dahi orada sair süfera haklarında câri ve mer'i olan merasim ve usul her ne ise ana riayet olunmasını kabulde tereddüd olunmadığından, böyle bir kaide-ye karşı hilâfî usul burada sefaret canibinden bir şey taleb ve iddia olunmayacağı cihetle el'an ikamet eyledikleri konağa bayrak çekilme-sinin mümkün olmadığını ve bu babda canibi zabtiyeye dahi beyanı hal olunmuş olmakla, işbu mes'eleden hâsıl olabilecek her nevi' mes'-uliyet zatı saadetlerle devleti behiyyei metbu'alarına aid olacağını betekrar resmen ve kat'iyyen beyan ile hakkı şeriflerinde derkâr olan hulûsi mahsusumuzun te'minine ibtidar kılındı. Fi 13 Muharrem, Sene 1269.

Sancak mes'elesiçün İran sefaretine son tebliğ :

Sefaretî behiyyeleri serkâtibinin bugün vâkî' olan ifadei şifa-hiyesine nazaran yarınki Cüma günü sefarethanelerine sancak küşad olunmak niyyetinde bulunulmuş ise de, iki def'a mersuli suyu saadet-leri kılınan tekariri resmîyede, saltanatı seniyyenin işbu sancak kü-şadına hiçbir vehile muvafakat edemeyeceği kat'iyyen beyan ve ifade olunarak, bunun için canibi zabtiyeye haber verilmiş olmakla, bu bab-da vuku' bulacak ısrarın netayicinde hâsıl olacak mes'uliyet devleti behiyyelerile zatı saadetlerine bırakılmış olduğundan keyfiyyetin yine ihtarı tekrarına mübaderet vesilei ibrazı vedu muhalesat olmuştur. Fi 15 Muharrem, Sene 1269.

olan Vak'anüvis Lütfi Efendi bu tebeddülü yazarken Paşanın hususî halinden ve icrâatından da bahsediyor. Lüt-fi Efendi diyor ki :

«Ahmed Vefik Efendinin Deavi Nezaretinden azli-
le yerine Masarifat Nazırı Muhtar Bey anın yerine Darı
Şûrayı Askerî a'zasından Mecd Efendi ta'yin kılındı.
(Mu'teriza) «hayrül'umur evsatuha, tenbihile ademi ten-
bihden böyle icralar zuhur ediyor. Ahmed Vefik Paşanın
şiddeti mizacı ve erbabı mesalih ve medyunlara olan mu-
amelei baridesi ifrat üzere olup halefinin hali ise bütün
bütün bunun hilâfı idi. Bu iki zatın zamanı nezaretlerin-
de ikisinden dahi memnun ve müteşekkir olanlar olmalı-
dır. Fakat cihetleri başkadır. Birinden dayınler, diğerin-
den medyunlar müteşekkir olmak gerekdir intiha [1].»

1861 (H. 1277) de 15,000 frank maaşla Paris sefirli-
ğine ta'yin olundu. Bir sene sonra Parisde toplanan Mü-
kâleme Meclisi murahhaslığında bulundu.

Ahmed Vefik Paşanın Paris sefirliği devletin çok na-
zik bir zamanına rastlamış bulunuyordu : Şam hâdisesi
o sırada zuhur etmişti.

Kıymetli muharrir İsmail Hikmet Bey Paris sefirli-
ğini yazarken dikkate şayan bir fıkra da kaydediyor. De-
ğerli müdekkikin buna dair olan ifadesi ve fıkrası ay-
nen şöyledir :

«Mühim vazifelerinden biri de 1861 de ta'yin olun-
duğu Paris sefirliğidir. Çocukluğunda tahsilde bulundu-
ğu bu şehri pek iyi bilen Ahmed Vefik Paşa bu def'a yeni
ve mühim bir vazife ile ziyaret ediyordu. Hakikaten bu
vazifesi çok ehemmiyetli idi. Üçüncü Napoleon'un za-
manı idi. Bu vazifesi sırasında Vefik Paşa hakkında gü-
lünç olduğu kadar da ma'nalı bir fıkra anlatırlar. Bu fık-

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması
nüşa, Cild - 9, Sahife : 119.

ra Vefik Paşanın millî işlerde ne kadar asabî ve ne kadar iyi ve ince görür bir adam olduğunu gösterir.

«Üçüncü Napoleon'un beyaz boyalı bir arabası varmış. Vefik Paşa da buna benzer bir beyaz araba yaptırmış. Daima o araba ile gezer, dolaşmış. Her seferinde halk arasında bir telâş görülür, imparator geliyor diye ayağa kalkarlar ve nihayet Türkiye sefiri olduğunu görür, şaşarlarmış. Fransa hükûmeti Vefik Paşaya bir şey söylemeğe de caseret edemezmiş. Çünkü Paşaya hem hürmetleri, hem de mahabbetleri varmış. İstanbulla, Hariciye Nezaretine yazmışlar : «Biz Vefik Paşadan çok memnunuz, yalnız bir ricamız var. Kendisine yazsanız da imparatorun arabasına benziyen arabasını değiştirse, birçok karışıklıklara sebep oluyor !» demişler. İstanbuldan Hariciye Nezaretinden Ahmed Vefik Paşaya bu mes'eleyi yazmışlar. O da : «Şaşılacak şeydir, Fransa Hariciye Nazırı İstanbuldaki sefirlerinin Boğaziçinde dolaşdığı kayığı görmüyor da Türkiye sefirinin Parisde gezdiği beyaz arabayı mı görüyor ? Kendi sefirlerine söyleseler de kayığı kaldırsa, buradaki araba kendiliğinden kalkardı !..» demiş. Meğer Fransız sefiri İstanbulda Abdülâzizin kayığına benzer bir kayık yaptırmış, onunla gezermiş. Vefik Paşa bunu görmüş. Derhal Napoleon'un arabasına benzer bir beyaz araba yaptırmış; onunla gezmeğe başlamış. Türkiye Hariciyesi Vefik Paşanın bu cevabını Fransa Hariciyesine bildirmiştir. Derhal İstanbuldaki Fransız sefirine kayığı kaldırması için emir verilmiş, Vefik Paşa da arabasını siyaha boyamıştır.

«İşte görülüyor ki Vefik Paşa derhal mukabelei bilmisle müracaat ediveriyor, memleketin haysiyyetine kul kadar dahi olsa tecavüze meydan vermiyordu. Ahmed Vefik Paşa bu ciddî ve sert hareketlerle beraber bütün Fransa büyüklükleri tarafından sevildi.

«Daimî suretde çalışırdı. Memleketin ileri gelen âlim, şair, siyâsî birçok adamları Paşaya hürmet beslerlerdi. O da haftada bir gün tahsis etmiş, o gün birçok âlim, fâdil dostlarını toplar, ilmî, edebî bahisler açar, fenden, san'atden münakaşalarda bulunurmuş.

«Nerede bir ilmî ve edebî toplantı olsa mutlaka Vefik Paşa da oraya da'vet olunurmuş. Her yerde fevkalâde rağbet ve mahabbetle karşılanırmış. Hiçbir yerde söziünü esirgemiyen, sırası düşdükçe hiçbir hakikati gizlemiyen Vefik Paşa yine böyle bir meclisde bahis işret mes'elesine dönünce : «İşret Avrupanın ma'nevî istikbalini tehdid ediyor» tarzında mütaleasını ortaya atmışdır. Aradan yıllar geçdikden sonra Belçikada çıkan bir tıb gazetesesi «Vefik Paşanın söyldeiği istikbal içinde bulunuyoruz» diye Vefik Paşayı da, söylediği sözü de hatırlatmışdır [1].»

1861 (H. 1278) de, üçüncü def'a, Meclisi Valâ a'zâlığına, yine o sene (20 Cumadelulâ 1278) 30,000 kuruş maaşla Evkaf Nazırlığına, 1862 (1 Zilhicce 1278) de maaşile yeni teşkil olunan Divanı Muhasebat reisliğine ta'yin edildiği gibi ikinci rütbe Osmanî nişanı da verildi.

Divanı Muhasebatın teşkilile Ahmed Vefik Efendi (Paşa) nın reisliğe ta'yini ehemmiyetli bir hâdisedir. Çünkü Fuad Paşanın gösterdiği lüzum üzerine Abdülâziz isdar ettiği bir hattı hümayunla Sadrâzamın maliye işleri üzerindeki salâhiyetini artırmış bulunuyordu.

Maliye işlerinin ıslahını tazammun eden ve pek mühim olan bu hattı hümayun aynen şöyledir :

«Cümlelerin ma'lûmudur ki umurı maliye her devletde mesalihin ruhu makamındadır. Asrı sabıkda bazı esbabı zaruriye ve ahvali fevkalâdeden dolayı vuku' bulan

[1] Ahmed Vefik Paşa, Sahife 10 - 11.

masarif birtakım düyuna sebep olarak bir cüzi sureti muntazama ise de cüz'i diğeri müteferrik olduğundan ve bunun bir mikdarını örtmek için kavaimi nakdiye çıkarılmış idiğinden şu hal idarei maliyece mucibi teşettüt olmuş ve müşkilâtı hazıraya sebebiyet vermiştir. Memalîkimizin kabiliyyeti müsellemesi derecesinde ma'muriyetin ikmali ve kâffeî sunufı tebeamızın tamamıyeti refahı hal ve servetlerinin istihsali ve asakirimizin her hal ve mehalde tamamii refah ve intizamlarının ve bir gûna zaruret çekmemeleri esbabının istikmali ile Devleti Aliyemizin kuvvei berriyye ve bahriyyesinin hüsnî hal ve kemale yetürülmesi velhasıl her gûna ıslahatı mülkiyenin vücade getirilmesi hakkında olan efkâr ve arzumuzun husulî umurı maliyenin yoluna konulmasına mütevakkiף olduğu indimizde meczum olduğuna ve bu dahi varidatı yolile alıp doğru sarfetmek ve hesabını açık görüp herkese bildirmek ile devletçe ve halkça muamelâtı maliyeye esas olan itibarı vermeğe mütevakkiף idiğüne binaen şu hususda lâzım olan ihtimam ve ikdamın sarfolunması matlûbumuzdur. Hizmeti sadaret kâffeî devairin mercii olduğundan umurı maliyeye dahi bu sırada olduğu misillû kâffeî vükelâmız taraflarından birlikde olarak bu maddei mühimme için çalışılmakda ise de bu babda lâzım olan tedabirin ittihazile alel'umum hazainimizin beher sene i'lân olunmak üzere muvazenelerini yapıdırıp devletimizin irad ve masarifini tekabül etdirmekle beraber düyunu mevcudenin te'diyesi ve evrakı mütedavilenin men'i mazarratiçün lâzım gelen esbabı taharri ve bu makule düyunun tesviyesi sureti muntazamaya konulmakla hâsıl olabileceğinden bunun mukabilinde hazinenin taahhüdâtı ifa olunacak surete konulmak üzere varidatı cedide bulunması zımında iktiza eden tedabiri ittihaz edip hâsıl bu babda lâzım olan her türlü ıslahatı yine bir iradei müstakille ve mahsusa olup vezaifi asliye-

si baki olduğu halde bilcümle hazainimizin nezareti umumiyesi hizmeti sadarete ilhakan uhdene havale olunmuştur. Islahatı matlûbenin bir an evvel husule gelmesi matlûbı azimimiz olduğu gibi bu makule ahvalde ittihaz olunacak tedabirin dahi etraflı ve mükemmel olması lâzım olduğundan ve mukaddem yapılmış olan meclisi hazain a'zası dahi bittabi' maiyetinde bulunacakları cihetle anların içlerinde bulunan erbabı ma'lûmat ve vukufun ârasından dahi istifade olunabileceğinden bu hususda her gûna tedabiri bilhassa teemmül ve tefekkür ve verilecek kararları sair vükelâmız ile dahi tezekkür ederek peyderpey tarafımıza arz ve istizan eyliyesin.»

Bu hattı hümayunu eserine geçiren Vak'anüvis Lüt-fi Efendi hattın çıkarılmasını intaç eden takrire esas olmak üzere hazinei evrakda gördüğü arz tezkeresindeki faideli ma'lûmatı mülâhhasan yazdığını kaydetmek suretile şu satırları ilâve ediyor :

«Islahatı maliyenin esası müşkilâtı maliyenin esbabı indifâmı bulmakla beraber idarei âtiyeyi te'min için muvazene usulünün bir sureti sahiha ve kaviyyeye rabtîle iraddan ziyade masraf edilmemesi için her daire tahsis olunan masrafının haddini geçmiyerek sene ahirinde muvazenesine göre masrafının hesabını vermesi ve varidatın dahi mecarisinde telef olmuyarak doğruca getirilmesi kaidelerinden ibaret olup bu dahi umurı hisabiye-nin bir mahkemei kübrayı tedkika havalesile hâsıl olacağına ve divanı âlîi muhasebe namile bir meclis teşkili tahattür olunarak bunun şimdiden reisinin nasbîle kavami nakdiyenin tedavülde alınması ve diyunu müteferrikanın tedkikile tesviyesi komisyonları dahi anlara havale olunarak bunun riyasetine otuz bin kuruş maaş ile Evkaf Nazırı Ahmed Vefik Efendinin ve Evkaf Neza-

retine Sadaret Müsteşarı Hakkı Beyin ilâh» ta'yini muvafık olduğu yazılmaktadır [1].»

Sırb Beyi Mihal Paris muahedesile kabul ve devletlerce de tasdik edilmiş olan hukukî vaz'iyeti ihlâl için hiçbir şeyden çekinmiyordu. Nihayet onun teşciile Türk zabtiyesine (jandarma), Türk askerine, ahaliye karşı her gün biraz daha artan tecavüzlereden sonra, Sırblar bir gece Varoşda oturan müslümanlar üzerine hücum ederek yağma etdikden başka evlerini yakmışlar, kendilerini çırılçıplak kal'a içine kaçmağa mecbur bırakmışlardı. Hâdise bununla da kalmıyarak Sırb askeri ve jandarması kal'aya da hücum cesaretini gösterince, kal'a muhafızı Aşir Paşa, bizzarure, hem mütecavizlere, hem de Belgrad şehrine karşı top atdırmak mecburiyetinde kalmışdı.

Babîâli bu kanlı vak'alar hakkında tahkikat icrası me'muriyetile Ahmed Vefik Efendiye (Belgrad) a gönderdi 1862 (22 Zilhicce 1278).

Ahmed Vefik Efendinin İstanbul'dan hareketile Divanı Muhasebat reisliği vekâletine Edhem Paşanın ta'yini keyfiyyeti (Tercemanı Ahval) gazetesinde [22 Zilhicce 1278, Perşembe, numara 195] şu suretle yazılmışdır :

«Divanı Muhasebat reisi atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin me'muriyeti mahsusa ile Hümay-i Tefik nam vapurı hümayuna rakiben dünkü Çarşamba günü Köstence tarikile Belgrad canibine azimet etmiş olduğuna binaen divanı mezkûr riyaseti vekâleti Meclisi Valâ a'zasından devletlû Edhem Paşa hazretlerine ihale buyurulmuşdur.»

Ahmed Vefik Efendi Belgrada giderken sadaretden Sırbistan etrafında bulunan eyalât ve elviye valilerine aşağıdaki umumî emir yazılmışdır :

«Belgrad varoşunda muhtelitan sakin olan ahalii is-

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 10, Sahife 30 - 31.

İlâmiye ve Sırbıye öteden beru hüsnî muâzeret halinde iken Sırbîlulardan bazı ayak takımı tarafından bir fesad çıkarılarak ahalîi islâmîye kal'aya girip tahassün etmeğe mecbur olup bu halât Devleti Aliyenin hildîfî marazisi olduğu gibi idarei Sırbîyenin dahi mugayiri efkârı bulunduğundan olunan ikdamat üzerine hamdolsun ihtilâl bertaraf olmuş ve maamafih şu vukuat üzerine tahkikatı lâzîmenin icrasile beraber te'kidi âsayiş maddesi için lâzım olan vesailer teşebbüs olunmak üzere Divanı Muhasabat reisi atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretleri me'muriyeti mahsusa ta'yin ve irsal olunmuşdur. Beyana hacet olmadığı üzere Sırb milleti a'sarı kesiredenberu Devleti Aliyenin sahihan makbul ve sadıkı olarak kendusine i'ta buyurulmuş olan imtiyazatı saltanatı seniyyenin herhalde muhafaza buyuracağını bittecrûbe bildiğinden cümle milletin o makule eshabı fesadın harekâtı garezkâranelerini red ve takbih eyliyeceklerinde iştibah yoktur. Fesadei merkume bir yandan dahi gûya Sırbistana tecavüz olunacak ve şöyle böyle olacak deyu bir canibden Sırbîluları ve diğer taraftan dahi milleti merkumenin efkârından hemcivarlarını şübheye düşürmeğe çalışmakda oldukları muhakkaktır. Halbuki Devleti Aliye kendi hukuku âliyesini nasıl muhafaza buyurur ise Sırb milletine vermiş olduğu imtiyazın halelden vikayesini dahi daima iltizam buyurduğundan Sırbistana ta'yin buyurmuş olduğu hududu geçmeği istemediğinden beri taraftan her kim tecavüze cesaret edecek olur ise şediden te'dib edeceği misillû öte yakadan bazı haydudların harici hattı imtiyaza vürudlarında cezayı sezarlarını göcekleri derkârdır. Velini'metimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin nuhbei âmalleri bilcümle tebeai Devleti Aliyelerinin hıfzı emniyyet ve rahatları kazıyyesi olmakla mücerred bu niyyeti hayriyeye mebni ve kendi işile meşgul olan ahalinin tatmini bal ve te'mini âsayiş halleri zımında

esbabı lâzıme ikmal kılınmış ve ol havalide bulunan asakiri şahanenin hizmeti yalnız fesede ve eşkiya takımının tecavüze tasaddileri vukua gelir ise anı men' ile muhafazai âsaiyişi memleketden ibaret bulunmuşdur. Binaenaleyh herkesin kemali emniyyet üzere bulunmaları ve berveçhi muharrer ehli fesadın Sırbistan üzerine neşreyledikleri eracife asla havalei sem'i i'tibar etmemeleri hususunun lâzım gelenlere biletraf tefhimine ikdam ve ihtimam ile beraber muktezayı me'muriyet ve hamiiyeti devletleri üzere muhafazai âsaiyişi memlekete himmet buyurmaları ba iradei seniyye tavsiye olunur [1].»

Ahmed Vefik Paşanın yerine varması ile işlerin yoluna girdiğine ve lâzım gelen tedbirlerin ittihaz edilmek üzere bulunduğuna dair gene «Tercemam Ahval» gazetesinde [6 Muharrem 1279, numara 201] aşağıdaki ma'lûmat verilmiştir :

«Geçende i'lân olunduğu üzere Belgradda ayak takımı tarafından bir fesad çıkarılarak ahali beynine bazı mertebe emniyyetsizlik girmiş olduğundan bu babda takkikatı lâzımının icrasile te'kidi âsaiyş kaziiyyesinin istihsalı zımında tarafı saltanatı seniyyeden mahsusen Belgrada ta'yin ve i'zam buyurulan atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin ol tarafa vüsulile işbu hal münde fi' olarak kılâ'ı şahane ile Sırbistan me'murları ve ahaalisi beyninde muamelât kemafissabık cereyan etmeğe başlayıp şu uygunsuzluğun taharrii menşeile beynel'ahali husuli i'tilâf ve ünsiyet için lâzım gelecek esbabı daimiyyenin istihsaline teşebbüs kılınmış idüğü sureti resmîyede olarak istihbar ollunmuşdur.»

Belgraddan avdeti o vakit yeni intişara başlayan «Tasviriefkâr» gazetesinde şöyle yazılmışdır :

«Sırbistan mes'elesinin ibtidayı zuhurunda me'muri-

[1] Tercemamı Ahval, 27 Zilhicce 1278, numara 197.

yeti mahsusa ile Belgrada azimet etmiş olan Divanı Muhasebat reisi atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin dirayeti müsellemesinden me'mul olduğu üzere hüsnî itmamı me'muriyete muvaffak olmasile bu def'a Dersaadete avdet ve muvasaleti vuku' bulmuştur [1].»

Ahmed Vefik Paşa 21 Zilhicce 1278 tarihinde İstan-
dan hareket ve 20 Safer 1279 da avdet eylediğine göre bu
me'muriyeeti iki ay devam etmiş demektir.

Âli Paşa hâdisе hakkında Ahmed Vefik Efendinin
Belgradtan gönderdiği rapor üzerine ecnebi devletlerine
Muharrem 1279 - Temmuz 1862 tarihli Memorandum ile
bildirerek bütün bu vak'alardan Mihalı mes'ul tutmuş ise
de büyük devletlerin İstanbul sefirlerinden mürekkeb
olmak üzere teşekkül eden konferans Sırbuların bazı
müddealarının tervici suretile neticelenmiştir.

«Sırbistan mes'elesinin kararı» başlıgile «Tasvirief-
kâr» da [25 Rebiülâhir 1279, numara 33] çıkan resmî
tebliğ aynen şöyledir :

«Memaliki mevrusei hazreti padişahiden olan Sırb
eyaleti idarei dahiliyesinde bazı imtiyazata nail olup eya-
leti mezkûrenin içinde bulunan Belgrad ile sair bazı
kılâ'i sagirede muhafız gibi bulunan ahaliî islâmiyenin
oradan kaldırılıp yalnız asker ile muhafaza edilmeesi
mukaddema karargir olmuş iken icrası teehhür etmiş ol-
duğuna ve Belgrad ile mülhakatı olan kılâm varoşlarında
ehli islâm Sırbuların muhtelitan ikamet etmekde olma-
larından dolayı ara sıra beynettarafeyn mücadelât ve
münazaat hudusile birtakım müşkilât zuhur edegeldiği
ve berveghi muharrer Sırbistanın mukaddema mazhar
olduğu imtiyazat icabınca ahaliî islâmın hariç varoşlar-
da arazi ve mezruatı olmayup emri taayyüşde türlü tür-

[1] 21 Safer 1279, numara : 15.

lî zahmetler çekildiği keyfiyatı ma'lûmeden bulunmuş ve hattâ bu hallerin âsarı muzırresinden olmak üzere geçende Belgradda büyük bir arbede vukuile iki canîb için hayli kıl ü kale sebep olmuş olmasına mebni ahaliî islâmîye ahvali mebhuseden nâşi öteden beru kemali meşakkatle imrarı evkat etmekte bulunduklarından ve eğerçi sayei şahanede ittihaz olunan tedabir semeresile arbedei mütekevvine hüsni nihayet bularak Sırbistanca muamelâtı sabıka avdet eylemiş ise de şu ademi vüs'at mevkiiye ve bunlardan tevellüd eden idarei müteassire ve ana munzam olan mübayeneti diniye mülâbesesile bunlar kemakân muhtelitan oturdukça vakit vakit yine müinazaalar çıkacağı derkâr olup saltanatı seniyyece ise asıl arzu ve iltizam buyurulan hal sunuşı tebeai mevrusesinden bulunan iki taraf ahaalisinin dahi husuli huzur ve âsayişi kazıyyesi idiğinden ahaliî müslîminin kılâi mezkûre varoşlarında mutasarrıf oldukları buyut ve arazînin bedelleri ita olunmak üzere terk ve furuht olunarak ve Belgrad kal'asile hududu hakaniyenin muhafazai umumiyesi için elzem görünen kal'aların imarlarile beraber ibka kılınarak ve bunların varoşlarında bulunan ehli islâmın eyalâtı mütecavireden kendülerinin istedikleri münasib mahallere nakli ve nefsi Belgrad kal'asile kılâi sairede ba'dazin derecei lüzumuna göre asakiri muntazamai kâfiye bullundurulması keyfiyatı kararlaştırılarak icabatı ifa olunmuş ve olbabda tasdir ve testir buyurulan emri âli oraya bilvusul canibi emaretdeen mezkezi infaz ve icraya konulup ahaliî merkume dahi takım takım arzu eyledikleri yerlere azimetle mülreffehen ve muazzezen iskân ve iyva edilmekde bulunmuşdur.»

1862 (H. 1279) da, dördüncü def'a, Meclisi Valâ a'zalıgına me'mur oldu. Bir müddet Darülfünunda hikmeti tarih okutdu.

1863 de Divanı Muhasebat reisliğinden isti'fa ederek Meclisi Valâ a'zalığı uhdesinde kaldı.

Divanı Muhasebat reisliğinden isti'fası «Tasvirief-kâr» da [8 Ramazan 1279, numara 70] şöyle yazılıdır :

«Atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin Divanı Muhasebat riyasetinden bu def'a isti'fası vuku' bulduğu ve uhdesinde Meclisi Valâ a'zalığı baki kalmış olduğu mesmuumuz olmuştur.»

1863 (12 Şevval 1279) Anadolu ve Rumeliye müfettişler gönderildiği esnada maaşına 35,000 kuruş zamlı Anadolu sağ ciheti müfettişliğine ta'yin kılındı.

O vakit çıkan gazetelerden birinde müfettişliğin ihdası sebebi için deniliyor ki :

«Taşra me'murini için birtakım ehliyetsiz adamlar bulunduğunu 69 numaramızda sureti derç olunan ıslahatı maliye hattı hümayunile musaddak ve bundan bittabi' neş'et edecek sui isti'malâtıdan ahvali tebeanın teftiş ve tahkikına şiddeti ihtiyaç hâsıl etdiği devletçe muhakkak bulunduğundan Meclisi Valâ a'zasından atufetlû Ahmed Vefik Efendi ve Subhi Beyefendi ve Rıza Efendi ve Ferid Efendi hazeratı bu hususa me'mur buyurulacağı rivayet olunuyor [1].»

Yine o gazetede ta'yin keyfiyeti şöyle yazılmışdır :

«78 numaralı nûshamızda beyan olduğu veçhile eyalâtın teftişi ahvaline Meclisi Valâ a'zasından atufetlû Ahmed Vefik Efendi ve Subhi Beyefendi ve Rıza Efendi ve Ferid Efendi hazeratının me'muriyetleri bu def'a resmen icra buyurulmuş olduğu gibi muahharen Beylikçü Divanı Hümayun saadetlû Ziya Beyefendi hazretleri dahi ba iradei seniyye bu madde için intihab ve ta'yin buyurulmuştur.»

[1] Tasviriefkâr, 6 Şevval 1279, numara 78.

Gazete bu habere muharriri tarafından da garib görülen aşağıdaki ma'lûmat illâve edilmiştir :

«Bu teftiş hususunda payitaht ile bilâdı selâse müstesna imiş [1].»

«Ma'ruzat» ında müfettiş ta'yini keyfiyyetini «Tef-tişi Bilâd» başlığı altında yazan Cevdet Paşa dikkate lâ-yık tafsilât da veriyor. İşe yakından vâkıf olan ve kim-seyi beğenmiyen eski Vak'anüvis diyor ki :

«Mısırdan avdeti hümayunda (Sultan Aziz) teftişi bilâd için Bursa cihetine Vefik Efendi (muahharen Bağ-vekil olan Vefik Paşa) ve Canik koluna Bursalı Rıza E-fendi ve Rumeliye Subhi Bey (Subhi Paşa) ve Bosna Hersek cihetine Mabeeyni Hümayun kitabetinden muh-reç Ziya bey (ma'hud Ziya Paşa) me'mur oldular. Mü-fettişlerden tevarüd eyliyecek inhaların serian mevkiî icraya konulması için dahi Babıâlide bir komisyon ve maiyetinde mahsus bir kalelm teşkil, devairi askeriye ve maliyeden birer a'za ta'yin ve komisyonun riyaseti uh-dei âciziye ihale buyuruldu. Müfettişlerin inhaları gel-dikçe kalemden kaleme ve daireden daireye dolaştırma-ğa hacet kalmayıp hemen komisyonca verilen karar üze-rine icabatı icra etdiiriliyordu.

« Vefik Efendi Bursada saplanıp kaldı. Hükmi kara-kuşi ile vâkı' olan icraâtı hodseranesinden dolayı halkın şikâyatı ayyuka çıktı.

«Rıza Efendi Canike varıp bir iki harab mescid bu-larak anları ta'mir ile meşgul oldu. Evkatı haliyesini de hamamlarda geçirdi. Bu cihetle içgerulere doğru gidip de vazifei teftişi icra edemedi.

«Subhi Bey ise bir sür'ati fevkalâde ile Tatar gibi Manastıra kadar gitdi. İşkodra tarafına asla teveccüh etmeyip hemen bir kısa devir ile Dersaadete avdet etdi.

[1] Tasviriefkâr, 13 Şevval 1279, numara 80.

«*Amma Ziya Bey Saray Bosnaya varır varmaz ru-nüma olan yolsuz ve uygunsuz harekât ve teşebbüsâtına mebnî azil olunmakla Bosna ve Hersek kıt'alarının teftişi (1279) senesi evahirinde uhdei âciziye tevcih ile beraber 1280 senesi Muharreminin üçüncü günü Anadolu sadareti payesi ihsan buyurulup hemen ol gün fermanı âlisi isdar olunmakla ferdası rikâbı hümayun resmi âlîsinde bulundum. Ve üç gün sonra mütevekkilen alellâh şîfeni harbiyeden bir fırkateyn vapuruna rakiben Akdeniz tarikile Hersek canibine azimet eyledim.*

« (Muhtıra) Fuad Paşa lâtifegû bir zat olup o zaman demişti ki «dört müfettiş gönderdik. Dördünün de ta'limatı bir idi. Her biri bir türlü içtihad eyliyerek meslekleri mezahîbi erbaa gibi birbirine muhalif oldu [1].»

1864 (Gurre Cümadelâhire 1281) de vazifesine niha-yet verilerek 5000 kuruş ma'zuliyet maaşı tahsis olundu.

Müfettişliklerin lâğvı keyfiyyeti o vakıt çıkan «Ruz-namei Ceridei Havadis» de [Gurre Cümadelâhire 1281, numara 27] şöyle yazılıdır :

«Teftişi ahvali büldan ve sükkân iradei lütf ifadesile mukaddema Anadolu ve Rumelinin cihatı ma'lûmesine teftiş me'murları ta'yin buyurulmuşdu. Rumelinin sol kolu teftiş me'muru mukaddema avdet etmiş ve Bosna ve Hersek cihetleri me'muru dahi bu kerre ifayı leva-zımı teftişiye ile geçen hafta Bosnadan hareket eylemiş olduğu gibi Anadolunun canibi Yemin ve Yesari müfettişleri iki seneye karib hayli mevakiün esbabı teftişiye ve ıslahiyesine i'tina ve himmet ederek mevsimi şitanın an bean takarrübü cihetile içrulerde gezilecek mahallerin matlûb üzere teftişinde müşkilât bedihi bulunmuş

[1] Türk Tarih Encümeni Mecmuası, numara 1 (78), Sahife : 56 - 57.

idüğüne ve me'murini teftişiyeye aid bulunan mesalih ise zaten mahalleri vülatı izam ve mutasarrıfını kiramına aid vezai fi mahsusadan olup teftiş me'murini kiramı kadei teftişiyenin esas ve müteferriatını her tarafa bildirmiş olduklarına mebni bakiyyei mesalihi teftişiyenin vülat ve mutasarrıfını müşar ve mumaileyhime havalesile icrayı icabına hemişe i'tina ve dikkat olunmasının ba tahrirati mahsusa kendülerine tavsiyesile atufetlû Ahmed Vefik ve Rıza Efendiler hazeratının dahi bulundukları yerlerde tesviyesi kuvvei karibeye gelmiş olan mesalihi hemen ruyet ve tesviye ederek Dersaadete avdet eylemeleri hususuna emr ü fermanı hümayuni hazreti hilâfetpenahi şeref efzayı sünuh ve südur buyurulmuş ve devairi teftişiyeye me'murini kiramına ezserinev Babıâli-den vesayayı muktaziye icra buyurulmuş olduğu işidilmiştir.»

Müfettişliklerin ihdası için ilkin gösterilen ciddî lüzumla lâğvları için bu def'a gösterilen sudan sebeb, hükûmetçe işlerin tutumu noktasından, cidden tedkika değer bir keyfiyettir.

Yedi sene ma'zuliyyetden sonra Âli Paşanın ölümü üzerine sadrâzam olan Mahmud Nedim Paşa tarafından 1871 (12 Receb 1288) de Rûsumat Eminliğine ta'yin ve yine o sene maaşına on bin kuruş zam yapıldığı gibi (4 Şaban 1288) de birinci rütbe Mecidi nişanı da i'ta olundu.

Zamanı şairlerinden (Hayri) şu tarihi vücade getirmişdi :

O yektayî zamana (Hayri) hamem arz eder tarih
Rûsumat sayei (Ahmed Vefik) de buldu ikbalin

Sadrâzam olunca ilk iş olarak me'murların aylıklarının indiren Mahmud Nedim Paşanın bu prensib hilâfına Yusuf Kâmil Paşa ile Ahmed Vefik Paşanın ve daha başkalarının maaşlarına zam yaptırmasını Vak'anüvis dikkate şayan bir suretde yazıyor :

«Şûrayı Devlet reisi Mısırlı Kâmil Paşanın yirmi beş bin kuruş olan maaşı yetmiş beş bin kuruşa iblâğ olunmuştur. Bundan garezi sadaret mesnedinin müşarüleyhden tehallüfüne cemile ile beraber sadrı cedidin bu vesile ile hem iğfali rakib etmesi ve hem de Meclisi Valâ reisinin yetmiş beş bin kuruş maaşı olduğu halde sadaret maaşının dahi o nisbetle kabardılması gibi mütaalealar neticesi olsa gerekdir. İşbu zamime için reisi müşarüneyh ise huzuru şahaneye musul ile arzı teşekkür eylemiştir. Rûsumat Emaneti maaşına dahi on bin kuruş zammile maaşı mezkûr kırk bine iblâğ olunmuştur. Tenkihat için bu da bir nazar boncuğu zannederim. Bunun da ledün-nisi mesleki hilâfında olarak Rûsumat Nezaretine getirilen Ahmed Vefik Efendinin korkunçluğudur. Müşarüleyhin nişanı da birinci rütbeye tebdil olunmuştur. Maarif Nazırı Safvet Paşanın dahi o sırada maaşı kırk bin kuruşa iblâğ kındı. Muahharen Bahriye Nezaretine dahi yetmiş beş bin, Nafia ve Ticaret Nezaretine elli bin, Harîciye ile Maliye Nezaretine birer müşir ta'yini verildi [1].»

Mahmud Nedim Paşanın sadarete geçeer geçmez ıslahat namile yaptığı tenkihat Rûsumat Emanetine de teşmil edilmiş idi. Vak'anüvis; başında Ahmed Vefik Efendi (Paşa) nın bulunduğu bu dairede yapılan tenkihat için şu tafsîlâtı vermiştir :

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütübhanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 13, Sahife : 30.

«İslahat namile icrasına mübâzeret olunan tenkihat sırasında Rûsumat Emanetinden bazı me'murlar açığa çıkarıldı. Rûsumat Emanetinden çıkarılan me'murlar meyânında muzikacı meşhur Necib Paşa ile kurenadan Neş'et Nadir, Muhtar Beyler dahi dahil idi. Emaneti mez-kûrece olunan tasarrufdan senevî 7815 kese tasarruf hâ-sıl olduğu ol vakit Rûsumat Emîni bulunan Ahmed Vefik Efendinin Babîâliye takdim ettiği muharreratda mûnderiçdir [1].»

Yine o sene (14 Zilka'de 1288) Sadaret Müsteşarlığına ta'yin olundu. Zamanı şairlerinden birinin yazdığı tarih :

Cenab - ı sadr - ı muallâ için zehi tevkir
Ki müsteşar ola böyle kadırdan Vefik

Huday gân - ı maâli himem veliyy - i ni'am
Emin - i hazret - i sadr - us - sudur - ü hayır refik

O mukteday - i efadıl ki lütfi etmededir
Cihanyanı fûnun - i maârife teşvik

Kemâl - i zatine hüsn - i sıfatı âyinedir
Eder mahasin - i âsarı fadlını tasdik

Müjeyle toplar idi ber hayat olaydı eger
Tıraş - i kalemin İbn - i Mukle bittahkik

Hüsâm - ı devlet ü din zatine desem caiz
Ki daim etmededir hakk - u batılı tefrik

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 13, Sahife : 36.

Hemuz sathını geçmez tınab - ı endişe
Odenludur yem - i gevher nisar - ı fikri amik

Cemali mazhar - ı nur - i adalet - i Faruk
Makalı şahid - i sıdk - ı sadakat - i Sıddik

Ne merhamet, ne müriüvvet ki rıfk u şefkatle
Alubdur âlemin evlâdına refik u şefik

Gelür mi bir dahi âmed şüd - i kurun içre
Bilâd - ı Rume Vefik u diyar - ı Belhe şakik

Mahamidin nice şerh eyleyim veli ni'amâ
Alır mı bahr - i maâniyi bu mebani - i diyk

Hakir matla - i tarihine musammem iken
Dedi Suruş : (hele oldu müsteşar Vefik)

22Zilhicce1288

Sultan Aziz zamanında taşralarda mekteblerle beraber İstanbulda Darülfünun yapılması, askerlik yaşının yirmi - kırk beş olarak ta'yini ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadarete Ahmed Vefik Efendi (Paşa) nın da müsteşarlığa nasbı münasebetile (Tuna) gazetesinde çıkıp (İbret) tarafından naklolunan bir yazıda Ahmed Vefik Paşa için deniliyor ki :

«Alelhusus bu aralık nedimi sadıki olan Necib-ül-asıl bir zatı Memduh-us-sıfat makamı samii sadarete ve bu kerre dahi atufetlû Ahmed Vefik Efendi gibi mücerrebül'ahval, Memduh-ül-etvar bir feylesof girdarı sadrı müşarünileyhe müsteşar nasb ve ta'yin buyurduklarından işbu ihtisar ender ihtisar ima ve iş'ara ibtidar olunan mevaddı selâsei mühimmenin sureti husulünü mir'-

atı hüsranda geçmi mefharetle rüyet etmekliğimizi eltafi ilâhiyeden kariben ve kaviyyen me'mul ederim [1].»

Ahmed Vefik Paşanın Rüşumat Eminliğinden Sadaret Müsteşarlığına tahvilinden on gün sonra çıkan «Basiret» gazetesinde [5 Zilka'de 1288, numara 571] şöyle bir fıkra yazılmışdır :

«Rüşumat Emmini atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin müsellemler olan ikdam ve gayreti semeresi ve nizamat ve muahedatı düveliyeye lâykile âşına oldukları ve hiçbir kimsenin hatır ve gönlüne bakmadıkları cihetle devletin en büyük mahzeni varidatı olan gümrük varidatının sabıklarına nisbetle bir hayli tezayüd ettiği ve efendii müşariinileyhin bu ihtimamatı ekser tebea ve ecnebi tüccarının işlerine elvermediğinden emaneti müşariinileyhadan infisalini müsted'i Babâliye ma'ruzat takdim edecekleri dahi işidilmekte ise de hey'eti vükelâyı devletin böyle birtakım malâya'ni şeyleri asla havalesi sem'i itibar etmiyeceği derkâr ve evliyaı umur hazeratı içinde mukdim ve sebatkâr böyle ancak birkaç zatın semerei ikdamatını devlet ve milletin elbette müşahede eyliyeceği âşikâr bulunmuşdur.»

1872 (8 Rebiülâhir 1289) da Maarif Nazırlığına ta'yin, ve yine o sene (4 Şevval 1289) da Şûrayı Devlet a'zalığine tahvil olundu.

Altı ay kadar süren Maarif Nazırlığında yaptığı işler şunlardı :

«Köy mekteblerine karşılık tedariki, Süleymaniye vakfı dairesinde müstakil bir Darülmuallimini Sıbyan küşadı, vilâyet merkezlerinde birer Maarif Meclisi teşkili ve bilhassa ibtidaî tahsile ehemmiyet verilmesi gibi hususatla istigal olunmuşdur [2].»

[1] İbret, ikinci sene, 3 Şubat 1287, numara : 6.

[2] Maarifi Umumiye Nezareti Tarihçei Teşkilâtı ve İcrâtı, müellifi : Mahmud Cevad, birinci cild, sahife : 127.

1876 (H. 1292) de Rusyanın payitahtı Petresburgda açılan coğrafya kongresine gönderildi.

Kongre münasebetile «Mecmuai Maarif» de [numara 82] şu satırlar yazılıdır :

«Petresburgda açılan Coğrafya Cem'iyeti Şarkiyesinde bulunmak üzere o tarafa i'zam buyurulan atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretleri bu cem'iyetin dağılmasına mebni bu kerre Dersaadete avdet eylemiştir.»

1877 de (21 Muharrem 1294) ilk def'a açılan Meb'usan Meclisine reis ve yine o sene vezir oldu (12 Rebiül-evvel 1294).

Edhem Paşanın sadaret hattında riyasete getirilmesi keyfiyeti şöyle yazılıdır :

«Meclisi Meb'usan riyaseti için Kanunu Esasinin yetmiş yedinci maddesinin ta'yin ettiği kaidei intihab ve tasdikın mevkii icraya konulması gelecek seneden itibaren ve kanunu mezkûrun altmış beşinci maddesine tevfikân meb'usların nüfusu ahali nisbetile intihabına muallâk olduğundan, bu senelik kanunu mezkûrun yüz on dokuzuncu maddesinde muharrer ta'limatı muvakkate dahilinde olmak üzere ıhtima' edecek Meclisi Meb'usan riyaseti muvakkatesine dahi müsellemler olan istikamet ve emaneti ve idarei meşvereti umumiyeye vukufu hasebile, Ahmed Vefik Efendi me'mur olmuş dur.

O sırada çıkan «İttihad» gazetesi «Ahmed Vefik Efendi ünvanile Times gazetesinin Viyana muhabirinden alıp neşreylediği mektubun hulâsai tercemesidir» başlığile şunları yazmıştır :

«Meclisi Meb'usan riyaseti uhdei istihaline tevcih buyurulmuş olan Ahmed Vefik Efendi ki bir hayli zamandan beri derecei iktidarından bahs olunmaz raddelerde kûşei nisyanında kalmışdı. Şark ahali beyninde en ziyade hürmet ve riayete mazhar olmuş ve nice seneler

peygüle güzini nekbet olarak kalmış bir zattır. Şimdiye kadar Tahran sefiri, Şûrayı Devlet reisi, Maarif Nazırı, Paris sefiri olduktan sonra yeniden Şûrayı Devlet a'zallığında bulunmuştur.

«Hakkında husumeti olan zatlar bu zatın hadidül'mizaç olduğundan şikâyet ederler idi.

«Maamafih dost ve düşmanları müşariünileyhin ulûvi efkârını inkâra muktedir değillerdir [1].»

Ahmed Vefik Paşanın Abdülhamid tarafından Meb'usan Meclisi reisliğine getirilmesini «sarayın ve daha doğrusu Sultan Abdülhamidin bu kadar zahmetle vücude gelen Meclisi Meb'usana karşı ettiği muamele birtakım mekasidi fasidenin istihsali için ahz ettiği salıfüzükir tedabirden ibaret değildi. İşin en fenası Meclisi Meb'usan riyasetine Ahmed Vefik Paşa gibi bir zatı intihab etmesidir ki şu husus ciddî surette tedkik olduğu halde hünkârın mesleki tahribde olan mehareti zâhiren meydana çıkar» demek suretile Paşanın serbesti aleyhdarlığını kaydeden Ahmed Saib Bey bu münasebetle tercemei hâline de temas ile aşağıdaki satırları yazıyor :

«Ahmed Vefik Paşa merhum, ma'lûmı enâm olduğu üzere Sultan Abdülmecid devri nihayetlerinde oldukça şöhret kazanan ricali Osmaniyedendir. Müşariünileyh islâm filozofisi ve şarka mahsus birçok ulûm tahsil ettikten maada Avrupa medeniyet ve lisanlarına kesbi vukuf eden zevatdandır. Hayatda bulunduğu müddetçe gerek bizde ve gerekse Avrupa uleması nezdinde hakkile âlim sayılagelmıştır. Bilhassa Avrupa müsteşrikini nezdinde Paşa pek muhterem idi.

«Ahmed Vefik Paşa, irtikâbdan masun gayet namuslu, fakat hadidül'mizaç, şahsan müstebid, kimse ile geçi-nemez bir zat olduğu ma'lûmdur. Bu zatın ilk şöhreti

[1] 10 Şubat 1292, numara : 152.

Kırım muharebesinden biraz evvel ortaya çıkan Ulahiye mes'lesinden başlar. Ruslar, bu kit'aya 1265 tarihinde taarruz ederek kit'ai mezkûreyi zabt etmek istedikleri zaman oraya ya'nî Bükreşe gönderilen Fuad Efendi (Fuad Paşa) bir iş beceremediği halde yerine Ahmed Vefik Efendi ta'yin olunup gösterdiği dirayet ve metanet sayesinde Ruslar tarafından bu kit'anın kâmilten tahliyesine sebep olmuştur. Daha sonraları Ahmed Vefik Paşa Paris sefir olup birçok hidematı mühimmede bulunmuş idiye de muamelei siyasiyede dahi lüzumundan ziyade şiddetli lisan kullandığından hiç kimse ile geçinememiş ve binaenaleyh hiçbir me'muriyetde uzun müddet kalmamıştır.

«Ahmed Vefik Paşanın garib halleri, tuhaflikları el-sinei nâsda meşhurdur. Bu zat âlim ve bir dereceye kadar terakki taraftarı olmakla beraber idarece hiçbir mesleği yok idi. Gelişi güzel ve idarede kanun ve nizamta bakmaksızın şahsî istibdada meyyal idi. Gayet zeki, müstehzi, hiç kimseyi beğenmez, ve sevmediği adamları bir lisanı şedidle tenkid ederdi. Neden ise bu zat Sultan Abdülâzizin evahiri saltanatında zuhur eden fırkaî ah-rardan hoşlanmaz, ve hiçbir sebebe müstenid olmuyarak Midhat Paşanın şahsına dahi bir nevi' düşmanlıkla bakar, daha doğrusu bu zatı çekemez idi. Ahmed Vefik Paşa, idarei meşrutanın bazı def'a lehinde ve bazı def'a da aleyhinde görünür, bu hususda kendisine mahsus bir fikri muayyeni yok idi.

«İşte Sultan Abdülhamidin gayet eyü düşünerek hile ve desisesine muvafık bulup Meclisi Meb'usan riyasetine ta'yin ettiği şahıs, böyle bir zat idi. Hümkârın bu zatı makamı mezkûre ta'yin etmekden maksadı, umum Avrupa ma'ruf bulunan bir zatın ta'yinile bitaraflığını göstermek ve diğer taraftan da Paşanın ahlâkını pek iyi

bildiğinden bu zat, Meb'usan a'zasına çok söz söyletmiyerek şiddet kullanıp istibdad edeceği cihetle meclisde daimî bir memnuniyetsizlik hâsıl etmek idi ki hakikati halde de öyle olup Paşanın uygunsuzluğundan dolayı a'zalarla riyaset arasında daima gerginlik mevcud ve gitdikçe artmakta idi. Şurası muhakkaktır ki Ahmed Vefik Paşanın meclis riyasetine ta'yini işe pek büyük zarar vermekden geri kalmamıştır. Paşa, a'zalara mekteb çocuklarına edilen muameleyi etmek, bunlara mümkün ise hiçbir şey söyletmemek ister idi. Halbuki bu a'zalardan çoğu kendi vilâyetlerinde mevcud sui idareden, devlet me'murlarının irtikâb ve irtişalarından, ve bilhassa Memaliki Mahrusenin birçok zamandan beri düçar olduğu inhitatın esbablarından meclisde bilâ perva bahis ve bu babda kendi fikirlerini beyan etmek isterlerdi. Ahmed Vefik Paşa ise hünkârdan aldığı ta'limatdan, kendisinin istibdada olan meylinde ve kim bilir daha ne gibi esbabdan dolayı millet vekillerinin devletin her umuruna karışmalarını muvafık görmeyip a'zalara mukavemet gösterir idi. Hattâ bazı def'a onlara karşı terbiyeden hariç muamelede bulunurdu. Gitgide a'zalardan birkaçı ve bilhassa Kudüs meb'usu Ziya Bey ve diğer birkaç zat, Paşaya dayatıyor, ve millet vekillerinin hukuklarından bahisle reisi, mu'tedilâne icrayı vazife etmesine da'vet ederlerdi. Ahmed Vefik Paşa ise bu hallerden daha ziyade kızar ve meclisden hariç cem'iyetlerde ve bilhassa sarayda «meclisde birçok haşarat toplanmış. Bakalım netice ne olacak» gibi fikirler sarfetmekden geri durmazdı. Bittabi' Sultan Abdülhamid de bu halden pek ziyade hoşlanır ve memnun olurdu [1].»

Ahmed Vefik Paşayı yakından tanıyan George Washburn eserinde meclis reisliğini yazarken şahid oldu-

[1] Abdülhamidin Evaili Saltanatı, Sahife 174 - 176.

Şu çok ağır bir muamelesini de kaydetmekden kendini alamamıştır.

George Washburn diyor ki :

«Dostumuz Ahmed Vefik Paşa 1877 de açılan meclise reis intihab edilmişti. Öyle meb'uslar vardı ki istiklâl ve ma'kuliyetleri birçok kimseleri hayrete düşürmüştü. Mecliste birlik vardı. Celselerden birinde bulundum. Diğer hâdiseler arasında yeşil sarıklı bir hoca hatibi susdurdu. İki def'a susması ihtarına rağmen susmayınca Ahmed Vefik Paşa ona şiddetle «sus eşek!» demesi üzerine âdeta vurulmuş gibi yerine oturdu [1].»

Ali Fuad Bey merhum «Ricali Mühimmei Siyasiye» başlıklı makaleler silsilesinden Ahmed Vefik Paşaya tahsis ettiği yazılarda [Servetifünun, numara 80 -1554] «Ahmed Vefik Paşa meclisi tahakküm altında tutarak âdeta bir alay kumandanının alayını idaresi tarzında idare eyledi» diyor, ve şunu da ilâve ediyor :

«Fakat ilk acemilik devresinde, ve elde bir kanun ve nizam olmadığı esnada, usulî müzakerenin te'sis ve idaresinde ve meclisin zabt ü rabtında muvaffakiyet gösterdi.»

Yine o sene (17 Şaban 1294) de 30,000 kuruş maaşla Edirne valiliğine, dört ay sonra (24 Zilhicce 1294) de A'yan a'zalığına, 1878 (7 Muharrem 1295) de 30,000 kuruş maaşla, ikinci def'a, Maarif Nazırlığına ta'yin olundu. Yine aynı sene (1 Safer 1295), de 50,000 kuruş maaş ve Dahiliye Nezareti inzimamile Başvekil nash edildi. Aynı zamanda birinci rütbe Osmanî nişanı verildi.

Sadaret hattı hümayunu,

«Vezirimeâlisemirim Ahmed Vefik Paşa,

«Hamdi Paşanın azil ve tebdiline lüzum görülmüş ve kanunumuz iktizasınca vükelâmızın me'muriyetlerine mü-

[1] Fifty years in Constantinople P. 118.

teallik mesalihde münferiden ve mesalihi umumiyede müctemian mes'uliyetleri tabû ve işbu kaidei mes'uliyet hükmünce vükelânın mes'uliyeti münferideleri tahtında cereyan eden mevaddı bilmukabele tarafımızdan tasdik olunmak üzere arz etmeleri muktazi olduğundan anın haricinde olan ya'ni meclisi vükelâda hey'etçe tezekkiür kılınan hususatın kararnamelerini ve Meclisi Meb'usanın tanzim ve Meclisi A'yanın tasdik edeceği kanunları huzurumuza takdime vesatat ve Meclisi Vükelâya riyaset etmek üzere hizmeti sadaretin bil'icab lâğvile ana bedel riyaseti vükelâ me'muriyetinin ihdas ve te'sisi tasvib kılınmış olduğundan liyakat ve ehliyyet ve istikametiniz cihetile Başvekillik Dahiliye Nezareti inzimamile uhdenze havale kılınmış olduğu gibi vükelâlık me'muriyetleri Başvekâletle birleştirilen Dahiliye Nezareti ile Meşihat ve Seraskerlik ve Hariciye ve Bahriye ve Adliye Nezaretlerine ve Şûrayı Devlet riyaseti ve Tophane Müşiriyetine ve Maliye ve Evkaf ve Maarif ve Nafia ve Ticaret Nezaretlerine hasredilip işbu me'muriyetlere intihabları tarafımızdan tasdik kılınan zevatın ta'yinleri takarrür etmiş olmakla i'lâna ibtidar kılınsun. Cenabı Hak muvaffak buyura. 1 Safer 1295.»

Ahmed Vefik Paşa, Hamdi Paşanın yirmi üç gün süren sadaretden infisali üzerine bu makama getirilmiş idi. Abdülhamid tecellüd hareketleri gösteren Hamdi Paşayı azil ederken kendisine karşı ileri geri söz yeri olan ve mevcudiyetini istikbali için tehlikeli addeden Meb'usan Meclisini de kapamağı düşünmüş ve iki işi birden görmek arzusuna düşmüş idi. Ahmed Vefik Paşayı bu işe kabiliyetli gördüğünden onu Sadrâzam yapmışdı.

O zamanı idrâk etmik, fazla olarak vazifesi icabınca hâdiselere yakından vukuf peyda eylemiş olan Mahmud Celâleddin Paşa bu münasebetle diyor ki :

«Tebeddülü sadaret bu veçhile tasmin olunduğu sırada Bulayır istihkâmâtı kumandanlığına ta'yin olunan Süleyman Paşanın Edirneli Rasim Bey ve İzmirli Benef-şezade Ahmed Efendi gibi efkârı şedide ile kesbi iştihar eden bazı meb'usana harbin neticei mağlûbanesile devlet ve memleketin düçar olduğu felâketleri padişahın ve erkânı devletin hatiy'at ve seyyiatı eseri olmak üzere şerh ve beyana ve o cihetle tahdişi ezhana dair kâğıdlar yazdığı istihbar olunup çünkü mahallinde bilmünasebe hikâye ettiğimiz veçhile Süleyman Paşa hal'i Abdülâzizi Hani vak'asında başlıca icra me'murlarından bulunmuş olması müinasebetile zaten nezdi saltanatda ihanetle mahkûm iken bu def'a meb'usanı tahrike ibtidarı haber alınca bilküllüye vartai idbara düşmüş olduğu gibi meb'usanın devamı içtimarı dahi saltanat aleyhinde bir mef-sedet zuhurunu intaş eyleyeceği zannı kuvvet bulmakla padişah hazretleri meclisi umuminin arbedesizce ta'til ve eşiddatı meb'usanın İstanbuldan teb'idi çaresine bakmağa hasrı niyyet buyurdular, ve böyle nazik ve tehlikeli işi görmeğe vükelâyı mevcude içinde Maarif Nazırı ve sabık Meclisi Meb'usan reisi Ahmed Vefik Paşadan başka ehil bulamadıkları cihetle müşarünileyhi makamı sadarete getirmeği tasmin etdiler [1].»

Ahmed Vefik Paşayı yakından tanımış ve maiyetinde çalışmış olan Mahmud Celâleddin Paşa [Mir'atı Hakikat, Cild - 3, Sahife 61] sadaret teklifi üzerine ileri sürdüğü şartlar hakkında da şu tafsilâtı veriyor :

«Ahmed Vefik Paşa Mabeyni Hümayuna celb ile tebsiri sadaret olundukda bu barigiranı tahammül için üç şartı mühim arz eyledi ki birincisi sadaret namının Başvekâlete tahvilile mes'uliyeti vükelâ usulünün vaz'ı, ikincisi Damad Mahmud Paşanın Tophane Müşirliğinden

[1] Mir'atı Hakikat, Cild - 3, Sahife 60 - 61.

ve Said Paşanın Dahiliye Nezaretinden azlile nezareti mezkûrenin Başvekâlete ilâveten kendü uhdesine tevcihi, üçüncüsü mesalihi umumiye üzerine vuku' bulacak ma'ruzatına makamı saltanatı seniyyeden müsaade olunması maddeleri idi. Vâkıa Said Paşanın makamı saltanatı intiması hasebile azli istenilmez idi ise de Damad Mahmud Paşanın sadrı esbak Rüşdü Paşa ile ittifakı ve mes'ele-i hal' kararında iştiraki sözlerinin te'sirile def' ve tenkili müstelzim olup maamafih sui zanni umumî sebebilerin ve Said Paşanın vükelâ silkinden çıkarılmaları lâzım geldiğinden Ahmed Vefik Paşanın gerek şu teklifi ve gerek ma'ruzatı sairesi hükmü zaman ve maslahat icabatından olmak üzere karini kabuli padişahi olmakla bir iki yüz doksan beş senesi şehri Saferinin birinci günü Hamdi Paşanın yirmi yedi güne baliğ olan müddeti sadaretine hitam verilip Ahmed Vefik Paşa Dahiliye Nezareti inzımamile Başvekâlet mesnedine geldi ve Topخانه Müşirliğine murahhası sanilikle Edirne'de bulunan Hazine-i Hassa-i Şahane Nazırı Namık Paşa ta'yin ve Said Paşa dahi Hazine-i Hassa Nezaretine nakil ile vükelâyı devlet mesleğinden ihraç olunduğu gibi sadrı sabık Hamdi Paşa Aydın ve Şûrayı Devlet reisi Kadri Paşa Sivas ve Evkaf Nazırı Cevdet Paşa Suriye vilâyeti valiliğilerde devletden çıkarılıp Şûrayı Devlet riyaseti Adliye Nazırı Safvet Paşaya ve Adliye Nezareti Sadaret Müsteşarlığında bulunan Hurşid Paşaya ve Evkaf ve Maarif Nezaretleri birleştirilerek Mahkeme-i Istinaf reisi Subhi Paşaya ve Ticaret ve Nafia Nezareti Ohannes Çamiç Efendiye tevcih ile sair vükelâ yerlerinde ibka olundu.»

O zamanı idrâk etmiş olan son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi « Tebeddüli Menasib : Sadaret - Başvekâlet » başlıklı yazısında Ahmed Vefik Paşanın Başvekil ünvanile nasbı keyfiyyetile beraber

Başvekâlete getirilmesinin ledünniyatına ve hususî hallerine dair şunları yazıyor :

«... Ahmed Vefik Paşa Başvekil ünvanile nasb olunmuşdur. (Gurrei Safer 1295). O esnada Rusya ile muharrib idik ve 1293 Zilhiccesinde i'ân olunan Kanunu Esasi mucebince Meclisi Meb'usamız müctemi' idi. Ahmed Vefik Paşanın Başvekâleti hakkındaki hattı hümayun kavaidi meşrutiyete tamamen muvafık idi.

«Sadrâzam ünvanının Başvekile tahvili Kanunu E-sasinin metnine sarahaten mugayir olduğundan kanunu mezkûrun lâfzan olsun tarafı padişahiden böyle hodbehod tağyirini Meclisi Meb'usanda ehemmiyetli bir muhalefete ma'ruz oldu. O zaman mesmumumuz olduğuna göre Ahmed Vefik Paşa bizzat şu'beleri dolaşarak izahat vermiş ve nizam lâfziden ibaret olan bir mes'eleyi dağdağalandırmalarını tavsiye ve ziyade ısrar ederlerse «müşterek bir felâket» hazırlıyacıklarını ve kuyularını kendi ellerile kazacaklarını» ifade ve ifham eylemiş ise de meb'usanın birçoğuna isga etdirememiş idi.

« Gelelim işin ledünniyatına : Ahmed Vefik Paşanın re'si kâra getirilmesinden maksad galeyana gelen efkârı umumiyeyi okşamak ve söylenmeğe başlayan meb'usanın ağzına bir parmak bal çalmak ve akdi takarrüb eden müsalâhada düveli mütehabbeye hoş görünmek idi. Paşayı müşarünileyh istikameti haşebiyesile ma'ruf dürüst ve dürüst bir zat idi. Tab'an müstebid olmakla ilk senei içtimaiyesinde reis bulunduğu Meclisi Meb'usanda keyfi ve kanun şikenane harekâtı görülmüş idi. Hattâ bir kerre Adliye Nazırı Cevdet Paşaya söz vermediği meşhurdur. Ancak halkın kıl ü kali artıp ve Meclisi Meb'usan kürsüsünde izdiyad bulan şikâyata vazifei saltanata dair şer'î ve meşrutî nazariyeler karışıp vaz'iyet kesbi vehamet eylemiş idi. Gerçi Ahmed Vefik Paşa böyle di-

«Sultanın hakkından gelecek vaz'iyetde ise de makamı saltanata karşı da istiklâlini muhafaza eder ve ferman dinlemezlik tavrından tamamen vazgeçmez idi.

«Padîşah iyi bir tarik buldu. Meclisi Meb'usarı Ahmed Vefik Paşaya dağıttırdı. Müteakiben Ahmed Vefik Paşayı azletti. Paşanın meb'usana anlatmak istediği felâketi müstereke geldi yerini buldu. Başvekâleti iki buçuk ay sürmüştü idi [1].»

Ahmed Vefik Paşa ile sıkı bir dostluk rabitası te'sis etmiş olan Robert College müdürü George Washburn Başvekilliği ile onun Abdülhamid II hakkındaki kanaati hakkında dikkate değer şeyler yazıyor :

«Nazırlar isti'fa etdiler. Sultan bariz bir sebep yokken Sadrazam ünvanını kaldırarak dostumuz Ahmed Vefik Paşayı Başvekil ta'yin etmiş ve mütecanis bir hükûmet kurmasını emreylemişdi. Üç ay sonra zelil bir tarzda azledilmişdir. Tecrübelerine dair bana birçok vak'alar nakletmişdi. Abdülhamidle hemen hemen muamele mümkün olmadığını söyler, bazan 2 - 3 gün beraber kaldıkları sırada âdeta aklını kaybetmiş gibi bir hal aldığını ilâve ederdi. Hiç kimseye i'timad etmez, nazırların hiçbirinde hiçbir iş için teşebbüs kabiliyeti bırakmazdı. Fakat Ahmed Vefik Paşa Sir Henry Layard'ın yardımile hayatî ehemmiyetde bir iş başarmışdı. Ruslar İstanbula yaklaştıkları sırada Sultan eski Türk payitahtı olan Bursaya çekilmiye karar vermiş ve bu hususa dair emirler de ısdar etmiş idi. Eğer öyle yapsaydı, bir daha geri dönmemesi pek muhtemel idi. Nihayet bu projeyi bertaraf etmek için onu kandırabildiler. Hikâyenin ne dereceye kadar doğru olduğunu bilmiyorsam da Sir Henry Sultanın önünde diz

çökmüş imiş. Bu hareket fi'lî olmasa bile mecazî olmuş olmalıdır [1].»

İstanbulda toplanan Tersane konferansile Berlin kongresinde bulunmuş olan Fransız diplomatlarından ve tanınmış muharrirlerden Cte Charles de Moüy da hatıratında Başvekâleti için diyor ki :

«Diğer taraftan bu cür'etden mütehayyir ve uğradığı askerî hezimetler sebebiyle pek ziyade şaşırmuş olan Babûlî, birbirine zıd te'sirler altında, devletlerin asabiyetini mucib olan bu sebatsız ve aksak tedbirleri ittihaz etmişti. Sekiz gün içinde Sadrazamın, Mahmud Paşanın, Seraskerin isti'faları, hakikî yahud hattâ zâhirî bir sebep olmaksızın, vakit vakit red ve kabul edilmiştir. Padîşahın, Ahmed Vefik Paşayı Başvekil ünvanile iktidar mevkiine getirerek birdenbire sadareti ne için ilga etmiş olduğu anlaşılmamış ve parlâmento şekillerine müteallik mes'elelerden ziyade daha başka birtakım mesaiyi istilzam eden hal ve şartlar içinde bu devlet adama «mütecanis ve mes'ul» bir vükelâ hey'eti teşkilî hususunu nasıl tevdi' eylediği izah olunamamıştır. Hiç şübhesiz vatanperverane bir kederle heyecanlar içinde bulunan, fakat hiçbir şeyi ta'mir ve idare etmek iktidarını haiz olmıyan böyle bir meclisde, ve bir an için sersemleşmiş olan sarayda vakitsiz ve garib yarım tedbirler ittihazına terki nefis edildiği, karanlıklar içerisinde şübhe ve tereddüdle hareket olunduğu âşikârdır [2].»

Ahmed Vefik Paşanın sadarete ta'yini daha evvel de iki üç def'a mevzu bahis olmuş, fakat kuvveden fi'le çıkamamış idi.

Ahmed Vefik Paşanın ilk def'a sadarete ta'yini İngiliz sefirinin padişaha Âli Paşanın gevşekliğinden, Seras-

[1] Fifty years in Constantinople P. 130.

[2] Souvenirs et Causeries d'un diplomate, Paris 1908, P. 71.

ker Rıza Paşanın irtikâbından şikâyet ettiği sırada bahis mevzuu olmuş idi. Hünkârın Ahmed Vefik Efendi (Paşa) yi sadarete, Serdarı Ekrem Ömer Paşayı Seraskerliğe, Halil Şerif Beyi (Paşa) da Hariciye Nezaretine ta'yin tasavvurunda olduğunu haber alan Âli Paşa Fuad Paşayı alel'acele getirtmiş, bu suretle mevkiini muhafazaya muvaffak olmuş idi. Ali Paşa Keçecizadeye yazdığı mektubda bu ciheti anlatıyor.

Âli Paşanın çok ehemmiyetli olan mektubu aynen şöyledir :

«Efendimiz,

«Ma'ruzatı mahsusa takdiminde kusurum pek çok oldu. Lâkin duayı âlilerinden Allah bilir infikâkim yokdur. Teşrifi âlileri ma'nen ve maddeten deryayı hayret ve hücumu ecanibe düşürmekle sahihan mağşuş oldum. Bir taraftan dahi Sir Hanry dostumuz bıraktığınız merkezde kalmayıp Serasker Paşa hazretlerine olan husumeti ma'neviyesini i'lân ederek türlü evza'ı takatfersa ile iz'aç ve tazyik etmektedir. Alâ rivayetin arzusu tebeddülü vükelâ derecesinin dahi ötesinde bulunuyor. Allah encamımızı hayreylie. Şöyle vakitde zatı âlinizin gıyabî Devleti Aliyenin alâmatı sieh bahtisinden ma'duddur. Fransa konsolosu «Otre» nin bu kerre sefarete gelmiş olan bir kıt'a tahriratının bir takrib sureti alınarak manzurları buyurulmak üzere leffen takdim kılındı. Tahriratı merkumede gösterilen telâşlar müdahalei askeriyeye lüzum isbat etmek gazezinden ibaret olacağında iştibah yokdur. Mülkün her tarafında islâm ve hırsıyan beynine ilkayı şikak olunmakda dostlarımızın kusur etdikleri yokdur, hattâ İstanbulda bile beş on günde hemen bir hâdisе zuhur edecek deyu tekvin olunmadık eracıf kalmadı. Felilâhil'hamd velminne ahaliî islâ-

miyede öyle efkâr olmayıp fakat zarureti maliyenin mu-
cib olduğu ye'si umumî berkemaldir. Istikraz maddesi ise
havadisi şamiyenin âsarı muzırresi mevanii kadimeye
munzam olarak ümitsiz bir hale geldi. Şimdi bir parça
me'muli devletlerini te'min edebilir isek anlarda olup bu
dahi «La Valette» tarafından ma'lûmî âlileri buyurulduğu
üzere bir vesayeti maliyeye «bulur» canibinden lâyihaî
ma'hudesinde muharrer olan şeylerin kabulüne ta'lik o-
lunmakda olmasile ikisi ortası bir yol tutularak bir daha
tecrübesine karar verildi. Bakalım Hak tealâ hazretleri
ne yapar. Redif taburları geldi. Henüz akçe bulup da
tamamen teşhiz edemedik. Maamafih me'mul ederim ki
yakında sevke başlanurlar. Efendimizin dışar olduğunuz
müşkilâtı azime arasında böyle melâlâmiz kelimat yazıl-
ması mugayiri insaf ise de halin şu günkü derecesi ma'-
lûmu âsafaneleri bulunmak lâzımeden olduğundan bizza-
rure tasdia cesaret kılındı... cümleleri Mösyö «La Valette»
in ezkârı yevmiyesi oldu. Ahmed ve Hurşid ve Tahir Pa-
şalarla bazı zabitanın te'dibi şedidi ihtarını dahi ilâve
eylemekdedir. Lehülhamd devlethanei âlileri ahalisi kâf-
feten afiyeti kâmilede dirler. Cümlemiz yekzeban olarak
ed'iyeyi mefruzai sıhhati devletlerini tekrar etmekdeyiz.
Baki ferman efendimizindir. Fi 7 Safer 1277. »

«Bu arıza derdesti takdim olduğu halde bir garib hâ-
dise zuhur etmekle «Bülver» in ahvaline dair muharrer
olan icmalin tefsili iktiza etdi. Şöyle ki: Mumaiylehin bir
müddetden beru Üsküdar taraflarında olan menazili mü-
teaddidei nahoşnudan ve fesadkâran ile içtimâ mahre-
maneyi pek sıklaştırmış ve ma'hudenin daderi ve mah-
fili ma'lûmun tabibi sadakat perveri olan Marko Beyin
mahremiyyetini derecei gayeye götürmüş olması ve Ömer
Paşanın Seraskerliğine çalışması ve Vefik Efendiyi sa-
darete ve Halil Beyi nezarete ve bunlara mümasil bazı
zevatı dahi sair me'muriyetlere yerleştirmek tasavvurun-

da bulunması ve huzuru hümayuna gidip kulunuzu gevşeklikle ve Rıza Paşayı irtikâbla ittiham etmesi ve bunlara benzer birçok mecnunane ve müfsidane hareketleri şübheyi da'vet etmekde iken bundan üç gün mukaddem bir sabahleyin Abdülâziz Efendi hazretlerinin yaveri Mabeyni Hümayuna gelip İngiliz elçisi bugün öğle vaktinde efendi hazretlerinin vapuruna geleceğini akşam gemiye uğrayıp kapdana söylemiş olduğundan ne cevab verilmek lâzım gelir deyu sual etmiş ve o gün dahi garaibi ittifa-
katdan olarak Lord «Döfron» u ibraz etmek üzere mülâ-
kat etmesi mukarrer bulunmuş olmasile ve kablel'mülâ-
kat diğer keyfiyyet mesmuu âli buyurulmasile gadab ve
hiddet tasavvur edeceğiniz dereceden yüz kat ziyadeye
reside olmuş ise de hini telâkide bir şey izhar olunmuya-
cağı tasavvur buyurulmuş olduğu halde ruberu gelindiği
gibi hazma mecal kalmayıp fakat şifahen bir şey denil-
meyip yüzüne bakılmamakla ve lâkırdısına cevab veril-
memekle iktifa buyurularak meclisi kısa kesilip çıkdık-
ları gibi «Pizani» celb birle elçisine ifade etmek tenbi-
hatile ziyade müessir sözler ve serzenişler ityan buyurul-
muş ve «Pişani» huzuru hümayundan bilhuruş vak'ayı
«Bülver» e söyledikde izahat vermek için tekrar nezdi
âliye girmek istemiş ise de kabul buyurulmamış olduğun-
dan bu hal ile saraydan çıkıp kapıya gelerek hikâye ile
beraber bundan bir gün evvel akşam üstü İlhami Paşaya
gidip ertesi Adaya azimet etmek zımnında vapurunu
kendusine iare etmesini iltimas etmiş ve o dahi müsaade
eylemiş olduğundan gece karanlıkda geçerken efendinin
vapurunu öteki zannederek yanaşıp ve kapdanını çağır-
ıp ben prens ile lâkırdı etdim, yarın saat alafranga on
ikide vapur hazır olsun geleceğim diyerek avdet etmiş-
dim. Şimdi anlıyorum ki bu yanlışlık olmuş demekde iken
Mabeyn Kapıçohadarı gelerek alel'acele kulunuzu çağır-
mış olmasile derhal varıldakda hiddet kemalde ve fiddet

bazı mertebe zevalde bulunup ve padişaha biraderi İngiliz sefiri vapuruma gelecekmiş haberini göndermesi ve elçinin balâda beyan olunan harekâtı üzerine bunun böyle bir yanlışlık olabilmesine zahib olunmak muhal olduğundan doğrusu hak her veçhile yedi şahanede görünüp sâdir olan emr ü fermanı hümayun mucibince şu misil-lû mevadân ehemmiyeti azimesi elçii mumaileyhe tefhim olunarak eğerci izahat verir ise kabul buyurulacağı dahî ilâve kılınmakla buna muvafakat edip şu kadar ki vereceği izahatın kabul buyurulduğu ve hâdisei güzestenin hükmü kalmadığı bizzat canibi seniyyülcevabiden beyan buyurulması talebini hâvi tarafı çakeriye bir mektub yazmış ve buna muvafakat olunmaz ise me'murini sefareti dahi alarak Istanbulu terk edeceğini mahremlerine söylemiş olup mektubu mezkûr manzuru hazreti padişahi ve meali dîlhaha muvafık olmasile hemen Hakkı Bey Efendi sefarete irsal buyurularak ifadati mukteziye icra etdirilmiştir. Henüz şu dakikaya kadar miri müşarüni-leyhe ne muamele etdiğine kesbi ma'lûmat olunamamış ise de me'mul ederim ki kemali teşekkürat ile sükût etmiştir. Zira hakikatde kendusi müttehemdir; ve şu yapılandan ziyade şey iddiasına bir veçhile hakkı yoktur. Ve daha ısrar edecek olursa İspanyadan fena bir hale gireceği derkârdır. Kahrullah. Şu derdler arasında bir de bu entrikalarla uğraşmağa sahihan takat gelmiyor. Bu adam âdeta mecnun, zır deli, muzır deli, kâvur deli el-kabı kendi şanından icad olunmuş. Eğer efendimin mübte-lâ olduğunuz müşkilât ve meşagilin cesametini bilmemiş olsam kulunuzun halime acımanızı rica eder idim. Vallahî'azim riyasız olarak teşrifiniz hey'eti külliyyen topa! etdi. Hak tealâ hazretleri kariben ve muzafferen ve muvaffakan şerefi mülâkatınıza bu abdi âcizi nail buyursun âmin. Tarafı devletlerine tastir buyurulan hattı hümayun meali âlisinden dahi ma'lûmı samileri buyurulacağı veç-

hile harekâtı hikmet âyatı âsafaneleri pek ziyade takdir ve tahsin buyurulmaktadır. Ya'ni i'tirafı hak olunmaktadır.

«Şimdi aldığım habere göre dostumuz Hakkı Beyin ifadatını teşekkürle ahzetmiştir ve bu veçhile madde bitmiştir [1].»

Ahmed Vefik Paşanın ikinci def'a sadarete ta'yini 1862 (H. 1279) da Fuad Paşanın istifası üzerine Sultan Aziz tarafından hatırlanmışdı.

Padişahı müşkül vaz'iyete düşürerek bu suretle günden güne artan müdahalesinin önüne geçmeyi düşünen Keçecizade Fuad Paşa ile arkadaşları isti'fa etmişler ve sadareti kabul etmemegi de aralarında kararlaştırmışlar idi. Abdülâziz Fuad ve Âli Paşalara kabul etdiremeyeceği sadareti makama karşı za'fını bildiği Yusuf Kâmil Paşaya tevcih etmek suretile kurtulmağı düşünerek onu saraya da'vet etdi. Kabul etmemegi arkadaşlarile sözleşmiş olmasına rağmen, tahmin ettiği gibi, Sadrâzamlığı ona kabul ettirdi.

Yusuf Kâmil Paşanın sadareti kabul etmesile neza-ket peyda eden vaz'iyetini kurtarmak emelile «Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar» müellifi tarafından ileri sürülen ve bütün çabalamalara rağmen hükmi değiştiremeyen sebebler arasında padişahın Ahmed Vefik Paşayı sadarete getireceğini tehdid makamında ileri sürdüğü de yazılıdır.

Müellifin buna dair olan ve bir vesikaya dayanmayan ifadesi aynen şöyledir :

«İsti'fanın ertesi günü sabahleyin Baş Mabeyinci Yaver Bey, me'muren konağa geldi. Azimet hakkındaki iradeyi tebliğ etdi. Paşayı saraya götürdü. Huzura girince

[1] Vesaiki Siyasiye. Tabii M. Cemal, 1327, Metin Matbaası, Sahife

padîşah, isti'falarından bahsetdikden sonra «Paşa, hamîyet ve liyakatiniz nezdimde ma'lûm olduğundan sizi Sadrâzam nasb eyledim. Bana ve devlet ve millete hüsni hizmet edeceğinizden eminim» dedi.

«Paşa «Aman efendimiz, kulunuzu af buyurunuz. Hal vahim, vazife mühim. Böyle bir hal içinde öyle mühim bir vazifeyi ifa edecek iktidarı haiz değilim. Bilâhare nezdi şahanenizde ve nazarı âmmede mahcub olurum» dedi. Padişah, teklifde, Paşa, afvını talebde ısrar etdi. Padişah hiddetlenerek «sadareti, siz kabul etmediğiniz takdirde Ahmed Vefiki Sadrâzam yaparım, Cümlemenizi İstanbuldan def' etdiririm.» dedi.

«Paşa, padişahdan daima iltifat ve riayet görmeğe alışmış iken böyle bir hitabı şedide hedef olmasından dolayı sıkıldı. Fakat afvını istid'ada sebat eyledi.

«Padişah, daha ziyade şiddet gösterdiğinden Paşa, isti'fadan maksud olan faide hâsıl olamadığından başka nefsile beraber rûfekasını da tehlikeye düşüreceğini tememmül etdi. Fuad Paşanın, isti'fanamede beyan ettiği maddelerden ve mukarribinin mesalihi devlete tasallutile Babîâlinin nüfuz ve haysiyyetinin zevalinden ve bu hal ile idarei devletin müşkülâtından - müessir bir lisanla - bahis ve şikâyet ederek evvel beevvel bunlara çare bulunması lüzumunu arz eyledi. Padişah, devlet ve millet hakkındaki niyyatı hayırhahanesini te'min eyledi [1].»

Üçüncü def'a da Rüşdü Paşanın isti'fası üzerine sadarete getirilmesi düşünülmüştü.

Mütercim Rüşdü Paşanın hastalığını bahane ederek sadaretden isti'fası üzerine Abdülhamid yerine getirilecek zatı ta'yinde müşkülâta uğradı. Tanıdığı ve i'timad ettiği adamlar arasında Ahmed Vefik Paşayı da hatırlamış ise de Midhat Paşada karar kıldı.

[1] Cüz' - 2, Sahife 216.

İbnülemin Mahmud Kemal Bey, Rüşdü Paşanın ter-
cemei halinde [Osmanlı devrinde son sadrâzamlar, cüz, -
1, sahife 122 - 123] bunu yazarken Abdülhamid tarafın-
dan dikte etdirilen bir muhtıra müsveddesine atfen şun-
ları söylüyor :

«Sultan Abdülhamid tarafından dikte edilerek kur-
şun kalemle yazdırılan - tarihsiz - muhtıra müsveddesin-
de devletler tarafından teklif olunan konferansın bertaraf
edilmesi hakkındaki tedabir, tahriren ve şifahen tebliğ
olundukda Rüşdü Paşa, «bu tedbir, aynı keramet, aynı
isabet. Peki, havassı vükelâca düşünelim, icabını arz
ederim» dediği halde vakit geçirerek tasavvur olunan te-
dabirin icrasına meydan kalmaksızın konferansı akdedil-
diğinden bahsolunduğu sırada deniliyor ki :

«Rüşdü Paşa, konferansın teşekkülünden bir kaç gün
evvel Midhat Paşanın entrikasıyle beraber mes'uliyetden
havf ederek isti'fa etmiş ve her ne kadar tarafı şahane-
den kendusine böyle bir zamanda işden çekilmek münas-
ib olmayacağı ve kendusine ayruca teveccühi hümayun-
ları bulunduğu yemin vererek ve kendusi pederi âlii haz-
reti padişahi perverlerinden ve emekdarı devletden bu-
lundukları için böyle bir zamanda kendularının zatı şa-
hanelerine lüzumu olup Midhat ve Mahmud Paşala-
rın entrikalarına bakmayıp gelip zatı şahanelerini gör-
meleri hakkında ihtarat dahi vuku' bulmuş ve Midhat
Paşanın Mahmud Paşa ile müttefikane hareket edip tare-
feyne türlü türlü entrikalar ve işfalât ilkasiyle emniyet-
sizliğe ve teveccühsüzlüğe sa'yetmeleri esassız şeylerden
ibaret olduğu müşarünileyh Rüşdü Paşaya kurena Osman
Bey vasıtasıyla bir gecede üç dört kerre haber isal kılı-
narak ve hattâ gelip bir kerre zatı hümayunlarını gör-
dükten sonra eğer isti'fasında ısrar edecek olur ise isti'-
fasının kabul olunacağı cevabı gönderilmiş ise de hastalı-

ğından ve saireden bahs ile temaruz göstererek düzcesi devlet için etdiği hatalardan ve milleti islâmiye ile metbu' ve padişahına karşı kendü etdiği fenalık neticesinden korkarak isti'fa tezebbüsünde bulunduğu muahharan anlaşılmıştır. Bir taraftan dahi Midhat Paşa mabeyni hümayuna gelerek Konya valisi Said Paşa ve Mahmud Paşa ve serkurena vasıtalarile «Biz, efendimizin haini miyiz ? Rüşdü Paşanın bu gibi ahvaline ne için merak ediyorlar. Buna tehammül olunuyor. Efendimizin her ne emr ü fermanları var ise bize irade buyursunlar. Can fida ederek işe bakarız» gibi haberler göndermekde olduğu vâki' olmakda iken serkurena Osman Bey, Rüşdü Paşanın yalısından avdetle müşarünileyhin hasta olmadığı halde bir takım temaruz yollu ifadelerile isti'fasında ısrar eylediği cevabını getürmesi üzerine emanetin artık alınıp getirilmesi için mumaileyh Osman Bey, Paşayı müşarünileyhin yalısına gönderilmiştir. Çi faide ki o zaman da Rüşdü Paşa ile Midhat Paşanın büyük inkılâb zamanında İstanbulda büyük âdemler bırakılmayıp taşraya gönderilmiş bulunması ve zatı şahanelerinin ise of vakit Dersaadetde bulunan zevatdan ma'lûmı olanlar Edhem Paşa, Ahmed Muhtar Paşa ve Rauf Paşa gibi zevat idiyse de bunlar da ayrı ayrı taşralarda ve en uzak mahallerde bulunarak Ahmed Vefik Paşa ise inzivada ve bazı kimseler ise devlet hizmetinde bulunmamış zevatdan ve bunlar da âlemi her türlü işgalât ile nâse ilkaatda bulunmalarından nâşi hasbezzemân ve bizzarure Midhat Paşa, sadarete getürülmüştür.»

Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete ta'yini en buhranlı bir zamana tesadüf etmiş idi. Çünkü galib gelen Ruslar İstanbul kapılarına dayanmış, düşman korkusundan kaçan iki yüz binden fazla Rumeli muhaciri de payitahta sığınmışdı. Harb halinden dolayı tahsilât yapılamadığından devlet pek büyük para sıkıntısına uğramış bu-

nuluyordu. Kâğıd para düştüğünden esya fiyatı yükselmişti.

Ahmed Vefik Paşa devletin sulh yapmağa mecbur olduğuna dair tanzim ettirdiği beyannameyi a'yan ve meb'usanda bizzat okuduğu gibi Meb'usan Meclisini de ta'til etti. Hattâ bununla da kalmıyarak meclisin nafiz a'zasından Rasim ve Mustafa Beylerle Ahmed ve Yusuf Efendileri memleketlerine teb'id eyledi. Devlet varidatından kabil olabildiği kadar tahsilât yaptırdığı gibi muhacirleri Anadolu sahiline sevk ile beraber devletin ve halkın ihtiyaçlarını tehvin ve teshile müsaraat etti.

Mahmud Celâleddin Paşa bunları şöyle yazıyor :

«Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete gelişi merkezi saltanatın en buhranlı zamanına müsadif olup şöyle ki Rusya devleti esas sulh mazbatasını bir beyaz kâğıd gibi bilâ ta'dil ve tagyir Devleti Aliye murahhaslarına kabul ve inza ettirmiş ve Büyük Çekmecedan bir hattı mütareke ta'yin eylemekle payitahtı devleti hasr ve tazyik eylemiş ve İstanbula gelen iki yüz bini mütecaviz Rumeli muhacirini emakini umumiye ve hususiyeyi ve sokak ve meydanları kaplamış ve zayıatı mülkiye ve ahvali fevkalâdei harbiyeden nâşi varidatı devletin kısmı küllisi tahsil olunamadığından hazinei maliye na kabili ta'rif bir müzayakaya uğramış ve kavaimi nakdiye i'tibardan sakit olup bir okka et kaime hisabile yüz kuruşdan ziyadeye çıkararak ve havayici saire de o nisbete göre galâ hâsıl olarak etmekçi fırınları kapanmış ve ahali şehrin dairei intiaşı tasavvurdan hariç bir ıztırab içine düşmüş idi. Lâkin Ahmed Vefik Paşa tehdidini ikaa ve evamirini icraya kadir bir zatı fa'al olduğundan Başvekâlete me'muriyeti akabinde devletin in'ikadı müsalâha ve talebi mütarekeye mecburiyeti esbabına dair müverrihi hakire tesvid etdridiği beyannameyi bizzat hey'eti a'yan ve meb'-

usana tebliğ ile meclisi umumiye ta'til ve makamı saltanat aleyhinde neşriyata sebep olan Rasim Bey ve Ahmed Efendi ve Mustafa Bey ve Yusuf Efendiyi bild tevakkuf memleketlerine def' ve teb'id etmekle padişahın hadesei fikrini ta'dil eyledi. Bu madde meclisi vükelâda müzakere olunmazdan evvel zikrolunan meb'usların idare-i örfiye divanı harbinde bilmuhakeme icrayı cezalarına idare-i padişahi sâdir olmuş idi. Lâkin Ahmed Vefik Paşa o kadar şiddet gösterilir ise kanun-u esasının en mühim eseri olan meclisi meb'usanın vaz' ve haysiyyetine dokunulduğu vadisinde tahdişi ezhanı nâsi müeddi sözler zuhur eder, o türlü şayiata mahal bırakılmamakla beraber maksad dahi hâsıl olmak için zikrolunan meb'usların memleketlerine def'lerle iktifa olunmalıdır dedi. Ve bunu vükelâyı devletin tahtı tasdikına aldırıp irade-i padişahiye ana göre istihsal ve icra etdi ve mümkünül'istihsal varidatdan hazine-i devlete akçe celb ve paytahtın taklili izdihamiçün muhacirin ailelerini Anadolu sahiline sevk etmeğe ve devairi askeriye'nin ve ahalinin ihtiyacatını teshil eylemeğe müsaraaatle beraber fırınlara ianei nakdiye icrasile etmek i'malâtını ta'tilden kurtardı, ve zamanen fevkalgaye mühim olan umuru siyasiye müzakeratına dahi sarfı mesai etdiğinden efkârı âmmeyi kaplıyan zulâmı dehşet ve haşyet yavaş yavaş kesbi hiffet etmeğe başladı.»

Avrupada okumuş, sefirliklerde bulunmuş, hayatını ilme vakfetmiş olan Ahmed Vefik Paşanın meb'uslardan birkaçının sıfatlarını hodbehod nez' ile memleketlerine «def' ve teb'id» etmesi ve meb'usan reisliği de yapmış olan bu zatın meclisi kapatması çok dikkate şayan bir keyfiyettir.

Abdülhamid II; iş başına getirdiği adamlara ilkin iltifat etmek mu'tadı olduğundan Başvekâletinin ilk gün-

lerinde rahatsız olan Ahmed Vefik Paşaya da Başkâtiblik ma'rifetile uzun bir iltifatname göndermiş idi. Padişah namına yazılan bu iltifatnamede :

«Rahatsızlığınızdan dolayı teessüf irad ve namı sıdkı ittisamı duayı hayr ile yad buyurulduğu, ve hele ıztırabı vücud arasında bile umuru devletin nazarı i'tinadan dur edilmemesi devlet ve millete ve alelhusus canibi akdest hümayuna olan hüsnî taviyyet ve kemali inbisat ve mahzuziyyeti seniyyeyi mucib olduğu beyan edildikten sonra makamı vekâlete müteretteb vezâifin ciheti mühimmesi şüabat idarei devletde hüsnî cereyanı mesaliha ihalei nezareti âliye maddesi olup bu kaziiyenin konakda kalındıkça dahi husulî kabil olduğuna ve hattâ düvelî muazamanın bazı eazımı ricali ve bahusus Prens Bismark gibi Almanya devletinin müşeyyedi erkânı satvet ve ikbalî esbabı sıhhati vücudiyelerile iştigal ihtiyacında oldukları vakit yine tedbiri mehamı umurdan hâli kalmadıklarına ve bu da metbu'larının kemali emniyyetlerine mazhariyetleri cihetile maslahatı kat'an ihlâl etmediğine binaen tamamî birrî ifakat husulüne kadar ihtiyari müdavat ve istirahat ve temşiyeti mesaliha o suretle nezaret etmeleri ve şu kadar ki Rumeli Hisarı merkezi mesalihce uzakça olduğundan İstanbul tarafına nakil eylemeleri muktezayı iradei seniyyeden bulunduğu» yazılı idi.

İki buçuk ay sonra, hal'ini düşündüğü endişesile Sultan Abdülhamid tarafından, 15 Rebiülâhir 1295 (M. 1878) de azlolundu.

Mahmud Celâleddin Paşa azli için diyor ki :

«Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete me'muriyetinde Said Paşayı Dahiliye Nezaretinden azletdirmesi sebeble meyanelerinde ihtilâf ve münâferet peyda olduğu gibi yine o sırada Maarif Nezaretinden infisal eden Münîf Efendi ile meclisi askeriye me'mur iken Rûsumat Eminî

ta'yin olunan Sadık Paşa dahi Ahmed Vefik Paşaya muhalif oldukları cihetle Said Paşa ile ittifak etmişler idi. Bunların ol suretle ittifakı ve bahusus muhacirin mesalihine bakmak için Yıldız sarayında teşkil olunan komisyona Said Paşanın reis, diğerlerinin a'za ta'yin olunması Ahmed Vefik Paşayı endişeye düşürüp bazı ma'ruzatının karini müsaade-i padişahi olamamasını hey'eti mezkûrenin ve ezcümle Said Paşanın siyasetine hamlediyordu.

«O esnada ise muzırrünnâs bir mecnunı melâmet zede itlâkına masadak askerî müşiranından ve Sultan Mahmud kölelerinden Çerkes Nusret Paşa ve ser etibâyı padişahi deli Mavrini açıktan açığa Ahmed Vefik Paşa aleyhinde zebandırlık etmekle zihni hümayunda tebeddüle isti'dad hazırlamakda idiler. Çünkü padişah hazretleri muharebei vâkıanın müntec olduğu zayıflık azime sebebile haklarında nefreti âme vücade geldiğine zahib ve bunun tahtı saltanatdan hal'leri gibi bir inkılâbı cedidi müeddi olabilmesi tevehhümle muztarib olduklarından o vehmi kabartacak edna bir ercufeyi rütbei tahakkukda tutacakları anlaşılmağa gâya Ahmed Vefik Paşa ekser vükelâyı devletle bil'ittifak veliahdi saltanat şehzade Reşad Efendiği tahtı Osmaniye iclâsı garezi fasidinde bulunduğu ve Şehremini Ahmed Rasim Paşa vasıtasile İstanbulda bulunan eşirrayı muhacirinden binlerce ölüm eri zorbaları icrayı garezde istihdam için tarafına celb ve cezb eylediği cihetle bu teşebbüsü hafinin ibtal ve imhasına müsaraaat olunmaz ise iş işden geçip telâfii mafat mümkün olamayacak derecede şurişi azim hâdis olsa gerekdir mealinde padişaha bir varaka arz edildiğinden bilâ teemmül ve tahkik doksan beş senesi şehri Rebü'lâhîrinin on beşinci günü Ahmde Vefik Paşa azil ile Sadık Paşa Nafia Nezareti inzimamile Başvekkâlete ve Kara Halil Efendinin azlile Ahmed Muhtar Molla Bey mesnedi meşhûre getirildi, ve Seraskerlik Beşinci Ordu

Müşiri sabık İzzet Paşaya ve Bahriye Nezareti a'yandan İbrahim Paşaya ve Adliye Nezareti Halil Paşazade Damad Mahmud Paşaya ve meclisi a'yan riyaseti Hazinei Hassa Nazırı Said Paşaya ve Şûrayı Devlet riyaseti Hüdevendigâr vilâyeti valisi Ali Paşaya ve Maarif Nezareti Münif Efendiye ve Şehremaneti Rumeli Beylerbeyliği payelûlarından sabıka Tırhala mutasarrıfı Reşid Paşaya tevcih olundu. Hâsılı Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve Ticaret Nazırı Ohannes Efendiden başka vükelâ ma'zul olup âlem birbirine girdi.

«Tebeddül vükelâya sebep veren maddei salîfetül-beyanın nasıl ciddî bir suretde padişaha te'sir etmiş olduğunu te'yid eder ki Babîâliye gelen hattı hümayunda «nezdimizde tahakkuk eden bazı esbab üzerine hey'eti vükelânın tebdiline lüzum göründü» denilmiş idi [1].»

Ali Fuad Bey «Servetifünun» daki yazılarından birinde [sayı 81 - 1555] Ahmed Vefik Paşanın Başvekilliği zamanındaki hâdiseleri «Mir'ati Hakikat» den naklen kaydelediği sırada sözü meclisin ta'tiline de intikal ettirmiş ve şunları yazmıştır :

«Sultan Hamid meclisin ta'tilini ne türlü esbab ile ta'lil ve te'vil eylediği ve bu hususda ne gibi evhama şeb'îyyet ettiği anlaşılmaq üzere idarei devlet hakkında Babîâliye göndermiş olduğu bir muhtırai mufasssaladan istihraç olunan fıkaranın da buraya derç ve nakli münasib görülmüşdür :

«Hükûmeti seniyye sayei adalet vayeî hazreti padişahide bir hükûmeti meşruta olduğu halde meclisi meb'usan muattal bulunuyor. Küşadile beraber iki defa teşekkül etmiş bulunan işbu meclisde hırsıyan meb'uslar herbirisi mensub olduğu milletin âmal ve mekasidini tervice bezli mesai ederek Ermeniler Ermenistan hak-

[1] Mir'ati Hakikat, Cild - 3, Sahife 129 - 130.

kinda nutuklar iradına, ve Rumlar Tırhala ve saire hakkinda tervici merama tasaddi ile dahili meclisde ve vükelâ üzerine âdeta icrayı hükküm ve nüfuz eylemeğe kıyam etmiş idiler. Bunların işbu tahakkümlerine meclisin idamesile meydan verilmiş olaydı, hırs ve emelleri az zaman içinde devletin en âli makamâtını işgal raddesine vâsıl olur idi. Meclisi Meb'usan devlet ve memleket için zamini terakki olacak yerde az zaman içinde mazarratı adide tevellüdüne sebep olarak nihayet memleketin kuvayı maddiye ve ma'neviyesini düçarı felç eden muharebei ahireyi intaç eylemiştir. Bir müddet daha devam etmiş olaydı, mazarratı melhuzası daha ziyade kesbi cesamet ve vehamet ederek hudanegerde dahili memleketde tohumı nifak ve tesvilâtı ol raddeye isal eder idi ki her tarafda ihtilâller ve karışıklıklar zuhuruna sebep olur, ve şimdiye kadar çokdanberu Ermeniler ve Ermenilerin muinleri tarafından te'sis ve istihsaline çalışılan ve fikri ittihadın ve maksadlarının ta'mimi zımında neşretdikleri kitaplarda Konya havalisine kadar tevsian haritası yapılan, Ermenistan, prensliğinin fikir ve tasavvuru hayyizi fiil ve husule gelerek, Girid ceziresi Memaliki Mahruseden ayrılmış bulunur, velhâsıl el'iyazü billâh memleket parça parça taksim olunarak, şan ve şevket ve nüfuz ve iktidarı derecei âlül'ale vâsıl olan Devleti Aliye bir gün devletlerin nüfuz ve tahakkümü tahtında küçük bir idareden ibaret olur idi. İşte henüz tecrübe görmemiş, ve asıl menafii hakikiyyei memleket neden ibaret olduğuna kesbi vukufı tam etmemiş olan, ve bir taraftan daha birçok eshabı ağraz ve mefsedetin hüyel ü desayisine kapılarak devlet ve memleket için esbabı mühlikeden bulunan birtakım mevaddı esası saadet ve terakki zanneden kimseler yedinde kalan, esası kazalı ve tehlikeli bir silâh olduğu nümeyan olmuş olmakla bilâ müddet ta'tili ne maslahaten ve saltanat ve devletin hayat ve rahatı

namına olarak lüzumu mübrem hissetmiştir. Cidden devlet ve memleketin muhibbi sadıki olanlar için aksayı âmâl olmak üzere iki hakikat ya'nî iki maksadı âli ve vazife vardır ki, bunların birisi daima devletin tamamii mülkisini pişi nazarı ehemmiyetde tutarak buna muhalif olacak her türlü harekât ve teşebbüsâtı muzırreye karşı durmak, ikincisi de memleketin haiz olduğu esbabı terakki ve umran ve refah ve saadetden bihakkın istifade ederek bu suretle devletin beka' ve kesbi kuvvet ve servet eylemesini ve ahalinin saadeti halini ve emniyyet ve âsaiş üzere yaşamalarını te'min eylemektir. Meclisi Meb'usan bu iki kazıyyei âliyeyi mütekeffil olmalıdır. Mütekeffil ve zamin ise açılıp meb'usan cem' edilir, değil ise küşadı hayatı devlet için mühlik ve menafii memleket için muzır olduğundan bu hakayık bitamamiha i'tiraf edilmelidir.»

Ali Fuad Bey; Ahmed Vefik Paşanın azli için de şunları yazıyor :

«Sultan Abdülhamid bir taraftan ahvali harbiyenin kesbeylediği vehametın halkça kendisine atf ve isnadile ve bir taraftan da Meclisi Meb'usanın ta'tilinden dolayı hâsıl olan infialin te'sirile, hal'i için teşebbüsât vukuundan muhteriz ve mütevehhim olduğu halde, gûya Ahmed Vefik Paşanın eğer vükelâ ile bil'ittifak veliahdi saltanat Reşad Efendiyi iclâs edeceğine ve Şehremini Ahmed Rasim Paşanın da İstanbulda bulunan muhacirinden binlerce ölüm eri zorbaları bu maksadda istihdam eylieeceğine dair tertib etdirilen bir jurnal üzerine müşarünileyh iki buçuk ay Başvekâletden sonra hey'eti vükelâ ile beraber azledilmiştir. Bu ihbarın sıdkına o derece i'timad hâsıl olmuş ki halefi Sadık Paşanın me'muriyeti hakkındaki hattı hümayunda «nezdımızda tahakkuk eden bazı esbab üzerine hey'eti vükelânın tebdiline lüzum göründü» ta'birile isnadâtı vâkıya vücud verilmiştir.

«Ahmed Vefik Paşa mizacında olanların sureti daimede istihdamları mümkün olamaz ise de ahvali mahsusa ve fevkâldede kendilerinden istifade olunabilir. Nitekim müşarünileyhin de öyle buhranlı bir zamanda gayret ve faaliyeti görülmüş ve o suretle hizmetinden istifade edilmiştir.»

Abdurrahman Şeref Efendi « Tarih Müsahabeler » de [sahife 285] Abdülhamidin hal' endişesinin yerinde olmadığını söylüyor. Son vak'anüvis diyor ki :

«Ahmed Vefik Paşa ne veliahdi tanır ve ne böyle bir şeyi zihninden geçirmişdi.»

1879 (11 Safer 1296) da 25,000 kuruş maaşla Hüda-vendigâr (Bursa) valiliğine ta'yin olundu.

Yapdığı işlerden dolayı büyük bir şöhret te'min ettiği valilikden 1881 (3 Zilhicce 1299) da azledildi.

Tarihçe kısmı Amasyalı Hüseyin Hüsameddin Efendi, tercemei hal kısmı da İbnülemin Mahmud Kemal Bey tarafından yazılan «Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali» adlı eserde [sahife 118] infisaline sebep olarak «mektubçu ve a'sar müdürü ile kaymakamları kendi kendine azletmekle beraber Babâlinin suallerine de cevap vermemesi» gösterilmiştir.

Paşanın azli yalnız bu sebeplerden ileri gelmemişdi. Nitekim Ali Fuad Bey; Başvekâletden infisalinden sonra Hüdavendigâr valiliğine ta'yin edildiğini yazdıktan ve «Bursa şehrinin i'marı emrinde hidematı sebk etmiştir. Meşhur Yeşil camii de sureti mükemmelede ta'mire muvaffak olmuştur» dedikten sonra «fakat birtakım muamelât ve icraatı garibeden de hâli kalmamıştır» kaydını ilâve ile aşağıdaki tafsilâtı veriyor ve infisali keyfiyetini de arşivde tedkik ettiği vesaike müsteniden bildiriyor :

«Ezcümle Bursada bir tiyatro te'sisi hevesine düşüp temsil edilecek piyeslerin tecrübesi icra olunurken biz-

zat nezaret edermiş.

«Başvekil Said Paşa ile zaten araları bozuk olduğu halde Said Paşa tarafından umum sırasında icra kılınan tebligatda vilâyetin mercii Dahiliye Nezareti olduğundan ba'dema muamelâtı resmîyede nezareti müşarûnileyhaya müracaat edilmesi iş'ar kılınmış olması Ahmed Vefik Paşanın büsbütün infialini mucib olarak bir müddet sonra Said Paşanın makamı vilâyete bir telgraf yazması üzerine «Said imzasile bir telgrafname aldım bu adam kimdir?» diye Bursadan Dahiliye Nezaretine resmen telgraf gelmiştir. Andan sonra Babîâliye karşı muamelece büsbütün iltizamı muakese edip artık devamı me'muriyeti mümkün olamamıştır. Meclisi vükelâca hakkında cereyan eden müzakere netîyesinde vilâyete ta'yin olunan mektubçu ile a'sar ve ağnam nazrını kabul etmeyip iade ve esbabı mucebesinin isti'lâmına dair makamı vekâletden vuku' bulan iş'ara cevap i'tasından imtina eylediği, ve kaymakamlardan birini de doğrudan doğruya azil ile iade etmesi üzerine esbabı istifsar olunduğu halde gönderdiği cevabnameye hattı destile yazdığı hamışde ve mektubçuya dair şukkasında vazife haricinde sözler derc etdikden başka daha on kaymakamı azil eylediğini beyan edip taleb olunan izahata da cevap vermediği, Bursada te'sis ettiği tiyatronun biletlerini alet-tevali me'murin ve ahaliden birçok adamlara dağıdıp kabul etmeyenleri iz'aç eylediği, vilâyet adliye me'murlarından birçoğuna altı aydır maaş vermedikden başka Adliye müfettişini tahkir ve oturduğu hanenin önüne duvar çekerek ihtiyacatını tazyik ettiği, vilâyet mülkiye, adliye ve maliye me'murlarının her sabah hükûmet sofasında kaimen kendisine intizar eylemelerini usul itihaz etmiş olduğu ve vilâyetin ekseri tahsilâtını havale te'diyatına tahsis etmesi şayanı dikkat olup tedkikatı resmîyeye muhtaç bulunduğu bilbeyan hemen azlile bera-

ber ahvali sairei şayiası hakkında nizamen lâzım gelen tahkikatı evveliyenin icrası ba mazbata istizan olunarak olbabdaki arz tezkeresine başkitabetden muharrer zeylde «tahkiki ahval için sureti mahsusada i'zâm olunan bazı bendeğânın ifadâtı ma'ruzası mezkûr mazbata mündericatından fazla olmak ve Bursa sancağına birtakım haydud ve eşkiya çetelerinin dahi zuhurile âsaiş ve inzi batı mahallinin sekteleendiğini mütaazamın bulunmak hesabıle müşarünileyhin tebdili zaten nezdi âlide musam mem bulunduğu sırada meclisi vükelânın işbu kararları arzı atebei ulya kılınmış ve kararı ma'ruz muvafıkı maslahat ve hikmet ve rehini merkezi isabet bulunmuş olduğundan berveçhi istizan muamelei lâzımının icrasına iradei seniyye sâdir olduğu tebliğ edilmiştir.

«Bu babda meclisi vükelâda cereyan eden müzakere esnasında kendisile hukuku kadimesi olan Ticaret Nazırı Subhi Paşa, bu adamın seyyiatı varsa da hesenâtı da münker değildir diye müdafaada bulunduğu gibi kendisinin terbiyetgerdesi ve ailece karabeti sihriyesi olan Hariciye Nazırı Asım Paşa da karabetinden bahisle mazbatayı mühürlemek istemediğini o zaman Maarif Nezaretinde bulunan Mustafa Paşa merhum nakletmişdi. Fakat mazbatada her ikisinin mühürleri mevcut olduğu görülmüşdür [1].»

Ahmed Vefik Paşa, azil olunmakla beraber hakkında tahkikat icrası için Dahiliyeden müfettiş gönderildiği gibi Adliyeden de bilâhare Sadrâzam olan Ferid Paşa me'mur edilmiştir.

O zamanın Adliye Nazırı Cevdet Paşa tarafından Ferid Beye (Paşa) aşığıya aynen geçirilen Zilhicce 1299 ve 6 Teşrini evvel 1298 tarihli tezkere yazılmışdır :

«Mahkemei istinaf hukuk kısmı a'zasından izzetlû Ferid Beye,

[1] Servetifünun, numara 1556 - 32.

«Hüdavendigâr vilâyeti valisi übbehetlû devletlâ Ahmed Vefik Paşa hazretlerinin hilâfı ma'kul ve müna-fii kanun ve usul evza' ve ef'ali vâkıa ve sıfatı me'muri-yetine yakışmıyacak suretde bazı ahvali zatiyesinden do-layı valilikden azlile ahvali vâkıa hakkında nizamen lâ-zım gelen tahkikatı evveliyenin icrası hususuna iradei seniyyei hazreti padişahi şerefetmuallik buyurulup mü-şarünleyhin ahvali mezkûresinin birtakımı ciheti idare-ye ve birtakımı dahi umurı adliyeğe alenen müdahale le bilâ hüküm adam habıs ve mehakimi adliyeğe istediği yolda i'lâm tanzimi için icrayı nüfuz eylemek ve te'sis eylediği tiyatro biletlerini cebren satdırıp kabul etmi-yenleri iz'aç etmek ve ahalinin malını zabı ve müsadere etmek gibi idarei adliyeğe aid olarak umurı idareye ta-allûk eden hususatdan dolayı ber mantuki iradei seniyye tahkikatı evveliyeye icrasıçün Şûrayı Devletden bir me'muri mahsus mahalline gönderileceği gibi nezareti sena-veri tarafından dahi ciheti adliyeğe müteallik mevad hakkında icrayı tahkikat eylemek üzere zatı valâları in-tihab olunduklarından ilk vapur ile Bursaya azimet ey-lemeleri ihtar olunur. Bu babda zatı valâlarınca ittihaz olunacak hattı hareket tafsilâtı muharrereden anlaşılır ise de bunun bir kat daha izahına ibtidar kılınır şöyle ki valii sabiki müşarünileyhin umurı adliyeğe müdahale ile icrayı nüfuz etmiş olmasından dolayı mezalim ve taad-diyatın te'siri hukuk veya ceza işleri hakkında olacağından meselâ bilâ hüküm vesalâhiyet dairesi haricinde ola-rak birtakım kesanın akçesi ve yahud malları cebren a-lınmış veya tevkif ve yahud müsadere olunmuş olduğu halde bunların hemen sahiblerine iade etdirilmesi ve bir-takım kesan dahi keزالik bilâ hüküm tevkif olunmuş ol-duğu halde bunların dahi derhal tahliyyei sebilleri ve bilâkis mahkûminden birtakımı valii müşarünileyhin emrile habishaneden salıverilmiş ise bunların ahz ve der-

destile habishaneyeye gönderilmesi ve daha buna mümasil ahval ve hareketin vuku' bulduğu tahakkuk eylediği halde bu babda dahi tedabiri lâzmesinin icrası ve her bir hususun tesviyesinde lâzım gelen Adliye me'murlarile bil'istarak muamele kılınması suretleri muvafıkı hal ve maslahat olacağından işbu ta'limat dairesinde ifayı me'muriyet kılınmak üzere tezkerei senaveri terkim kılındı efendim. »

«Nazırı Adliye : Ahmed Cevdet»

Ali Fuad Beyin gördüğü arşiv vesikalarına ve işbu tezkere münderecatına nazaran Ahmed Vefik Paşanın Bursadan azli yalnız «Evkaf Nezareti tarihçei teşkilâtı ve nüzzarın teracimi ahvali» adlı eserin tercemei hal kısmı müellifinin gösterdiği şeylerden ibaret olmadığı anlaşılır.

Müşterek tahkikatdan mes'uliyetini mucib bir şey çıkmamış olacak ki muhakeme altına alınmadığı gibi azlinden bir buğuk ay sonra (19 Muharrem 1300) de ikinci def'a Başvekil oldu. Aynı zamanda murassa' Osmanî nişanı ile de taltif edildi.

Hattı hümayunun sureti :

*«Vezirimeâlisemirim Ahmed Vefik Paşa,
«Said Paşanın hasbel'icab azlile ehliyyeti müsellemedenize binaen Başvekâlet hizmeti mühimmesi uhdenize tefvix ve ihale kılınmıştır. Vükelâyı fehamımız ile bil'ittifak hüsnî ifayı vezaifi me'muriyete bezli mesai ve ikdamat olunsun. Cenabı Hak mazharı tenvfik buyura âmin, 19 Muharrem 1300»*

İki gün sonra 21 Muharrem 1300 de azlolundu.

Alu Fuad Bey; ikinci def'a Başvekâlete ta'yini ile infisali için diyor ki :

«Ahmed Vefk Paşanın bu suretle ma'zulen İstanbul'a avdet eylediği ve aradan henüz bir ay geçmediği halde Said Paşa yerine ikinci def'a Başvekâlete getirilmesi

herkesce mucibi hayret oldu. Bir Cum'a günü hilâfı mu'tad olarak Babıâli açılıp merasim icra ve hattı hümayun kıraet edildi. Ertesi gün babıâlide me'murin ve müstahdimini aklâmin tebrikâtını kabul ettiği ve Pazar günü de bermu'tad in'ikad edecek meclisi vükelâya riyaset etmek üzere vüruduna intizar olunduğu sırada azli haberi vürud etdi. Nezaret odasında vazifesile meşgul olan Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile diğer vükelâyı cedide de infisal ederek Said Paşa Sadrâzam ünvanile tekrar makama geldi. O gün yeniden merasimi mu'tade ile hattı hümayun kıraet edildi.

«Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete ta'yini üzerine hey'ete müceddeden idhal olunan vükelâ sarayda içtima' ederek ibka olunanlar da da'vet edildiği sırada müşarün-ileyh «aleyhimdeki mazbatayı hepsi möhürlediler, şimdi de gelirler şapır şapır eteğimi öperler» demiş olduğunu o zaman meclisi vükelâ zabıt kitabesinde bulunup orada hazır olan Reşid Mülmtaz Paşa nakletmiştir. Ahmed Vefik Paşa mukaddimei icraat olmak üzere Şeyhülislâm Uryanizade Es'ad Efendiye teşrifatdan bir me'mur irsalile, ba'dema meclisi vükelâya gelmemesi için haber göndermiş, Uryanizade de giden me'mura «delipazarı...» ta'birile mukabelede bulunmuştur.

«Said Paşanın sebebi azli hatıratından münfehim olmakda ise de iki gün sonra hey'eti cedidenin tebdilile hey'eti sabıkanın iadesi ve bunun Avrupaya karşı icra edeceği te'sirâtı düşünmek lâzım gelen Sultan Abdülhamid tarafından böyle bir muamelenin ihtiyarı esbabına dair ma'lûmat ve vesaike destres olunamamış idi. Adliye Nazırı İbrahim Beyin bizzat Ahmed Vefik Paşadan istima' etmiş olmak üzere ahiren verdiği ma'lûmata nazaran Paşayı müşarünileyh Başvekâleti kabul için bir takım şerait dermeyen ve şartlarının me'muriyetini mu-tazammın hattı hümayuna dahi dercini teklif edip, Sultan

Abdülhamid ise bunların müzakeresile hatta derci uzayacağından ale'l-usul hattın tahririle ilânından sonra teklif eylediği mevaddın bilmüzakere kararlaştırılarak ayrıca beyanname ile ilânı münasib olacağını bildirmiş ve Ahmed Vefik Paşa me'muriyetinin ertesi günü akşamı saraya azimetle beyannamenin tanzimini bilvasıta arz eylediği halde Sultan Abdülhamid beyanname tanziminden nükûl etmiş olmasile kendisi bil'isti'fa hanesine çekilmiştir.

«Ancak Said Paşanın rivayetine atfen damadı Nuri Bey tarafından ifade olunduğuna göre, zatı şahane yenden teklifi sadaret için kendisini huzuruna celb ettiği ve Şeyhülislâm Uryanizade ile Mahmud Nedim Paşa da beraber bulunduğu sırada karini sâni Hacı Ali Beyi çağırarak «git Ahmed Vefik Paşadan mâhrümü al, vermezse cebir isti'mal ederim» demiş olması bir dereceye kadar şu rivayete mugayir görüldüğü gibi zatı şahanenin selâmlık resmine esnayı azimetinde yaveri ekrem Namık Paşayı arabasına almak mu'tadı olduğundan, arabada kendisine Said Paşayı azledip Ahmed Vefik Paşayı Başvekâlete ta'yin ettiğini ifade eylemesi üzerine Namık Paşa da «kulunuz Said Paşaya tarafdar değilim, fakat pederinizin, büyük pederinizin nan ü ni'metile perverde olduğumdan hakikati arz etmeğe mecburum, Ahmed Vefik gibi mahdudül'akıl bir adamı o makama getirerek âlemin başına musallat etmenizin akibetini vahim görürüm» demiş, ve bu sözün Sultan Hamid üzerinde icrayı te'sir eylemiş olduğu Said Paşanın cümlei rivayatından bulunması da azil cihetini müeyyed görünmekdedir. »

Ali Fuad Bey; buna Paşanın halini anlatan şu mühim ma'lûmatı da ilâve etmiştir :

«Bir zaman sonra Hacı Ali Bey Ahmed Vefik Paşanın Rumeli Hisarında kâin hanesine gönderilip sarayda m'ikad edecek bir encümene da'vet olunduğu halde Pa-

şanın «efendimiz beni çocuk oyuncuğa zannediyorlar ? Hah hah hah !» diye hareme savuşmuş olduğu hazırı bil-meclis olan a'yanı sabıkadan Nasuhi Bey merhum tarafından nakledilmiştir [1].»

O zamanı idrâk etmiş olan son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi azli keyfiyyetini şöyle yazıyor :

«Bursadan avdetinde Said Paşanın yerine def'ai saniye olarak Başvekil oldukça gûya zatı şahanenin mizaç ve mişvarını unutmış gibi bulunarak Şeyhülislâm Uryanizade Es'ad Efendiyi meclisi vükelâdan ihraç ve Bursalı Rıza Efendi misillû eyular defterine kaydettiği âşinalarını Babıâliye da'vetle Müsteşarlık ve Amedcilik gibi hidematı anlara tevdi' eylemek gibi harekâtı hodsera-neye kıyam eylemesi vehme dokunup Ahmed Vefik Paşa azil» edildi. »

Abdurrahman Şeref Efendi Said Paşanın tekrar sadarete ta'yinini yazdıktan sonra sözü Ahmed Vefik Paşaya intikal ettirerek diyor ki :

«Ahmed Vefik Paşanın Müsteşar ile Amerci için «bunlar sadaret arabasını çeken iki hayvandır. Lâkin biri çifteli ve diğeri lâğardır» dediği şayi' olmuşdu. Şeyhülislâm efendiye meclisi vükelâya gelmemesi için gönderilen teşrifatçı Behçet Bey merhum tebeddül vâki' olup da yine meclise teşrifi lüzumunu haber verdikde Es'ad Efendi merhum «deli pazarı... pazarı» dediğini hikâye ederdi [2].»

Ahmed Vefik Paşa ikinci def'a Başvekil olunca Maliye Müsteşarlığından Bursa Defterdarlığına gönderilmiş olan Münir Beyi de Maliye Nazırı yaptırmış, fakat infisal edince Münir Bey de Maliye Nazırlığından çıkarılarak tekrar Bursaya gönderilmiştir.

Rumelihisarındaki yalısında ma'zul ve menkûb haya-

[1] Servetü'nün, numara 82 - 1556.

[2] Tarihî Müsahabeler, Sahife 233.

tı yaşarken 1891 (21 Şaban 1308) de göğüs darlığından öldü. Kayalar kabristanına gömüldü.

Ali Fuad Bey; ölümünü şöyle yazıyor :

«Ahmed Vefik Paşanın on beş bin kuruş maaş tahsisile maiyeti te'min olunarak, hanesinde tettebbüatle ve pek sevdiği bağçesile iştigal etmekde bulunduğu halde dülçar olduğu illet neticesinde vücudü şişerek ve rivayete nazaran etibbaya müracaat ve ilâç da isti'mal etmiyerek 1308 tarihinde irtihali vuku' bulmuştur [1].»

Ölümü 21 Mart 1307 tarihli «Tercemanı Hakikat» gazetesinde şöyle yazılıdır :

«İlim ü fazlile Memaliki Şarkıyye ve Garbiyyede iktisabı şöhreti firavan eylemiş olan ulemayı vüzeradan ve vüzerayı ulemadan sadrı esbak Ahmed Vefik Paşa hazretleri ahvali piriden neş'et etmiş olan ma'lûliyyetin neticesi tabiiyyesi olarak enfası faniyei hayatiyyesi vâsılı gayeti mukaddere olmakla dünkü gün Rumelihisarında kâin sahilhanelerinde irtihali darı naim eyledikleri samia hırası teessüf olmuştur.

«Merhumu müşarünileyh memleketimizde nadirülvücud olup ma'lûmatı külliyye ve umumiyesi vatanımıza hakkile şöhret vermişdi. Haiz olduğu behrei ilmiyyesi ve bahusus elsine ve tarih hakkındaki tedkikatı sayanı tezkâr, nice mesaili mu'dilede mercüi havas olmuş bir ehli sıkka idi. Asarı mevcudesi sehili mümteni' ta'birine bihakkın seza measiri ilmiyedendir. Vefik Paşa nev'i şahsına münhasır eazımı milletden olmakla öyle bir zatın zıyayı ebedisine ne kadar telehhüf etsek azdır. Müşarünileyh hiçbir vaktini boş geçirmiyen gayre teveranı ekâbirden olduğundan metrukâtı kalemiyesinin milleti Osmanıyyeye son bir yadigâr olmak üzere muhafazasında takayyüd ve ihtimamla neşrini temenni ederiz.

«Merhum Eyübi Ensari Radiyallahü anhülbari civa-

[1] Servetüfünun, numara 1556 - 82.

rında medfenini tehiyye ettirmiş idi. Na'şı gufranna'sı bugün ihtifalâtı lâyika ve tekrimatı faika ile kaldırılıp orada vediai rahmeti ilâhiye kılınacaktır.»

Yine o gazetenin ertesi günü nüshasında şu kısa yazı çıkmıştır :

«Merhum Ahmed Vefik Paşanın na'şı gufran nakşi ihtifalâtı lâyika ve tekrimatı faika ile kaldırılarak vediai rahmeti ilâhiye kılınmıştır.»

«Sabah» gazetesi; ölümü münasebetile kısaca tercemei halini yazdıktan sonra «ulûm ve fünunda yedi tulâ sahibi olup Avrupada fahrî birkaç akademi a'zalıgı haiz idi. Lûgati Türkiyeyi hâvi te'lif eylemiş oldukları « Lehcei Osmanî » eydii i'tibarda mütedavil olduğu gibi fransızcadan mütercem diğer bazı âsarı dahi vardır.

«Sinni, yetmiş mütecaviz olup birkaç lisana hakkile vâkıf efadılı vüzeradan idi.

«Murassa' Osmanî ve birinci Mecidî nişanlarını hâmil olduğu gibi ecnebi devletlerden bazılarının da nişanlarını haiz idi [1].»

Aynı gazete ertesi günü nüshasında teşhiz ve tekfin masrafının padişah tarafından verildiğini yazmakla beraber cenaze merasimi hakkında şu tafsilâtı da vermiştir :

«Merhumun na'şı mağferet nakşi dünkü gün saat sekiz buçuk raddelerinde pek çok zevatı kiram hazır ve meşayih ve dervişan tehlil han oldukları ve asakiri nizamiyyei şahane ve polis ve jandarma ve belediye çavuşan ve efradı saf bestei ihtiram bulundukları halde ihtifalâtı faika ile kaldırılarak Rumelihisarında nazamı ba'del'eda Kayalar kabristanındaki makbereye defnedilmiştir. »

Rahmetullâhi rahmeten vasia»

[1] 22 Şaban 1308, numara : 505.

Değerli müdekkik Osman Ergin «Türkiye Maarif Tarihi» adlı kıymetli eserinde [Cild - 2, Sahife 649] ecnebi mekteblerin açılmaları hükûmet ve halk tarafından iyi bir gözle görülmediğini kaydetmekle beraber Rober Koleyin bina olunduğu yeri Ahmed Vefik Paşanın satdığını yazmakta ve bu münasebetle ölüsüne bile taallûku olan dikkate şayan ma'lûmat vermektedir. Ehemmiyetine binaen aynen naklediyorum :

«Bu mekteblerden gerek hükûmetin, gerek halkın gözü çok yılmış olduğu, her müessese hükûmet için birer çıban, birer siyasî mes'ele menbaı olacağı anlaşıldığı için ilk zamanlarda bunların açılmaması için elden gelen gayret esirgenmezdi ve kolaylık gösterenler, yahud mektebe yer verenler ve satanlar halk ve hükûmet nazarında iyi bir gözle görülmezdi. Robert Koleyin birinci kısmının yerini Ahmed Vefik Paşa evvelâ 16 bin lira, sonra ikincisi kısmını da 20 bin lira mukabilinde Amerikalılara satmışdır.

«Ahmed Vefik Paşa gibi bu memleketde ilk milliyetçilik ve Türkçülük cereyanlarını uyandırmış ve bu hayatı yaşamış, sefirlik, nazırlık, meb'usluk, meclis reisliği ve Başvekillik gibi en yüksek makamlarda ve me'muriyetlerde bulunmuş olan bir ilim ve idare adamının ecnebi mekteblerine karşı hükûmetde ve halkda mevcudiyetini yakından görmesi ve bilmesi lâzım gelen fena telâkkiye karşı ne için bu işi yapmış olduğu tedkika değer bir mes'ele olduğundan tercemei halinde ve tarihde meçhul kalmış olan bu noktayı aydınlatacak şu birkaç satır yazı lüzumsuz sayılmaz sanırım.

«Rivayete göre : Ahmed Vefik Paşayı bu tarzda harekete sevk eden hükûmet yüzünden borçlanmış olması ve bu borcun hükûmetçe tanılıp tesviye edilmemiş bulunması keyfiyettir. Paşa Parisde sefir bulunduğu sırada hükûmetin ve milletin haysiyetini korumak mak-

sadile ve yine hükûmetin emrile birçok ziyafetler vermiş, fakat bilâhare bûdçenin darlığından mı her nedense bu ziyafet masrafları hükûmetçe kabul ve tesviye edilmemişdir. Paşa parayı hükûmetden alamayınca ve muztar kalınca kendi şerefini ve haysiyyetini korumak için elinde bulunan boş araziyi Amerikalılara satmış ve ancak bu suretle borçdan kurtulabilmiştir.

«Tapu ile mutasarrıf bulunduğu bir toprağı satmaktan hususile Ahmed Vefik Paşa gibi büyük bir devlet adamını men'e hükûmet me'murları kadir olamadığı için satışa mâni' olamamışlar ise de zamanın hükümdarı bu satışın intikamını öldükden sonra Ahmed Vefik Paşadan almıştır. Şöyle ki :

«Ahmed Vefik Paşa öldüğü zaman ölüsünün nereye gömülmesinin arzu ve irade edildiği usulen zamanın hükümdarından sorulmuş, Abdülhamid II den « Kayalar kabristanına defnediniz ki Rober Kolejde çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasun dursun» tarzında bir irade sâdir olarak icabı icra olunmuştur.

«Ensalî nazırlar, başvekilleri ve diğer devlet adamları İstanbulun büyük cami' ve muhteşem türbeleri yanında hususî ve üstü örtülü makberelerde yatdıkları halde Ahmed Vefik Paşanın Kayalar kabristanında açıkda ve alel'ade bir mezara defnedilmiş olmasının sebebi ve saiki işte bu arsa satışı mes'elesidir.

«Bununla beraber diğer bir menba'dan gelen rivayete göre : Ahmed Vefik Paşa öldüğü zaman kendisi için memleketin dinî ve içtimâî an'anelerine göre cenaze yapılmamasını, türbeye gömülmemesini ve dört hammal tarafından sırtlanıp hemen en yakın bir yere gömülmesini vasiyet etmiştir.

«Rivayetler ne şekilde, vesikalar ne olursa olsun Ahmed Vefik Paşa evine en yakın bir mezarlık olan Ka-

yalar kabristanında üstü açık ale'lade bir mezara gömülmüş bulunmaktadır.»

Eski Şehremini muavini kıymetli dostum Hafız Raif Bey nakletti. «Zuhur» gazetesi başmuharriri ve Rumelihisarında oturup Ahmed Vefik Paşa ile görüşerek i'timadına da mazhar olmuş bulunan Şehremaneti Mülhakat Başkâtibi Hüseyin Vessaf Bey dedi ki :

«Ahmed Vefik Paşa, derdi ki, Rumelihisarına gömüldüğümü istiyorum. Sultan Mahmud türbesine götürülüp de hayatım müddetince uğraşdığım adamlarla ahretde karşılaşmak istemem.»

Ahmed Vefik Paşanın büyük babası Yakya Naci Efendi şimdi kendisinin gömüldüğü (Kayalar) da, babası Ruhüddin Efendi de (Eyüb) de gömülüdür. Bu sebeble onun Kayalara gömülmesini istemesi gibi (Eyüb) e defnedilmesini arzu eylemesi de mümkündür. Paşanın hal ve tavrı nazarı dikkate alınınca Sultan Mahmud türbesine gömüldüğünü isememesi pek tabiidir. Ancak ölümü münasebetile «Tercemanı Hakikat» gazetesinde çıkan yazılarla (Osman Ergin) in verdiği izahat yanyana getirilince değerli müdekkike hak vermemek ve i'ta etdiği kıymetli ma'lûmatdan dolayı teşekkür etmemek mümkün değildir. Çünkü gazetenin verdiği haberden anlaşılıyor ki Ahmed Vefik Paşa daha sağlığında (Eyüb) de mezarını hazırlatmış, fakat arzusu hilâfına olarak (Kayalar) a gömülmüştür. «Tercemanı Hakikat» in bir gün sonra çıkan yazısında gömüldüğü yer gösterilmiyerek evvelki yazısını te'yid eder şekilde yazılması ise padişahın ölümlerin gömüleceği yere bile karıştığı zehabının husul bulmaması için ihtiyar olunmuş kurnazca bir yoldur.

«İstanbulda Elli Sene» adile yazdığı eserde Robert College'in tarihi hakkında esaslı ma'lûmat vermiş olan

George Wasburn arsaların alınması hâdisesini şöyle anlatıyor :

«Mr. Robert ve Dr. Hamlin İstanbulda bir hırsıtya koleji te'sisini arzu ediyorlardı. Dr. Hamlin'in Amerikaya giderek Mr. Robert ile plânları ve para te'mini hususunu görüşmekde de mutabık kalmışlarsa da evvelâ kolej için bir arsa te'minine lüzum görmüşlerdi. Bu; tahakkuku kolay bir iş değildi. Çünkü mevkiin intihabında ittifak edemiyirlardı. Alâkadarların ekseriyeti mektebin İstanbul tarafında surların üstündeki Constantine Porphyrogenitus sarayının satın alınmasını istiyorlardı. Kolejin dostlarının 1860 ikincikânununda Hollanda sefaretindeki toplantılarında, nihayet şimdi kolejin bulunduğu yerde, boğazdaki arsanın satın alınması tasvib olundu. Arsanın sahibi o aralık (Paris) de Türk elçisi bulunan Ahmed Vefik Paşa idi. Vefik Paşa satış teklifini, mutlak olarak ve her ne bahasına olursa olsun, red etti.

«Bu acı bir inkisar olmuşdu. Bundan sonra Dr. Hamlin bu işe birinciden sonra en uygun gördüğü Kuruçeşme üstündeki bir arsayı satın aldı. Üzerine bina yapılmıyan bu arsa 1904 senesine kadar muhafaza edildi. Nihayet bu tarihte alınandan az eksigiine Şeyhülislâma satıldı.

«Bir sene sonra Dr. Hamlin'in Amerikadan avdetinde Parisden dönen Ahmed Vefik Paşanın para sıkındısı bulunduğu ve Rumelihisarındaki araziye satmağa razı olduğu anlaşıldı.

«Birkaç ay süren müzakerelerden sonra Mr. Robert'in tasvibile Dr. Hamlin arazinin yarısı kadar olan 6 dönümlük kısmını 1600 sterlinge aldı. Birkaç sene sonra ben diğer yarısını 1800 sterlinge aldım. Dr. Hamlin'in Ahmed Vefik Paşa ile yaptığı mukavelenin en esaslı unsuru paranın kolejin inşası için icab eden iznin istihsalinden sonra te'diyesi hususu idi. Bu anlaşma keyfiyyeti

1861 senesi Birinci kânunun ikisine müsadıfdir. 1862 Martında Hariciye Nazırının İngiliz ve Amerikan elçilerine kolejin bu arsa üzerinde inşasına razı olduğu haberinin verilmesi ve Maarif Nazırının kolejin te'sisine me'zuniyet vermesi üzerine arsanın bedeli Ahmed Vefik Paşaya te'diye edilmişdi. Dr. Hamlin'in ve dostlarının bu muvaffakiyetli başarıdan dolayı memnun olmamaları mümkün değildi. Dünyanın hiçbir yerinde bir kolej için bundan daha güzel bir arsa olamayacağı gibi, Boğazda da bir eşine rastlanamaz. Bütün şehir halkı kolej için böyle bir arsanın seçilmesini hayretle karşılamışlardı [1].»

Müellif eserinin başka bir yerinde de şu izahatı veriyor :

«Kolejin inşası için izin o aralık nazır bulunan Ahmed Vefik Paşanın te'sirile verilmişdi. Fakat me'zuniyetden birkaç gün sonra vazifesinden uzaklaştırıldı ve düşmanları bu aralık ona ellerinden gelen mazarratı yapmak fırsatını elde etdi. Bu gayri müsaad şartlara askerî kuvvetlerin Kolej aleyhine ayaklanmalarının inzimamı yüzünden Babıâlinin inşaâta muhalefet etmesi tabii idi. Türkiyede teehhürlere ma'zeret bulmak kolay olmuştur. Onu nasıl yapıdırmamalı mes'elesi Türk diplomasisinin kemali olmuştur. İnşaât müsaadesi hiçbir zaman resmen ref edilmiş değilse de altı sene yorucu ve ekseriya kızdırıcı müzakereler devam etmişdi [2].»

Bulgaristanlı avukat Halil bey Robert College hakkında hazırlayıp istifade etmekliğime müsaade ettiği eserinde mektebin kuruluşunda Âli ve Ahmed Vefik Paşaların rolü olduğunu kaydeylemekle beraber Kolejin yapılmaması için katoliklerin ve o meyanda Fransız sefirinin çalışdığını da yazıyor.

[1] Fifty years in Constantinople By George Washburn Boston and New York 1908, Page : 73.

[2] Pa. : 11.

Halil Beyin mümanaat hakkındaki ifadesi aynen şöyledir :

«Aynı zamanda, İstanbuldaki katolik misyonerleri de bu protestan manastırının açılmasına karşı durmak istemişler ! Türkiyede katolik misyonerlerinin reisi Bore müessir teşebbüslerde bulunmuş, mektebin açılmamasına çalışmış. Fransız sefiri de katoliklere yardım ediyormuş. Fransız sefirinin nüfuzu Amerika papaslarını pek ziyade müşkülâta da uğratmış [1].»

George Washburn'un eserinde arsanın ikinci kısmı için de deniliyor ki :

«O senenin en mühim hâdisesi Kolejin Hisar köyü arasındaki arazinin satın alınması idi. Burası da Ahmed Vefik Paşanın mülkü idi. Paşanın o sırada para sıkıntısı yokdu. Ancak Kolejin iyi bir dostu olduğundan o kısmı da satmağa razı olmuş ve gayet mu'tedil bir fiyat istemişti [2].»

Ahmed Vefik Paşanın ölümü «Servetifünun» un neşrinden biraz sonra vuku' bulmuş idi. Ahmed İhsan Bey memleketin siyasî ve ilmî hayatında mevkii olan Paşanın «Servetifünun» a resmini koymak ve hakkında bir şeyler yazmak istedi. Halbuki Ahmed İhsan Bey «Servetifünun» un neşri için müsaade istediği zaman verilen ruhsatnamede «müslüman eşhas tasviri konulmamak şartile» diye bir kayıd vardı. Ahmed İhsan Bey buna rağmen Ahmed Vefik Paşanın resmini mecmuaya koymağı düşündü. O zaman bütün yazılar sansüre tâbi' olduğu için sansür Ahmed İhsan Beyin Paşa hakkındaki yazısını kâmilten çıkardı. Resmin altına da «istizan» keli-

[1] Henüz basılmıyan eserinden istifade etmeliğime müsaade ettiğinden ve daha başka yardımını da esirgemediğinden dolayı Avukat Halil Beye alenen teşekkür ederim.

[2] Pa. : 54 - 55.

mesini yazdı. Mes'ele büyük adamlara taallûk edince sansür bu kelimeyi kullanırdı.

Ahmed İhsan Bey me'yus olmadı. Dahiliye Nazırına kadar gitti. O makamda Münir Paşa bulunuyordu. Resme bakıp gözleri yaşaran Dahiliye Nazırı «vesilei rahmetdir» dedi, ve Ahmed Vefik Paşanın resminin altına «görölmüşdür» işaretini koydu.

Bu sayede Ahmed Vefik Paşanın resmi, ilk müslüman tasviri olarak, «Servetifünun» un 1307 senesi Martının 28 inci günü çıkan 3 numaralı nüshaya girdi.

Babası Hayrullah Efendinin dayısının oğlu olan Ahmed Vefik Paşanın ölümü üzerine o zaman Londrada bulunan Abdülhak Hâmid Bey Pirizade Sahib Molla Beyin oğlu İsmail Bey'e yazdığı bir mektubda diyor ki :

«Londra gazetelerinde Ahmed Vefik Paşanın irtihal telgrafnamesini görerek pek müteessif oldum. Biçare adam hasta mı idi ?.. Yoksa füceden mi vefat etdi ?.. Umarım ki hidematı kadimesine mükâfaten tarafı şahane-den ailesine bir maaş tahsis buyurulur. Şaban ayında - Allah başka emsal göstermesün - bizim familyamızdan pek çok rihlet edenler biliyorum. Bir derecede ki her ne zaman Şaban kedersiz geçerse ben Ramazanın ilk gününü bir iydi meserred addediyorum [1].»

Eserleri :

Lûgat

1. LEHÇE-İ OSMANÎ, yalnız birinci kısım, 2 cild, 1293 (= 1876).

2. LEHÇE-İ OSMANÎ, (Tab-ı cedid), birinci ve ikinci kısımlar birlikte, 1306 (= 1888/89).

[1] Mektublar, Cild - 2, Sahife 65.

Tarih

1. HİKMET-İ TARİH, Darülfünunda verilen ders hü-lâsası, *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 70 inci sayısından itibaren kitap sahifesi şeklinde tefrika, 8 Ramazan 279 (= 27 Şubat 1863).

2. ŞECERE-İ TÜRKÎ Ebûlgazi Bahadır Hanın eserinden nakil. *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin 131 inci sayısından itibaren kitap sahifesi şeklinde tefrika, 14 Rebiülâhîr 1280 (= 28 Eylül 1863).

3. FEZLEKE-İ TARİH-İ OSMANÎ, Rüştîye mektepleri için yazılmış olup bir çok defalar iznli ve izinsiz basılmıştır. İlk baskı 1286 (= 1869), 5 nci baskı 1288 (= 1871), 7 nci baskı 1290 (= 1873), 8 ve 11 nci baskı 1302 (= 1885).

Hikâye

1. HİKÂYE-İ HİKEMİYE-İ MİKROMEGA, (Voltaire'den tercüme), 25 Ramazan 1288 (= birincikânun 1871).

2. TELEMAK TERCÜMESİ, (Fénélon'dan), 1298 (= 1881).

3. CİLBLÂS SANTIILLANÎ'NİN SERGÜZEŞTİ, (Le Sage'dan tercüme), 1303 (= 1886).

Tiyatro

1. ZOR NİKÂHI (Le Mariage forcé), 1 fasıl komedyâ.

2. ZORAKİ TABİB (Le Médecin malgré Lui), 3 fasıl, komedyâ.

3. YORGAKI DANDINI (Georges Dandin), 3 fasıl, komedya.

4. İNFİAL-İ AŞK, (Le Dépit amoureux), 3 fasıl komedya.

5. DUDU KUŞLARI (Les Précieuse ridicules), 1 fasıl, komedya.

6. DON CİVANİ (Don Juan), 5 fasıl, komedya.

7. TABİB-İ AŞK (L'Amour médecin), 3 fasıl komedya.

8. ADAMCIL (Le Misanthrope), 5 fasıl, komedya.

9. SAVRUK (L'Etourdi), 5 fasıl, komedya.

10. TARTUF (Le Tartuffe), 5 fasıl, komedya.

11. AZARYA (L'Avare), 5 fasıl, komedya.

12. KADINLAR MEKTEBİ (L'Ecole des Femmes), 5 fasıl, komedya.

13. OKUMUŞLAR, (Les Femmes savantes), 5 fasıl komedya.

14. DEKBAZLIK (Les Fourberies de Scapin), 3 fasıl, komedya.

15. MERAKİ (Le Malade Imaginaire), 3 fasıl, komedya.

16. KOCALAR MEKTEBİ (L'Ecole des Maries), 3 fasıl, komedya.

17. ERNANİ (Hernani), V. Hugo'dan tercüme.

18. ASLAN AVCILARI - yahut - HAK YERİNİ BULUR, 2 fasıl komedya, 1303 (= 1886).

Bunlardan başka bazı eserlerin basılmasına da delâlet etmiştir : Vasilaki Efendinin Lucien'den tercüme etmiş olduğu *Dalkavukname* (Les Parasites) 1287 (= 1870) ; Belin ile birlikte Mir Alişir Nevai'nin *Mahbubül'kulûb*, 1289 (= 1872).

«İslâm Ansiklopedisi» nin mukaddimesinde [sahife XI] J. Redhouse'un vücade getirdiği kıymetli lûgatin kısmen tashihine bakdığı yazılıdır.

İbrahim Alâeddin Bey Edhem Paşanın tercemei halinde şunu yazıyor :

«Viyanada 1873 de açılan beynelmilel sergi için Nafia Nazırı iken büyük kıt'ada birçok mi'marî levhalarını hâvi «Usulî Mi'marîi Osmanî» isimli ve üç lisan üzerine basdırılan eserin türkçe metnini Ahmed Vefik Paşa ile beraber yazmışlardır [1].»

Ahmed Vefik Paşa; aynı zamanda Türklerin ilk gazete muharrirlerinden biridir.

Ahmed Rasim Bey; «Matbuat hatıralarından muharrir, şair, edib» adlı kitabında [sahife 53] (Fuad Bey) e atfen diyor ki :

«Agâh Efendi, (Tercemanı Ahval) i burada çıkarmışdır. Kapı da dahil olduğu halde bütün üst kat matbaa idi. Beş oda kadar var idi. Odaların birinde el tezgâhı, birinde mürettibler, diğerlerinde de muharrirler bulunurdu. Bunlar (Şinasi), (Ahmed Vefik Paşa), uzun boylu, sarı sakallı olduğu için Sarı diye mülâkkab (Tevfik Bey) bu gazeteyi dokuz sene çıkardılar. Bilâhare ayrıldılar (Ahmed Vefik Paşa) ile (Şinasi) «Tasvirieşkâr» ı neşrettiler. »

«Hususi ilk türkçe gazetemiz Tercemanı Ahval ve

[1] Meşhur Adamlar, Cild - 2, Sahife : 437.

Agâh Efendi» adlı kıymetli eserinde [sahife 26] değerli müdekkik (Server Eskit) in dediği gibi Fuad Beyin bu ifadesinden bu zevatın (Tercemanı Ahval) e dokuz sene muharrirlik etdikleri anlaşıyorsa da (Tasviriefkâr) Tercemanı Ahval'den bir buçuk sene kadar sonra intişar ettiği için Paşanın oradaki muharrirlik müddeti de o kadar olmak lâzım gelir.

Ahmed Vefik Paşa hayatında biri 1865 - 1872, diğeri 1882 - 1890 seneleri arasında olmak üzere iki defa uzun ma'zuliyet seneleri geçirmiştir. İlki Âli Paşanın teveccühünü, sonraki Abdülhamidin i'timadını kaybetmesinden dolayı uzun sürmüştü. Âli Paşanın ölümü ile ilk, kendi ölümü ile de ikinci devre kapanmıştır. Âli Paşa ölmemiş, kendisini takdir eden Mahmud Nedim Paşa Sadrâzam olmanış olsaydı yedi sene süren birinci ma'zuliyeti daha ziyade uzıyacağı gibi dünya ile alâkasını kesmemiş bulunsaydı sekiz sene süren ikinci ma'zuliyeti de temadi edip gidecekti. Çünkü gerek Âli Paşa, gerek Abdülhamid hoşlanmadıkları ve emniyyet etmedikleri adam alrı iş başına getirmemekle tanınmış iki sima idi.

Bununla beraber siyasetini memleket için zararlı gören «Yeni Osmanlılar» tarafından Âli Paşanın iskatı düşünülürken yerine getirilecekler arasında Ahmed Vefik Paşa da mevzubahs olmuşdu. Kendileri ile doğrudan doğruya münasebeti bulunmayan Ahmed Vefik Paşanın hatırlanması özü sözü doğru bir adam olarak tanınmış olmasile beraber Âli Paşa aleyhdarı bulunmasından ileri gelmişti. Fakat Âli Paşanın ölümü ile kendisine halef tayini mevzubahs olunca Abdülâzizin teveccühünü kazanan Mahmud Nedim Paşa Sadrâzam olmuş, onun delâletile iş başına geçen Ahmed Vefik Paşa birkaç sene sonra Abdülhamidin zamanında Başvekâlet makamını ihraz eylemiştir.

Abdurrahman Şeref Efendi; «Yeni Osmanlılar ve Hürriyet» başlıklı yazısında [Tarih Müsahabeleri, Sahife 172] «Yeni Osmanlıların ve ta'biri cedid ile Genç Türklerin maksadı Âli Paşanın ağır ve ezici politikasına nihayet vermek ve ahrarane bir idare vaz' eylemek idi. Bunun için evvelâ Âli Paşayı iskat ve saniyen yerine usuli cedideyi terviç ve hürriyetkâr idareyi te'min edici bir hey'et tedarik ve ikame eylemek lâzım geliyordu» dedikten ve «cem'iyet halini alan bu gençler ara sıra içtima' ile teatii efkâr eyledikleri gibi vesaiti icraiyelerini kararlaştırmak ve yeni kabineyi terkiib edecek zevatı ta'yin eylemek üzere bir gün de Ayasofya camiinde toplanıp cereyan eden müzakerede ittihadı âra ile bir kararı kat'i verememişler idi» izahatını verdikten sonra «Mehmed Bey sadarete, amcası Mahmud Nedim Paşayı ve diğer bazıları Ahmed Vefik Efendiyi tavsiye ediyorlar idi. Nezaretlere dahi efkârı münevvere eshabından istikametile ma'ruf rical namzed gösteriliyor idi. diyor, daha aşağıda da şunları yazıyor : «Şekil ve vüs'ati tersim ve tahdid edilmemiş ve bir ta'biri mutlak olarak ortaya atılmış olan idarei ahraraneyi hakîmane ve âkilâne ve milletin havsalasile mütenasib ve an'anesine muvafık bir suretde tanzim etmek vazifei mühimmesi ilk tasavvur veçhile Mahmud Nedim Paşa veya Ahmed Vefik Efendinin riyasetleri altında teşekkül edecek müetemmen ve mu'temed bir hey'eti vükelâya tevdi' olunacağına göre müessis hizmetini ifa eyliyecek olan zevatın her kim olursa olsun evvel beevvel iktidarı, vukufu, kanaati fikriyyesi, re'yi zatisi, hamiiyeti, sadakati velhasıl böyle bir kârı azime kifayeti olup olmadığı ariz ve amik sencidei mizanı tedkik kılınmak vacibatdan idi. Halbuki namzedlerden cibilleti asliyesi sadrı ikbale gelince bütün uryanlığile meydana çıkıyordu. Ahmed Vefik Efendinin hamiiyet ve vukuf ve metaneti müsellemesile beraber is-

tıklâl fikri ve dürtüştii tab'ı böyle nazik ve pürüzlü bir işi tedvire gayri müsaid idi.»

Süreyya Bey [Sicilli Osmanî, Cild - 1, Sahife 308] tercemei halini yazdıktan sonra diyor ki :

«Müstakim, afif, hadid, sadık, elsinei garbiyye ve şarkıyyeye kemalile ârif bir fadıl ve mütebahhir olup müddeti ma'zuliyetinde daima mütaleai kütüb ve te Fey-yüzat ile meşgul olmuştur. Lûgat ve coğrafya ve tarih gibi fûnunda yedi tulâsı olup Lehçei Osmanî ve Fezlekei Tarihî ve Makamatı Hariri ve fransızca bazı âsar tercemesi vardır. Kitabeti ifadesi kadimi Türkiye tatbikan olmakla imlâ ve inşası tarzı uhrada idi. Kütübü kesiresi olarak kütübhanesinde eyyamı haliyesinde mütelea ile meşgul olur idi.»

Ahmed Vefik Paşanın «Makamat-i Hariri» tercemesini Süreyya Beyden başkası söylemediği gibi basılmış böyle bir eserine de tesadüf edilmemiştir.

Tercemei halini pek kısa olarak yazan Şemseddin Sami Bey [Kamusül'islâm, Cild - 6, Sahife 4688] şunları söyler :

«Fransız lisanına ve bazı fûnuna vâkıf olup, Moliyer'in mudhikelerini fevkalâde takdir ve tahsin edenlerden olmakla, bunların birkaçını türkçeye terceme etmiştir. Meşhur «Télémaque» hikâyesini dahi Kâmil Paşa merhumun tımtırlıklı tercemesine karşı sade bir surette lisanımıza nakletlemiştir. En büyük ve nafi' eseri «Lehçei Osmanî» ünvanlı Lisanı Türkî lûgat kitabı olduğu halde, gerek bunun ve gerek Özbekler şeyhi merhum Süleyman Efendi namına neşrolunan Çağatay lûgatının kendili te'lifatından olduğunu «Lûgati Osmaniye» müellifi meşhur (Red House) iddia etmektedir. Sahibi tercemenin kendine mahsus garib halleri var idi.»

İbrahim Alâleddin Bey [Meşhur Adamlar, Cild - 1, Sahife 37] tercemei halini yazdıktan ve yukarıda yazılı eserlerinden bahsettikten sonra diğer eserlei ile hakkında şu ma'lûmatı veriyor :

«Voltaire'in Micromega'sını atalar sözüne zeyl olarak terceme etmiştir. Ebûlgazi Bahadır Hanın « Şecerei Türk» isini de çağataycadan bizim şiveye kısmen çevirmiştir. Bu eser sonraları Doktor Rıza Nur Bey tarafından Molière'den ve başka müelliflerden yaptığı tercemeleri Bursada vali iken nezareti altında oynatmış. Hattâ meşhur Minakyan tiyatrosu aktörlerinden Halas Efendi'yi yetiştirmiş ve ona halis Türk şivesile konuşmağı öğretmiştir. Vefik Paşa siyasi hizmetlerden dolayı değil, fakat Türk diline yaptığı büyük hizmetlerden dolayı daima hürmetle anılacak bir zattır.»

Bursalı Tahir Bey «Osmanlı Müellifleri» nde [cild - 3, sahife 160 - 162] «ilmî ihatası müselleme bir vezir» olduğunu söyledikten ve tercemei hali hakkında âdeti veçhile kısaca ma'lûmat verip o meyanda bildiği dilleri de saydıktan sonra «şivei talâffuza fevkalâde merakı olduğu cihetle bunlardan herhangisini telâffuz etseler samiine bu lisanın kendi ana lisanı olduğu zannını ilka ederdi» diyor. Eserleri hakkında da izahat veriyor. Tahir Bey; «Atalar Sözü» için başka yerde görülmiyen aşağıdaki izahatı vermiştir :

«Paşa Hüdavendigâr valiliğinde bulundukları zaman kendi vâsi' ma'lûmatlarına Bursa ihtiyarlarından lâzım gelenlerin mütaleatına, ma'lûmatına da müracaat ederek Osmanlılarca (Atalar Sözü) denilen bir de [Durubı Em-sali Osmaniye] mecmuası cem' ve tab' ettirmişlerdi ki lisanımız için mühim eserlerden ma'duddur.»

«Hayat Ansiklopedisi» nde (M. Turhan Tan) müstear

adile şöhret bulan M. Samih Bey tarafından yazılan tercemei halinde [Cil - 10, Sahife 4444 - 4445] deniliyor ki :

«Ahmed Vefik Paşanın siyasi hayatı pek parlak değildir. Elçiliklerde temsil ettiği devletin şerefini büyük bir celâdetle muhafaza ve müdafaa ederdi. Bu, Osmanlılığı küçük görmeğe alışan ecnebilere de takdir hissini uyandıran bir meziyyeti idi. Fakat belli başlı siyasal muvaffakiyetleri, hizmetleri yokdur. Meb'usan Meclisinde ise âdeta menfi rol oynamışdır, Meclisin padişah tarafından dağıtılmasını kolaylaştırmışdır. Çünkü memleketin meşrutî bir idareye lâıyk olacak kadar yükselmediğine kanaati vardı. Buna mukabil idarî muvaffakiyetleri yok değildir. Bursa valiliğinde hayli eserler vücade getirmiş ve o muhite bedîi sevgiler aşılamağa çalışmışdır. Bursa ilk hastahane gibi ilk tiyatroyu da onun elinden aldı.

«Lâkin o, bilgi bakımından çok yüksek bir şahsiyetdi. Canlı bir ansiklopedi sayılacak kadar engin ma'lûmatı vardı. Türklüğün unutulmuş, ihmale uğramış tarihî büyüklüğünü ilk hayranlarından biri odur. Türk milletinin ulusal asaletini, necabetini tarihlere sığmayan mefahirini ve Türk dilinin zenginliğini, derinliğini büyük bir vukuf ile anlatmakdan, yanına gelen gençleri tenvir etmekden usanmazdı. «Lehçei Osmanî» adlı eserini de bu duygu ile yazmış, türkçenin güzelliğini bu güzel kitab ile ortaya koymak istemiştir. İlk Darülfünunun Tarihi Umumî müderrisi olup muharrirlik de yapmış, Ebûlgazi Bahadır Hanın «Şecerei Türkî» sini dilimize çevirmiştir.

«Ahmed Vefik Paşa Avrupada da bugün bir âlim şöhreti kazanmışdı. Kendisi bir kelime hakkındaki şübelerini gidermek için Avrupa âlimlerine müracaat ettiği gibi onlar da ona müracaat ederlerdi. Koca âlim her mevzuu, kılı kırk yararcasına incelediğinden bir tek kelime üzerinde muhabere, bazan koca bir dosya halini alırdı.

«Hakkı sever ve Hakdan üstün bir kuvvet tanımazdı. Lâkin iş görürken acele ederdi, iki saatde görülecek bir maslahatın iki deşikada görülmesini isterdi, bundan dolayı da sık sık sinirlenirdi.

«... Öz türkçeye çok değer verdiği için büyük bir Çağatay lûgati yazmak istiyordu, ömrü vefa etmedi.»

Ziya Gökalb; Türkçülük temayüllerinin kendisinde nasıl doğduğunu anlatırken [Türkçülüğün Esasları, Sahife 12] pek genç iken okuduğu «Lehçei Osmanî» ile «Tarihi Âlem» in bu temayülleri doğurduğunu söylüyor. Ortaya büyük mes'eleler atmış olan bu zat diyor ki :

«Daha on beş yaşında iken Ahmed Vefik Paşanın Lehçei Osmanîsi ile Süleyman Paşanın Tarihi Âlemi ben de Türkçülük temayüllerini doğurmuşdu. 312 de İstanbul'a ilk geldiğim zaman ilk aldığım kitab Leon Kahun'un tarihi olmuşdu. Bu kitab âdeta Panturanizm mefkûresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir. O zaman Hüseyinzade Ali Beyle temas ederek Türkçülük hakkındaki kanaatlerini öğreniyordum.»

Yine ona göre [sahife 8] «Türkiyedeki türkçenin bir lehçesi olduğunu ve bundan başka Türk lehçeleri bulunduğunu aralarında da mukayeseler yaparak meydana koymuşlardı.»

«... Ahmed Vefik Paşanın bu ilmî Türkçülükten başka bir de bedî Türkçülüğü vardı. Evinin bütün mobilyaları, kendisinin ve ailesi ferdlerinin elbiseleri umumiyetle Türk ma'mulâtındandı.»

Tercemei halini yazan değerli biyograf ibnülemin Mahmud Kemal Bey [Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali, Sahife 114] şunları da ilâve ediyor :

«Osmanlı erbabı ma'rifeti arasında mümtaz bir mevki' sahibidir. Arab, Fûrs. Fransız, Lâtin, İtalyan lisanla-

rını söyler, yazardı. Rus, Alman, İngiliz, Eski Yunan lisanlarını anlardı. Çağatay ve İbranî lisanlarını de te-tebbü' etmişdi.

«Rumelihisarı tepesindeki kütübhanesi [kütübhanesi hükûmetçe alınmış, Üniversite kütübhanesine konulmuşdur] muhtelif lisanlardan birçok nefis kitapları hâvi idi.

«Memleketimizde ilk def'a Salname ihdas eyledi. Mo-lière'in komedilerini terceme edip Bursada vali iken yaptırdığı tiyatroda sahneye koydurdu. (Fezlekei Tarihi Osmanî), (Lehçei Osmanî), (Durubu Emsal) namındaki eserlerle (Télémaque [1]), (Gilblas) tercemeleri matbu'dur. İlmî fazileti Avrupa erbabı danişi arasında da ma'ruf idi. İstanbula gelen ecnebi mu'teberanı, kendini ziyaret ederek musahabetinden müstefid ve mütelezziz olurlardı.

«Millî kıyafeti muhafazaya itina ederdi. Yazın ke-tenden, kışın bezden gömlek, yerli alacadan entari giyer, beline âbani kuşak bağlar, yazın ince cübbe, kışın kürk telebbüs eder, başında takke, üstünde mavi püsküllü büyük fes, gözünde tek gözlük bulunurdu. Yerliden, yabancudan ziyaretine gelenleri, kim olursa olsun, bu kıyafetle kabul ederdi.

« Hadidül'mizaç olduğu için kendine düşman peyda

[1] (Fénelon) un «Télémaque» 1 türkçeye biri-Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın damadı olduğu için-(Mısırlı) lâkabile ma'ruf bulunan Arabkirli Yusuf Kâmil, diğeri Ahmed Vefik Paşa tarafından olmak üzere iki kerre terceme edilmiş ve her iki terceme birkaç kerre basılmışdır. İkincisinin Başvekâleti ile birincisinin sadareti arasında on beş sene-den fazla bir müddet geçmiyen iki Paşanın bu iki tercemesi kadar dünyada birbirine zıd iki şey gösterilemez. Ziya Paşanın da bir Télémaque tercemesi bulunduğu mervi ise de basılmadığı gibi görmek de kabil olamamışdır.

•Müellif.

etmişdi. Sakin iken muhatablarını güler yüzle tatyib ve tesrir ederdi. Dünya musibetlerine fevkalâde mütehammil di. Hal ve kali kimseye benzemiyen, nev'i şahsına münhasır olan nadir adamlardan bulunduğu için halk tarafından nazarı istiğrabla bakılır, hakkında birçok kil ü kal edilirdi. halka garib görünmekle beraber muayyen bir meslek sahibi idi. Namus ve iffet erbabından idi. Ölümünde kitablarile oturduğu harab evlerden, birkaç antikadan başka bir şey bırakmadı.

«Nefsül'emre muvafık olmakla beraber örf ve âdata muhalif, yahud halk arasında garib görünen ahval ve hareketi ihtiyar ve icrada tereddüd etmezdi. Levmi lâimden ihtiraz eylemezdi. Müşarünileyhe enva'ı fıkaret isnad olur ki kısmı a'zamu sahikdir.»

Ahmed Vefik Paşa ile görüşmüş ve kendisini yakından tanımış olan Robert College müdürü George Washburn «İstanbulda Elli Sene» adlı eserinde şunları yazıyor :

«Ahmed Vefik Paşa büyük bir lisaniyatçı idi. On altı lisana ve Avrupanın klâsik muharrirlerine âşına olup hükûmetde en yüksek mevkiler işgal etmiş büyük bir ıslahatçı ve namuslu bir adamdı: Bir Türk me'muru için pek nadir olan bir şey. Fakat onun idare hususundaki fikirleri tamamen Oriental idi. Ve zannedersem onun için ideal hükümdar Harunürresid'di.

«Kollejin pek yanında otururdu. Birçok geceler onunla beraber geçirmişimdir. Bir def'a orada bir Alman âlimine rastladım. «Kitabı Mukaddes» den bahsediyorlardı. Ben de iştirak etdim ve dinledim. İsmen hıristiyan onu inkâr ederken bir müslüman âdeta protestan bir ilâhiyatçı profesör imişcesine müdafaa ediyordu. Hayrteler içinde kaldım. Ertesi gün ilâhiyyatı neredede tahsil ettiğini sormak üzere gitdim. Pek içden bir gülüşle (Paris) de

sefir bulunduğum zaman Renan bitişigimde oturuyordu. Onunla her gün dinî mes'eleleri münakâşa ederdik.

«Birkaç sene evvel fakir bir adam olarak öldü. Ailesinden nam ve nişan kalmadı. İçinde yaşadığı ev yıkılmış, odun olarak satılmıştı [1].»

Eserin diğer bir yerinde de şu satırlar vardır :

«Bir gün Ahmed Vefik Paşayı ziyarete gitdik. Paşa her zamanki misafirperverliğiyle bizi karşıladı. Paşa arkadaşım Mr. Bancroft üzerinde pek iyi bir te'sir yaptı. Vefik Paşa o aralık Maarif Nazırı bulunuyordu. Mr. Bancroft'u imparatorlukda 40,000 mekteb açtırdım diye te'min etmişti. Belki yapırdı. Fakat kâğıd üstünde ! [2].»

Kendisini tanıyan Faik Reşad Bey kısaca yazdığı tercemei halinde [Teracimi Ahval, Sahife 16 - 18] ölümü ile gömülmesi keyfiyyetini «bir müddetden beri Rumeli-hisarındaki yahsından tettebbü' ve te'lif ile iştigal üzere iken 1308 senesi Şabanının yirmi birinci ve 307 Martının yirminci Çarşamba günü irtihal eylemekle vasiyeti ve olbabda sâdir olan iradei padişahi mucebince orada «Kayalar» namile ma'ruf olan kabristandaki makberesine defnedilmişdir» suretinde kaydeyledikten sonra şu ma'lûmatı ilâve ediyor :

«Müşarünileyh ma'lûmatı şamile eshabından ve bilhassa ilmi elsine ve tarih müntesiblerinden olduğu gibi Avrupada birkaç akademinin fahrî a'zasından idi.

«Tarihi tabûden ve betahsis ilmi hayvanatdan dahi behresi var idi.

«Bir cildi türkçe, diğeri arabî ve farisî kelimeleri hâvi «Lehçei Osmanî» namındaki lûgati, «Fezlekei Tarihi Osmanî» si meşhur ve mütedaveldir. Bunlardan maa-

[1] Fifty years in Constantinople P. 54 - 55.

[2] Fifty years in Constantinople Pa. 74.

da te'lif ve terceme olarak matbu' ve gayri matbu' birkaç eseri vardır.

«Ahmed Vefik Paşanın üslûbî ifadesi pek acayib ve hemen kendine mahsus gibi olup tertibi kelâma ve usulî tenkita dahi riayeti olmadığından te'lifatını, hele Lehçe» yi okuyup ma'na çıkarabilmek hayli müşküldür.

«İrtihalinden iki sene sonra bir hayli kütübî nefise ve nadireyi şamil kütübhanesinin mahsusen bir defteri tanzim ve neşredilmiş ve mesmuata göre kitaplarının esmanı üç bin lirayı (altın) tecavüz eylemiştir.»

Agâh Sırrı Beyin «Edebiyat Tarihi Dersleri - Tanzimat Edebiyatı» nda [Sahife 284], Mustafa Nihad Beyin liseler için yazdığı «Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi» nde [Sahife 215] Ahmed Vefik Paşa için yekdiğerinin aynı olarak şu satırlar vardır :

«Ahmed Vefik Paşa medresede okudu. Babası Reşid Paşa Paris sefiri iken tercemanı olan Ruhuddin Efendi idi. Bu yüzden Parisde bulundu. Fransızca ve ingilizce öğrendi. Şark dillerini zaten biliyordu. Birçok me'murluklarda bulundu. İlerledi. Fakat mizacı hiçbirinde uzun zaman durmasına müsaid değildi. Vali, sefir, nazır, müftetiş hattâ Başvekîl oldu. Anadolu müfettişi iken hakkındaki şikâyetleri tahkik için ayrı bir müfettiş gönderilmek zarureti gözükdü. Âli Paşa ölünceye kadar bir köşede kaldı. Zaten kendisi de bunu istiyordu. Çünkü böyle zamanlarda okuyor ve yazıyordu. Âli Paşanın ölümünden sonra onu Âli Paşa makduru diye kullanmak istedikleri halde kendileri pişman oldular. Mizacı belki büyük bir san'atkâr olmağa müsaiddi. Onun için muntazam bir devlet adamı olamadı.

«Hareket ve hali i'tibarile çok garibdi. Hakkındaki garib hikâyeler bir cild teşkil edecek kadardır. Avrupa ilim mahfillerinde bir şöhrat te'min etmişti.

«Yazdığı lûgat ile eski türkçe ve konuşulan kelime-leri, sade türkçeye büyük bir mübeşşir olacak derecede bir himmetle topladı. Hattâ bu merakı zamanında i'tirazlar celb etdi. Kemal, Hâmid'e yazdığı bir mektubda :

«Gelelim türkçe imlâ, yeni tarz, eski şive bahislerine: Ben senin yerinde olsam Zor Nikâhı sahibine karşı «bez-lâra inna vecedna abâünâ demek ne asıl caiz ölüler dir ki atalarımız Çağatainin minde bir kelmesin imlâyı as-lisinde bırakmamıştır. Ezan cümle mink diyen de be-nim. Göngül yazanda gönül kullanublar... Kemal Maguse Mart 1875).

Diye, birçok kavgalarında yaptığı gibi, idealinin kuvvetinden gelen hararetle hakikati görmek istemiyerek hücum ediyor.

«Bu lûgati ve bilhassa bizde ilk tercemelerden olan Yusuf Kâmil Paşanın Têlémaque tercemesindeki lisana karşı açık türkçe ile yaptığı terceme ve Molière'den ter-ceme ve adapteler Ahmed Vefik Paşanın san'at kabiliyeti hakkında mükemmel notlardır. Tiyatro seviyordu, oyun-ları terceme etdi. Bursada vali iken bir tiyatro yaptırdı. İstanbul'dan getirttiği san'atkârlara provalarını kendi nezaretinde yaptırarak oynatdı. Hayatının büyük bir kısmını okumak ve yazmakla geçirdi. Türkiyede bir ara-lık kurulmuş olan Encümeni Danış a'zasından idi. İlk Darülfünunda Hikmeti Tarih ikutdu.

«Naklettiği piyesleri kendi bir cild halinde basdırdı. İçlerinden bazıları kaçak olarak, sonra birçok defalar basılmışdır. Bunlar, gerek mevzularındaki kuvvet, gerek ifadelerindeki kudret noktasından türkçenin kıymetli eserleri olduğu gibi Vefik Paşanın da edebiyatda uzun zaman büyük bir yer tutacağına birer şahiddir.»

Mustafa Nihat Özün tarafından tertib edilip Remzi Kitabevince «Ebediyat Kütübhanesi» serisinin 4 üncüsü

olarak basdırılan (Zoraki Tabib) in başına mukaddime makamında birincisi; «Ahmed Vefik Paşanın hayatı», ikincisi: «Eser», üçüncüsü de «Ahmed Vefik Paşanın dili» olmak üzere üç kısım ilâve olunmuştur. Kıymetli muharrir üçüncü kısımda diyor ki :

«Ahmed Vefik Paşanın dili ilk zamanlardan başlayarak ; garip acıp, kendine mahsus gibi sıfatlarla anlatılmaya çalışılmış, bu iş üzerinde bir araştırma yapılmaya girililmeyip bu hükümler, hattâ zamanımıza kadar sürüp gelmiştir.

«Bu dil hakkında ilk fikre Namık Kemal'de raslıyoruz. Kemal, Abdülhak Hâmid Tarhan'a 3 Mart 1875 tarihiyle yazdığı bir mektupta, zamanın bazı cereyanları ve üstat sayılanları hakkında fikirlerini söyleyip Hâmid'i bunlara karşı müdafaa ve kuvvetlendirmeğe çalışırken imlâ hakkında da Zor Nikâh'ı sahibi için, ona karşı söylenecekleri paşanın şive ve edasını taklit ederek yazar. Sicill-i Osmanî adlı biyografi eserinde Abdürrahman Süreyya, Ahmet Vefik Paşanın hayatını anlattıktan sonra, Kemal'in ifadesine yakın olarak : «Kitabeti, ifadesi kadim türkiye tatbikan olmakla imlâ ve inşası tarz-ı ahar-da idi.» diyor.

« Vefik Paşanın ölümünün haftası çıkıp, hayatından bahseden ve hemen en ehemmiyetli eserlerde bile memba olarak gösterilen Servet-i Fünun'un 3 ncü sayısında (Nisan 1891) Vefik Paşanın Molière tercümeleri hakkında şu mütalea serdediliyor : «... Her ne kadar istimal ettikleri lisan tarz-ı cedid-i edebin nâtik olduğu sühulet-i beyan ile mütenasip değil ise de sadelik ve bu sadelik içinde bir nevi şive-i mahsus ayandır.»

«Hazinei Fünun mecmuasında biyografi makaleleri yazan Faik Reşat bu mecmuanın 15 Ağustos 1895 tarihli sayısında : «Ahmed Vefik Paşanın üslûb-ı ifadesi pek

acip ve hemen hemen kendine mahsus olduğu gibi ter-tib-i kelâma ve usul-i tenkita dahi riayeti olmadığından telifatını, hele Lehçe'yi okuyup mâna çıkarabilmek o üs-lûp ile kemal-i itilâfa menuttur» fikrini ileri sürüyor.

«Bundan sonra yazarlar da aşağı yukarı bu esas fik-ri başka kalıplarda dökmekten ileri geçmemişlerdir.

«Vefik Paşa, Molière'in piyeslerinden üç tanesini İs-tanbul'da Matbaa-i Âmire'de bastırmaş, bunlar da dahil olmak üzere diğerlerini Bursa'daki valiliği esnasında vi-lâyet matbaasında bastırmıştır. Bu ikinci baskıda tasar-ıf için, şahıs isimlerini kısaltılmış bir şekilde harflerle gösterdiği gibi, bunları düz bir halde yürütmüş, böyle-likle bir tiyatro eserinde tabîi olan boşluklardan istifade etmiştir. Hattâ bazı hal târifine dair olan izahlara lüzum görmediği, en zarurî gördüklerinde de kısaltmalar yap-tığı olmuştur.

«Vefik Paşanın o zamanlar ilk göze çarpan (gene o zamanın tabirince) garabeti, imlâ hususunda idi. Bu hu-susiyet çok tabîi idi ki türkçe kelimelerin yazılışında o-luyordu, arap ve fars kelmelerinde böyle bir harekete zaten imkân yoktu. Türkçe kelimelerin yazılışında Vefik Paşa, ekseriyetle bunların asıllarına, istikaklarına dik-kat ediyor ve herkesin diyemezsek bile bir çok kimsele-rin yazdığı şekilden başka türlü yazıyordu. Yortu keli-mesini bir kere ta ve bir kere de te ile yazmış bulunması bir hayli söze vesile olmuştur. Türkçenin bir lûgati ol-mayıp bu yüzden kelimelerinin hattı tesbit edilmediği gibi, grammerinin de mevcut bulunmaması o kelmelerin ek ilâve veya tasrif hallerinde alacakları şekil hakkında da konulmuş bir kaide bulunmadığından yazılışlarında he-men herkes bir şekil ihtiyar edip gitmişti. Vefik Paşa bunları bir kaideye göre tesbit teşebbüsüne girişmiş sa-yılabilir. Nitekim kendisi, sonraları bu fikrini Lehçe'nin

mukaddemesinde kısaca söylemiştir : «Fakat lisan-ı osmaninin kavaid-i istikakîyesi bir nebze zâhire çıkmak ve asla rücu ile imlâları düzeltmek için kelimelerin târifatı öylece asla havale kılındı.» (Vefik Paşanın lisan-i osmanî tâbiri ile diğer bazılarının aynı tâbirden anladıkları ve 1914 ten sonra Osmanlı lisanı diye gramer yazmış olanların anlayışları arasında fark vardır. Bunları karıştırmamalıdır. Vefik Paşa; lisan-i osmanî demektedir, diğerleri gibi arapça ve farsça karışmış olan yazı dilini kaddetmiyor; o bu tâbirle «oğuz dilinin yenisi türkmen lisanı İran'ı ve Suriye'yi kaplayıp Anadolu'ya inmiş, mürur-ı zaman ile» bunun tevlit etmiş olduğu bir türk lehçesi kastediyor ve bundan dolayı da kitabına Lehçe-i osmanî adını veriyor.)

«Tabîî yenilik hareketlerinin en hareketli sıralarında bu gibi ilmî meselelere fazla mevki vermenin imkân yoktu. Mücadelenin kızgın zamanlarında bu gibi şeylerin yer ve zaman ayırmak olamazdı. Hattâ 1880 den sonra dahi Türkçenin ıslahı hususunda fikirler serdedilirken asillara müracaat etmek mütaleasına karşı büyük bir mutaassıp kütlesini ayaklandıracak tarzda «Vay bizi Arabiyyi terke Çagataycayı kabule sevkedecekler» diye feryat edenler olmuştur.

«1869 ikinciteğrininde Matbaa-i Âmire'de Zor Nikâhı ile Zoraki Tabip piyeslerini tab'ettirdi; bunlardan Zor Nikâhı sahnede büyük muvaffakiyet kazandığı için çok şöhret buldu, izinsiz olarak bir çok baskıları yapıldı. Bu şöhretini çok sonralara kadar devam ettirdi. Diğer eserleri az dağıldığı ve bulunmadığı için o kadar fazla şöhret kazanmamışlardı. İkinci tercümesi Voltaire'in Mikrome-ga tercümesidir. 1871 haziranında Diyojen gazetesine tefrikaya başlanmıştır. Gerek Diyojen tefrikasında gerekse aynı yılın birincikânununda kitab şeklinde çıkan nûshada

Ahmet Vefik Paşanın olduğuna dair bir kayıt yoktur. Fakat ifade tarzı ile Namık Kemal'in Mikromega muahazesi bunun Vefik Paşa tercümesi olduğunu gösteriyor. Tarihsiz, fakat aynı yılda basıldığı anlaşılan diğer bir tercüme daha vardır. Bu ikinci tercümenin de Kemal'in muahazesi üzerine yapılmış olması ihtimali mevcuttur. Kemal muahazesinde, tercümenin ibarelerindeki rekâket, rabıtasızlık, tâkit ile lâfızların mânasız ve kaidesizliğinden bahsediyor. İlk iki tefrikada rasladığı tasalanmıyarak ve umursanmayıp kelimelerini parmağına doluyor. (Maamafih aynı yazıda itiraza uğrayan kısımlarda bataklık mânasına gelmek üzere vahelgâh gibi, nemekân gibi bir takım kelimeler kullanılması hususuna da itirazlar vardır.) Mukayeseye yarayacak tercümelerinden biri de Yusuf Kâmil Paşanın tam bir eski inşa nümunesi sayılabilecek olan Télémaque tercümesini yeni baştan türkçeye çevirmesidir. «İbaresinin lezzeti anlaşılacak derecede kelime kelime gayet açık ve müteyyen bir surette bir sahîh tercüme» olarak neşrettiği bu kitaptan rasgele şöyle bir ibare alınınca Vefik Paşanın kelime seçmedeki iki münhasını görürüz : «İşbu gar bir tel dameninde vaki olup ondan derya gâh ayna gibi saf ve hemvar, gâh kayalara mecnunane gazapla hücum edercesine dalgalarını dağ misali yücelterek ve inliyerek çarpmakta ve çatlayıp dağılmakta kaynar görünürdü.» Lehçe'sinde gar'ı mağara, tel'i tepe, damen'i etek, derya'yı deniz, hemvar'ı da düz olarak göstermektedir, bunları ibarenin son kısmındakiyle müvazi olmak üzere yerleştirmemiş olması insana şaşkınlık veriyor. Eski münşilerin yalnız seci' yüzünden kullandıkları bazı kelimeleri, meselâ « bir kazanın bürzundan şadman olurdu; gömkerde pederini ararken» kabilinden kullanmaktan çekinmiyordu.

«Le Sage'dan tercüme etmiş olduğu Gilblas Santilani'nin sergüzeşti eserine şöyle başlar :

«Babam Santillani'li Bläs İspanya devleti uğruna nice zaman seferler eştikten ve silâh pusat çalkadıktan sonra vatani olan şehre çekilmiş, anda gençlik unvanını savmuş bir pırpırcık kızı almış, düğünlerinin onuncu ayında ben dünyaya gelmişim, biraz sonra Oviédo belde-sinde mütemekkin olup orada uşaklığa girmelerine zaruret görünmekle valdem hizmetçi, babam çuhadar olmuş, bu halde onların aylıktan başka geçinecekleri olmadığundan eğer ol şehirde reis-i şemmasın (= tepesi traşlı papaz ve keşişlerin reisi; chanoine) bir dayım bulunmasaydı benim terbiyeme bakılmak ihtimalini akıl pek okşamazdı.» İkinci cümle de şu : «Bereket versin ki ol dayım validemin büyük kardeşi Cil Perez namında bir koca papaz olup benim vazı-ı ismim ve babalığım idi; boyu altı karış bir tutam, eni bir buçuk endaze, başı omuzları arasına çökmüş bir adamecik hayal eyleyiniz, işte dayım tıpkı öyle idi.»

«Bu son örnek - aslında noktalama işareti yoktur, sadece iki cümlelerin sonlarında nokta vardır - Vefik Paşanın şive-i mahsusunu gösterir. Bu cümlelerin inşası, **gerek evvelec, gerekse değışe değışe yeni bir hal almış** olan 1886 yılları cümle inşa tarzına büsbütün aykırı idi, yadırganan da bu oluyordu. Âli Beyin naklettiği Ayyar Hamzu ile Ahmet Vefik Paşanın Dekbazlık eseri mukayese edilince de bu fark kendini gösterir. Âli Bey gibi, Vefik Paşa da aynı eseri konuşma diline dikkat ederek nakletmiştir. Âli Beydeki akıcılık Vefik Paşanın eserinde yoktur. Fakat buna mukabil, Vefik Paşa, eserlerinde şimdi kullandığımız ve ilerde kullanılmasına alışılacağında şüphe olmayan bir çok türkçe kelimeleri kullanmıştır. Zaman ve çok esrarlı bir zevk ölçüsü, bunları tabii olarak tasfiye edecek, bir kısmını reddedecek ve bir kısmını kabul edecektir [1].»

Pek değerli Türkoloğ Doktor Kunoş Türkiyat hakkında tedkikat yapmak üzere İstanbula gelmeden evvel üstadı (Vamberi) den Türkiyede salâhiyet sahibi adamlar hakkında tahkikat yapmış ve kendisinden Ahmed Vefik Paşa ile Çağatay lûgati müellifi Şeyh Süleyman Efendiye birer tavsiye mektubu almış idi.

Macar âlimi eserinde Paşa ile olan mülâkatını yazıyor. Ahmed Vefik Paşa hakkında mühim ma'lûmatı ihtiva eden bu mülâkatın Türki gibi bazı kısımlarını tay ederek aynen naklediyorum :

«Bir tavsiyem daha vardı. O da Ahmed Vefik Paşa namına.. Müşarünileyh, Lehçei Osmanînin muhterem müellifidir. Paşanın kim olduğunu, eserlerinin, tercemelerinin şöhretini zaten evvelce öğrenmişdim. Bir gün erkenden kalkıp Boğaziçinin bir dilenci vapuruna binerek Paşanın ikamet ettiği Rumelihisarına gitdim.

«Paşanın köşkü tepede imiş... İsmi köşk amma, saraya benzer bir bina idi. Oraya giderek Vambarinin mektubu vasıtasile Paşanın huzuruna çıktım. Vâsi' kütüphanesinde Avrupakâri bir koltuk sandaliyede oturup beni öyle sevimli bir surette kabul etti ki âdeta mahcub kaldım.

«Paşanın davranışı şahane, bakışı merdane; yüzündeki zekâvet, sözündeki keramet bana öyle bir te'sir etti ki, kırk üç sene geçdikden sonra hayali hâlâ gözümün önünden gitmez. Niyyetimi, ziyaretimin sebebini anlatırken kemali nezaketle :

«— Demek ki, Avrupa şarkıyyununun sırasında yer bulmak niyyetindesin âferin sana âferin ! dedi.

«Ben — O muradına ermezden evvel türkçe öğrenmeliyim, «Folklor» dedikleri edebiyatın türlü türlü izlerini arayıp bulmalıyım...

«Paşa — Çok arayacak olursan, zahmetlerden çekinmezsen muradına elbette nail olursun. Acaba şimdiye kadar bu yolda tecrübelerin var mı ?

«Paşanın bu suali üzerine, Rumelide toplamış olduğum türkileri mendilimden çıkarıp birer birer okudum. Bu avam şiirleri muhterem âlimin çok hoşuna gitdi.

«— Ha, dedi, benim de eskârladığım parçalar bunlardır. Yolun doğrusunu artık buldun. Bu yoldan hiç sapma.

«Bana çok minnet veren bu sözlerden sevinerek :

«— Lehçenizde avam lûgatleri bol bol bulunuyor. Deyince Paşa :

«— Vay ! Benim lehçemi gördün mü ? diye sordu.

«Ben — Yalnız görmek değil, hattâ okudum bile..

«Hemen iskemlesinden kalkıp lehçesinin güzel cildlenmiş bir nüshasını aldı ve bana hediye etti.

«Paşa — Lehçemde bulunmayan avam lûgatlerine rast gelip yazarsan kitabımı tekmil etmiş olursun...

«Ben — Maalmemnuniye... diyerek kendilerine teşekkür etdim.

«Paşa — Bari, İstanbulda sana lâzım olan şiir parçaları bulabildin mi ?

«Ben — Daha işe henüz başlamadım. Daha o kadar aşinalığım yok.

«Paşa biraz tefekkürden sonra :

«— Öyle buranın birinci beytini benim evimde bulacaksın... diye bağçesine inmemizi teklif etdi.

«Odasından çıkıp merdivenden inerek « buyurun » dedi... Önümüzde bir kapı açıldı.. Geçdim.. Bakdım ki güzel bir bağçe... Güllük gülistanlık... Güzel güzel ağaçlar... Şarıl şarıl sular akıyor... Her yanda kuşlar, bülbüller şakıyor... Bakanın gözleri kamaşıyordu..

«Ellerini biribirine vurarak «menekşe!» diye seslendi.

«— Lebbeyk efendim ! Derin bir kadın sesi işidildi.
Paşa :

«— Bir cariyem var, dedi, sana güzel bir türkü, Türkmen kızının türküsünü söyleyecek...

«Kahve, şerbet ikramından sonra, cariyeye yanımıza geldi..

«Paşa — Haydi bakalım, bizim misafir efendiye Türkmen Kızını söyle, dedi.

«Kız, yüzünü, gözünü örterek titrek bir sesle türküyü söyledi.

«Türkü söylenmesi biter bitmez :

«— Efendim, bu öyle adi türkülerden değil.. Adeta bir «Ballad» a benziyor. Bunun gibi beyitler garb edebiyatında bile nadir bulunur.. dedim.

«Paşa — Ben de bilmiyorum başkasını.. İşitdiğim yalnız bu bir tanedir. Dedğin Ballâdlar zaten facialı oldukdan başka muhavereleri de vardır.

«Paşa hazretleriyle türkü gibi beyitler üzerine uzunca bir mükâleme açıldı.

«Paşa — Garb avamı edebiyatının en çoğundan benim de haberim var ve bunlara dair bazı eserler de kütübhanemde mevcut... diyerek birtakım mecmualar gösterdi.

«Ben — Öyle ise islâm milletlerinin ekserisinde niçün bunun gibi eserler yok ?..

«Paşa — Bunun birçok sebepleri vardır. En başlıcası, bizim Osmanlı lisanının millî bir lisan olmaması, eski şairlerle ulemamızın ya farisî veya arabî edebiyatının te'siri altında dilimizi onların diline uydurmağa çalışmalarıdır. Şarkı, gazel ve bunun gibi şiirlerimzi, en ziyade Arab ile Acem şairlerinin taklidi.. Gitgide öyle bir Osmanlı lisanı vücade gelmiş ki söylenilen lisandan gittikçe ayrılmış..

«Ben — Halbuki, Türk lisanınızın tabî güzelliği ve zenginliği var.

«Paşa — Şübhe mi var.. Bir de bunu isbat için işte benim «Atalar Sözü» dedikleri mecmuam, işte Molière oyunlarının tercemesi... Ve daha bunun gibi birkaç eser.

«Ben — Öyle olduktan sonra, Türk müellifleri ne için bu yolu tecrübelere kalkışmıyorlar ?..

«Paşa — Kalkışanlar var. İşte Kemal Beyin tiyatro oyunlarından : Gülnihal, Zavallı Çocuk, Vatan... romanlarından Cezmi, Ali Beyin sergüzeşti.. İşte Midhat Efendinin güzel millî romanları.. Bunlar hep saf türkçedir. Halk tarafından da anlaşılan bir lisan üzere yazılı.

«Ben — Öyle ise niçün devam etmiyorlar ? Gazeteler niçün halk tarafından anlaşılmıyan bir lisan ile yazılıyor ?

«Paşa — Hakkınız var, amma işte...

«Paşa sözünü keserek me'yus bir tebessümle :

«— Ha, şimdi hatırıma geldi, sualli ve cevablı bir türkü daha istersen elimizin altındadır.. Dedi.

«Yine cariyeyi çağırıp türküyü söyletdi...

«Cariye :

«— Bunun eşi de var, ruhsatınız olursa onu da söyleyeyim, dedi.

«Paşa — Söyle bakalım...

«Kız, yine başladı...

«İncesaz sesi gibi söylenilen bu ahenkli beyitler çok hoşumuza gitdi. Halk gönlünün bu cins şakalı oynayışları insanın ruhunu eğlendirir ve bir eğlence bağçesini seyretidir. Şarkılara müşabeheten aruzunun da, vezninin de, kafiyesinin de başka usulde olduğunu Paşa hazretleri birer birer alnatdı. Arab tarzı yerine türkçe beyitlerin parmak hesabı var. Bu hesabın şekil şekil kaide-leri var. Nitekim, şarkılar, ondan başka kasideler, mis-

ralar, rubailer, hâsılı bütün edebî manzumeler ya üslûbı âlî, ya üslûbı müzeyyen tarzı üzere yazılıyor. Halbuki halk ağzından çıkma türkî, mani, ninni gibi şüirler ancak bir üslûb, bir üslûbı sade bilir. Edebî beyitler « meş'ulu mefailün feulun» ve bunun gibi daha birçok vezinler üzere yazıldığı halde halk şüiri vezni, parmak hesabıdır. Tıbkı Macar halk edebiyatı gibi. «Ritm» denilen bu tarza Türklerin ilmi edebiyatı şimdiye kadar çok ehemmiyet vermedi. Bu Türk lisanının ahengi, kendine mahsus millî bir hususihettir. Bu gibi tarzlar birkaç türlü olur. Paşa buna örnekler de veriyor.

«Paşa, bugün Cum'adır diye nazarı dikkatimi Göksu deresine ve oradaki halk eğlencesine celb etdi ve yemek ikramından sonra, bir kayık kiralatıp ev komşusu olan bir efendinin mektebli çocuğu ile birlikte kayığa raki ben gitmemizi söyledi.. Ve :

«— Bir iki hafta sonra yine gel, topladığın manileri görelim dedi [1].»

Grand Encyclopédie'de E. Dutemple tarafından yazılan tercemei halinde [cild - 1, sahife 913 - 914] 1818 senesine doğru İstanbul'da doğduğu, Lui Filib zamanında sefaret birinci kâtibi sıfatile Parisde, daha sonra aynı me'muriyetle Petresburgda bulunduğu, fevkalâde elçi sıfatile Tahrandaki kaldığı, Suriye hâdisesi sırasında (1860) Paris sefiri olup takındığı tavrı dolayısıyla Fransa hükûmetinin kendisinin geri çağırılmasını istemek mecburiyetinde kaldığı, Abdülâziz zamanında memleketin bozulmuş olan vaz'iyetini ıslah için Anadolu'ya umumî müfettiş olarak gönderildiği, sadrâzam ve Bursa valisi olduğu yazıldıktan sonra deniliyor ki :

«Ahmed Vefik Paşa kendisine tevdi' edilmiş olan güç vazifeleri sebatı sayesinde muvaffakiyetle başarmış, fa-

[1] Türk Halk edebiyatı, sahife 43 - 56.

kat bulunduğu işlerde ve me'mur edildiği vilâyetlerde nadir bir kudret ile muttasaf ve şiddetli vesait isti'maline müstaid bir kimse şöhretini bırakmıştır.

«... Azim bir ihanet töhmeti isnadile habse konulduğu esnada Ahmed Vefik kendisinin nikbetini istiyen diğ-manlarının entrikasına karşı koymakda zahmet çekmedi. Maahaza bir aydan az bir müddet sonra 1883 Kânunu sânisinde Abdülhamid kendisini menkûb ediverdi.

«Ahmed Vefik Paşa en mümtaz bir lisan âlimi idi. Şark ve garb lisanlarını sühuletle konuşurdu. On üçüncüsüne kadar Molière'in piyeslerini terceme etdi. Bunları valiliği sırasında Bursada yaptırdığı tiyatrodaki temsil ettirdi. Şiller'in Şekspir'in başlıca eserlerini terceme etdi.»

Mouveau Larus illustrée'de [cild - 1, sahife 135] kısaca yazılı bulunan terceme halinde şu satırlar da vardır:

«Abdülhamidin saltanatı zamanında te'sis edilen parlâmentoya riyaset etmiş [1877 Şubat] ve müteakiben Dahiliye Nazırı ve Başvekil olmuştur [Şubat - Nisan 1878]. Meb'usan Meclisini ta'til ve ilga ettirmiştir. Zamanında 3 Mart 1878 de Türkiye ile Rusya arasında Ayastafanos muahedesi imza edilmiştir. 1879 da Bursa valisi olmuş ve sonra gözden düşerek evinde ikamet ettirilmiştir. 1882 senesi Kânunu evvelinde üç gün samrâzamlıkda bulundu. Bundan sonra uzletde yaşadı. Ahmed Vefik Paşa Molière'in komedilerinin ekserini ve Şekspir ve Şiller'in eserlerinden bazılarını türkçeye terceme etmiştir.»

Encyclopaedia Britannica'da [cild - 1, sahife 433] yazılı bulunan tercemei halinde bulunduğu işler yazıldıktan sonra deniliyor ki :

«Asıl temayüz ettiği zaman Bursa valiliğidir (1879 - 1882). Bataklıkların kurutulması, su getirilmesi, yolla-

rin, köprülerin yapılması, mekteb adedinin çoğaltılması, pirinç tarlalarında dütt yetiştirmek suretile ipekçiliğin ıslahı, Çitli menba' suyunun açılması, gülyâğı istihsalı Ahmed Vefik Paşanın eserleri cümlesindendir. Bursa valiliğinden ikinci defa sardâzam oldu (1882). Fakat vaz'iyeti Sultanın hoşuna gitmediğinden onun yerine Said Paşa nasb olundu. Bunu takib eden senelerini, Sultanın emrile, evinde aşağı yukarı bir mahbus vaz'iyetinde geçirdi.

«Ahmed Vefik Paşa büyük bir lisanîyatçı idi. Mükemmel fransızca bilir, ingilizce, almanca, italyanca, rumca, arabca, farsca iyi anlardı. Bütün bu lisanlardan türkçeye pek çok kitab terceme etdi. Fakat te'lif eseri yokdur. 15.000 cildlik kütübhanesinde birçok lisanlardan kıymet biçilmez el yazısı kitablar vardır. Hayatı müddetinde ilim ve irfanın terakkisi için çalışdı. Fakat muakkebieri bulunmadığından ölümile beraber çalışması ve te'siri büyük mikyasda sönüp gitdi.»

«Encyclopédie de l'İslâm» da F. Gise tarafından yazılan tercemei hali [cild - 1, sahife 208] şöyledir :

«Hükûmet adamı ve meşhur Türk edibi. İstanbulda doğdu 1235 (1819 - 1820). Kırat Lui Filib'in saltanatı zamanında (Paris) de sefaret kâtibliğile diplomasi mesleğine başlamışdır. Ondan sonra Petresburgda aynı hizmeti ifa etmişdir. Bir müddet için Tahranda murahhas elçi sıfatile bulunduktan sonra (Paris) e büyük elçi olarak gönderilmişdir. Onu ta'kiben İstanbulda Evkaf Nazarlığına getirilmiş ve İstanbulda biribiri ardınca muhtelif hizmetlerde bulunmuşdur. Sonra Başvekil ve Hüdavendigâr valisi olmuş ve zaman zaman gözden düşerek ömrünün bakiyyesini Rumelihisarındaki sayfiyesinde ilmi mesaiye sarfetmişdir. Hicrî 1307 senesi Martında (1890) orada ölmüş ve oraya defnedilmişdir.

«Müverrih, lûgat ilmi mütehassısı ve mütercim olan bu zat kalemini yeni fikirlerin neşrine vakfetmiş ve yeni edebiyatın muhtelif kısımlarında mehareti isbat etmiştir. Eserlerinin en mühimmi (Lehçeî Osmanî) dir. Bunun birinci temsili 1293, ikinci tab'ı da 1306dadır. Lehçe iki kısımdan mürekkektir. Birinci kısmı türkçe kelimeleri, ikinci kısmı Osmanlı türkçesinde müsta'mel Arab ve Acem kelimelerini muhtevîdir. (Barbiyer de Moynard) in Journal Aziyatic'in 7 inci serisinde 8 inci cild 275 inci ve 8 inci seri 9 uncu cild 570 inci sahifelere bakınız.)

«Ahmed Vefik Paşa Molière'in eserlerini birinci defa olarak terceme etmekle mümtazdır. Rivayete göre Molière'in bütün eserlerini terceme etmiştir. Kezalik Grande encyclopédie'nin nakline göre Schiller ve Shakespeare'in başlıca eserlerini terceme etmiştir. Fakat bu son eserlerinden hiçbirisi basılmamıştır. Molière'in tercemelerinden yalnız bir kısmı basılmıştır. Ben şahsen yalnız Yorgi Dandini'yi, Zoraki Tabib'i biliyorum. Bunlar 1286 senesinde intişar etmiştir. (Belin) dahi bu son eserleri zikrediyor. Bunlar harfiyyen terceme değildir. Daha ziyade adaptasyondur. Bunları Bursadaki tiyatrodaki Ermeniler oynamışlardır. Ahmed Vefik Paşa onlardan başka (Fenelon) un Télénague'ı ve Volter'in Mikromega'sını terceme etmiştir. Telemak 1298 de, diğeri 1288 de basılmıştır. Mikromega Atalar Sözü isimli bir mecmuaya lâhikadır. Ahmed Vefik'in diğer kalem mahsulleri şunlardır : 1 — Fezlekeî Tarihi Osmanî, «Abdülâzize kadar» bu kitab mektebler için yazılmış ve birkaç defa basılmıştır. Birinci temsil 1285 dedir. 2 — Gülistan (1286). 3 — (Losiyen) in Tufeyliler adlı kitabının tercemesi. Bu terceme Vasilâki tarafından hazırlanmıştır (1286). 4 — Ali Şir Nevayî'nin «Mahbub-ül-kulüb» (Ahmed Vefik Paşa bu kitabı (Belin) ile müştereken (289) da basmıştır. Şark türkçesi hakkındaki mesaisinden olarak ça-

ğatayca mufassal bir lûgat neşrini istiyordu. Fakat bu kitab basılmamıştır.»

«İslâm Ansiklopedisi» nde (Ahmed Hamdi Tanpınar) tarafından yazılan tercemei halinde [sahife 207 - 210] hususî halile resmî hayatı için şöyle deniliyor :

«Ahmed Vefik Paşa, biraz haşin ve garib şahsiyeti, cevval zekâsı, dürüst ahlâkı, garbî iyi tanınması ve bilhassa Avrupaî edebiyatımızın başlangıcında, Molière başda olmak üzere, Fransız lisanından yaptığı tercemeleri, dil ve tarih hakkındaki vuzuhsuz, fakat mühim noktai nazarlari ile, siyasi ve fikir tarihimizin unutulmaz sınımlari arasındadır. Siyasi hayatının başlangıcında, Resid Paşanın onu sevdiği ve kendisine emniyyet ettiği muhakkaktır. Ali ve Fuad Paşalar ise, ondan hoşlanmazlardı. Mühim me'muriyetlerinden ayrılışları Ali Paşanın sadaiet devrine tesadüf eder. Çok dürüst olmasına rağmen, memleketde mazbut kanun hükmü te'sis edilmeğe çalışıldığı bir devirde, içine çok keyif ve heves karışan âdeta müstebidce icraat tarzını devlet ve halk işlerine sokması, her dokunduğu mes'eleda şahsî hükümler ile hareket etmesi, hoş gitmiyordu. Gerek Paris sefirliğinde ve gerek ilk Başvekilliği esnasında şahsî dirayetine medyun olduğumuz bazı büyük muvaffakiyetleri varsa da, ilk Meclisi Meb'usanın kapatılması hâdisesinin, zamanında vâki' olduğu ve bunda te'siri bulunduğu da unutulamaz. Bununla beraber, sonraları Abdülhamidin istibdadına âlet olmadığı keyfiyeti de inkâr edilemez. Herhalde büyük idarî yeniliklerden hoşlanmadığı ve muasırlarından pek azı hakkında hürmet ve emniyyet hissi beslediği ve etrafına muamelesinde bazan çok sert ve haşin olduğu muhakkaktır. Meclisi Meb'usanda a'zaya, Bursada piyeslerini oynayan aktörleri takdir edişine benzer bir tarzda, muamele ettiği söylenir. Abdurrah-

man Şeref «Tarih Müsahabeleri» nde tabiatını «mutlakîyet ve istibdada mail» diye ta'rif etmiştir. Daha çok evvel Fuad Paşa da, devrin en zarîf portrelerini veren o güzel cümlelerinden birinde, «Ahmed Vefik Paşa binektaşî cesametinde bir elmasdır; ne yüzüğe takılır ne de sokakda bırakılır» diye tavsîf etmiştir. Fakat karakteristik bir yüzü ve ömrünün 'sonuna doğru daha fazla garipleşen bir kıyafeti varmış. Hayatı yoksulluk içinde sona eren Ahmed Vefik Paşanın garib ve çok atak hareketleri vardı. Menkibelerle onun hakikî şahsiyeti haylî tahrîf edilmiştir. Bununla beraber, o, efkârı umumîyenin benimsediği, hattâ belki de hatırasını ilâvelerle zenginleştirdiği son Osmanlı paşalarından biridir.»

«Zaman» gazetesi okuyucularından birinin sualı üzerine Ansiklopedi sütununda «Ansiklopedia Britanika»nın Ahmed Vefik Paşa için bir buçuk sütun tahsis ettiği ve onun örnek olarak nakledildiği kaydolunmak suretile şu izahat verilmiştir :

«Türk devlet adamı ve edibi Ahmed Vefik 1819 yılında İstanbul'da doğdu. Bir zamanlar Paris'de maslahatgüzarlık eden ve fransızcaya derinden vâkıf olduğu için Reşid Paşanın 1834'de Paris'e vuku' bulan seyahatinde kendisine kâtib ve terceman olarak refakat eden Rukud-din Efendinin oğlu idi.

«Reşid Paşa Ahmedî yanına alarak mektebe koydu. O da burada beş yıl kalarak tahsilini tamamladı. Ahmed Vefik daha sonra İstanbul'a dönerek Hariciye Nezaretinin Terceme kalemine ta'yin olundu. Bu işle meşgul olduğu sırada boş vakitlerinden istifade eder ve Molière'in piyeslerini türkçeye çevirir, tarih ve coğrafya üzerinde Türk mekteblerinde okunmak için mekteb kitapları te'lîf eder, lûgat yazar, ve böylece yeni neslin fransızcaya iyi öğrenmesine gayret gösterirdi.

«Ahmed Vefik 1847 de Osmanlı devletinin resmî yılı-
hı (Salname) yi neşretti. İki yıl sonra Tuna Vilâyetler
komiserliğine ta'yin olunarak 1851 yılının başlarına ka-
dar orada kaldı ve oradan İran elçiliğine gönderilerek
mizacına uygun olan bu işde hükûmetine iyi hizmetler
yapdı ve orada dört yıldan fazla kaldı. 1855 de geri ça-
ğırılan Ahmed Vefik Şark hududunu teftişe çıkan bir
hey'etle birlikde hareket etti ve geri dönüşünde Yüksek
Adliye Meclisi a'zalığine ta'yin olunarak ceza kanunu ve
usuli muhakemat kanununu tedkika me'mur edildi. Ah-
med Vefik 1860 yılının başlarına kadar bu işle meşgul
oldukdan sonra Paris elçiliğine gönderildi ve bilhassa
Fransanın Suriye işlerine karışmamasını te'min vazife-
sini yükledi. Fakat Ahmed Vefik'in açık sözlülüğü, ah-
lâkının yüksekliği ve pazarlık ile uzlaşma usulünden tik-
sinmesi, onun Avrupa diplomasisine uyamayacağını gös-
terdi. Ahmed Vefik Fransa hükûmetini incitdiği için va-
zifesini yapamadı ve 1861 İkinci Kânunda geri döndü.
Bununla beraber onun hüsni niyyeti ve namuskârlığı
Parisde anlaşılmış ve takdir edilmişti.

«Vefik Paşa İstanbula döndükden sonra Evkaf Na-
zırlığına ta'yin olundu ise de bu işde ancak birkaç ay
kalabildi, ve Anadolu Vilâyetler müfettişliğine geçerek
üç yıl kadar bu işle meşgul oldu. Vefik Paşa daha sonra
Gümrük Umumî müdürlüğüne getirilerek buradan Sad-
râzam Müsteşarlığına ta'yin olundu, ve bir yıl sonra
Midhat Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığına getirilmekle
beraber çok geçmeden Şûrayı Devlet a'zalığine avdet
etti ve burada 1875 yılına kadar kaldıktan sonra Türki-
yeyi Petresburgda toplanan beynelmilel telgraf konfe-
ransında temsil etti.

«1877 de toplanan ve aynı yılın 28 Haziranında fesh
●lunan Meb'usan Meclisinin reisliğine gelen Vefik Paşa,

meclisin ta'tilinden sonra Edirne valiliğine ta'yın olundu ve orada Salibiahmere çok büyük yardımlarda bulundu. Vefik Paşa daha sonra Ahmed Hamdi Paşa kabinesinde (1878) de Maarif Nazırlığını deruhde etdi ve 1878 in 5 Şubatında Sadrâzamlığın ilgası üzerine Başvekilliğe gelerek Nisan ortalarına kadar bu makamda kaldıktan sonra vazifesinden isti'fa etdi.

«Vefik Paşa ertesi yıl Bursa valiliğine ta'yın olunmuş, orada dört yıl kalarak bu vilâyete unutulmaz hizmetler yapmıştır.

«Bataklıkları kurutmak, dağlardan su indirmek, müteaddid yollar yapmak, şekavetin kökünü kırmak, mektepleri, pirinç ekinini teşvik etmek, ipek sanayiini ilerletmek, Çitli maden sularını açmak, gül yetiştirerek gül-yagı istihsal ettirmek gibi hizmetler hep Vefik Paşanın eseridir. Halk Vefik Paşayı o kadar sevmişdi ki kendisi 1882 de geri çağırıldığı zaman Bursadaki konağından gizlice alınarak Boğaziçi'ndeki köşküne getirilmişdi. Vefik Paşa İstanbula döndükden birkaç gün sonra tekrar Başvekilliğe ta'yın (1 Birinci Kânun 1891) olunduysa da bu makama gelmek için kabine arkadaşlarını serbestçe seçmeği ve padişahın maiyetinde bulunan bazı zatların azlini şart koşmuş, bunun üzerine padişah iradesini bozarak Said Paşayı ta'yın etmişdi. Vefik Paşa bundan sonra hayatını, evinde bir mahbus gibi geçirdi ve 1891 yılının 1 Nisan gününü vefat etdi.

«Ahmed Vefik büyük bir lisancı idi. Fransızca'yı mükemmel bilirdi. Kendisi bu dillerden birçok kitapları türkçeye çevirdiyse de orijinal bir eser yazamadı. 15000 cildlik muhteşem kütüphanesi baha biçilemeyecek yazma kitapları ihtiva ediyordu.

«Vefik Paşa bütün hayatında ilim ve irfanın ilerlemesi için çalışmış, fakat bu yolda muakkibleri bulunma-

dığı için sa'y ve nüfuzu ölümile geniş bir ölçüde sönmüşdür. Vefik Paşa aile ve cem'iyet hayatında mükemmel bir örnekti. Cömerdliğinin hududu yokdu. Yaşlı anasına, biricik zevcesine ve çocuklarına son derecede bağlı idi. Dostlarını ve arkadaşlarını ağırlar, sayar ve severdi. sohbeti, turlu ve nezih idi. Hususî hayatının her hareketinde hakikî bir centilmenlik ruhu tezahür ederdi. Evindeki hayatı, giyinişi, yaşayış tarzı i'tibarile tam bir Türkdü. Fakat Avrupa sosyetesinde bulunmaktan rahatsız olmazdı.

«Samimî dostları arasında birçok İngiliz erkekleri ve kadınları vardı. Kendine mahsus huyları ve resmî muhiti, onun meziyyetlerini kısırlaştırıyordu. Bununla beraber onun İran elçiliği ve Bursa valiliği tam ve mükemmel birer muvaffakiyetdi. Ahmed Vefik fikrî kudretleri, edebî tebehhuri, asil seciyyesi ile hayatının son kırk senesini Şarkî Avrupanın mümtaz bir siması olarak yaşadı [1].»

Maiyetinde çalışmış olan Dahiliye Nazırı Memduh Paşa [Asvatı Südur] adlı eserinde [sahife 32 - 34] şunları yazmıştır :

«Asrı Abdülmecid Hanide Reşid Paşanın himmeti bihemtasile ricali devlet idadına mülhak olmuşdu. Tahran ve Paris sefareti seniyyelerinde ifayı me'muriyet eyledi. Ulûm ve fünun garbiyyeden kemalile behre mend olmak sebeble ekser ecanib kendisine prestîş edercesine hürmemde bulunurlardı. Abdülhamid Hanın cülûsunda Kanunu Esasi vücude gelmişti. Meclisi Meb'usan küşad olundukda ilk reis müşarünileyh oldu. Mezkûr meclis devrei saniyei içtimainda agrebdir ki anın elile kapadıldı. Vâkıa açmak kapamak eydii beni beşere mahsus bir âleti hayır ve şerdir. Meclisi millinin seddi vaktinde kendisi Başvekâlet makamını idareye bakıyordu. Bu mesnedden

[1] 5 Haziran 1935, numara : 345.

eyyamı kalilede münfasıl olunca Hüdavendigâr valiliği ile İstanbul'dan çıkarıldı. Dört beş sene güzzeranında Dersaadete getirilerek yine Başvekil olduysa da yevmi nasbına ferdası akşamı möhri hümayun yedinden alındı. Asrı sabıkda vezir olarak o makama erenlerdendir. İş başında dürrüş ve mütehevvir ve hanesine giden ehıbbası haklarında muamelâtı mülâyemetle zâhir olduğundan tabiatini tecrübe edenler ahlâkile uzlaşırlardı. Maarif Nazırı iken nezaretin mektubçuluğuna ta'yin kılınmışdım, etvarından hiç incinmedim. Ma'zuliyeti medidesi avanında dahi ziyaretine gider, meclisi müsahabetinden halâvet-yab olurdum. Oturduğu ahşabdan ma'mul hane Rumeli-hisarının en yüksek bürc ve barusu tahtında aşı boyalı yedi sekiz odayı müstemil idi, bir gün yine oraya gittim. Kendisini mütefekkir bir halde buldum. Esbabını sorduğunda görüyorsunuz ya kal'a içinde ikamet eylediğimden dolayı endişedeyim deyince kal'a harab değil metindir, meraka mahal göremem cevabını verdim. Yok bunun yıkılacağını düşünmüyorum, vükelâ Belgrad kal'asını Sırb-lara bahşeyledi, şu kal'ayı dahi satarlarsa acaba benim yurdum ne olacak mülâhazasından muztaribim ta'rîfile Sadrâzam Âli Paşanın idarei siyasiyesine taş atdı da kakhaha ile güldü. Vefik Paşa meskeninde dört yanı kitaplarla dolu evkatını mütaleata sarfederdi. Kanunu Esasinin birinci müzakeresinde müşarünileyh buna mu'teriz bulunmak küfürdür demişdi. Lâkin Meclisi Meb'usanın insidadı hususunda muhalefet göstermemesi mucibi taaccübdür, öyle ya insan bir şeyi sever, ister arası çok geçmez sevdiğinden nefret eder. Meğer ben hatada bulunmuşum diyerek nefsine lev'm eyler, bilmem ki bunun hangisi doğrudur.»

Tersane konferansında bulunmak dolayısıyla kendisini tanımış olan Cte Charles de Moüy hatıratında, Meb'usan Meclisinden bahsederken, diyor ki :

«İstanbulun iki meb'usu yüksek seviyede ve oldukça tecrübeli şahsiyetlerdi : Biri eski Maliye Nazırı Yusuf Ziya Paşa, diğeri vaktile Fransada sefir olan ve yüksek zekâsı sebebile bihakkın medh ü sena edilen Ahmed Vefik Paşa. Filhakika ma'lûmatı biraz karışık olan Ahmed Vefik Paşa için «devrilmiş kütübhane» ye benziyor deniliyordu. Bununla beraber lisanımızı talâkat ve selâsetile konuşan Vefik Paşanın kıymet sahibi çalışkan, fa'al olduğunda şübhe yokdur. Meb'usan Meclisi reisliğine evvelden münasib görülmüşdü [1].»

Kıymetli muharrir Ulunay (Refi' Cevad Bey) «Ahmed Vefik Paşa ve Molière» başlığı ile yazdığı bir tiyatro müsahabesinde ailevî hayatından bahsederken diyor ki :

«Merhumun tabiatinde i'tidalini muhafaza edemediği iki kuvvetin hiddet ve gadabile in'am ve ihsan olduğu anlaşılıyor. Bundan dolayı pek çok düşman peyda etmiştir. Kendisini yakından tanıyan bir zat :

«— Öfkелendiği zaman serapa ateş kesilen bu adam sükûnet halinde o derece güler yüzlü ve neşveli idi ki sohbetine doyum olmazdı, dedi.

Paris sefaretinde iken sonraları Hariciye Nazırı olan Asım Paşa maiyetinde kâtib imiş. Paşa öfkелendiği zaman Asım Paşayı döğermiş. Asım Paşa Hariciye Nazırı olduğu valcıt bile dayağın korkusunu unutmamışdır [2].»

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi [Tarih Müsahabeleri, sahife 223] «ricali halkdan nev'inde yekta» olduğunu, Paris sefiri iken «Şam mes'elesinde ittihaz ettiği tavrı merdane ve cür'etkârane hükûmeti seniyyece faidei azimeyi mucib olmakla beraber infisalini de is-

[1] Souvenirs et Causeries d'un diplomate P. 63.

[2] Kızılay, 9 İkinci Kânun 1941.

tilzam eylediğini» yazdıktan sonra Anadolu müfettişliğindeki hal ve hareketi için diyor ki :

«Bir buçuk seneyi mütecaviz Bursa ve Karesi caniblerini devir ile icrayı teftişat eylemiş ve kendine mahsus olan muamelâtı hodseranesi sanadidi mahalliyyeyi gücendirmiş ve ahaliye dahi garib gelmiş olduğundan hakkında şikâyatı adide ve şedide vuku' bulmakla artık Fuad Paşa dahi sahabet edememiş ve hattâ müfettiş efendinin gayri kanunî harekâtı merviyesini tahkik için ayrıca bir hey'eti teftişîye izamı Babıdlice düşünülmüştür. Anın üzerine infisal eyliyerek Âli Paşanın vefatına kadar yedi sene ma'zul kalmıştır.»

Ondan sonraki me'muriyetleri için izahat verirken şunları yazıyor :

«Mahmud Nedim Paşa naili möhri hümayun oldukda Ahmed Vefik Efendiyi alkışlıyarak Rüsumat Emanetine ve orada barındıramayıp Sadaret Müsteşarlığına ve orada dahi tutamayıp Maarif Nezaretine sevk etmiştir.»

Abdurrahman Şeref Efendi husdî haline dair de şunları söylüyor :

«Ahmed Vefik Paşa; afif, müstakim, ma'lûmatı vâsi', şedidüşşekime, vatanperver, cevval, cebbar bir simayı mühib idi. Fransızca'yı ve farisiyi pek güzel söyler ve telâffuzda edayı milliyyi izhar eyler idi. Mütaleaya meftun olduğundan pek çok âsar ve kütüb gözden geçirmiş ve okuduğu şeyler hafızasından evanı şeyhuhatine değin silinmemiş idi. Fakat o kadar çok mahfuzat dimağında muntazaman istif olamıyarak naklederken birbirine karışdırır idi. İnad derecesine varan sebat ve metaneti ve mübalâğaya meyli ve istibdad harekâtı darbı mesel hükümüne girmiştir. Maamafih en garib icraatında bile aransa bir hikmet bulunabilir. Hodpesend ve hod re'y olmakla hiçbir müşkülün karşısında aciz göstermeyip bil-

meddiği mesail hakkında bile hükümler uydurur ve sonra da bir kahkaha salıverir idi. Vekarı ve ikbal ve serveti istihkârî müsbetdir. Sinini ahiresinde üç dört ayda bir kerre ziyaretine giderdim. Zaten mütemevvilândan olmayıp her ay çıkmıyan ma'zuliyet maaşı da sade olan idarei beytiyyesine kâfi değil idi. Eşya fersude ve hattâ minde' ürtüleri yamalı idi. Tenezzül edip de ne zammı maaş ve ne güzeste maaşlarının te'diyesini istemiştir. Hastalığı mesmu'u şahane buyurulup maaşatı mütedahilesinin tesviyesine iradei seniyye taallûk etmesi üzerine lieclit-teşekkür bir kerre sarayı hümayuna gitmiş idi. Meziyyetleri yalnız istiğnadan ibaret olsa bile yine tebci azime sezadır. Kibir ve azametine payan yok idi. Sevmediği adamları, herhangi rütbede bulunursa bulunsun sureti galizanede tahkir eyler (Hariciye Müsteşarı Artin Paşaya eteğini öptürmeyip tahkir etmek istemişti) ve hoşlandığı kimselere toz kondurmaz idi. O ihtiyar halinde evlâdı makamında bulunan bizlere kendi eli ile harem-den şerbet getirdiği olur idi. Büyük püsküllü büyük fes müdevver çehresine mehabeti mahsusa vererek nuranî cebhesinden büyüklük ve zekâ ve ilim ve haysiyyet şuaatı lemean eder idi. Sokakda dilenci kıyafetine girse hiç tanımıyan kimse bu adam vezirdir deyu hüküm edebilirdi. Mücsem hamîyyet ve sadakat idi. Âdab ve âdatı millîyyeye mürai olup haremine ferace ve çedik papuc giydirir imiş. Her kârde müfrit ve mualâtı adimüttevazün olup eyyama uymağı bilmez bir ferman dinlemez idi. Bu halleri sebebile zamanında ahvali âdiyede umulduğu mertebede büyük hizmeti görülemedi. Devletçe iki vahim mes'eleyi âni tedbirler ile karşılamış ve memlekette hiçbir zararı dokunmamıştır. Fuad Paşa «Ahmed Vefik Efendi bineктаşı cesametinde bir pırlantadır. Ne evanî ziynete yarar ve ne kaldırma konur» der imiş. Ali Paşa ile arası pek açık idi, ve hakkında ağzına geleni

söylendi. Said Paşa ile de aynı münâferetde idi. «Sernigün kütübhane» ve «her tarafı dikenli bir yuvarlak» ta'birleri Ahmed Vefik Paşa hakkında söylenmiş idi.

«Nazarında me'murini devlet iki kısım idi : Eyiler ve fenalar. Eyi belledikleri hakkında teveccüh ve emniyeti ber kemal idi ve fena bildikleri ki âlûdei rüşvet olanlardır. Indinde harîi has makulesi sayılır ve anlara husumet besler idi. Aciz ve ademi iktidarı irtikâba tercih eyler idi. Dost ve kafadar ettihaz ettiği zatlardan ayrılmayıp muamelei cemilede bulunur idi.»

Yine Abdurrahman Şeref Efendi iki mühim vak'ada yaptığı büyük hizmetleri şöyle yazıyor :

«Paris sefiri iken hâdis olan Şam kütâlinin (1277) Cebeli Lübnana da sirayetinden dolayı Fransada efkâr taassubîyye galeyana gelerek bir mareşal kumandasile Suriyeye bir büyük ordu sevki istihzarına kıyam olundukda Ahmed Vefik Efendi Babîâliyi Suriyeye asker uçurunuz feryadlarile ikaz eylemiş ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa fevkalâde komiserlikle hemen Suriyeye gittiği gibi etrafıdan dahi kuvayı külliyye yetiştirilmiş idi. Fransada müdahale temayülâtı biraz gevşemiş olmakla beraber düveli muazzama işe karışarak Parisde bir konferans akdile Suriyeye sevk olunacak Avrupa askerinin mikdarı ve sureti sevki ve Osmanlı askerinin teskin işine ne suretle iştirak edeceği konferansda müzakere olunması takarrür ve bu karara Babîâli dahi muvafakat eyledi. Bu babda Ahmed Vefik Efendiye telgraf ile verilen şifreli ta'limatı efendii müşarünileyh konferansın şekli ve müzakere edeceği mevad tereşşüh edinceye kadar sakladı ve Fransa hükûmetine karşı inkâr etdi. Halbuki Babîâlinin konferansa muvafakat ve elçi beye ta'limat verildiği Fransanın İstanbul sefiri Marki De la Valette'in iş'ını üzerine Fransa Hariciye Nezaretince ma'lûm oldu ve

resmen Ahmed Vefik Efendiden talep olundu. Fakat efendi öyle bir telbîğname almadığını ifadede ısrar eylediğinden Âli Paşa ta'lîmatı açık telgraf ile irsale mecbur oldu. Artık inkâra mecal kalmayıp Ahmed Vefik Efendi muvakkaten Parisden savuşdu. Böyle birkaç gün mürru Fransa eskârı umumîyesinin kesbi sükûn etmesine hadim olmuştur. Ve konferansa tarafı Devleti Aliyeden Ahmed Vefik Efendi a'za ta'yin olunup ittihaz olunan mukarreratda Fransadan gönderilecek asker altı bine tenzil edilmiştir. Ahmed Vefik Paşa merhum bu vak'ayı bizzat naklede ve «Âli Paşa hınziri öyle müşkül demde bana resmen yalan söyletmiş» der idi.

«İkinci hizmeti Başvekâleti zamanına aiddir. Vâkıa Meb'usan Meclisini dağıtmakla Abdülhamidin mekasidi müstebidanesine âlet olmuş ise de kıt'î mağlûbiyetin sebep olduğu türlü türlü müşkülâta ve buhranlara göğüs gererek yılmamış ve geceli gündüzlü çalışmış ve umumî ızdırabı tahfife muvaffak olmuştur.

«Berlin kongresinin ilk günleri Rus ordularının İstanbulla takarrübü hasebile payitahtta heyecan arttığını ve islâm ahali tarafından hırsîyanların katlolunacağı Rus murahhasları ileri sürerek İstanbulla asker idhalini talep ediyorlar idi (1295). Zabtiye Nazırı Hafız Paşadan bir gün Babıâliye müsta'cel bir tezkere varid olup Tatavlada birçok Rum ahali toplanarak isyan alâmetleri gösterdikleri ihbar ve Taşkısladan ve Beyoğlu ihtiyat kışlasından hemen birkaç tabur asker tertibile kıyamlarının basdırılması lüzumu beyan ediliyor imiş. Başvekil bulunan Ahmed Vefik Paşa hemen arabasını hazırlatıp doğru Tatavlaya gitmiş. Vâkıa marangoz kalfası ve terzi çıracı makulesinden beş altı yüz ecâftoplanıp bağırma da imişler. Ahmed Vefik Paşayı görüncel saytından ürkmüşler. Paşa arabadan inip topallıya topallıya (romatiz-

madan muhtarib idi) nümayişçilerden birini yakalıyarak kalın bastonile bir iki darbe indirdikten sonra elindeki kurtulunca bir diğerini tutmak üzere bir iki adım segirttikde evbaş, çil yavrusu gibi dağılmış. Paşa oradan doğru Yıldıza azimetle Zabtiye Nazırını celb etmiş. Kendusine bir mühim kâğıd göstermek üzere o gün Yıldıza gelen Tahriratı Hariciye Kalemi Mümeyyizi Nişan Efendi Kurena odasında hikâye etmişdi ki «Ahmed Vefik Paşa şurada (mevkii göstererek) oturuyor idi. Hafız Paşa içeri girdi. Ahmed Vefik Paşa yakına geliniz deyu çağırarak aralarında birkaç hatve kaldıkda kıyam ile iki parmağını uzatarak ben adamın iki gözünü birden oyarım deyu Hafız Paşanın üzerine doğru yürüdü ve seni miskin herif seni ! Taburlarla asker sevk edeceğine kendin gidip de o karga derneğini niçin dağıtmadın, devletin bışana gaille mi açacaksın tekdırlerle dışarı koğdu.» Meğer Tavatla derneği bir çiban başı kopartmak ve Rusyalunun âmaline hizmet için eyadâ müfside tarafından müretteb imiş [1].»

Ali Fuad Bey «Ricali Mühimmei Siyasiye» başlıklı makaleler silsilesinden Ahmed Vefik Paşaya tahsis ettiği ve «Ahmed Vefik Paşa ulemayı vüzeradan ve vüzerayı ulemadan bir zat olup ilim ü fazlı ve garabeti ahlâkı ile meşhurdur» cümlesi ile başladığı yazılarının birincisinde [Servetifünun, numara 1554 - 80] lisan bilgisini ve ma'zuliyet zamanını kıymetli kütübhanesinde geçirdiğini yazdıktan sonra diyor ki :

«En ziyade tarih velûgate merakı olup, bir zaman hükûmetçe Darülfünun makamında umumî dershaneler açıldığı sırada, hikmeti tarih dersi takrir eder idi. Müşarriinileyh zamanının en ma'lûmatlı ricalinden olmak üzere meşhur olduğu halde âsarı, Lehçe isminde muhtasar

[1] Tarih Müsahabeleri, Sahife : 230 - 231.

bir lûgat kitabı ve Fezlekei Tarihi Osmanî namında küçük bir tarih ile Molière'in komedyalarının ve Fénelon'un *Télémaque*'ının tercemesinden ibaret olup şöhreti nisbetinde eser bırakmamıştır. Yazılarında ta'lib ettiği gaye lisanı sadeleştirmek ve türkçe kelimat ve ta'birat isti'mal etmektir. Lisanımızın türkçeleştirilmesi yolundaki cereyana müşarünileyh pişva olmuştur denilebilir. Kelimatın istikakatını tedkika da pek heveskâr idi. Fakat üslûbî kitabeti efkârı gibi kendisine hâs bir suretde olup selis ve münsecim değildir. Yazılarının işlek bir kalem mahsulü olmadığı badîi nazarda göze çağırpar. Maarrif ve sanayie dair kaleme almış olduğu bir lâyiha âsarı kalemîyesine nümune olmak üzere zîre derc edildi.

«Ahmed Vefik Paşa nev'i şahsına münhasır olup şekli mühib, kıyafeti acib, ahlâk ve etvarı garib, tab'ı şedid idi. Esmerüllevn, iri yüzlü, iri gözlü, vücudü şişman, karnı büyük, kameti mütavassıt idi. Uzun mai püsküllü büyük bir Tunus fesi ve hirvani şeklinde geniş bir sako ve bol bir pantolon iksa eder, murabbaişşekil tek gözüllük kullanır idi. Hanesinde arkasında Şam alacasından övü açık entari ve mevsime göre sofdan ma'mul cübbe veya kürk, belinde kuşak, ayağında kışın abadan, yazın kırmızı sahtiyandan terlik olduğu halde kögesinde minder üzerinde oturup züvvari hattâ ecanibi bile o kıyafetle kabul ederdi. Mu'teberanı ecanibe tarzi kadim üzere yer sofrafinda sini üstünde eski peşkir ve kaşıklerle ziyafet verir ve şarka mahsus et'ime ihzar eder idi. Su içerken bardak isti'mal etmeyip yanında duran destiden içerdi. Velhasıl ne şeklen, ne halen ve ne kıyafeten kimseye benzemeydi. Herkesle ünsiyetden müctenib olup bezmi ülleti kendi müntehabı olan ehıbbaya münhasır idi. Akriba ve eviddasına hissi hürmitle memzuç havf ve hiras ilka ederek bunlar âdeta etfalın mekteb hocasından korkdukları gibi kendisinden korkarlardı. Hiddetlenince

kendilerini tekdir ve tevbih eder, ve birini tekdir edeceği zaman «Paşa» ve «Şeyh Balaban» tesmiye eylediği kedi-lerine hitaben temsil tarikile iradı kelâm eyler idi. Maamafih neş'esi olunca ülfeti lâtif ve lâübalı olup musahahabetinde ve bahusus mebahisi ilmiyede mübalâğaya pek meyyal imiş. Müşarünileyhe nisbet edilen o kadar garib hikâyat vardır ki birçokları âsarı ecnebiyeye bile geçmiştir. Çünkü şöhreti ilmiye ve ahlâkiyesini işiden ecnebi erbabı irfan ve asilzadegânı seyahat tarikile İstanbula geldikçe kendisini ziyaret ve akval ve ahvali gariibesini kaydederlerdi. Hikâyatı cem' olunacak olsa mudhikâtı Ahmed Vefik Paşa ünvanile bir cild teşkil eder. Maattessüf bilenler azalmakda olduğundan bunlar da kaybolmaktadır.

«Müşarünileyh Bursa valiliğinde iken ehibbasından biri yanında bulunduğu sırada eshabı müracaatden bir adama bilâ sebep şiddetli muamelede bulunması üzerine yanındaki zat lisanı müsanible böyle bir muamelei şedideye mahal olmadığını bildirince «bilmezsın ! O şişmanlar ne domuz olur, ne domuz olur, ben kendimden bilirim» diye mukabele etmiştir.

«Ma'zuliyeti esnasında bir daha mevkii iktidara gelirse Adliyeye paydos diyeceğini söylemekde olduğu rivayet edilirdi. Halbuki kendisi ehibbasına karşı bu rivayeti tekzib edip «o söz iki cihetle benim sözüm olamaz. Evvelâ paydos lâfzı amele ta'biridir. Saniyen Adliyenin ta'tili adaletin ta'tili demektir. Bir memleket adaletsiz yaşar mı ? Fakat her dairede olduğu gibi Adliyede de birtakım fena adamlar bulunduğundan o makuleleri bir küfeye doldurup denize atmalıdır.» der imiş.

«Müşarünileyh herhangi me'muriyetde bulunsa makamına gayet erken giderek devair ve aklâmı dolaşır, her kimi mevkiinde bulursa ana iltifat ve iş başında bu-

lamadıklarını takdir eder, ve bu suretle herkes işine er-
ken gelmeğe mecbur eyler imiş.»

Yine Ali Fuad Bey; Ahmed Vefik Paşaya tahsis et-
diği yazılarda [Servetifünun, numara 1554 - 80] me'mu-
riyet hayatı için şunları söylüyor :

«Ahmed Vefik Paşa; ilmi, hayat hususiyesi ve haya-
tı resmiyesi nokatı nazarından tedkika şayandır. Fakat
asıl şöhreti hayatı ilmiye ve hususiyesine aid ve o cihet-
lerden muhtacı tenkididir. Vâkıa mebd'e' ve müntehası
i'tibarile zamani hizmeti de medid ise de ahlâk ve mizacı
cihetile bir hizmetde istikrar edemeyip ekser zamanı hali
ma'zuliyet ve inzivada geçmiş olduğundan, hayatı res-
riyesince şayanı ehemmiyet nokata az tesadüf edilir. O
da en ziyade muamelâtının garabeti dolayısıyla zikre şa-
yan görünür. Hayatı hususiyesine dair bir nebze i'tayı
ma'lûmat olunduğu gibi hayatı ilmiyesi hakkında tedki-
kat da sadedimizden hariç ve ehline aid bulunduğundan,
burada garabet muamelâtile memzuç olan hayatı resmi-
yesinden mücmelen bahsedeceğiz. Me'muriyet haya-
tında müşarünileyhin en ziyade nazara çarpan namus ve
istikameti, ve muamelâtındaki garabet ve şiddetidir. Er-
babı istikametden olmıyanlara hasım kesilir, ve onları
ta'kidten hâli kalmaz idi. Hattâ Başvekâletden infisalın-
den sonra büyük me'murlardan istikametsizlikle şöhreti
olanların bir defterini yapıp, kendisine bir daha Başvekâ-
let teveccüh ederse, onların fimaba'd hizmeti devletde
kullanılmamalarını şart koyacağını söyler imiş. Fakat bu
hususça takdirinde daima isabet edemeyip, iyi bellediği
kimselerin bilâhare fenalığı da zuhur etse inanmaz ve fe-
na belledikleri hakkında tashihi fikir etmez imiş.

«Müşarünileyh devri Abdülmecid ve Abdülâziz Ha-
nide hayli mühim hizmetde bulunarak Tahran ve Paris
sefaretlerine ve Evkaf ve Maarif Nezaretlerine kadar ir-

tika etmiş, ve Parisde sefir iken Şam vak'asından dolayı in'ikad eden konferansa tarafı Devleti Aliyeden me'mur edilmiştir. Ali Paşanın me'muriyeti mahsusa ile Şamda bulunan Fuad Paşaya yazmış olduğu mektubda muhar-rer olduğuna göre İngiliz sefiri Sir Hanri Bülver tarafın-dan sadarete getirilmesine de çalışılmışdır. Evaili Abdâl-aziz Hanide memalikin teftişi ahvali için devletçe taraf taraf müfettişler i'zam olunduğu sırada kendisi de Ana-dolu sağ kol müfettişliğine ta'yin kılınarak Hüdavendigâr vilâyetine azimetinde, hakkında o kadar şikâyat vuku' bulmuştur ki bir de müfettişin tahkiki ahvali için ayrıca müfettiş i'zama lüzum görünmüştür. Gönderilen mü-fettişlik raporunda şikâyatı vâkıanın hakikaten makru-niyeti tasdik olunmasile, keyfiyyet meclisi vükelâda mev-kii müzakereye konularak hüziardan bazısı müşarüniley-hin lehinde idarei kelâm eyledikde Ali Paşa «biz bu ada-mın her yaptığına iğmaz edecek olur isek artık bu dev-lete a diyö demeliyiz» sözlerle mukabelede bulunması üzerine müfettişlikden azlolunmuş, ve Ali Paşanın vefa-tına kadar halî ma'zuliyetde kalmıştır. Bu cihetle ken-disi Ali Paşayı sevmez imiş. Hattâ Memduh Paşa Asvatı Südür nam eserinde bir gün müşarünileyhin Rumelihi-sarında kâin hanesine girdikde efendiye mütefekkir bir halde bulmasile, sebebini sual edince «Görüyorsunuz ya ! Kal'a içinde ikametimden dolayı endişedeyim. Vükelâ Belgrad kal'asını Sırbhlara bahşetdikleri gibi bu kal'ayı da satacak olurlarsa benim yurdum ne olacak ?» diye vü-kelâyı hazıra hakkında senk endazı ta'riz olmuş ve neti-cede kahkaha ile gülmüş olduğunu beyan etmektedir.

«Ali Paşanın vefatı üzerine Mahmud Nedim Paşa sa-darete gelince; selefinin i'timad ve istihdam eylediği zeva-tı hizmetiden ihraç ve hariçde kalanları birer mevkie is'ad eylediği gibi Ahmed Vefik Efnediyi de birçok sitayişle Rüsumat Emanetine getirmiştir. Fakat bir müddet mül-

rurunda tüccar ve ecanib ve süfera tarafından hakkında, o kadar şikâyet vuku' bulmuşdur ki kendisini artık o makamda tutamamış ve biraz evvel sitayişle ta'yin ettiği bir kimseyi azil de edememiş olduğundan, hakkında itimad ve emniyetden bahisle Sadaret Müsteşarlığına getirmeğe mecbur olmuştur. Müsteşarlıkda usulen havale için kendisine getirilen evrakı «müsteşarın vazifesi sadrâzâmın bir müşkülü olursa birlikde istişare etmektir. Evrak havale eylemek değildir» diye rededer, vemüsveddata da bakmayıp «yazıla» işaretini hâvi bir damga yapılarak anı basmakla iktifa eyler imiş. Sadrâzam hasbel'icab kendisini günde birkaç kerre çağırmağa başlayınca, ondan da usanarak yanına gitmeğe mecbur olmamak için odasının kapısını kilidleyip öyle oturur imiş. Nihayet bu hal müsteşarlıkda dahi devam edemiyerek Maarif Nezaretine nakil ve Mahmud Nedim Paşanın infisalinden sonra tebdil edilmiştir.»

Değerli muharrir Hakkı Süha Bey (Ahmed Vefik Paşa) ya tahsis ettiği kıymetli bir yazıda fırça yerine kullandığı kalemile portresini resm ettikten sonra şairlik ruhuna cevân vererek şunları yazıyor :

«Aziziye fesinin bol kenarlarını bile zorlatan geniş, fırlak alnı, simsiyah şimşekleri andıran gözleri, kabarık kanadlı burnu ve duygulu ağızla Paşa madde bakımından da ma'nalı bir adamdır.

«Duruşu, bakışı, yaradılışın onunla ayrıca uğraşdığını gösterir. Varlığından, imtiyazlı bir hava dağıldığını daha ilk bakışda sezersiniz.

«Bu kadarını, ben, objektiflerin âciz kavrayışından çıkarıyorum. Eğer onun değerli bir san'atkâr fırçasından çıkan resimlerini görseydik kim bilir daha ne gibi orijinal çizgiler, ruh kaynayışları karşısında kalacaktık.

«Bununla bir büyük yaradılışı enginliğile, ancak bir büyük ressam çerçevesiyle.

«Ne yazık ki, Paşanın bugün elimizde ancak soluk bir iki fotoğrafı var. Çağdaşları, dostları, hattâ fikir ve gaye yoldaşları, onun kelimeden resmini çizmemişlerdir. Başlı başına bir âlem olan bu adamı, biz, yalnız eserleri içinden çıkarmak, çapını belirtmek zorundayız.

«Macarlı müsteşrik doktor (Kunös) un gösterdiği hayranlıktan anlıyoruz ki, Ahmed Vefik Paşa yalnız şarkı ve şarklıyı değil batının meşhurlarını da imrendirecek bir kudretmiş.

«Hayatın her köşesini milimetrelere ayrılmış mu-
rabbalar içinden seyreden dar ufuklu bazı tasnişçiler, o-
na :

«— Devrilmiş kütüphane !

demişlerdir. Bu teşbih, eğer, Paşanın kaplayıcı bilgisine bir işaretse biz de :

«— Evet !

«Hükümünü verimiz. Yok eğer bu hüküm, bir usulsuz-
lüğün damgası olarak kullanılıyorsa, gülümser geçeriz.

«Biliriz ki onun ayarında bir adam, onun yaşadığı ansiklopedik çağda başka türlü olmazdı. «İhtisas» fikri, henüz yenidir. Bundan yetmiş seksen sene evvel hiç kimse yalnız bir sahada derinleşmek kendini doyurmazdı.

«On dokuzuncu asrın bütün büyükleri, her cebheyi zekâlarının sondalarile yoklamışlardır [1].»

Tercemei halini yazan torunu Fahrünnisa' Hanım [Osmanlı Tarih ve Müverrihleri, Sahife 126] aşağıya ay-
nen geçirilen ma'lûmatı da ilâve ediyor :

«Müverrih Ahmed Vefik Paşa, islâmdan ilk def'a Divanı Hümayun tercemanı nasb olunan Mühtedi Yah-
ya Naci Efendinin hafidi ve Paris sefareti maslahatgüzar-

[1] Yeni Mecmua, Sayı : 69.

lığında bulunmuş olan Ruhuddin Efendinin mahdumudur.

«Büyük pederinin ihtidası nasıl ilmi bir tettebbü' neticesinde mazhar olduğu hidayeti rabbaniyye eseri ise gerek oğlu Ruhuddin Efendinin, gerek hafidi Ahmed Vefik Paşanın salâbet ve hamiiyeti diniyeleri dahi öyle diyâret-i islâmiyenin gavamuzına vukuflarına mebni idi. Arab, Fürs, Fransız, Lâtîn ve İtalyan lisanlarını mükemmelen okuyup yazar ve şivei telâffuza fevkal'ade meraki olduğu cihetle bunlardan herhangiisini telâffuz etse samî'ine bu lisanın kendi lisani maderzadı olduğu zannını ilka eder, Rus Alman, İngiliz ve eski Yunan lisanını mükemmelen okuyup anlar idi. Eski dillerden, Lisanı Tüürkiye irtibatı hasebile, çağıataycada tettebbü'ü tam sahibi olduğu gibi lisanı ibraniye dahi vukufu var idi.

«İnsanın iza'a edilecek bir dakikası yokdur» diyen Vefik Paşanın mütalea ve tahrirden bir an hâli kaldığını gören olmamış, her nerde bulunsa, hattâ taamda, uyku da elinde kitab tutduğu halde görülmüşdür.

«Ceste ceste birçok akçe sarfile kırk beş, elli senelik mahsuli mesaisi olarak vücude getirdiği on beş bin cildi hâvi kütübhanesinde mevcut kitabların ekserisinde Ahmed Vefik Paşanın şerh ve tenkidi, ya sehvi mürettib tas-hihi göze çarpar.

«İlk def'a olarak mülkümüzde Salname ihdas etmiş, Molière'in komedyalarını aynen, fakat kari'lerine te'lif edilmiş zannetdirecek suretde terceme eyliyerek Bursa valiliği hengâmında bizzat inşa etdirdiği tiyatroda sahnei temaşaya vaz' etdirmiş ve provalarında hazır bulunmuşdur.

«Tarihi Osmanî, Lehçei Osmanî ve Télémaque, Gil Blâs tercemeleri âsarı cümlesindendir. Vefik Paşa Fransanın ediblerini, İngilterenin siyasiyununu kendine celb etmişdir. İngilizler indinde pek büyük bir nüfuz kazan-

muş ve bilhassa Lord Stanley'in muhibbi hassülhâssı olmuş idi. Bir halde ki Lord ne vakit İstanbula gelse, teklifsizce onda ihtiyarı ikamet eder idi.

«Paris sefaretinde bulunduğu müddetçe Barbiyer de Moynard, Alexandre Dumas fils, Jules Favre, Thiers gibi meşahiri üdeba ve siyasiyunun hürmet ve i'timadına mazhar olmuş, ve sefarethanede zevatı müşarünileyhime haftada bir gün tahsis edilmiş idi ki meclisi müsaahabetleri siyasiyatdan maada kâffe ulûm ve fünunı müdevveneye dairdi.

«Üçüncü Napolyon Vefik Paşanın şahsına hürmet ve mahabbetle beraber kendisinin sefaretden azlini arzu eder imiş. Veda'namesini hini takdiminde «sizin gibi bir zatı vükelâm meyanında dahi göstermek isterdim» deyu beyanı teessüf ve kendi markasını hâvi olarak Fransanın Sevr fabrikası ma'mulâtından mükemmel bir sofra takımı, üzerinde Paşanın ismi mahkûk bir tuvalet takımı hediye eylemiştir.

«Vefik Paşa, Paris sefaretinde bulunduğu zaman bir edebî mahfilde : «İşret Avrupanın ma'nevî istikbalini tehdid ediyor» yollu lisan kullanmış. Belçika tıb ceridelerinden biri ahiren yazdığı bir makalede bu sözü telmihan «Vefik Paşanın söylediği istikbal içinde bulunuyoruz» demiştir. Böyle ehemmimeysizce söylediği bir sözün otuz iki sene sonra gazetelerde görülmesinden merhumun ne kadar haizi i'timad ve ehemmiyet olduğu anlaşıldığı gibi Dersaadete gelen bütütn ecnebi meşahirinin kendisini ziyarete şıtab etmeleri dahi Avrupaca nail olduğu şöhrete delildir.

«Petresburgdan avdetini müteakib Rusya Çarı tarafından, zevcesine hediye eden, gayet giranbeha kıymetli bir taç irsal olunmuşdur.

«Tahran sefaretinde birçok siyasi münakaşa ve mü-

cadele ile sefarethaneye Osmanlı bayrağını küşad eylemiş, mes'elenin fevkalâde ehemmiyetine mebni şu suretle muvaffakiyeti Tahrandaki İngiliz ve Rus sefirlerini hayretde bırakmıştır.

«Pederinden irsen müntekil Istanbuldaki konağı harabe yüz tutunca yalnız yazları oturup pek sevdiği Rumelihisarına çekilerek kışın sahilden biraz geride bulunan yalıında iskân eder, yazın Boğazkesen kal'ası ittisalindeki vahdet köşesinde kitab okumakla iştigal eyler, teneffüs vakitlerini bağçeşsine, çiçeklerine, ağaçlarına hasreder idi. O ağaçlar, çiçekler ki her birisi kendisince bizler ya'ni evlâd ve ahfadı kadar kıymetli idi.

«Müşarünileyh yalnız iki şeye nasbı nazarı ihtimam eyler idi : Kitab, nebat. Tabayü beşeriyeden de yalnız iki hasleti nazarı ehemmiyetde tutar idi : İstikamet, sa'y ü gayret.

«Müşarünileyh «harekâtını görenler bana cessor derler. Halbuki bendeki cesaret değil, tevekküldür» der idi. Müşarünileyh kadar âzade ser yaşıyan insan pek enderdir diyebilirim. Hiçbir şeyde takayyüd ve intizamı sevmez, dünyevî âlâyîşe asla ehemmiyet vermez idi. Meskeni bile dahilen, haricen bir vezir konağına çespan suretde müzeyyen ve muntazam olmakdan pek ba'id olup tab'ı lâkaydane ve fikri sadegisinin bir mücessem nişanesi itlakına şayan bir halde idi. En büyük me'muriyetde iken bile hanesi atlaslar, kadifeler, endam aynaları ve diğer mütenevvi' tezyinata bedel muhacirlere tevzi' olunmak için yığınlarla Amerikan bezi ve sair elbiselik kumaşlar ile memlû bulunuyor, kerimelerinin parmaklarında pırlanta yüzükler yerine muhtacin için gömlek ve saire biçmek sebeble kesretle makas isti'malinden mütehasıl nasırlar, şişler meşhud oluyor idi.

«Bilmem ki nasıl anlatayım ? Nefaispesendlik tab'-

ında bütün bütün mefkud idi diyemem. Zira yapıldıkları ve döşendikleri tarihler hemen evlâdının velâdet tarihleriyle müsavî denilecek derecede kadim olan âdi mefruşat arasında, nazar firib, kıymetdar bir halı yahud bir şala müsadîf olmakdan hâli kalmaz, mahza Türk mâ'mulâtı olduğu için bilhassa tedarik ve iştira eylediği Kütahtıya metaindan kabasaba toprak desti, leğen, ibrik ve saire meyanında Sevr, Sakson fabrikaları ma'mulâtından, eski ma'den yahud Çin ve Japon masnuatından nazar rûba ve giranbeha evanî nazara taallûk eder, fakat cümlesi irae edilmeyince görülemeyecek suretde gayri muntazam bulunur idi.

«Maksadı, Türk kavmini, lisanı, edebiyatı, kıyafeti, san'at ve hırfetle müstakîl bir kavim olmak üzere ihya eylemek olduğu (Lehçei Osmanî) yi vücade getirmek için sarfeylediği mesaii kesireden, âsarında ittihaz eylediği garib Türk şivesinden ve türkçe darbı meselleri bile cem' ve telfik eylemesinden istidlâl olunduğu gibi dahilî ma'mulâta merak derecesinde gösterdiği rağbetden, Osmanlı oldukdan sonra herhangi san'at erbabından olur ise olsun sınaî mahsulâtını hiçbir gûna mehareti haiz ve dikkati calib olmasa dahi lieclitteşvik değerinin fevkinde birçok para ile mübayaa eylemesinden anlaşılır. Hattâ madamelhayat ailesine millî kıyafetimizi muhafaza etdirmiş, el'an büyüüklerimiz evamire iktifa eylemekde bulunmuşdur.

«Yaz mevsiminde Trabzonun keten, kış mevsiminde Çini pamuk ipliğinden mensuc bezden yapılmış göğsüne, kollarına, yakasına üç parmak enlilikde beyaz keten çevrilmiş gömlek üzerinde mevsimine göre dahilî ma'mulâtından bulunan iplik alacasından yahud ketenden ma'mul gayet bol bir entari, belinde bir değirmi âbaniyi birkaç def'a katlamakdan mütehassıl bir kuşak, üzerinde yazın

(gezi) denilen kumaşdan ince bir cübbe, kışın kalınca bir kürk, başında gayet ince sık dikişli bir takke üzerinde mavi püsküllü büyük fes - ekseriya yalnız takke ile oturur idi - âdi siyah abadan ma'mul arkaları basık terlikler, ince siyah bir bükme merbut olarak boynuna ta'lik eylediği tekbir gözlük, işte dahilî kıyafeti böyle idi ki son zamanlarında yerliden, ecanibden ziyaretine gelenleri mer'ıyyül'hatır zevatdan olsalar da yine bu kıyafetle kabul eder idi.

«Müşarünileyh Bursada kâin Yeşil Camiin dahilen vasatında kâin şadırvanı mahalli mezkûru hafretidirip meydana çıkardığı zaman yine Bursada birinin hanesinde gördüğü fısıkiye taşının mutlaka bu camii şerifin işbu şadırvanına aid olacağını hesab ile getirtip yerli yerine vaz' ettirmiş ve mutabakati tammından nâşi bu taşın filhakika o şadırvanın aksamından olduğu tahakkuk etmiştir. Bu vak'a şayi' olunca bazı safderunlar bu keşfi tek gözlüğün kerametine hamletmişler, hattâ bir ihtiyar kadıncağız bir gün müşarünileyhe müracaatle iki sene evvel gaib olan saatini o her şeyi görüp bildiği tek gözlüğüle bakıp bulmasını rica etmiş, müşarünileyhden «saatin gaib olalı çok vakit olmuş, artık bulunmaz, bu da anın hizmetini görür» cevabı ile beraber bir de saat alarak sevne sevne çıkp gitmiştir.

«Sabahleyin üç buçuk (alaturka); akşam saat on birde olmak üzere muayyen zamanlarda taam eder, yemek vkitleri mevsimlere göre yarımşar saat tahallüf eyler idi. Evaili halinde üç türlüden ziyade olmıyan ma'dud yemeklerden pek az yemekle iktifa eder iken ihtiyarlığında bilâkis mütenevvî taamlardan iştilalıca ekil ve tenaviil eyler idi. Sofrada alel'ekser yalnız bulunur, nadiren evlâd ve ahfadından bir yahud ikisile taam eder idi. Bize yemek esnasında âzade fikir olmağı, hattâ yemekden

sonra bir saat kadar kitab okumamağı tavsiye eylediği halde kendisi taamda bile mütalea ile meşgul olur idi.

«Ba'dettaam biraz uyur, gece uykusu gayet az ve gayri muttarid olup bir saatin nısfını uyku ile geçirirse diğer nısfını behemehal mütalea ile imrar eder idi. Seher vakti uyanarak güneş gergi gibi yükselinceye kadar uymaz, kışın yemek vaktine kadar yatağından çıkmaz idi. Yarımşar saat, bir çeyrekden ibaret kesik kesik uykuları hisab edilse gecede ancak birkaç saat naim bulunduğu anlaşılır. Kışın yatak odasında mangal, soba gibi ısıtma âletlerinden bir şey bulundurmaz, gündüz oturduğu yeri âdi bir soba ile teshin eyler idi.

«Mükeyyifat ve müskiratdan, mu'tedil suretde, kahve ve tütünden maada bir şey isti'mal etmez, isti'malini i'tiyad edindiği kârı kadim uzun çubuğunun dumanını, ekser tütün içenlerde görüldüğü veçhile, tâ derununa vâsıl olacak derecede çekmez idi.

«Herhalde nümayan olan intizamsızlık bağçesinde dahi cari idi. Tokumlarını Avrupadan celb ile yetiştirdiği mütenevvi' çiçekler, muntazam tarhlar, saksılar derununda yek nazarda meşhud olamayıp âdi çiçekler meyyanında, meşcere aralarında, duvar diblerinde müdek-kik nazarların ma'tufu olur, kendi büyüdüğü otuz, kırk senelik cesim, mütenevvi' çamlar, akasya, pavlonya ve at-kestanesi misillû eşcarın arasında çıkmış bulunur, pek lâtif çiçekli küçük ağaçlar, âdi yabancı eşcarın şah ü berki arasında mestur kalur idi. Binaenaleyh bağçeye ilk def'a dahil olan kimse kendisini eşcar ve ezharı hüdayı nabit, tabiî bir ormanda zannedebilir idi. Zira sahibinin sadeliğe olduğu kadar tabiîliğe dahi merakı var idi. Ömrünün sonlarında şişman vücudünü ağırlar, sızılar istilâ ederek bir iki kişinin muavenetile kemali zahmetle yerinden hareket eylediği halde yine her gün bağçeye çıkmaktan

fariğ olmaz, vücudünü bu derece yormaması hakkında vâki' olan ihtarata kendisini bilenlerce meğhul olmıyan lâtif tebessümü ile gülerek : «Sizin tekraren çocuk olduğunuz var mı çocuklar, ben yeniden çocuk oldum, ne kadar zahmet çeksem, hava serince dahi olsa yine bağçemden vazgeçmem.» diye cevap verir, ekseriya bağçesinde kâin Biğaziçine nazır sed üzerinde pek sevdiği erguvan ağaçlarının sayesinde oturur idi.

«Vefik Paşa, pederinden pek sıkı ve müz'ic bir terbiye almış, henüz yirmi yaşında iken teehhüle mecbur edilmiştir. Kimseye serfuru etmek şanından olmıyan mülşarünileyh valideynine karşı pek muti', pek mülâşım imiş. Sonra kendisinin de ailesine karşı olan muamelesi pek garib idi. Hem gayet şiddetperverane, tazyikkârane, hem de fevkalâde şefkatkârane, iltifat küsterane, bu sebeble evlâdının kendisine karşı olan muamelât ve harekâtı hem fevkal'had halisane ve ta'zimkârane, hem de pek ziyade mahabbetkârane ve lâübalıyane idi. Nasıl ta'rif edeyim ? Fevkalâde mazharı iltifat ve nüvaziş olduğumuz, yüz bulduğumuz halde şımaramaz idik desem bilmem bu muamelâtı müttekabile ve mütezaddenin tarzı cereyanını size anlatmış olur muyum ? Hattâ naklederler ki meselâ bir saat evvel yazıhanesinin üstüne çıkarak, küirkünün içine saklıyarak, hattâ omuzuna oturtarak enva'ı nüvaziş ve taltifata gark ettiği çocuğunu bir saat sonra te'dib ve ta'zir lâzım geldi mi âleti te'dibi bizzat kendisine getirtir imiş de o çocuk getrmemek, kaçmak, durmamak cür'etini, hiçbir veçhile ademi itaat cesaretini kendinde bulamaz imiş. Büyüdükleri zamanki muamelât hakkında dahi bu hale kıyasen bir fikir hâsıl edilebilir.

« Evlâdını zâhiren siyyan tutarak sohbetde yekdiğesine tercih etmez idi. Fakat biz ya'ni ahfadı tamamen fartı nüvaziş ve iltifatına mazhar olarak hemen hiç ta'rizkârane şiddetine hedef olmaz idik.

«Efradı ailesinin hürmet ve riayetinin yalnız kendine muhtas olmayıp, yekdiğeri hakkında dahi câri olması cümlei makasidinden bulunur, icra eylemeğe de muvaffak olur idi.

«Tab'ında, i'tidali muhafaza eyliyemediği iki kuvvet var idi : Hiddet ve gadab, it'am ve ihsan.

«İşte bu ahvalde daima derecei ifrata gider idi ki birisile pek çok düşman peyda eylemiş, diğerlerle de pek çok borca giriftar olmuş idi. Gadabı zamanında serapa bir ateşi şerare feşan halinde bulunup, muhatabını mehabet ve mehafetile lerzan eyliyen Vefik Paşa hali tabîîsinde gözlerinin içine kadar simasını ihata eden bir halâvet ve beşâsetle bizim müzahabetde bulunanları hem mütelezziz, hem müstefid eyler idi. Müzahabeti şetaret engizanesi esnasında kahkahalarımıza nihayet olmaz, pek mebzul olan lâtifelerile gözlerimizden yaş gelinceye kadar gulduğumuz pek çok vâki' olur idi. Ah ! O mizaç içinde biz ne büyük hikmetler, mev'izalar öğrenir idik. Istifademiz yalnız ma'nevî, ahlâkî değil idi. Maddeten dahi müstefid olur idik. - Hattâ hiç unutmam, vefatına karib bir zamanda, ziykî sadırdan muztarib bulunduğu halde titrek ellerle tutduğu kalem ile kâğıd üzerinde suyun mürtefi' mahallere suudu nasıl olduğunu kesik kesik nefesler ile bu âciz muharrereye ta'rif etdi idi.

«Müşarünileyhin mesaibi dehre tahammül ve mukavemeti fevkalâde olup hemen müddeti ömründe teessür ve teessüf denilen hissiyat hiçbir sebeble kalbinde cayigir olmamış, meselâ mukaddema sakın olduğu yine Hisarda kâin diğer bir yalısı muhterik olarak bütün emval ve eşyası zayı' olmasını gûya bu yangın zatına aid değilmiş, daha doğrusu hiçbir şey vuku' bulmamış gibi kemali lâkaydî ile telâkki eylemişse de ömrünün sonunda hidde-tine mağlûben pek sevdiği büyük oğlu Refik Beyden if-

tirakı, müteakiben merhumı mumaileyhin ebedî firakı kalbinde unutulmaz bir ceriha hâsıl etmiş, mecbul olduğu kalbi metanet icabatından olarak zâhiren ihfa eyliye- bildiği o azim keder, o amik yara, ihtiyarlık sebeble za- ten yıpranmış vücudünü bütün bütün inhitata dılçar ey- liyerek merhumı mumaileyhin vefatından sonra yalnız kaliben iki sene muammer olarak nihayet terki dağdağai hayat eylemiştir.

«Mal ü menal harisi olmadığı cihetle vefatında ki- tablari, oturduğu evler ve birkaç parça antikadan başka bir şey terk etmemiş, borçlarının yekûnu ise epeyce mü- him bir meblâğa reside olmuştur [1].»

Tanzimat ricalini ve o meyanda Ahmed Vefik Paşayı pek yakından tanıyan Fransız muharriri M. A. Ubcini [1818 - 1884] on sekizinci asır ortalarında Türkiye'ye dair neşreylediği eserde onun için şu ma'nidar satırları yazar:

«Fuad Paşa Encümeni Danışde kenkinden birkaç yaş daha genç bir refika malik idi ki o da bir edib olmak- dan ziyade bir muktesid olan Ahmed Vefik Efendi idi. Ta- nıdığım bütün Türklerden lisanımızı en mükemmel bilen bu zatdır. Bu zat ki tahsilini kısmen Fransada ikmal et- miştir. Bu genç daha çocuk iken arkadaşları arasında aynı zamanda ciddiyet ve âteşin meşreblikle temeyyülz eyliyordu. Daha o zamandan memleketin istikbali ile meşgul idi. Bir gün mürebbisile beraber İstanbula avdet ederken Tuna boyuna indiği sırada nazarlarını (Petrva- radin) kal'asına dikmişti. Çünkü kal'anın tepesinde A- vusturya bayrakları dalgalanıyordu. Onun bu halini gö- ren ve hissiyatını anlıyan yolculardan biri bir İngiliz şî- vesile : «Genç insan neye mükedder oluyorsun ? Bu yer- ler ecdadının idi, ahfada da dönebilir.» dedi. Ahmed Ve- fik Efendi hazin bir tavırla : «Efsus ! Zayi' etdiklerimizi

nasıl istirdad edebileceğimizi düşünmüyorum. Elimizde kalanları hangi vasıtalarla muhafaza edeceğimizi düşünüyorum» cevabını verdi. Bu cevabı veren on altı, on yedi yaşında bir çocuk idi. Onunla böyle görüşen de meşhur Lord (Palmerstone) dı.

«İstanbula vâsıl olunca, Ahmed Vefik Efendi evvelâ Terceme kalemine me'mur, daha sonra müdür oldu. Resmî vazifesinin haricinde olarak istatistiğe dair müfid eserler vücutte getirdi ki maalesef ekseriyetle basılamadı. Ahmed Vefik'in en mühim neşriyatından biri, hiç şübhe yok, Osmanlı Devleti Salnamesidir ki 1847 (1263) de intişar eyledi, ve ondan sonra her sene muntazaman devam etdi. 1849 senesinin nihayetinde Balta limanı müahedesinden brikaç ay sonra Ahmed Efendi Fuadin yerine memleketeynde Osmanlı Devletinin murahhası oldu. Bu me'muriyetde geçirdiği on sekiz ay zarfında mükemmel bir diplomat olduğunu isbat etdi. Çokdanberi Babâli Çar ordularının karşısında, o zamana kadar siyasete âşina olmıyan bu gencin yaptığı gibi, yüksek ve metin bir lisan ile haklarını müdafaa etmemişdi. (Bükreş) de Ahmed Vefik Efendi vazifelerinden bir derece harice çıkmalarına müsaade etmediği prens ile asilzadelerin umacısı idi. Fesadlarına asla meydan vermediği Moskof murahhasile ceneralleri ise ellerinden gelse o efendiyi (Sibirya) ya göndereceklerdi. Bilâkis Romanya ahalisi memleketin hakları ile menfaatlerini ne büyük gayretle müdafaa ettiğini bildikleri için ona müteşekkirdiler. En son Moskof taburu (Prut) nehrini geçdikden sonra Ahmed Vefik Efendi de memleketeyni terk etdi. İstanbula döndü. Herkes sanıyordu ki Hariciye Nezaretine ta'yin olunacaktı. Fakat sefaretle İrana gönderildi. Bu gencin istikameti, seciyyece harikulâdeliği, dürüst tavırları İstanbulun hoşuna gidemezdi. Bu muhidde siyaseten feyiz bulmak isteyenlerbir fırkaya da kifayet etmez, fakat bir kapıya ben-

de olmak mecburiyetindedirler. Halbuki Ahmed Vefik Efendi bu fıtratda değildi, bütün ihtiraslardan, şahsî do-lablardan uzakda yaşıyordu. Ne Reşid Paşa, ne Fethi Paşa, ne Rıza Paşa için idi, onlara icabında düşündüğünü açıkça söylemekden çekinmez idi. Ancak Türkiye taraf-darı idi.

«Nazırlar onun lisanından çekiniyorlardı. Hakikaten o da gerek rical gerek hükûmet işleri için hini hacetde ağır müahezelerde bulunuyorlardı. Bu hakka da malik idi. Çünkü bu derece müstakim ve münevver bir insana Türkiye nadiren mazhar olmuşdur.

«Muarızları Ahmed Vefik Efendiyi cahı hırsı ile, gurur ile ittiham ederler. Ben ki onunla Boğaziçinde Rumelihi-sarındaki yalısında uzun saatler geçirdim. Bence Ahmed Vefik Efendide en mümtaz haslet memlekete pek derin bir irtibat ve o memleketin necatı için âteşin bir arzu-dur [1].»

(La Turquie) gazetesi müdürlüğü için getirilmiş ve Âli Paşanın yanında Giride kadar da giderek o zamanın ricalile ve o meyanda Ahmed Vefik Paşa ile de tanışmış olan Charles Mismère «Hatırat» ında diyor ki :

«Ahmed Vefik Efendi de dikkati celb eden zevatdan-dır. Yüksek bir zekâ, vâsi' bir ma'lûmat sahibi idi. İffet ve ismeti hakkında birçok şübheyi da'vet etmiştir. Ma-ahaza ihraz ettiği yüksek rütbe ve mesnedlerin icab et-diğinden fazla tehlikeli gönründü.

«Bu halin sebebi muhtemeldir ki damarlarında bir ecnebi kanı cevelân etmesi ya'ni Divanı Hümayun Mü-tercimi evvelliğinde bulunmuş olan bir Bulgar mühtedi-sinin oğlu bulunmasıdır.

«Garaibi evsafı Asyayı suğradaki müfettişi umumi-likden celb ve biraz sonra Paris sefareti Osmaniyesinden.

[1] La Turquie Actuelle P. 184.

de geri da'vet olunmasını icab etdi. Bu sukutdan sonra Hisarda kitablarile, Molière'i türkçeye terceme etmek le - Ali Paşanın vefatını müteakib tekrar devlet hizmetine dahil oluncaya kadar - ilmî eserler neşrile demgüzar oldu.

«Ali Paşa Ahmed Vefik Efendiyi tanıtmak arzusunu hâsıl eden bir ifade ile bana kendisinden çok defalar bahsetmiş ve ilim ve faziletini temdihan «o bir canlı kütüphanedir» demiş idi. Bir başka defa da «Ahmed Vefik Efendi Sultan Süleyman zamanında fevkalâde bir sad-râzam olurdu» suretile idarei kelâm etmiş ve fikrini isbat ve te'yid için de şu menkibesini hikâye eylemiş idi :

«Bir gün maiyyet me'murlarından birinin ufak tefek borçlarından dolayı Ahmed Vefik Efendiye şikâyet edilmiş idi. Müşarünileyh medyunu nezdine da'vet ve borcunu ödemek için bir mühel ta'yin etmiş ve fakat mühletin inkızasını müteakib yine şikâyet vuku' bulmuş idi. Bunun üzerine müşarünileyh borçlu me'muru tekrar celb ederek sormuş :

«— Buraya nasıl geldiniz ?

«— Beygir ile efendimiz,

«— Çok âlâ, oturunuz.

«Müteakiben ellerini biribirine vurarak içeriye giren kapıcının kulağına birkaç söz söylemiş. Biraz sonra kapıcı tekrar gelerek bir mikdar para getirip çıkmış. Ahmed Vefik Efendi getirilen parayı ikiye ayırarak bir kısmını dayine uzatıp :

«— Buyurun, bu sizin alacağınız.

«Demiş ve medyuna da « bu da size kaldı» deyip mütebaki paayı vermiş.

«Me'mur bundan bir şey anlıyamayınca demiş ki :

«— Tereddüd etmeyin, verdiğim para pazarda satdığım atınızın bedelinin bakiyyesidir.

«Paris sefaretinden geri çağırılmasını icab eden sebeb de dikkate şayandır. Ma'lûmdur ki sefaretlerin muhabere evrakını hâvi çantalar bütün memleketlerde gümrük muayenesinden muafdır.

«Bir gün Ahmed Vefik Efendi sefarete aid valizin açılmış olduğunu görür, bundan o kadar müteessir olur ki çanta ile kendisine mahsusen gönderilmiş olan tütünün idhalât resmini tesviye edinceye kadar pek ziyade muazzeb olur, ve Mösyö De Townel'e müracaatle şikâyet ve şayed böyle bir hal tekerrür ederse hükûmeti metbusına mukabele bilmisil yapılması için müracaat edeceğini ve o vakit hangi tarafın sui isti'mali irtikâb ettiği tezahür eyliyeceğini beyan eder.

«Nazır, me'murinin lâyuhti olduğunu söyleyince Ahmed Vefik Efendi :

«— Zannettiğiniz kadar değil ekselâns, bugün filân müessesenin senevî yetmiş bin franklık mücevheratı rüsumu lâzimeyi tesviye etmeksizin hangi mecradan celb ettiğini bütün İstanbul pek iyi bilir; der ve bittabi' ihtilâf baş gösterir. Bundan başka Ahmed Vefik Efendi Türkleri tahkir eden bir piyesin oynandığı gece imparatorun tiyatro locasından kemali şiddet ve huşunetle çıktığı için Üçüncü Napolyon kendisine gücenmiş idi.

«Sebekei ihtiyalini bütün şark âlemine bast eden entrikalara karşı yegâne tahaffuz vasıtası münasebatın tahdididir. İki siyasî muhasımın sui zan ve vesveseye ma'ruz olmaksızın sık sık görüşebilmeleri gayri mümkündür. Bu mülâhazatdır ki benim Ahmed Vefik Efendi ile münasebet peyda etmecliğimi konturatomun müddetinin inkızasına kadar te'cile sebeb oldu.

«Kendisini ziyarete gitdiğim zaman Hisarda mütevassıt bir yalıda müsin ve fakat mülnevver bir zata muhatap oldum. Fransız lisanile vâki' olan ifadatı bir bediai san'at

idi. Türkiye umurunu ve esbabı kudret ve şevketini müşarünileyhden iyi hiç kimse bilemezdi. Her sualin cevabını erkam ile, tarih ile, vekayi' ile te'yid ve takviye ederdi.

«Harik tehlikesinden ictinaben kütübhanesi yalının bağçesinde inşa edilmiş kârgir bir köşkte idi. Bir ufak işareti üzerine küçük kızının binlerce âsar arasından bir itmi'nan ve vüsuk ile istenilen kitabı ayırıp getirmesi kitapların mücerred bir ziynet olmak üzere tedarik edilmiş olduğunu isbat ediyordu.

«İstanbuldan infikâkimi müteakib Ahmed Vefik Efendi sadarete ta'yin olundu. Müşarünileyhin bu suretle kuvayı idareyi yedi iktidarına alması Âli Paşanın Ahmed Vefik Efendi hakkındaki muhakemesini te'yid etdi. Bu cihet tarihe aiddir [1].»

Yerli, yabancı, tanıyan, tanımayan herkes tarafından doğruluğun timsali addedilen Ahmed Vefik Paşayı yalnız Charles Mismère, madde de ta'yin etmeksizin, «şüheli» gösteriyor. La Turquie müdürünün araları açık olan efendisi Âli Paşanın te'siri altında kalması ihtimali olduğu gibi Anadolu müfettişliği ile Bursa valiliğinden çekilmesini mucib olan hâdiselerden bu neticeyi çıkarmış olması da hatıra gelebilir. Ancak, bunlar da dahil olmak üzere, bulunduğu bütün me'muriyetlerden yapılan şikâyetler hep idaresizliklerden ileri gelmiş bulunuyordu. Binaenaleyh umumun şهادetine ve ömrünü büyük bir zaruret içinde geçirdiğine bakarak Charles Mismère'in bu hükümünü isnad telâkki etmek en doğru bir hareket olur.

Süleyman Nazif Bey «Garb Edebiyatının Edebiyatımıza Te'siri» başlığile yazdığı makaleler silsilesinin ikincisinde [Peyam 1921 - 1937, numara 1094] «Avrupa li-

[1] Hatıratı Âlemi İslâm, Sahife 135 - 140.

sanları arasında irfanı edebimiz yalnız Fransız edebiyatından müstefid olmuştur. Gerek ingilizce ile almanca, gerek diğer elsinel garbiyye son zamanlara kadar büsbütün bize bigâne ve âdeta meçhul kaldı. Bugün bile erbabı kalemimizden pek az müdekkik fransızcadan başka lisanların measirine vâkıfır.» dedikten ve Fransız edebî irfanını ilk tanıtmış olanları birer birer ve uzun uzadıya aradığını kayıd ile beraber «Ahmed Vefik Paşa ile başlıyor ve Sami Paşazade Sezai Beyle bitiriyor» hükmünü verdikten sonra «isimlerini tarihi tevellüd sırasile kaydedeyim» diyerek şu isimleri yazıyor :

«Ahmed Vefik Paşa, Edhem Pertev Paşa, Münif Paşa, Şinasi, Ziya Paşa, Sa'dullah Paşa, Müşir Süleyman Paşa, Namık Kemal Bey, Ahmed Midhat Efendi, Said Bey, Kâni Paşazade Rifat Bey, Subhi Paşazade Ayetullah Bey, Ata Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Recaizade Ekrem Bey, Ali Bey, Faik Reşad Bey, Ziver Paşazade Bahâeddin Bey, Yusuf Neyyir Bey, Abdülhak Hâmid Bey, Muallim Naci Efendi, Şemseddin Sami Bey, Murad Bey, Manastırlı Rifat ve Bursalı Bedri Beyler, Beşir Fuad Bey, Şefik Bey, Selânikli Tevfik Bey, Sami Paşazade Sezai Bey.»

Süleyman Nazif Bey; «Ahmed Vefik Paşa» nın doğumile (Şinasi) nin doğumu arasında bir mükayese yapıldıktan sonra diyor ki :

«Paşa fevkalâde garabeti mizaç ile muttasıf idi. Lehinde de, aleyhinde de pek çok şeyler söylerler. Namık Kemal evvelleri Ahmed Vefik Paşayı takdir edenlerdenmiş. Hattâ Londrada çıkan (Hürriyet) gazetesinin 17 Receb 1285 tarihli nüshasındaki mufassal bir bendinde diyor ki :

«... Meselâ Ahmed Vefik Efendi, Ziya Bey, Midhat Paşa ve gençler içinde nice erbabı fetanet meydanda du-

ruyor. Fakat cümlesi bildiğini himmeti zatiye ve isti'dadı ftrilerile öğrendi...»

«Namık Kemal Beyin Ahmed Vefik Paşa hakkındaki bu hüsnü teveccühü pek çok devam etmiyor. Abdülhak Hâmid Beyin 14 Teşrinievvel 1294 tarihli bir mektubuna gönderdiği uzun bir cevabnamede - ki şimdiye kadar intişar etmemiştir - Namık Kemal tarafından Ahmed Vefik'e birkaç sahifei tenkid ve tehzil tahsis olunmuş. Ahmed Vefik de, Namık Kemal de o devrin eazımından idiler. Biribirlerine karşı ne yolda muhasses olduklarını göstermek için pek kıymetli vesaiki tarihiyemizden bulunan o mektubun birkaç satırını bu sahifelere nakledeceğim. Hâmid Beyin mektubu elde değildir. Fakat cevabdan anlaşıldığına göre Ahmed Vefik ve Midhat Paşalar arasında bir mukayese te'sisi ve her ikisini ahlâkan küçüklüklerden tenzih ile beraber, Ahmed Vefik Paşayı ilmen tercih etmiş, Kemal buna hiddet ediyor, ve o hiddetle Vefik Paşa aleyhinde söylemedik söz bırakmıyor. O birkaç sahifenin en hafif ve nezahete karib satırları şunlardır :

«... Ben gençliğim zamanında ondan büyük şarlatanlar görmüşdüm. Hattâ bazılarına da kapıldım. Sin hasebile geçirdiğim tecrübelere i'timad et. O adamcağız ilmen Fuad Paşanın dediği gibi (evraki perişandan ibaret bir sandıktır). Ahlâkan Şinasinin dediği gibi - hâlif tu'ref - kaidesini kendince amentübillâh addeylemiş bir mahlûkdur...»

«Namık Kemal'in Ahmed Vefik Paşaya sebebi husumeti yine bu mektubdan anlaşılıyor ki o vakitki Meclisi Meb'usânı dağıtması ve Süleyman Paşayı tahtı muhakemeye aldırmasıdır: «Millet Meclisi riyasetine geldiği zaman usuli meşveret ne demek olduğuna dair bir kelime bilmediği ef'alile, akvalile, hâsılı her halile zâhire çıkıdı»

suretinde Paşanın Meb'usan riyasetini tenkid etdikden sonra, Başvekâlete aid ef'alini telhisane ta'dad ederken «bilâ sebep Süleyman Paşayı tahtı tevkife almak» hareketini silsilei takbihatına mukaddime ittihaz ediyor. Maksadımız tarih yazmak değil, o devrin eazımına ve bunların arasındaki münasebata müteallik birtakım vesai ki ruhiyeyi irae etmektir. Şu satırları yine o mektubdan naklediyorum:

«... Aman ! Ahmed Vefik Paşaya muhayyirül'ukul olacak ma'lûmatı nereden isnad ediyorsun da vasfında (zufûnuni cünun) yerine (mecnuni fûnun) ta'birini kullanıyorsun. O adam fransızca öğrenmiş. İngilizce de bilir. Ve anı da güzel bilirmiş. Çok kitab okumuş. Biraz hafızası kuvvteli. (Mektubum buraya geldiği sırada bırakmışdım. Şimdi yeni başlıyorum. Dinle) hafızası kuvvetli olduğundan ziyade hayali kuvvet ve kuvvet değil, bayağı galeyan halinde. Yokdan mes'ele hattâ fen, hattâ fırsat bulursa kendine mahsus ilim icadına kalkışır.

Süleyman Nazif bey netice olarak şu hükmü veriyor :

«Fransızların Exentricite dedikleri garabeti mizacile beraber, Ahmed Vefik Paşa bu kavmin gerek edebiyatına gerek siyasetine hizmet etmiştir. Vâkıa Süleyman Paşayı tevkif ve tecrim etdirmeye delâletile haksız bir gareze âleti tatmin olmak küçüklüğünde bulunmuşdu. Meclisi Meb'usan riyaseti de Paşanın ne mazisine, ne âtisine şerefbaş olmuşdur. Fakat Başvekâletinde o zaman siyaseten mümkün olan her iyi şeyi yaptı. Kul kusursuz olmaz. Hattâ mehasini mesavisine tekabül edenler meş-kûr, Ahmed Vefik Paşa ise defteri a'malının seyyiat kısmından ziyade, hasenat sahifesini imlâyâ muvaffak olmuş bulunmakla meşhurdur. Herkes için temenni olunacak bir mazhariyet...

«Abdülhak Hâmid Bey âsarı matbuasının birincisi

olan (*Macerayı Aşk*) ın temsili kat'isi için beş sene evvel yazdığı bir mukiddimedede - ki hâlâ imkânyabı intişar olamamıştır - diyor ki :

«...Macerayı Aşk'ı o zaman reisi ailemiz bulunan Ahmet Vefik Paşa da okumuş, beğenmiş, ancak mükâlematı meyanında - âferin Yarabbi ! - gibi garib ve gayri me'nus hitablar gördüğünden bazı ihtaratı muhakkada bulunmuş idi...»

«Abdülhak Hâmidî tam elli sene evvel takdir eden, irşad eden Ahmed Vefik Paşa bu suretle de irfanı millimize velini'metlik etmiştir.

«(Télémaque) i Yusuf Kâmil Paşa merhumdan sonra terceme veya neşretmiştir. Yusuf Kâmil Paşanın tercemei aynen değil, yalnız me'alên idi. Mütercimîn iltizam etmiş olduğu üslûbi müşâ'sa' ve müstalah, âdeta müellif (Fénélon) u sarıklı, kavuklu bir Nerkisi, bir Veysi kıyafetine sokmuşdu. Vefik Paşanın tercemesi ise büsbütün zıddına. Harfiyyen terceme etmiş, fakat sadelikde ve imlalarında öyle garabet ve ifrat göstermiş ki Aksaraylı bir bey Aydınlı bir zeybek şivesini taklid ederek (Télémaque) ın sergüzeştini tatlı tatlı hikâye ediyor zannolunur.

«(Molière) ın Ahmed Vefik Paşa kalemile olan tercemeleri de mütercimîn garabeti mizacından büyük mikyasda hisseyab olmuş. Frenklerin (adaptation) dedikleri nakil ve iktibasları da alel'acaib eyler. Bununla beraber hizmet etmiş. Tarihi siyasiyata sefir, vali, meclisi meb'usan reisi ve başvekil sıfatlarile geçecek olan bu zatın tarihi edebiyatımıza da ilk müceddidlerin başında dahil olmasını hakkaniyyet icab ve emreder.»

Namık Kemal; Süleyman Nazifin bazı yerlerini naklettiği mektubundan daha evvel yine Abdülhak Hâmid'e 25 Muharrem 1292 tarihile Magosadan yazdığı bir mektub-

da Ahmed Vefik Paşaya alaylı bir surette ta'riz etmek-
tedir. Mektubun Paşaya aid parçalarını aynen nakledi-
yorum :

«Gelelim türkçe imlâ, yeni tarz, eski şive bahislerine:
Ben senin yerinde olsam Zor Nikâhı sahibine karşı «biz-
lara inna vecedna âbâına demek ne asıl caiz oluserdir,
ki atalarımız Çağatayının minde bir kelimesin imlâyı
aslisında bırakmamışlar. Ezan cümle [menin] diyanda
benim [göngül] yazanda gönül kullanuplar. Buna hem
kanaat itmeyubun Arabın [aybe] kelimesin heybe, Ace-
min [deroger] sıfatın dülger lâfızlarına tahvil ve daha
nice nice kelimatı beğendükleri imlâğa tebdil etmişlar.
Görenek ise ancak olur. Bizim hod Buharayı şerif imlâ
singi Islâmbol elfazına naklımız atalarımız tarikasından
dur olmamak içindir.»

«... Büsbütün Arab ve Acem tarzını ihtiyar etme-
mekde haklısın ! Zor Nikâhı sahibinin ve edib Sami ve
münşi Kâmil veya kendi itikadlarınca şeyhürreisi efadıl
hazerat veya tenk re'yelerine ittiba' değil sözlerini bile
okumak senin için tenezzüldür.»

«... Dumas'lar hakkında sualini tekrar etmişsin ! [Du-
mas père] zamanında en ziyade meşhur olmuş ve hattâ
muasırlarının cümlesine tercih olunmuşdur. Bu derece
mazharı kabul olmasına sebeb de yazdığı şeylerin hem
iatlı, hem parlak olmasile beraber milletin çocuklarına
varıncaya kadar hem ma'nasını, hem zevkini anlayacak
bir yolda bulunmasıdır. Hani bizim sehli mümteni'
dediğimiz yolda yazı yazar idi. Maamafih fikri hikmet
ve hakikati edeb nazarınca öyle Hugo ve Alfred de Mus-
set'ye tekaddüm değil tesavi kabiliyetini bile haiz değil
idi. En güzel eseri romanlarında «Monté Kristo» ile «Les
trois Mousquetaires » tiyatrolarında «Antoni» ile «La
reine Margo» dır. Mütalea edersen meziyyetini anlar-
sın. Şu kadar var ki şöhretine mütenasib olmasa bile [Zor

Nikâhı] sahibinin derekei idrakât ve müahezeta düşecek dereceden de bin kat âlidir [1].»

Mehmed Galib ve Ali Rıza Beyler tarafından yazılan makaleler silsilesinde [On Üçüncü Asrı Hicrîde Osmanlı Ricalî, Peyam Sabah, 2 Şubat 1336] «Reşid Paşa, Âli Paşaya ve anı müteakib Fuad Paşaya gücendikten sonra onların yerlerine koymak üzere müstaid gençleri himayesi altına almak ve bu meyanda meşhur Şinasi Efendi'yi ve Zabtîye Müşiri Pepe Mehmed Paşazade Said Beyi ve Ahmed Vefik Efendi (Paşa) yı ve devri Abdülhamidi Sâni Muhacirin komisyonu reisi iken vefat eden ve Küçük lâkab ile mülâkkab bulunan Yusuf Rıza Paşayı ki Beşinci sadareti evanında ya'nî 1273 senesinde orta elçilikle Petresburga göndermişdi. Hep bu zatlara terakki ettirmek istemiş ise de bunlarda umduğu mertebeye ve ötekiler derecesinde liyakat görememesinden dolayı epeyce apışmış ve yine Âli ve Fuad Paşalarla birlikte çalışmaya mütemayil olmuş ise de ömrü vefa etmemişdir ve ağrazı şahsiyye ile uğraşmaktan ve sarayı idare ile beraber müşkülâtı hariciye ve dahiliye ile didinmekden nâşi vücudunu ve hattâ biraz da vaktini yıpratmış olduğundan bida-yette pek parlak olan şem'i ikbali evahiri ömründe maalesef sönük kalmıştır» denildikten ve Ahmed Vefik Paşanın kısaca yazılan terceme-i halinde «haddi zatında nev'i şahsına münhasır olmakla beraber irfan ve dirayet es-habından» bulunduğu da kaydedildikten sonra Paris se-firliği zamanına aid şu izahat veriliyor :

«Fuad Paşa Hariciye Nazırı iken Beriyyetüşşama me'muren azimetinde Ahmed Vefik Efendi Parisde elçi bulunup, Fransa devletinin Cebeli Lübnan taraflarına asker göndermek teşebbüsünü akim bırakmak için hayli hizmeti sebk etmiş ve Babıâlinin Fuad Paşayı oraya gön-

[1] Nümune-i Edebiyatı Osmaniye, üçüncü tabı', sahife 439 - 453.

dermesi ve beraberinde de mikdarı kâfi asker bulundurması gibi ciddî ve âkılâne hareketi saltanatı seniyye sefirinin teşebbüsâtını tetviç eylemiştir.»

Ahmed Vefik Paşa; cür'etkârlık ve ataklıkla tanınmışdı. Hele sözünü hiçbir zaman esirgemezdi. Nitekim Paris sefiri iken Fransa Hariciye Nazırına, Fuad Paşanın yerinde kendisi bulunsaydı dahilî işlere müdahale için gelen Fransız askerini süngü ile karşılayacağını söylemişdi.

Ali Suavi Efendi «Âli Paşanın Siyaseti» adlı eserinde bunu şu suretle yazmıştır :

*«İşte bu dokuzuncu bende [Paris muahedesinin do-
zuncu bendi] istinad iledir ki, Suriye mes'elesinde Âli
Paşanın müdarası üzerine, Fransız Beyruta asker gön-
derdiği vakit, Paris sefiri (Ahmed Vefik Efendi) Fransa
Hariciye Nazırı (Touvvenelle) nam zata «eğer Fuad Pa-
şanın yerine, ben (Beyrut) da buluna idim; umuru dahi-
liyelmize müdahale etmek üzere gelen Fransız askerini
süngü ile karşılardım» dedi. Mösyö (Touvvenelle) sefiri
müşarünileyhin bu acı lâkırdıda, hasbel'muahede, hakkı
olduğunu ikrar etdi. Fakat; İstanbulda Âli Paşa gü-
cendi [1] ».*

Sadrâzam Said Paşa «Gazeteci Lisanı» adlı eserinde [sahife 53] eski yazı usulünün fenalıklarını kayıd ve hi-
kâye ederken Ahmed Vefik Paşanın yazılarından ve do-
layısıyla kendisinden bahsetmektedir. Said Paşa diyor ki:

*«Usulî ilim öyle hiç münasebeti olmayan usulî kale-
min netayici seyyiatını iki misali müşahhas daha göstere-
ceğiz : Ahmed Vefik Paşa ve Edhem Paşa dahi silsileli
cümleler ile yazı yazamamak ta'rizine hedef olduklarını
o yolu iltizam edenlerin ta'rizat hattâ tehezziatı delâlet-
lerle anlamış, galiba müteessir de olmuşlar idi. Bir ta'riz*

[1] Sahife 19 - 20.

ki mahalline masruf olmaya, mu'terizün aleyh yahud mütearızün aleyh için ne teessüre, ne de tebdili tavra hikmeten icab tasavvur olunamaz. Amma insan dediğimiz mahlûkı zayıfın terkibi her fi'lini hikemiyatı nazariyeye tevfik etmeye müsaid değil. Bilmem ki galebei teessür eseri mi idi, yoksa silsilei faside ile yazı yazmakda melekei makbuleden melekei âdiyeye intikal mahzurunu mu düşündüler, zarureti kat'iyye olmadıkça şu iki zatı tahriratı resmîyye için ellerine kalem almadılar. Bunların biri ise maal'evsaf tekrar edeyim elsinei şettade vukufı kâmilî, Türk ve Fransız lisanlarında beligane inşayı kelâma iktidarı müsellemlen olan Lehçe sahibi Ahmed Vefik Paşa, diğeri ulûmı riyaziye, tabiiyye, fûnunu idare ve siyasiyede tefennünile beraber Fransız edebiyatında mahîr, türkçe bilâ noksan kitabete muktedir Edhem Paşadır. »

Abdurrah Şeref efendi «Yeni Osmanlılar ve Hürriyet» başlıklı yazısında [Tarih Müsahabeleri, Sahife 172] «Yeni Osmanlıların ve ta'biri cedid ile genç Türklerin maksadı Âli Paşanın ağır ve ezici politikasına nihayet vermek ve ahrarane bir idare vaz' eylemek idi. Bunun için evvelâ Âli Paşayı iskat ve saniyen yerine usuli cedideyi terviç ve hürriyetkâr idareyi te'min edici bir hey'et tedarik ve ikame eylemek lâzım geliyordu» dedikten ve «cem'iyet halini alan bu gençler ara sıra içtima' ile teatii efkâr eyledikleri gibi vesaiti icraiyelerini kararlaştırmak ve yeni kabineyi terkiib edecek zevatı ta'yin eylemek üzere bir gün da Ayasofya camiinde toplanıp cereyan eden müzakerede ittihadı âra ile bir kararı kat'i verememişler idi» izahatını cerdikden sonra «Mehmed Bey sadarete amcası Mahmud Nedim Paşayı ve diğeri bazıları ve diğeri bazıları Ahmed Vefik Efendiyi tavsiye eyliyorlar idi. Nezaretlere dahi efkârı münevvere eshabından istikametle

ma'ruf rical namzed gösteriliyor idi» diyor, daha aşağıda da şunları yazıyor :

«Şekil ve vüs'ati tersim ve temdid edilmemiş ve bir ta'biri mutlak olarak ortaya atılmış olan idarei ahraraneyi hakimane ve âkilâne ve milletin havsalasile mütenasib ve an'anesine muvafık bir suretde tanzim etmek vazifei mühimmesi ilk tasavvur veçhile Mahmud Nedim Paşa veya Ahmed Vefik Efendinin riyasetleri altında teşekkül edecek mü'temen ve mu'temed bir hey'eti vükelâya tevdi' olunacağına göre müessis hizmetini ifa edilecek olan zevatın her kim kim olursa evvel beevvel iktidarı, vukufu, kanaati fikriyesi, re'yi zatisi, hamiiyeti, sadakati velhâsıl böyle bir kârı azime kifayeti olup olmadığı ariz ve amik sencidei mizanı tedkik kılınmak vacibatdan idi. Halbuki namzedlerden cibilleti asliyesi sadri ikbale gelince bütün üryanlığıle meydana çıkiverdi. Ahmed Vefik Efendinin hamiiyet ve vukuf ve metaneti müsellimesile beraber istiklâl fikri ve dürrüşti tab'ı böyle nazik ve pürüzlü bir işi tedvire gayri müsâid idi.»

Balikesir mütesarrıflığında bulunmuş olan pek değerli dostum Mehmed Ali Ayni Bey söyledi :

«Susıgırlık nahiyesinde İngilizler tarafından işledilmekde olan borasit ma'deninin imtiyazını alan şirket bu ma'deni uzun seneler alçı namı altında harcını vermişler ve memleket haricine çıkarmışlardır. Ahmed Vefik Paşa Bursaya vali olunca ma'denin alçı olmayıp borasit olduğunu tevsik etdirerek muameleyi ona göre düzeltmiş ve devletin fazla harç ve resim almasını te'min etmişdri. »

* *

Ahmed Vefik Paşanın tenkide uğrıyan ve biraz da istihzayı mucib olan işlerinin başında gelen müfettişliğine aid raporun hulâsası devletin o zaman resmî gazetesi olan «Takvimi Vekayi'» e konulmuştur. El koyduğu şeylerin

bazıları ehemmiyetsiz olmakla beraber mühim olanlarının da mevcudiyetini gösteren bu hulâsayı, fazla mütalea ve tenkidi bu mevzu' üzerinde çalışmak isteyenlere bırakarak, aynen naklediyorum :

«Anadolu canibi yemini müfettişi utûfetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin gezdiği mahallerde vuku' bulunan tahkikat ve icraatını mübeyyin vârid olan jurnalların hulâsasıdır :

«Kocaeli sancağı kasabatı ve Kurasında masraf namile ahalinin vergisine ilâvei mürettebatı meriyyenin bir misline karib akçe tevzi' ve tahsil kılındığı ve bu halâtı nâmeraziyyenin muhtar ve Kocabaşılar tarafından mücaseret olunduğu anlaşılmasına mebni badezin hiç bir nam ile vergiye bir akçe ilâve ve tahsil kılınamaması esbabının istikmal-i için müdirlerin karye bekarye gezmeğe çıkarılarak ve kendisi dahi Darıcaya ve andan daha bazı Kuraya azimet ederek istid'a sahiplerinin takımca celb ve vergi defterleri yegân yegân rüyet olunduktâ tahsil olunan para ile yekûnu tevziati miriyede külli mübaniyet olduğu ve meselâ Darıcada kırk bin kuruşdan ibaret olan kasaba vergisine yirmi dört bin kuruş zam ve ilâve olduğu tahakkuk etmesile derhal muhtar ve Kocabaşılardan her kim masraf göstermiş ise andan istirdad ve içinde sabık mutasarrıf Hasan Efendiye verilen mebaliğ iki kat olarak tazmin ettirilmiş ve karye fukarasının bu sene vergisi anlardan verilmiştir. İşbu masraf hususu için müslim ve gayri müslim ahalinin zulüm görmekte olduğu anlaşıldığından bu emri ehemmin umumen tetkik ve zahire ihracile ihkaki ibade müsaberet olunacaktır. Taraklı karyesi müdürü olub vergiye yedi bin kuruş zam ve tahsil ile firar etmiş olan Mehmed Ağa bu kere buldurulub anın dahi zimmeti tahsil ve mazbatasının takdimi İzmit meclisine havale ve Adalar ahali Kocabaşılarının sirkat ve irtikâbatından şı-

kâyeti arttırmalarına mebni gönderilen me'murlar marifetile rüyet ettirilen muhasebelerinde sekiz dokuz yük kuruşu mütecaviz sirkat ve irtikâbatı zuhur eylediği ve faizcilerin matlûbu olan mebalîğ için meydana koydukları senetlerin her biri birer sureti tazyikiyye ve cebriyye ile istihsal olunmuş olduğu tahakkuk etmesile icabatı ifa kılınmıştır. Sabık mutasarrıfın idaresi müddetinde hapishane ve kapıaltı masarifi iskontosundan yirmi beş bin şu kadar ve katil ve haydud ve hırsız gibi canileri bilâ istintak salıverib yetmiş re's kuzulu koyun ile beş kalem yirmi bir bin beş yüz ve Şeyhler kazasının eski müdürü Emin Ağanın arazi hasılatından mektumatı olarak çürüdülmüş olan atmış dört bin kuruş ki cem'an bir yükü mütecaviz akçenin iki kat olarak istirdadına ve yine mutasarrıflığı zamanında irtikâb ve ihtikârı eseri olmak üzere İngiltere devleti tebeasından ve tüccardan üç kişinin duçar oldukları ziyanın ve istihdam eylediği bazı me'mur zimmetine geçmiş on bin kuruş vakıf akçesinin istihsaline mübâseret olunmuştur. İzmit mesalihinin tamamen ardı alınmak birkaç aylara mütevakıf olmasile ilerisinin ehemmiyetine binaen mütebaki mevaddın tesviyesi yine arkası aranılmak üzere liva mutasarrıfı saadetlî Ma'sûk Paşaya havale edilmiştir. Oradan hareket ve azimet edildiği gün vücuh ve ahalinin mu'teberanı ile Metrepolid ve merhasalar hazır bulunduğu halde hükûmetin gösterdiği adaletden ve halkın nail olduğu istirahatden dolayı teşekkürü ve yedlerinde bulunan kavâimi muvakkatenin hizmeti müftechire olmak üzere kendi dilek ve temennilerile takdimi arzusunda bulunduklarından kabulünü müsted'a rüesayı mîlel taraflarından mahzar takdimine müsaberet olunmasına mebni mezkûr kavaimin istid'aları veçhile kendi ellerile bir defteri mahsusa kaydı ve malsandığına teslimi tenbih ve beldenin tathir ve imarı ve yaptırmak emelinde oldukları hastahânenin müteferriatı üzerine ve ziraate dair bazı vesaya icra

ve telkin edilmiştir. Orada bazı bağçe duvarlarında kalmış olan ve mermerden masnu' antikalar yerlerinden çıkarılarak bir sandık derununa konulub İstanbula gönderilmiştir. İzmit tahrirat kâtibi refikî Hasan Bey ile diğer refikî Hüsni ve mal kâtibi refikî Ali ve arazi kâtibi diğer Hüsni Efendiler cünhai vâkıalarına mebni azil ve tebdil kılınmıştır.

«Oradan Sabancaya muvasalatla ovanın bataklıkları açdırılarak İzmit ovasına bu sene sıtma illetinin men'i vuku esbabına gayret olunduğu Sabanca gölünün açılması tedbirinin mukaddimatına sarfı eskâr ve Sabanca kazası vergisinin ta'diline ve orada vuku' bulan dâvaların fasıl ve hasmine ve Adapazarında Sultan Orhan vakfından çalınmış olan bin bu kadar parça musakkafatın yeniden yazdırılması suretlerine gün ve gece sarf edilmiştir.

«Altun ma'deni gibi bikeran ve bi payan bir orman muhit olan Geyve kazasına muvasâlat ile yoldaki meşhudat üzerine Anadolunun büyük caddesi olan tarikin ta'mirine ve Geyve ahalisinin meclis hey'etinden bazılarıle bir takım mürabahacılardan gördükleri mezalim üzerine muhakemeleri bil'icra haklarının istirdadına ve telgraf direklerle çerkes muhacirleri masarifinden sabık mutasarrıfın altmış bin kuruş kadar daha sirkati tahkikine ve Gazi Süleyman Paşa ve Elvan Bey cami' ve imaretinin büsbütün müşriği harab olmasile derhal ta'mirinin icrasına ibtidar ve kasaba kabristanının duvarları dahi i'mar ettirilmiştir. Geyve kasabasında müruru zaman ile haraba yüz tutmuş olan mektebler ve kaldırımlar ve imaret ve mezaristan duvarları ve kasabanın cami' ve mescidi ve on yedi çeşmesi ile su yolları tamirle kasaba tanzif ve tenvir olduğu gibi âzadan bazı uygunsuz adamlar zimmetine geçmiş olan kırk dört bin kuruş mevkuf akçe ve nice mektumât ve bekaya dahi kendilerinden tahsil ile senede bağ-

lanmış ve zalemeden olan muhtarların azli ve yedlerinde olan fukara hakkının istirdadile bekayaya mahsub kılınab borçdan ve faizden kurtulmaları esbabına i'tina ve Çorbacıların islâm ahaliden fâiz bedeline senedle zabt etmiş oldukları emlakın istirdadile hakları ifa kınmış ve mekteblerin açılıb müslim ve gayri müslim etfaline cüz'ler ve münasib kitaplar, ve ipek maksûlü ta'limatı ve istedikleri kanunname nüshaları hediye ve fakîlerine sadaka verilmiş olmağla umum ahalinin duaları alınmıştır.

«Buradan Yenışehire ve andan Iznik ve Gemlik taraflarına bir ayak ileri Karasiye varılması tasmim ile uygunsuzluk harekâtına mebni Bergama müdürünü azil ve yerine Hüsnü Bey nasb edilerek meclis a'zâsından fâizcilerle şirketi ve birtakım müsakkafati mevkute hâsılatından sirkati zuhûr edenlerden Edhem Bey ve mürabahacı Ahmed Ağa ve meclis kâtibi tard ve zimmetleri istirdad kılınmış ve Geyve ile Akhisar müdürlüklerinde bulunan Çakır Hüseyin ile Ezancaci Oğlunun irtikâbat ve mektumâtı istihsâl olunmak üzere bazı emval ve eşyaları sattırılmış ve Adapazarında ve Geyve ve Akhisar kasabalarında bazı Kesan taraflarından zabt edilen pazar mahalleri dükkânlarının istirdad ve hedminden sarfı nazarla taliblerine müceddeden icar olunmuş ve işbu dekâkin ve saireden senevî elli altmış bin kuruş mikdarı menafi' elde edilmiştir. Vergisiz kalan hatırlı adamların ve Dersaadetde bulunan eşhasın emlakine müceddeden on altı bin kuruş tevziile bunlardan geçen seneler için elli altmış bin kuruş toplanılarak fukaranın bekayasına mahsub ve ağır vergisi olan acezenin tekâlifi tenzil olunub bunda dahi halkın duası alınmıştır. Ahalinin muhâcirin masarifinden matlubları olan yirmi bin kuruş ile yedlerinde bulunan kavâimi muvakkateden yüz bin kuruşun teşekküreen kabûlü hakkında vâki' olan istid'alarına muvafakat gösterilmiştir. Anadolu'nun orta kolu büyük caddesinin Sabancadan Geyveye ka-

dar olan dört saatlik mahallinin kaldırımını Sakarya suyu alub yolu basmakla cadde kesilmiş hükmünde olduğundan ta'miri çaresi düşünülmüş ve Mudurnu suyunun mecraları açılıb yüz bin dönüm arazinin sudan kurtarılmasına sarfı iktidar olunmuştur. Kocaelide defter olunan on beş yük kaime nakdiyeden başka Bilecikde dahi ahali tarafından iki yük kurusluk evrakı nakdiye yakılmış ve lâzım gelen mevki'lere gönderilen me'murların takrirlerine göre Kocaeli, Bolu ve Kastamonu sancaklarında vücuhi belde tüccar namile ahaliye biraz akçe veyahud zahire vesaire verib sene besene yüzde yirmi beşden faiz zammile artık beher sene köylünün taşıdığı kereste ve zahire ve odunu istediği hesabla alarak ve bir ağanın dağcısı tâbir olunur köylü mahsulünü ağadan başka kimseye satamamak zulüm yollu kide ve bed'ati lâğv ve o misillû keresteci fukaraya zarar vermekte olan zalemenin rüyeti muhasebelerile ziyade aldıkları nemalar istidad olunaak bunların men'i teaddi ve mazarratları hakkında lâzım gelen esbab mevki' husûl ve icraya tamamen konulmuştur.

«Izmitde vâki' arazi ve müsakkafatı mevkufe harcı ferağ ve intikalâtından olarak bazı kesan zimmetinde kalan ve muaccelât müdürü zimmetinden istihsal olunan mebalîğ Evkaf hazinesine irsal ile Adapazarı kazasında Ermeni cemaatinin nâiblerden ihbar hücceti alarak tamamen gasb etdikleri Sultan Orhan vakfı müsakkafatını tekmlen tahrir etdirilmek üzere me'muru mahsus gönderilmiştir.

«Hendek caddesinde bulunan Uzunköprüünün ta'mirine müسابeret ve mezkûr Adapazarı kazasında vâki' bazı mahsûlâtın ferağ ve intikali icra etdirilmiyerek mekâtûmiyet haline konulmuş bin beş yüz kıt'a kadar han ve bağ ve dükkân olduğundan anların dahi tahkik ve zahire ihracına teşebbüs olunmakla bundan bulunacak evkaf

varidatı fazlasından köprülerin ta'miri ve Geyve kazasında Gazi Sultan Paşa ve Elvan Bey vakfından olub ziyadesile harab olmuş olan cami'i şerif ve dershanenin icrayı ta'miratına mübaseret kılınmıştır.

«Zikr olunan Mudurnu çayının tathirinde Bolu kaymakamı Tevfik Beyin mesbûk olan gayret ve ikdamı ve Kocaeli mutasarrıfı Ma'sûk Paşanın dahi ümuru ıslahiyede derkâr bulunan ihtimamı takdire şayan görüldüğünden, mezkûr yollar ve köprüler kariben ta'mir olunarak hüsnü hâl hâsıl eylediği suretde oraları yeniden ma'muru kesb edeceğinden mutasarrıf ve kaymakama tenbihât ve te'kilâti muktaziye icra olunmuştur.

«Senevî yirmi beş kuruş gallesi olan Yorgeç Paşa vakfı mütevellisi Numan Beyin vakıf hâsılatını tamamilе ümûruna sarfdan başka Evkaf muaccelât müdürlüğü hasebile dahi eline geçen senedatı vakfiyeyi hâk ve tahrif eylemesine mebnî muhakemesinin icrasına ve tebeyyün edecek zimmetinin tamamen istihsaline müsaraatle beraber vakfın şartı üzere büyük cadde köprüsünün ve kaldırımlarının ol akçeden tesviyesi kaza meclisine havale kılınmış ve daha böyle mülken ve milleten nice fevaid ve hasenatı müstelzim mevad mevki'i vücude getirilmek üzere bulunmuştur [1].».

Darülfünunda ders vermek suretiyle ilmi irfanın yükselmesine çalışan Ahmed Vefik Paşa müfettişliği zamanında maarif vasıtasile basdırttığı kitapları gittiği yerlerin mekteplerine ve halkına dağıtmak suretile maarifin ta'mimine hizmet eylemiştir.

Maarif Nezaretinden verilerek «Tercemanı Ahval» gazetesinde çıkan bir tebliğ Paşanın müfettişliği zamanındaki bu ikinci hizmetini rakamla te'yid ediyor :

«Nâşiri envarı maarif ve kemal ve bâsiti bisatı birrii

[1] Takvimi Vekayi', 13 Receb 1280, numara 715.

ikfali velini'meti bî minnetimiz Padişahımız Efendimizin zillî zalilî füyuzatküsterlerinde izalei cehli tebe'a kazıyyei maraziyyesi ziyadesile matlûb ve mültezem bulunduğu ci-
hetle memaliki mahrusai hazreti şahanede bilcümle me-
kâtibi Rüşdiye ve sıbyaniyede bulunan etfalın tahsili ilim
ve ma'rifet eylemek niyeti hayriyesile geçen seksen se-
nesi ramazânı şerifi ibtidasından seksen bir senesi Şabanı
muazzamı nihayetine kadar bir sene zarfında bâ iradei
seniyye Maarif Nezareti celilesi ma'riftile tab' etdirilerek
muhalî ma'lûmeye irsal kılınmış olan eczayı şerife ile kütüb
ve resailin mikdarı doksan iki bin üç yüz seksen iki ve
utufetlû Ahmed Vefik Efendi Hazretlerinin dahi hîni tef-
tişde gitdikleri mahaller mekâtibine ve ahalisine tevzi' ve
taksim eylemek üzere yine Maarif Nezareti celilesi ma'ri-
fetile tab' ve temsil etdirdikleri kütüb ve resail ve eczai
şerifenin dahi doksan dokuz bin yedi yüz ya'ni bir sene
zarfında taşralara gönderilen kütüb vesaire yüz doksan
iki bin seksen iki adede bâliğ olğudu kayden tebeyyün
eylemiş ve bunların mikdarı ise sinîni sabıkada gönderi-
len kitablara nisbet olunduğu takdirde ara yerde fark ve
tefavüti küllî görünerek bu ise mahzî âsarı muvaffakiyeti
şâhâne ve mea'siri mükemmelei cenâbı mülûkâne cümlei
celile ve cemilesinden olarak teşekküren ed'iyei mahsusai
cenâbı Padişâhî'nin tekrarıle tezyini lisanı musadekat ve
mevharet kılınmıştır [1].».

* *

Ahmed Vefik Paşanın iki buçuk ay süren Başvekâ-
leti zamanında başlıca iki mühim hâdise olmuştur.

1 — Meb'usan Meclisinin feshi,

2 — Ruslarla Ayastefanos muahedesinin akdi.

[1] 3 Ramazan 1281, numara 599.

1 — O zamanı idrak etmiş olanların söz birliğiyle haber verdikleri gibi Meb'usan Meclisini kapatmak isteyen Abdülhamid bu işe kabiliyetli gördüğü Ahmed Vefik Paşayı Başvekâlete getirmiş ve maksadına da nail olmuştur.

Son vak'anüvis Abdürrahman Şeref Efendi; «1295 Sadaret Tebeddülleri» ne tahsis ettiği bir yazısında [Tarih müzahabeleri sahife 270-298] «Hamdi Paşadan sıtkı sıyrılarak sadaretin yirmi beşinci günü öyle sâf ve sağlam yürekli bir veziri azl ile möhrü hümayunu Maarif Nazırı Ahmed Vefik Paşaya tevdi' eyledi» dedikten sonra Ahmed Vefik Paşanın icraatından ve Meb'usan Meclisi ile hâsıl olan fikir ihtilâfından bahs ediyor. Son vak'anüvisin ifadesi aynen şöyledir :

«Ahmed Vefik Paşa barı kirani hükûmeti tahammül için sadaret ünvanının başvekâlete tahvilini ve usulü meşrutiyet mucebince kabinenin yeniden teşkilini ve mes'uliyeti vükelâ kaidelerinin vaz'ını ve bu kaideye tevfi-kan mesalihi umumiye üzerine vuku' bulacak ma'ruzatına müsaade buyurulmasını şart koşmuş şe şurutu mezkûreye tarafı padişahîden muvafakat olunarak ısdarı mu'tad olan hattı hümayunda dahi münasibi veçhile işaret edilmişdi. Vükelâyı sabıkadan efkârı milliyeye mütemayil olan Sadrâzam Hamdi Paşa Aydın şe Şûrayı Devlet Reisi Kadri Paşa Sivas ve Evkaf Nazırı Cevdet Paşa Suriye valiliklerine ta'yin kılınarak İstanbuldan çıkarılmışlardır.

«Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete gelişi devletin en buhranlı zamanına musadif idi. Gran dük Nikola esas sulh mazbatasını imlâ tarikile yazdırır gibi Devleti Aliye murah-haslarına kabul ve imza ettirmiş ve Büyükçekmece'de bir hattı mütareke ta'yin eylemekle payitahtı abluka daire-sine almış ve İstanbula gelen iki yüz bini mütecariz Rum-eli muhacirini kar ve buzla mestûr sokaklara ve meydanlara sefil ve serkerdan yayılarak şiddeti berd ve incimaddan

tahlislerle iyvalarına emakini umumiye ve hususiye ile beraber bazı cevami'i şerife dahi terk ve tahsis edilmiş ve zayıfatı mülkiye ve ahvali fevkalâdei harbiyeden nâşi varidat Devletin kısmı küllisi tahsil olunamadığından hazine maliye nâkabili ta'rif bir müzayekaya uğramış ve kavaimi nakdiyenin kıymeti i'tibariyesi günden güne tenezzül eyleyerek ve havayıcı zaruriyede hâsıl olan gala üzerine maişeti umumiye kesbi müşkilât eyleyerek ekmekci furunları kapanmağa başlamış idi. İstanbul ahalisi ve bahusus mevkibi Hümayun namile teşkil olunan asakiri milliye efradı Fatih ve Bayezid ve Sultan Ahmed meydanlarından ve Sirkeci istasyonundan yarı donmuş muhacir çocuklarını omuzlarla hanelerine taşıyarak kendi muzayikalarına bakmayıp yavrucukların işe ve ilbâslarına sarfı gayret ve bezli mürüvvet etmekde iken yüreklerle saçılan zehri elemin te'siratını Meclisi Meb'usanın zebandirâzâne avâzelerini ayyuka çıkarmış ve daha ilk gününde Ahmed Vefik Paşa ile Meclisi millî arasında bir ihtilâfî azim peyda olmuş idi.. İhtilâfın menşe'i kanunu esasîde musarrah olan sadaret unvanının hodbehod Başvekâlete tahvili maddesi olub Paşanın ısrarı ve meb'usanın coşkunluğu te'lifi beyni muhal bir dereceye vardırmıştır.

«Başvekîl Paşa tuttuğunu koparır cerbezeli ve fütursuz bir zat olduğundan Meclisi Meb'usanı dağıttı. Meclisin son günlerinde müzakerat bir mahuf mecrağa girib hikmeti hükûmete ve vezâifi saltanata dair nazariyatı şer'îye ve siyasiye ortaya konularak vezâifi mülkiyesini ifa etmeyen hükûmetin hukuku metbuiyeti zayi etmesi lâzım geleceği misillü sözler alkışlandığı cihetle Sultan Abdülhamidin vahmetini teşdid ve huzûr ve ârâmını selb eylemiş idi. İşte Kanunu Esasîye etdiği yemine muğayir olarak Meclisi Meb'usanı otuz bir sene münfasil bırakması bundan nâşidir. Zati şâhâne meb'usların dışlilerinden Ra-

sim Bey (Edirne), Menekşelizade Ahmed Efendi (İzmir), Yusuf Efendi (Kudüs) gibi mufritle yeni ilân eylediği idareî örfiye kararnamesine tevfiikan divanı harbde muhakemelerile icrayı mücazatlarını arzu ve bu suretle anlardan intikam almağı tasavvur eyler ise de Ahmed Vefik Paşa o kadar şiddet gösterilir ise Kanunu Esasının en mühim eseri olan Meclisi Meb'usanın vaka'ü haysiyetine dokunulduğu vadisinde tahdişi ezhanı nası müeddi sözler zuhûr eder ve dürlü şayiata mahal bırakılmamağla beraber maksad dahi hâsıl olmak için ma'lûmül'esamî meb'usların memleketlerine iadelerile iktifa olunmalıdır, diyerek Mecisi Vükelâca bu me'alde bir mazbata tanzim ve Padişahı dahi o suretle irza eyledi, ve mümkünül'istihsal varidatından hazinei devlete akçe celb ve payitahtın taklîli izdihamı için muhacirîn ailelerini Anadolu canibine sevk etmeğe mübaderet ve devairi askeriye'nin ve ahalinin ihtiyacatını teshil eylemeğe müsaraatle beraber furunlara ianei nakdiye i'tasile ekmek i'malâtını ta'tilden kurtardı ve istikameti cesurane ve faaliyeti müşkülât ber endazesile mahzun yüreklere biraz su serpdî.»

Yine Abdürrahman Şeref Efendi aynı yazısında [Safie 281] Rus askerlerinin İstanbul'a girmesi mevzu' bahsolması üzerine Abdülhamidin takınmak istediği celâdetkâr tavra verdiği nükteli bir sözü kaydediyor :

«İşler, işbu sureti tesviyeye iktiran edinciye kadar hükûmeti seniye hayli telâş etmiş idi. Hattâ bir gün mansûb ve ma'zûl vükelâdan ve ricali mülkiye ve askeriye ve ilmiyeden bir büyük Şûrayı Saltanat tertib kılınarak Rusya askeri İstanbul'a girmek ister ise harben müdafaa etmek mi lâzım gelir, yoksa mukavemeti muslihane tahdında anların dühulüne müsaade etmek mi daha münasib olur maddesinin huzurda müzakere olunması emir buyurulmuş idi. Meclis toplanacağı sırada Zati Şahane «Rusya

askerinin İstanbula dühulüne cevaz gösteremem. Üme-rayi askeriyemiz izharı cebanet ediyorlar. Ben nefsimce her fedakârlıktan çekinmem. Sancakı şerifi çıkarıp Rus ordusu üzerine varmağa hazırım» deyu irade edib işbu iradei seniye Ahmed Vefik Paşaya saraya gelince tebliğ olundukda «o sözler cilvedir, meram bizi tecrübedir, biz işimize bakalım» diyerek bir tavrı mütebessimane ile yürüyüb Meclise girmiştir.».

«Abdülhamidi Sani ve Devri Saltanatı» adlı eserde Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete getirilmesi ile Meb'usan Meclisinin kapadılması hakkında aşağıdaki tafsilât vardır :

«Muhaliğin gurubunun (Meb'usan Meclisi) ittihaz ettiği bu kararlar birkaç saat sonra mabeyince haber alındı. Daha o akşam Abdülhamid Kabinede ta'dilât icra etti. Sadaret mesnedini lâğv ederek yerine Meclisi Vükelâyâ riyaset etmek, vükelâ tarafından müstereken ittihaz olunan kararları ve Meclisi Meb'usandan çıkıp Meclisi Ayanca da tasdik olunan kanun lâyhalarını İradei Seniyyeye iktiran etmek üzre arz eylemek vazifesile muvazzaı bir Başvekil ta'yin etdi. Bu Başvekâlete de Sabık Meclisi Meb'usan Reisi Ahmed Vefik Paşayı nasb eyledi.

«Bu tebeddülün birinci te'siri muhalifin gurubunun vükelâ hakkındaki takririnden vaz geçmesi oldu. Fakat ikinci tekrar meclisin 22 Kânunusâni tarihli içtimasında verildi. Uzun bir mübahasaya zemin açtı. Bu esnada en şiddetli nutku Yenişehirizade irad etdi. Milletın her türlü fedakârlığı yaptığını, kumanda edenlerin kumandanlığına lâik olmaları şartile malinin mütebakisini ve bütün kanını da vermeğe müheyya olduğunu söyledi. «Başımıza liyakatsizler, hainler bulundukca ben kendi nefsime ne kendi kanımı ve ne de evlâdlarımın kanını feda etmem» dedi.

«Meclisi Meb'usan divanı harb müzakeratının alenî olmasını ve meb'uslardan birkaç zatın da esnayı muhake-mede hâkim sıfatile hazır bulunmasını talep etdiğinden Ohannes Hüda-verdi Efendi rüfekasının meclisi (Conven-tion) a vermekde olduklarını söylemesi üzerine büyük bir gürültü kopdu. Halil Ganem Efendi mehareti mu'ta-desile gürültüyü teskine ve hâdisenin kapanmış olduğu kararını vermeğe muvaffak oldu. Divanı harb mes'elesi müzakere edilirken bir Ermeni meb'usu : «Divanı harb ri-yasetinin, bunun en ziyade ehli olan zate, Osman Paşaya verilmesi lâzımdır.» demiş idi.

« Muhalifin tarafından verilen takrir ekseriyetin ka-rarına iktiran etdi. Divanı harb müzakeratının alenî olması tavsiyesile keyfiyetinin âcilen Babîâliye tebliğine karar verildi. Takrirde Mehmed Ali Paşanın Girid kumandanlı-ğını deruhde etmeden evvel aleyhinde irad olunan ittiha-mata bir divanı hrab huzurunda cevap vermesi lâzım ol-duğu münderic idi. Mehmed Ali Paşa başhca tahlisine muktedir olduğu erzak ve mühimmatı Orhaniyede feda et-miş olmağla ittiham ediliyordu.

«Ertesi gün Başvekil vükelâyı cedideden bir kağıle Meclisi Meb'usana geldi. Meclisde o gün içtima' olmayıb meb'uslar şu'beâe çalışıyordu. Başvekilin muvasalatı üze-rine derhal müzakere salonunda toplandılar.

«Ahmed Vefik Paşa şu me'alde bir nutuk irad etdi :

«Padîşah Kanunu Esasının hükmünün icrasını cidden arzu ediyor. Bu se'hebdendir ki sadaret mesnedini ilga ede-rek kendi imtiyazlarından bir danesini daha terk etdi. Yeni vükelânın yalnız bir maksadları olacaktır. O da Devletin selâmet ve terakkisinden ibaretdir. Meclisden da'vet vu-ku' buldukca her daim buraya geleceklerdir. Fakat ge-çirmekde olduğumuz şu müşkül hallerde ba'zan kendi

yerlerine vekil gönderirlerse bundan dolayı ma'zur görülmelerini meb'usanı kiramdan rica ederler..».

Meclis, Başvekilin bu nutkunu alkışladı. Reis, meb'usan namına vükelâya tekeşşürlerini bildirdi, ve muavenetlerini vâdeyledi. Bu esnada Kudüs meb'usu Yusuf Ziya Bey kürsiye çıktı. Reis ne yapacağını sorunca Ziya Bey yavaş sesle bir teşekkürname okuyacağını söyledi. Bunun üzerine reis de müsaade etdi. O zaman Ziya Bey teşekkürname değil, hüsnü niyeti muhaliflerce musaddak olan kuvvei icraiye'nin bu kararının Kanunu Esasının 27, 28, 29, 115 ve 113 üncü maddelerine sarih bir tecavüz teşkil etmekde olduğunu ve esbabı mucibesini ve 16 meb'usun imzasını hâvi bir takrir kıraet eyledi. Bu takrir, azîm heyecan husulüne sebep oldu. Şiddetli bir münakaşa başladı. Bu münakaşa esnasında vükelâya tarafdar olanlar o derece müsamahalı davrandılar ki Yenişehirizade reise, vükelâya ve tarafdarlarına hitaben bağırarak şu sözleri söylemeğe mecbur oldu : « Siz daima Kanunu Esasîye riayetiniz olduğundan baks ediyorsunuz. Öyle ise bizim hürriyetimize de riayet ediniz. Burada onu biz müdafaa ediyoruz. Siz tecavüz ediyorsunuz.» Heyecan geçdikden sonra takrir ba'deltekik meclise takdim veya icab ederse red edilmek üzere encümeni mahsusa havale edildi.

«Meclis bu babda bir karar ittihazına vakit bulamadı. Bugün kendi kendini mevte mahkûm etmiş idi. Rumî Şubatın ilk günü Başvekil meclise gelerek Meclisi Meb'usanın bilâ müddet ta'til edildiğini ya'ni dağıldığını mübeyyin bir beyannamei hümayun kıraet etdi. Abdülhamidin hiç intizar olunmayan şu kararı bittabî şedid bir te'sir husulle getirdi. Başvekil bu kararın ittihazına yalnız ahvali hazıradaki vehameti sebep gösteriyordu. Bu sebebe hiç kimse inanmadı.

«Bazıları, İstanbulda bazı nevakısile beraber meşve-

ret usulünün câri olması işlerine gelmediğinden dolayı bu kararı Abdülhamide Rusların tavsiye etmiş olduğunu söylüyorlardı. Bir takımları da, meclisin aleyhinde sâdir olan şu kararın hakikî sebebi anın müstakil ve hükûmette biraz hasmane bir meslek tutmuş olmasından ibaret bulunduğunu ve buna şübhe edilmemesi lâzım geldiğini dermeyeran ediyorlardı.

«Bu mes'ele hakkında (Temps) gazetesi muhabirinin, mevsukiyetini te'min ve tekeffül ederek verdiği ma'lûmat berveçhi âtidir :

«Bu işde Rusya hükûmetinin hiç dahli yokdur. En doğrusu Abdülhamid meb'usların bütün idarî muamela-tı serbestçe münakaşa, kendi mensublarını muaheze ve hattâ meb'usluk imtiyazını, kendi vükelâsının ve kumandanlarının muhakeme altına alınmasını talep etmek derecesine kadar sui isti'mal eylemelerini kat'iyen hoş görmüyorlardı. Hoşnudsuzluk bu son günlerde muharriş üç mes'ele sebeble haddülgayeye vardı. Meclisi Meb'usan mesnedi sadaretin ilgasına bu hareketin Kanunu Esasiye mugayir olduğu i'tirazile cevap vermiş idi. Saniyen geçen sene tasdik edilmiş ve bu sene Meclisi Vükelâya müstebidane bir suretde ta'dil edilerek tekrar meclise gönderilmiş olan matbuat, vilâyat ve örfi idare kanun lâ-yihalarını hükûmetin iş'aratına rağmen yine kendisine iadede ısrar etmiş idi. Salisen meclis, hüinkârın pek gözünde bulunan Serasker Rauf Paşaya ahiren pek ziyade şiddetle taarruz etmiş, baruta ateş veren de işte asıl bu hareketi olmuştur.

« Abdülhamidi en ziyade içdab ve parlâmentonun hakikatde mevtini intaç eden keyfiyyetin aşağıdaki vak'adan ibaret olduğu sonradan anlaşılmıştır : Ruslar Sofyayı ve Edirneyi zabtettikden sonra sulh mukaddematını müzakereye muvafakat etmiş idiler. Avusturya hükûme-

ti Rusya ile Devleti Aliye arasında akdolunacak mukavelenin mevcut muahedelerle hem ahenk olmasını kontrol için Viyanada bir konferans akdini teklif ediyordu. İngiltere dahi İstanbula imdad için donanmasını Marmara denizine yolluyordu.

«Bunun üzerine Abdülhamid ahvali hazırayı müzakere etmek üzere sarayda büyük bir meclis akdetdirdi. İngiliz filosofunun kariben İstanbula dühulü ve Rusların da karadan vüsulü kuvvei karibeye gelmiş olduğundan Abdülhamid denizden büyük bir kalabalıkla gelmekte olan dostu ve karadan ilerlemekte bulunan düşmanı i'zaz için kendilerine ne ikram edileceğinin evvelce kararlaştırılmasını arzu ediyordu. Bu meclise hey'eti vükelâdan başka eski vükelânın kâffesi ve Meclisi Meb'usandan beş a'za dahi da'vet edilmiş idi.

«Bu beş a'za, reis ile iki reisi sani ve astarcılar ket-hüdası Ahmed Efendi ile Musevi şekerci Kemal Efendi namında iki meb'us idi. Millet Meclisinden saraydaki meclise da'vet edilecek iki a'zanın orada muhalefetde bulunmağa ve hattâ bir mütalea bile dermeyanına kabiliyeti olmaması matlûb bulunduğu için mevcut a'za meyanından isimleri zikrolunan bu iki zat intihab edilmiş idi. Fakat avamdan olmak hasebile tab'an ve vaz'iiyeten müstakil olan Ahmed Efendi bu hisabatı yanlış çıkardı.

«Abdülhamidin reisliği altında teşekkül eden bu meclisde Başvekil hükûmetin elyevm bulunduğu elim vaz'iyeti izah ve örs ile çekiş ya'ni İngilizler ile Ruslar arasında kalmış olduğunu beyan eyledikten sonra ittihaz olunan kararları kabul edip etmiyeceklerini Hüzzardan sordu. Herkes tasvib makamında başını salladığı sırada meb'us Ahmed Efendi ayağa kalkarak Abdülhamide o vakte kadar işitmemiş olduğu bir lisan ile irticalen şu sözleri söyledi :

«Siz bizim fikrimizi pek geç soruyorsunuz. Felâketin önünü almak mümkün olduğu zaman bize ciddî surette müracaat etmeli idiniz. Meb'usan Meclisi kendi ma'lûmatı haricinde olarak husulüne sebebiyet verilen bir halden dolayı mes'uliyeti asla kabul etmez. Bundan başka meclisin müzakere ettiği umur ve hususata dair verdiği reylerin hiçbirisi mesmu' olmamıştır. Verdiği kararların hiçbirisi icra edilmemiştir. Yine tekrar ederim. Meb'usan Meclisi müşkilâtı hazıraya sebebiyet veren ahvalden dolayı hiçbir mes'uliyet kabul etmez.»

«Ahmed Efendi bu sözleri söylerken Abdülhamidin büyük bir hiddete mağlûb olduğu yüzünden belli oluyordu. Nihayet kendini zabtedemedi, bağırды : «Milleti ikna' ve ahrarane müesseseler ihdas ederek ıslahat icrasına çalışan pederim Abdülmecidin isrine iktifa etmekle meğher yanılmış imişim. Ba'dema ceddım Sultan Mahmudun isrini ta'kib edeceğim. Onun gibi ben de şimdi anlıyorum ki Cenabı Hakkın, muhafazasını bana tevdi' ettiği kavimleri kuvvetden başka hiçbir şeyle yürütmek kabil olmayacak.»

«Meclisin hitamında Abdülhamid vükelâsına parlâmentonun ta'tilini emretti. O günden itibaren de sözünde durdu. İdaresi altındaki kavimleri idare için yalnız kuvvet isti'mal etmedi, istibdadı idame için şiddet de kullandı, ve bu şiddeti ekseriya cinayet mertebesine kadar ileri götürdü.

«Parlâmentoyu dağıtdığı günün ferdası, vakit gaib etmeden cülûsu sırasında vaz' etmiş olduğu meş'um usulü tatbikde devam etdi. Meb'uslardan on zata hemen İstanbuldan mübaadet ve memleketlerine avdet eylemelerini emretti. Bu, mübaadet değil teb'id idi. Bu on meb'usun isimleri şunlardır : Beyrut meb'usu Bedran Efendi, Haleb meb'usu Manuk Efendi, Beyrut meb'usu

Halil Ganem Efendi, Haleb meb'usu Nafi' Efendi, Kudüs meb'usu Yusuf Ziya Bey, İzmir meb'usu Yenişehirizade Ahmed Efendi, Selânik meb'usu Mustafa Efendi, Yanya meb'usu Mustafa Bey, Edirne meb'usu Rasim Bey. Bu meb'uslar hakkında sâdir olan kararın Kanunu Esasiye mugayir ve keyfi olduğunu beyan ile karara mütabeatdan imtina' eyledilerse de mukavemet faide vermedi. Kırk sekiz saat sonra hepsi vapurlara bindirildi.

«Osmanlı Meb'usan Meclisi artık mukadder ömrünü ikmal etmiş idi. Ondan sonra Abdülhamid, meş'um günlerin hatırasını boğmak ister gibi, otuz iki sene bilâfâsla devam eden ve gitdikçe ağırlaşan zulüm ve i'tisafîle meşrutiyet usulünün, Osmanlı parlâmentosunun hatırasını bile ortadan kaldırmağa çalışdı. Meb'usan Meclisini sed etmekle nihayet muradına erdi. Çünkü bu meclis, galib düşmanın teklif eylediği ağır şeraitle müsâlâha akdine mâni' idi. Abdülhamid ise her şeyden evvel kendi gayri meşru' makamının muhafazasını düşünüyordu. Rusya bunu te'min etdikden sonra o, memleketin sülûsanını istese vermeğe razı idi [1].»

O zamanı idrak etmiş ve sonraları Mabeyn kâtibliğinde bulunmak suretile hâdiselere yakından vukuf peyda eylemiş olan Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey hatıratında meclisin feshini Abdülhamidin arzusu ile beraber, meb'usların gösterdikleri şiddete atfediyor.

Ali Ekrem Bey (Yeni Gün) de « Sahaifi Hatırat » başlıgile çıkan hatıratında diyor ki :

«Sultan Hamid bedbaht Sultan Murad gibi kalben maili hürriyet değil, bilâkis tarafdarı istibdad idi, Kanunu Esasiyi maalkerahe kabul etmişdi. Meclisi Meb'usani kendi arzularına tevfikî hareket edecek bir meclisi meşveret derecesine indirmek ve olamazsa dağıtmak

[1] Abdülhamidi Sâni ve Devri Saltanatı, Cild - 1. Sahife 340-347.

emelile ve mecburiyet tahtında toplamışdı, memleketde, hele Midhat Paşa ile Namık Kemalın teb'idlerinden sonra, eskârı umumiyenin korkulacak bir şey olmadığını pek a'lâ bilirdi, bunlar gayri kabili inkârdır; fakat işte padişahın otuz üç sene pek müdhîş muvaffakiyeti istibdadkâranesi de böyle hakaiki müselleme karşısında bulunduğu zamanlar bile en zayıf, hattâ muhalden ma'dud ihtimalâtı derpiş ederek kendine bir hattı hareket ta'yin etmiş olmasından neş'et eder. Bir recûli hükümet için bedbini en büyük medarı muvaffakiyettir. İttihad ve Terakki erkânının memleketi de beraber sürükliyerek sukut etmiş olmalarına bütün ricali inkılâb gibi, her şeye rağmen nikbin ve daima nikbin yaşamaları bais oldu. Padişahın kanaati durenânesi Sadrâzam Hamdi Paşanın Midhat Paşa merhumun isrine iktifaen lâzımundan fazla hak ve tecellüd lisanını ihtiyar etmesile sarılmış olmasaydı Meclisi Meb'usânı dağıtmağa yine teşebbüs etmez, meclisi yine mu'tedil bir şekilde muhafaza etmeğe çalışır idi. Hayfa ki o zamanın ricalinden erbabı namus Sultan Hamidin fetanetini anlayamadılar, erbabı namusu bir ekseriyeti kahire ile ezen güruhu süfle ise bilâkis padişahı pek iyi tanıdılar : Hamdi Paşa düşmanın payitaht kapılarına erişdiği bir sırada padişahın Yıldız sarayında ve binlerce asker ortasında muhafazai nefis gaygusile hasrı işgal etmesi değil, Dolmabağçe sarayında ikamet ederek millete beraber yaşaması lâzım geleceğini Abdülhamide bi muhaba arz ederken erbabı tezvir ve fesadda Bulayır istihkâmatını olsun Ruslara karşı müdafaya çalışmakda olan Süleyman Paşanın meb'usandan bazı zevata mektublar yazarak mağlûbiyeti harbiyeyi padişahın müdahalâtına ve vükelânın sui idaresine haml ve isnad etmekde olduğuna dair hakipayı şahaneye mel'anet pareler yağıdırıyorlardı.

«Sultan Hamid acması ve biraderi gibi kendisinin de

hal'ine ibtidar edileceğine, hattâ kendisini Dolmabağçe sarayına indirmek teşebbüsâtı Babıâlinin, kuvvei askeriyenin, Meclisi Meb'usanın hal'i tesri' ve teshil maksadile bil'ittifak ittihaz etmiş oldukları karara müstenid bulunduğuna kani' oldu; bu kanaati meclisin vaz' ii tavrı, meb'usların zamansız ve lüzumsuz birtakım tenkidatı da tamamen te'yid eylemiştir.

Birinci devrei içtimaiyesinde oldukça muhafazai sü-kûn ve itidal etmiş olan Meclisi Meb'usan muharebede uğranılan o korkunç, kanlı mağlûbiyetlerin; sefil ve perişan, me'yus ve makhur vatanın pamalı a'da sinei mecruhunden yükselen o canhıraş ve muzlim feryadların tahtı te'sirinde kalarak ikinci devrei içtimaiyesinde mantıkan gayet muzır, fakat her meclisi millî için gayri kabili içtinab bir heyecana kapıldı. Meclisde İzmir meb'usu Menekşelizade Emin Efendi gibi Namık Kemal'in ta'limatı ile hareket eden daha beş on meb'us bulunsaydı ihtimal ki ekseriyet yine lüzumu kadar muhafazai itidal ederdi; lâkin Kemal'in irşadatı bir kişiye inhisar ediyordu [1].»

«Meclisde ise yalnız meclisin mevcudiyetini aynen vücudü yaşamak için zamanı kat'i tanıyan insanı gafil gibi inhilâle uğramaz bir kuvvet görmekte musir ve tenk nazar bir ekseriyeti kahire bulunuyordu; bunlar öyle muhataralı bir zamanda meclisi milliye taarruz olunabileceğini haysalalarına sığdıramadılar, şiddetle, alelhusus şiddetden çok mühlik olan gafletle ileriye atıldılar : Payitahtın muhataralı azime içinde kaldığı, bıçare milletin, perişan ordunun, yüz binlerce muhacirin açlıktan, sefaletten ölüme mahkûm bulunduğu bir zamanda Meclisi Meb'usan pek mühik bazı istizahat ile iktifa edeceğine

[1] Namık Kemal'in Emin Efendiye tevdi' olunmak üzere Midilliden hattı destile göndermiş olduğu imzasız mektublardan birini Yeni Güne irsal etdim.

eski defterleri yoklayarak hükûmetden Midhat Paşanın sebebi teb'idi olan zabıta evrakı tahkikiyyesinin meclise tevdiini istemek gibi, şekil mes'elelerine saplanarak Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlet ünvanına i'tiraz etmek gibi hiffetler, cinnetler ibrazına müsaraat etdi ! Birinci mes'eleyi hükûmet sükûn ile geçişdirebilmiş ise de ikinci madde meclisin feshine badi olmuşdur. Esasen Meclisi Meb'usanı dağıtmak padişahın zihninde mukarrer idi. Zira Edirneyi zabtetmiş olan Rusların mükâlematı sulhiyeye muvafakat etmesi ve İngiltere devletinin Marmara denizine donanma göndermesi üzerine ahvali memleketi müzakere için sarayda zatı mülûkânenin riyasetile bil'cümle mansub ve ma'zul vükelâdan ve en zararsız ve sessiz üç beş meb'usdan teşkil olunan büyük meclisde İstanbul meb'usu Astarıcılar kâhyası Ahmed Efendi padişaha karşı asla kendisinden beklenilmiyen bir lisanı şiddetle telmihat ve ta'rizatda bulunmuş ve daima ketmi guyz eden Sultan Hamidin ba'dema büyük pederi Sultan Mahmudun isrine iktifa edeceğini meclisde bağırarak kadar hiddetine inağlûb olmuş idi ! İşte Hamdi Paşanın infisali üzerine kudreti ilmiye ve faaliyeti kâr agâhanesine i'timad olunan Ahmed Vefik Paşa mücerred Meclisi Meb'usanı dağıtmak maksadile mesnedi sadarete getirilmiştir. Ahmed Vefik Paşa sadareti kabul için zatı şahaneye üç şart arz etmiş idi : Sadaret ünvanının Başvekâlete tahvili, damad Mahmud Paşa ile Said Paşanın kabineden ihracı, Babıâli ma'ruzatının tervici. Padişah bu şartları hemen kabul etdi : Yine lâzım gelince her şeye muvafakat eder gibi görünmek siyaseti hükmünü icra etmiş idi. Meclisi Meb'usan ise padişahın aksi olarak öyle bir anı deşetnakde bir ünvan maddesine devletin hayat ve memnâna aid bir mes'ele imiş gibi şiddetle i'tiraz ile kendi hükmü i'damını kendisi vermiş oldu. Ahmed Vefik Paşa merhum devletin dülçar olduğu musibeti azimenin esbab

ve avamilini ve inkırazı kat'iyi mucib olabilecek neta-yici vahimeden tevakkı tedabirini izah için akdine lüzum gösterdiği celsei hafıyyede söze başlar başlamaz o güne kadar şakkı şefe etmemiş olan Kudüs meb'usu Yusuf Ziya Efendi dile gelerek Kanunu Esaside sadaret ünvanı mevcut ise de Başvekil ta'biri bulunmadığından meclisin kürsü hitabına gelen zatı tanıyamıyacağını söyledi. Gûya büyük bir kıyaseti hürriyetperverane ibraz etdi. Yusuf Ziya Efendinin nutku celâdetini meb'usanı kiram her meclisde yüzde sekseni leylek sürülerinin laklakatını andıran ma'hud alkış tufanlarına boğdular, Ahmed Vefik Paşanın bir sözünü dinlemediler ve en büyük zamanı hürriyet olan Kanunu Esasinin bir kelimesini ! müdafaa-ya vatan muzmehil olurken muvaffak olduklarından dolayı âfakı cehalete aks endaz kahrkahaları içinde kabarak meclis salonunda Başvekili yalnız bıraktılar, kendileri encümenlere dağıldılar ! Hakikî bir ferdi hamîyyet-kâr olduğundan ıstıbah edilemiyen Ahmed Vefik Paşa meb'usların arkasından koşmuş, bu bi sud ve bi ma'na muhalefetden feragat etmezlerse padişahın meclisi dağıtacağı koca çocuklara saatlerce isbat etmeğe çalışmış, âdeta ağılıya ağılıya ricalarda bulunmuş ise de burnunun ucunu göremiyen hey'ete akibetin vehametini anlatamamıştır.

«Üç yıl sonra Ahmed Vefik Paşa devletin ne gibi esbabdan dolayı akdi sulha ve talebi mütarekeye mecbur olduğuna dair beyannameyi hey'eti a'yan ve meclisi meb'usana bizzat tebliğ ile meclisi ta'til ve meb'usandan makamı saltanat aleyhinde şiddetli makalât yazmış ve beyanatda bulunmuş olan on zatı memleketlerine teb'id ile Sultan Hamidin fevkalâde galeyanı havf ve ıztırabını teskine muvaffak olabildi.

«Meclisin ta'tili başka bir zamana tesadüf etmiş ol-

saydı belki İstanbulda ademi hoşnudi âsarı belirir, rûs-
sayı inkılâbın iş başında bulunmamalarına rağmen halk
arasında az çok kil ü kal tekevvün eder, hattâ ihtimal ki
asker takımının ve talebei ulûmun takınacağı vaz' ve ta-
vır padişahı tekrar Meclisi Meb'usanın da'vetine icbar
eyler idi; lâkin devletin harbde mağlûbiyeti kat'iyye ile
âdeta girdabı izmihlâle sürüklendiği, yüz binlerce muha-
ciri de barındırmağa mecbur olan İstanbul ahalisinin müd-
hiş bir zaruret ve sefalet içinde puyan olarak her ferdin
muhafazai hayat için çirpınıp durduğu bir zamanda hü-
kûmetin icraâtına muhalefet etmeğe, hükûmetden ha-
yırlı bir iş beklemeye kimsede takat ve ümid kalmamış,
bigare Osmanlı milleti tanzimatın i'lânından beri intizar
ettiği sabahı necat ve hürriyetin artık ruzu haşre kadar
infilâk edemeyeceğine kani' olmuş gibiydi [1].»

İlk meclisde Haleb meb'usu sıfatiyle bulunarak hâdi-
selere yakından vukuf peyda eylemiş olan Cabirzade Na-
fi' Paşa tarafından Süleyman Paşanın oğlu Sami Beye ya-
zılan mektubda Rauf Paşadan istizahı hâvi kendisinin de
imzaladığı istizah takririni aynen yazdıktan sonra Ma-
beynde cereyan eden hâdise ile meclisin ta'tili hakkında
da tafsîlât verilmektedir. Mektubda deniliyor ki :

«İşte bu istizahname zaten meclisi dağıtmak için
Rauf Paşa ile hem efkâr olan sanadid ve mukarribini sal-
tanat var kuvvetlerle hakani mahlûu teşvik ve teşci' yo-
lundaki mesailerini ve anı ta'kib eden Süleyman Paşa-
nın bu telgrafına aid heyecanı millîden ihtirazen ihtira-
satı sabıkalarını tezyid etmeleri, ve Rusyanın pişdar sü-
varilerinin Çatalca cihetinde görünmesi, ve İngiltere do-
nanmasının Gelibolu cihetinden Marmaraya girmek teşeb-
büsünde bulunmasile Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete
geçmesi sıralarında Mabeyni Hümayunda hakani mah-

[1] 13 İkinci Kânun 1336 - 1940, tefrika numarası : 11.

lûun huzurunda teşekkül eden meclisi fevkalâdeye İstanbul meb'uslarından Hüdaverdi Ohannes Efendi ile davet olunan Astarçılar Kethüdası merhum Ahmed Efendi'nin ahvali hazıraya aid müzakeratın cereyanı esnasında hamıyyeti milliyesi galeyana gelerek : «Düşmanın gırtlığımızı sarıldığı bir zamanda ya'ni şimdi bizden aranan rey, Rus imparatoru ile veliahdi ayaklarından çıkarmadıkları çizmelerile Tuna vadilerinde ve karlar içinde yuvarlandıkları bir vakitte aranılmak lâzım geleceği, ve sad hayf ki o vakit kumandan olarak sahai harbde bulunanların zimamı ihtiyar ve inanı harekâtları fünunu harbiyeye vâkıf olmıyan Mabeyn erkânı yedile idare olunduğunun ve mevki' ve hali harbin lüzum gösterdiği ihtaatı hayırhahanelerinin buradaki merci'lerinin ağrazı şahsiyelerile akim bırakıldığıının neticesi bu olacağı» yolundaki hakanı mahlûun terki meclise kadar hiddet ve gadabını tahrik edecek suret ve şiddet isti'mal eylemesi ve emvacı haile arasında kalan sefinei vatanın sahili necat ve selâmete isalinin mütevakkıf kaldığı ahvalin müzakeresi için reisin ilmî munzam olmaksızın meclisi millî bil'ittifak bir Cüm'a günü dairei meb'usanda fevkalâde olarak ve zabıt ketebesı bulunduıunıyarak mahremane cereyan eden âteşin müzakeratı me'yusaneden haberdar olan Mabeyn tarafından meclise yetiştirilen muzikai hümayun feriki merhum Necib Paşa eğerçi hakayıkı müzakerata ademi vukuf ile avdet etmiş ise de doksan üç senesi Kânunu sanisi evahirine müsadıf olmak lâzım gelen bu içtimain ikinci gününde hâlâ bilinemiıen bir taraıdan ve belki zaid ilâvelerle Mabeyni Hümayuna mün'akis olması ve bu halin zaten hakanı mahlûun mülâzımı gayri müıariki olan tevehhümatının tezayüdüne inzıam etmesi mesaili devamı istıbdad ile hâlâ te'mini istıkbale çalışan meşrutıyet düşmanlarının temşıyeti mekasidine esbabı âcile teşkil ve istıhzar etdiğinden, Rauf Paşanın is-

tizaha gelmesine intizar olunan gün Başvekil Ahmed Vefik Paşanın meclisi dağıtmak hattı hümayununu hâmlen meclise geldiği ve Süleyman Paşanın tevkifi hakkındaki iradei seniyyenin südur ettiği gün idi [1].»

Eski Sadrâzam Said Paşa hatıratında [Cild - 1, Sahife: 206 - 207] meb'usan meclisinin kapadılmasında kendisinin bir alâkası olmadığını anlatırken diyor ki :

«Bir taraftan düşmanın (Rusların), diğer taraftan Başvekil Ahmed Vefik Paşanın tecavüzatı meclisi umuminin dağılmasını intac etmiştir.»

İbrahim Alâeddin Bey «Meşhur Adamlar» da yazdığı tercemei halinde [Cild - 1, Sahife 37] meb'usan reisliği ile Başvekâlete ta'yininden ve meclisin feshinden şu suretle bahsediyor :

«Midhat Paşa ve tarafdarlarının hürriyet fikirlerine muarız ve siyasi telâkkide Sultan Hamidle beraberdi. Meclis müzakerelerini Abdülhamidin arzusuna göre idare etmiş ve ertesi içtima' devresinde Başvekilliğe getirilerek meclisi fesh etmiştir.»

Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında Ahmed Vefik Paşanın Başvekâlete getirilmesi ve Meb'usan Meclisinin dağıtılması ile Abdülhamidin istibdad temayülllerinin kuvvetlenmesine yardımcı, sonra sadrâzam olan Said Paşanın da rolü olduğunu kaydediyor. Tahsin Paşanın ifadesi aynen şöyledir :

«93 Kanunu Esasisinin ta'tili mer'iyyeti hakkındaki Beyannameyi imzalayan gerçi Sultan Hamid ve bu beyannameyi Meclisi Meb'usanda okuyan zat Ahmed Vefik Paşa idi; ancak Ahmed Vefik Paşanın sadereye getirilmesinde ve hümkârı Meclisi Meb'usandan kurtulup sarayda merkeziyet usulünü te'sis için o beyanname ile Kanunu Esasiyi mer'iyyetden kaldırmağa sevk etmekde Said Paşa-

[1] Süleyman Paşa Muhakemesi zeyli, sahife 25 - 35.

nın oynadığı rol ma'lûmdur. Sultan Hamid her ne baha-na olursa olsun, meb'usları dağıtıp istibdadı idareyi te'sis etmeğe vâkıa karar vermişti. Hürriyet fikir ve kaleme, hürriyeti lisana tahammül edemezdi. Burası böyle olmakla beraber birtakım kimselerin ona bu hususda yarıdım etdikleri de bir hakikattir [1].»

Ahmed Vefik Paşa Başvekil olunca o sırada Dahiliye Nazırı bulunan Said Paşayı işinden çıkardığına göre Başvekilliği için onun te'siri olmamak lâzım gelir. Ancak Said Paşa Dahiliye Nazırlığından azlinden az sonra Hazinei Hassa Nazırlığına ta'yin ve sarayda teşkil olunan komisyona me'mur edildiğine ve Abdülhamid evvel ve ahir onun re'y ve fikrini aldığına bakılırsa bu fikri vermekle beraber padişahın Ahmed Vefik Paşanın arzusunun yerine getirmek mecburiyetinde kalarak Said Paşayı Dahiliye Nazırlığından uzaklaştırmaya razı olduğuna da ihtimal verilebilir. Ahmed Vefik Paşa ile Said Paşa arasındaki münafaretin buradan başlaması bu ihtimali kuvvetlendirebilir. Said Paşanın hükûmet nüfuz ve kudretini saraya geçirtmekdeki te'siri ise inkâr olunamaz.

1908 Temmuz inkılâbını müteakib Ebüzziya Tevfik Bey tarafından (İkdam) gazetesile neşredilip «Servet-i fûnun» un 4 Ağustos 1324 (1908) tarihli ve 901 numaralı nüshasına «zirde münderiç makale edibi muhterem Ebüzziya Tevfik Beyfendi tarafından Said Paşanın sukutundan evvel gönderilmiş idi. Ancak o sırada neşir ve i'lanı hal ve mevkice münasib görülmemiş idi. Fakat Said Paşanın kendi mesleği hakkında rüfekaımızdan birine gönderdiği mektuba bir cevap demek olan makalei mezkûreyi işte şimdi derc ediyoruz. Said Paşa hazretleri bir cevap verecek olurlar ise onu da bitaraflığa binaen neşre-

[1] Abdülhamid Yıldız Hatıraları, Sahife : 78.

deceğimize şübhe yoktur» izahat ile aynen konulmuş olan açık mektubun Said Paşanın fenalıkları olmak üzere yazdığı on bir maddenin altıncısı Ahmed Vefik Paşaya taallûk etmektedir. Bu madde aynen şöyledir :

«Altıncı — Ahmed Vefik Paşa gibi bir ahmağı icrayı menviyatınıza istihdam ederek def'ai saniyei in'ikadında Millet Meclisini sed etdirdiniz.»

Said Paşa tarafından «Sabah» gazetesinde verilip bilâhare (sadrı sabık Said Paşanın gazetelerle neşrettiği mektubların suretleridir. Sene 1324 - 1908) başlığı ile ayrıca bir kitab halinde neşrolunan cevabında bu madde için diyor ki :

«Altıncısı «Ahmed Vefik Paşa gibi bir ahmağı icrayı menviyatınıza istihdam ederek def'ai saniyei in'ikadında Millet Meclisini sed etdirdiniz» hitabı na sevabıdır. Ahmed Vefik Paşa ki metaneti efkârı Üçüncü Napolyonun zamanı saltanatında Berrüşşam mes'elesi için Parisde müin'akid kongre a'zasının ve bizzat Napolyonun hayret ve tahsinlerini celb etmiş ve kongrede Rusya murahhası Prens Gorgakof'a galibiyeti kâmile ile galebe etmiştir. Ahmed Vefik Paşa kadar naşinasanın zannı mes'ilerine muhalif olarak sahibi temyizdi. Fadıl, elsinei şettade mahir ve vatana pek muhib idi. Bu zata ahmak demegi hiçbir lisan ve vicdanı halis kabul etmemelidir. Merhum için yalnız bir hali nakisa addolunabilirdi. O da bazan şiddetini haksızlık derecesine kadar götürmeğe mail olması idi. Ekmeliyyet her abde müyesser mi ?

«Sadede gelince ben Hamdi Paşa hey'etinde Dahiliye Nazırı olduğum halde o hey'ete halef olan Ahmed Vefik Paşa hey'etinin teşekkülile nezaretten infisal etmişdim. Meclisi Meb'usanın ikinci devrei içtimarında ta'tiline karar veren Ahmed Vefik Paşa kabinesidir ki merhum Safvet Paşa o zaman Hariciye Nazırı ve Vefik Paşa hey'etinin

bir uzvı mühimmi idi. Kendi kabinesine dahil olmamış olan bir adam Vefik Paşaya Millet Meclisini nasıl sed edirebilir. Safvet Paşa ise sadarete geldikten sonra hey'eti meb'usanın bir sureti gayri muayyenede olarak ta'tilini devletlere bildirdi. O zaman da yine Bursa valisi idim. Ebuzziya Tevfik Beyin bana olan kitabını na savab görüşüm o muhatabiyete mahal olmadığı ve ana şekli hâl binefsihi beyyine bulunduğu içindir [1].»

2 — Ahmed Vefik Paşanın sadareti zamanındaki mühim hâdiselerden biri de «Ayastefanos muahedesi» nin akdidir.

Ahmed Vefik Paşa sadaret makamını işgal ettiği zaman Ruslarla Edirne mütarekesi imzalanmış, o mütareke ile sulh esasları da umumî bir şekilde tesbit olunmuş idi.

31 İknci Kânunda Grandük Nikola ile Server ve Namık Paşalar tarafından Edirne'de imzalanan mütarekeyi kat'î sulh kararına bağlamak üzere Hariciye Nazırı Safvet Paşa birinci, Berlin sefiri Sa'dullah Bey (Paşa) ikinci murahhas ta'yin edildiği gibi Rusya hükûmetince de İstanbul sefiri Ceneral (İgnatıyef) birinci, harbin zuhuru sırasında maslahatgüzarlıkla İstanbulda bulunmuş olan (Nelidof) da ikinci murahhas ta'yin edilmiş idi.

Grandük Nikola bidayeten mütareke müzakeresinin (Kızanlık) da, sulh müzakeresinin de Hoca Bey yahud Sivastopol şehirlerinden birisinde yapılmasını teklif etmiş iken bilâhare Edirnenin işgaline binaen Kızanlıkta başlanan müzakereye Edirne'de devam olunmuş ve mütareke şartnamesi orada imzalanmış olduğu için bu def'a da sulh müzakeresinin Edirne'de yapılması kararlaştırılarak Sa'dullah Bey bilâhare iltihak etmek üzere Safvet Paşa Edirneye gönderilmiş idi.

Edirne protokolü mucebince Bulgaristan ekseriyete göre ve İstanbul konferansında teklif olunan mahallerden daha dar olmamak üzere ta'yin olunacak hudud dahilinde idarî muhtariyet ile vergi verir bir emaret olacak ve hükûmet me'murlarile askerler hırsitiyandan bulunacak idi. Karadağın istiklâli tasdik olunuyor, muharebede zabtettiği arazi de kendisine ilhak ediliyordu. Romanya ve Sırbistanın dahi istiklâlleri tasdik olunuyordu. Romanya-ya lüzumu kadar toprak veriliyor, Sırbistan ile de hududun tashih olunacağı va'd ediliyordu. Bosna ve Herseğe idarî muhtariyet bahş olunduğu gibi Avrupadaki vilâyetlere de bu kabil ıslahat icra edilecek idi. Babiâli, Rusya-ya harb masarifi ile düçar olduğu zayıatı tazmin eylemeği taahhüd ediyordu. Bu tazminatın nakden mi, ve arazi terkile mi veya ahar suretle mi ödeneceği sonradan kararlaştırılacak, Padişah, Rusyanın Karadeniz ve Çanakale boğazlarındaki hukuk ve menafiini muhafaza edeceğine dair Çar ile bir i'tilâf akdeyliyecek idi. Grandükün karargâhında tarafeyn murahhasları arasında derhal müzakerelere başlanılıp sulh esasları ta'yin edilecekti. Mukavelenin imzasını müteakib muhasamatın terk ve ta'til edilmesi, Avrupada Vidin, Ruscuk ve Silistre, Asyada Erzurum kal'alarının tahliye olunması mütareke şartları icabından olduğu gibi bazı noktaların, Ruslar tarafından işgali de kezalik mütareke icabındandı.

İgnatiyef sulh müzakeresine başlamak üzere Edirne-ye geldiği zaman, sonradan (Ayastefanos) da imza edilenlerden daha ağır birtakım şartlar getirmişdi. Bunlara göre Rumelide yalnız Selânik tarafında gayet dar bir arazi mıntakası kalıyordu.

Rusların kazandıkları galibiyet üzerine kurmak istedikleri vaz'iyet birinci derecede İngilizlerin, ikinci derecede Avusturyalıların menfaatlerine dokunuyordu. Ku-

rulacak büyük bir Bulgaristan, büyücek bir Sırbistan İslâvlığın ehemmiyetini arttıracak, bu hal ise Rusyanın nüfuzunun pek ziyade çoğalmasını mucib olacak idi. Bu sebeble o iki devletin ve hassaten İngilterenin bunu hoş görmemesi tabii idi. İngilizler bundan dolayı Osmanlı hükûmetini himayeye kendilerini mecbur görüyorlardı. İngiliz parlâmentosu bu sebeble vaktinden evvel toplanmış, yeni tahsisat bile kabul etmişti.

Rus hükûmetinin yarı resmî olarak sulh şartlarını bildirmesi İngiltere hükûmetini daha fazla harekete getirdi. İstanbula donanma gönderilmesi fikirleri ortaya çıktı. Bunun üzerine Abdülhamid pek ziyade telâşa düşerek İngiltere kraliçesine müracaatle İstanbula donanma göndermekden vazgeçmesini rica etmiş ve aynı zamanda İngiltere kraliçesi nezdindeki bu müracaatinden Rusya Çarını haberdar ederek cevap gelinceye kadar Rusların İstanbula dahil olmamaları için emir vermesini istemişti.

Edirne'de sulh müzakereleri görüşülürken karşılarında kuvvet görmiyen Ruslar İstanbula yürümeği menfaatlerine uygun görerek İstanbul yolunu tutmuşlar, İngilizler de İstanbul'da vukua gelecek kargaşalığın önüne geçmek için donanmalarına hareket emrini vermişlerdi.

İngilizler İstanbul'daki tebealarından başka Osmanlı menfaatlarını dahi müdafaa için geldikleri halde Abdülhamid Ruslardan korkarak İngilterenin şu muavenetini reddetmiş idi. Kendisini ancak Rusların kurtarabileceğini ve hariçten vâki' olacak müsellâh bir müdahalenin kendi aleyhine çıkacağını zannediyordu.

Abdülhamid işte bunun üzerine İngiliz donanmasının İstanbula girip girmemesi hakkında karar vermek üzere sarayda fevkalâde bir meclis toplantı. Meclise vükelâdan başka askerlerin, mülkiyenin, ulemanın ileri

gelenlerle meb'uslardan ve a'yandan birkaç zat iştirak etmiş idi. Abdülhamidin nutkile açılan bu meclis gürültülü geçti. Meb'uslardan biri tarafından sebebiyet verilen bu hâdise padişah tarafından zaten hoş görülmiyen Meclisi Meb'usanın kapanmasına bile âmil oldu.

«Abdülhamidi Sâni ve Devri Saltanatı» adlı eserde meclise dair şu izahat vardır :

«Bu mecliste : «Harbi ben değil, Abdülhamid söylüyor, milletim istedi. Mağlûb olduk. İşte ne hale geldiğimizi görüyorsunuz. İngilizler Çanakkaleden geçmelerine müsaade etmiyecek olursam cebren geçeceklerini bildirdiler. Diğer taraftan Ruslar da İngiliz filosu İstanbulla gelecek olursa şehri askerî işgal altına alacaklarını söyleyerek tehdid etdiler. Bu vaz'iyet hakkında bir karar verelim diye sizi buraya çağırdım» dedi. Sonra «Rusların ilerlemesini men' etmek ve payitahtın işgaline mani' olmak mümkün mü ? diye sordu. «Hayır» diye cevap verdiler. Ba'dehu Rauf Paşanın teklifi üzerine Grandükün yalnız İstanbul civarını işgal ile iktifa eylemesine dair bir telgraf keşidesine karar verildi. Telgraf hemen çekildi. Abdülhamid başka bir karar ittihaz olunmadan meclisi birdenbire dağıtdı [1].»

O zamanı idrak etmiş ve vazifesi icabı olarak hâdise ile karşılaşmış olan Mahmud Celâleddin Paşa meclisin toplanmasını icab ettiren ahval ile toplanan mecliste cereyan eden müzakereye ve kapanışına dair şu izahatı veriyor :

«Rusya askerinin İngilizlerce melhuz olmıyan mevakia kadar ilerleyip İstanbul civarında ordu kurması ve İstanbul içinde yüz binlerce muhacirinin içtimaile umuma bir dehşet gelmesi İngiltere devletini tariki bitarafiden çıkmağa icbar edip binaenaleyh İngiltere sefiri Mös-

yö (Lyard) İstanbulda bulunan İngiltere tebeasının muhtemelüz-zukur olan vâkıatda te'mini mal ve canalrı için İngilterenin Akdeniz donanmasından bir filonun İstanbulla gelmeğe emir aldığını ve bu da sureti dostanede olduğunu Babiâliye tebliğ eyledi.

«Hey'eti vükelâ bu dahiyei nagihaninin def'i çaresine bakılmaz ise Rusya devletinin savletini arttırarak Devleti Aliyeyi bilkülliyye muzmehil edecek vekayia sebeb olacağı mülâhazasında müttetik ve o cihetle İngiliz donanmasının Akdeniz boğazından duhulüne müsaade olmaması re'yinde müttehid oldular. Anın üzerine Başvekil Ahmed Vefik Paşa İngiltere elçisile ettiği mükâlematda «İstanbulca muhilli âsayiş bir hal yoktur. Devleti Aliye mademki Rusyalularla akdi müsalâhaya karar vermiş ve Edirneye murahhas göndermiştir. Şu halde İngiliz donanmasından öyle bir filonun İstanbul limanına girmesi Çatalcaya gelen Rusya ordusunu tevhiş ve tevehhiim edeceğinden Devleti Aliye buna razı olamaz, ve kendisinin muhatarai azime içine düşmesini mucib olabilecek böyle bir hareketi İngiltere devleti dahi tecviz etmez» diyerek işi geçışdirmek istedi. İngiliz elçisi ise donanma kumandanının aldığı ta'limatın kat'i olduğundan bahisle «Babiâlinin şu ifadatını Londraya yazarım amma devletimden bu karardan rücu' kabil olamaz zannederim» cevabını vermekle artık İngiliz gemilerinin boğazdan girecekleri anlaşıldığından bunlar boğaza tekarrüb etdiklerinde cebren girmek isterler ise mukabelei fi'liye gösterip de İngiltere devleti ile muharib olmak akıl kabul eder şey olmamasına mebni protesto ile iktifa edilerek gemilerin duhulü Devleti Aliyenin tahtı rızasında olmadığına kumandanına beyanı zımında Bahri Sefid Boğazı muhafızına ta'limat gönderildi, ve İngiliz elçisine denilen sözler Londra sefareti vasıtasile İngiltere devletine bildirildiği misillü Devleti Aliyenin bu donanma mad-

desinde ittihaz eylediği muamele Edirne'de bulunan Grandük Nikolaya dahi iş'ar kılındı. Ancak İngiltere Hariciye Nazırı Lord Derby Londra sefiri Musurus Paşaya bir takrir gönderip mealinde «İngiltere devleti Babıâlinin donanma sevki hakkındaki tebligatını mütealea etti. İstanbul'da bulunan tebeasının muhafazai can ve malı hakkında hükûmetin göstereceği ikdamatdan emin ise de zuhuru melhuz olan bazı ahvalde İstanbul'da karışıklık çıkmasından bihakkın havf ve telâş ettiği cihetle tebeasının o gibi muhataratdan himayesi için bir fırka donanma bulundurmakta ma'zurdur. Donanmanın boğazdan müruru için iktiza eden fermanı âli i'ta olununcaya değin vakit geçebileceğinden ve telgraf muhaberatının inkıta ihtimalile beraber Kal'ai Sultaniyenin İstanbul'a uzaklığı cihetle bir karışıklık vukuunda vaktile yetişilemiyeceğinden ta'miri gayri kabil birtakım mesaibe meydana vermemek için donanmamızın şimdiden İstanbul'da yakın bir mevkiye bulundurulması karargir olmuştur. İngiltere devleti Babıâli tarafından bu tedbir ahvali hazıranın eseri ilcaâtı nazarile bakılacağını ümid eder» denilmiş idi.

«Musurus Paşa Lord Derby'nin şu takririni telgraf-ı Babıâliye bildirdiğini müteakib Amiral Horiny kumandasile altı küt'a zırhlı ve bir küt'a ahşab İngiliz sefayini harbiyesi Bahri Sefid Boğazının medhalinde vâki' Kumkal'a pişgâhına demir atıp Amiral boğaz muhafızından müsaade taleb etmiş ve nihayet boğazdan geçerek Geliboluya doğru gelmekde bulunmuş iduğu istihbar edildi. Çünkü evvelce verilen ma'lûmata cevaben Rusya ordusu başkumandanı Grandük Nikola Babıâliye gönderdiği mektubda «eğer İngiliz gemileri İstanbul limanına gelirler ise kendilerinin dahi ana mukabil bir muamele ihtiyatiye icra etmeğe imparator dan emir aldığını bildirmiş olduğundan ve İngiliz gemileri gelmekde bulundu-

ğundan beyanı hali mutazammın Rusya imparatoruna bir telgrafnamei hümayun yazıldı. Cevaben gelen telgrafnamede İngilizlerin donanma göndermeleri üzerine kendisinin dahi İstanbula bir fırka asker sokmağa mecbur olacağı ve bundan başka bir menvii zamiri olmayıp hukuku padişahiye zerrece taarruz etmiyeceğini yazmış olduğunun üzerine donanmanın İstanbula vürudu Devleti Aliyeyi Rusya tehdidatına uğratacağı beyanile te'hiri azimeti için İngiltere kiralıçesine ve ana bakarak İstanbula asker sevk etmemesi zımnında Rusya imparatoruna telgrafnamei hümayunlar testir kılındı. Lâkin bunların neticesi muvafık zuhur etmeyip de İngiliz gemileri İstanbul limanına girecek ve bir fırka Rusya askeri dahi dâiyei rekabetle İstanbula doğru ilerliyecek olur ise tahdüs edecek vekayi' hesab ve tahmin kabul edemiyeceğinden devletçe ne gûna hareket olunmak lâzım geleceğinin bir meclisi fevkalâde akdile huzurlarında müzakere olunması tarafı padişahiden tensib ve irade buyurulmakla bilcümle vükelâ ve sadrı esbak Mehmed Rüşdü ve Edhem Paşalar ve Şeyhülislâmı sabık Hayrullah Efendi ve Meclisi A'yan reisi Asım Paşa ve suduru ulema ve müşirân ve ferikandan bazı askerî ümerası ve ricali devlet mütehayyizânı ve A'yandan bazı zevat ile Hey'eti Meb'usan reisi Hasan Fehmi Efendi ve İstanbul meb'uslarından Astarcılar Kethüdası Ahmed Efendi ile Hüdaverdizade Ohannes Efendi ve Bursa meb'usu Behaeddin Efendi doksan beş senesi şehri Saferinin onuncu Çarşamba günü Yıldız kasrı hümayununa celb ve da'vet kılınıp padişah hazretleri meclis odasına muttasıl diğer odanın kapılarını açdırıp içerisinde vaz' olunan tahtı âliye kaide oldular.

«Müverrihi hakir dahi pişgâhı padişahide ikamet etmekde idim. Reisi vükelâ Ahmed Vefik Paşa icmali ahvale dair bir makale irad ederek İngiltere donanması vürud edip de Rusya askeri İstanbula doğru ilerliyecek o-

lur ise ya müdafaa ile tecdidi muharebe edilmek ve yahud bir mukavele tahtında ve sureti muslihanede kabullerine muvafakat olunmak şıklarından birinin ihtiyarı lâzım geleceğini ifade ile âraya müracaat ve ibtida müdafaa iktidar olup olmadığı bahsinde ümerayı askeriye-den suali mütaleaya mübaşeret eyledi.

«Anların hulâsai ifadeleri akdi sulh için Rusya devletine müracaat kararında dedikleri gibi müdafaa iktidarsızlığı tekrardan ibaret olup binaberin Rusya askerinin mukavelei muslihane akdile payitahta kabulü emri zarurî olduğunu söylediler. Sair huzzarın ekseri dahi ademi istitaati askeriye sebebile Rusya askerinin ol suretle kabulü re'yinde bulundular. Ve bu sırada İngiliz donanmasının gelişi hasbezzahir İngiltere menafiinin ve İstanbulda bulunan İngiltere tebeasının muhafazasına bina olunmakda ise de neticei hatin neye müncer olacağı kesdirilemez, dediler. Ba'dehu cereyan eden sözler hey'eti rükelânın şu mes'eledede müttehazları olan mesleğin imkân üzerine ittihaz edilmiş bulunduğunu ve İngiliz gemilerini te'hirin ademi ihtimali halinde gelecek Rusya fırkasını şeraiti lâzıme tahtında kabul edip de muamelei cebriyye vukuuna meydan verilmemesi mülâhazasını mutazammın idi.

«Lâkin Şeyhülislâm Halil Efendi ve A'yandar, sadrı Anadolu payesini haiz Hilmi Efendi bu sureti tecviz etmiyerek cümleten bil'ittihad müdafaaaya çalışılması fari-zadandır dediler. Tophane Müşiri sabık Damad Mahmud Paşa dahi muahharen cem' edilen kuvvete göre istitaati askeriye mevcut olduğunu ve Rusya askerinin İstanbula duhulü binayı saltanatın inhidamını mucib olacağını dermeyan ile muhalefet gösterdi. Ve hâlâ Tophane Müşiri Namık Paşa ki murahhası sanilikle Kızanlığa azimet ve avdet eylemiştir. Mademki İngiliz gemilerinin vüruduna

karşı durmak mümkün değildir. Rusya fırkasının dahi İstanbula girmesi tabiidir. Ol halde Hükûmeti Osmaniye'nin nüfuzu kalmıyacağından Rusyalılar padişahımızı, tah-tı hükümlerinde bulundurlar. Böyle bir icbardan vi-kayeten şevketmeab efendimizi ve hey'eti devleti Ana-dolu yakasına geçirmek icab eder dedi. Lâkin kâffe-i huz-zar padişahımızın ve hey'eti devletin İstanbul'dan çıkma-sı izmihlâlimizi ta'cil eyliyeceğinden asla caiz değildir. Böyle fevkalâde ahval arasında sebat ve metanet göster-mek lâzımdır deyu Namık Paşanın sözünü kesdirdiler. Ahmed Vefik Paşa ise müdafaaya iktidarsızlığın esbabı-na dair mazbatayı evvelce möhürlemiş olan Şeyhülislâm efendiye ve anıyla hem efkâr olanlara dermeyan eyledik-leri mukavemet re'yinin kabili icra olamayacağını ihtar eyledi. Hattâ padişah hazretleri meclis toplanmazdan ev-vel müverrihi hakiri sureti mahsusada huzurlarına celb edip mes'elenin vâsıl olduğu netice-i müşkile ve mühlike-den bahisle «Rusya askerinin İstanbula duhulüne cevaz gösteremem. Ümerayı askeriyemiz izharı cebanet ediyor-lar. Ben nefsimce her fedakârlıktan çekinmem. Sancağı şıfı çıkarıp Rus ordusu üzerine gitmeğe hazırım. **Bunu** meclise tebliğ etmesini Başvekil Paşaya söyle» deyu emir buyurduklarından Ahmed Vefik Paşaya kable'l'ictima' iradei şahaneyi ifade etmiş idim.

«Müşari'nileyh gayet mütelâşi ve şedidülfikir bir zat olmakla biz işimize bakalıml. O sözler cilvedir. Meram bizi tecrübedir diyerek berveçhi meşruh müzakereye gi-rişdi. Ve nihayet ademi istitaat bahsine nakli kelâm o-lundukda padişahın bizzat askerle harbe gitmeğe âmade olduklarına dair iradelerini huzzara bildirdi. Amma mü-dafaada imkânsızlıktan ve livayı Muhammedinin ihractı-ı strası geçmiş olduğundan bahisle Rusya askerinin muka-velei muslihane tahtında kabulü maddesince ittihadı âra hâsıl oldu. O sırada meb'usandan Astarcılar Kethüdası

Ahmed Efendi «huzuru şahanede böyle meclis akdile işlerimize çare düşünülmesi vaktinde gerekdi. Harben mevkîimizin güzel zamanları geçirildi. İş bu dereceye geldikten sonra ne denilir» mealinde bazı kelimat irad etmekle padişah hazretleri hiddetlenip Hazinei Hassa Nazırı Said Paşaya hitaben «Said Paşa şu herife bir cevap ver, hey'et iğitsün» buyurdular. Said Paşa Ahmed Efendinin yanına gelip maksadını istizah etmekde iken şehriyar hazretleri yerinden kıyam ve meyânı meclise vaci akdam ile «ben millet ve devletimin hukukunu izaa etmedim. Benim başıma gelen veka-yî ecdadımdan hiçbir padişahın zamanında vâkî' olmamıştır. Devletimin izmihlâlinden en ziyade ben hissedarı felâket olacağım ve en çok hukuku ben terkedeceğim. Bu adamın vukuatı salifeye atfı makal ile şu hey'et içinde makamıma söylediği sözleri hiç bir veğhile kabul etmem. Ben şu mes'eledе vazîfemin icrasına ikdamımdan dolayı milletimden mükâfat beklerim. İşte Said Paşa Mabeyn kitabetine bulunmuş olması cihetile muamelâtı sabıkaya vâkıf olduğundan şu efendiye cevap versün izahatını dinleyiniz buyurdular, ve yerine kuud etdiler. Said Paşa ayak üzre kelâma başlayıp mes'elenin ne suretle hrabi müntic olduğunu ve bu kararın ittifakı umumî tahatında bulunup zati şahanenin anı tasdik etmeğe mecbur bulunduğunu söyledikten sonra bazı zehaba göre Mabeyni Hümayundan kumandaya karışıldığının aslı olmayıp teşebbüsâtı vâkıa yalnız sevkiyat ve nakliyatın tesri' ve ta'cilinden ibaret idüğünü mufasssalar söyledi. Ahmed Efendi ise başı sarıklı esnaf güruhundan kayıdsız bir adam olduğundan safderunlukla irad eylediği kelimatın padişaha ne türlü te'sir edeceğini düşünmeğe meyli efkâr etmiyerek «benim muradım ta'riz değildir. Halimizin vehametini beyandan ibaretdir» deyu ifadatı sabıkasını tekrar ve kendusini men' etmek isti-

yenlere çini cebin izhar eyledi. Padişah gördü ki Said Paşanın tebligatı Ahmed Efendiyi iskât edemedi, bi sabr ı karar olup huzzarı meclise hitaben «demincek dediğim gibi vazifemde ikdamım karini takdir olmak lâzım gelir iken şu suretle garezkârane sözleri asla kabul edemem. Böyle meclis akdi devletimizde âdatı cariye fevkinde olduğundan ve hali hazırımız iktizasınca bugünkü günde şu içtimaa lüzum gördüğümünden huzurunda bu meclisi akdetdirdim. Şu efendi ibtida bunu bilmiyor, ve şimdi eğer Rusyaluların sevk edecekleri fırkasının İstanbula duhulü şu meclisde kabul ve tecviz olunmaz ise kendimce bir vazife kalmıştır ki o da içinizden bana kimler ittiba' eder, ve tebeamdan arkama kim düşer ise anları alıp ölünceye kadar cenk etmektir, ve eğer bana kim ittiba' etmez ise din ve milletime sadakatle can vermiş olduğumu isbat için yalnızca Rus ordugâhı mukabiline gidip ve kumandanına kendimi bildirip evvelâ bir tabanca ile anı itlâf etmek ve sonra nefsime olunacak hücumu vücudümü karşı tutup ve ayaklar altında kalıp ölmektir. İşte ben şu fedakârlıklara hazırım. Fakat bu adamın haddini bilmiyerek şu meclisde hükümdarınıza karşı ettiği cür'et üzerine te'dibini yine meclisinizden beklerim. Zira garezkârlar bu makule efkâr ve harekât ile şu vakitte maslahatı devleti işkâl etmeğe çalışıyorlar. Ben her türlü müsaadati adliyyeye nail olduğum halde artık Sultan Mahmudun yoluna gitmeğe mecbur olacağım» buyurdular ve meclisden çıkıp gittiler. O vakit huzzara bir beht ü hayret müstevli olmakla Ahmed Efendiyi bir odaya koyup karakol altına aldılar. Lâkin sadedi bahis zayi' olmamak için Rusya fırkai askeriyesinin mukavelei mahsusa akdile İstanbula kabulü emri zarurî olduğuna dair bir mazbata yapıp padişaha arz ve takdim ve bu mukavelenin akdiğün Tophane Müşiri Namak Paşanın Rusya ordugâ-

hına i'zamu tensib olundu; ve meclis dağılıp herkes hanesine gitdi [1].»

Yukarıda da işaret olunduğu ve verdiği ma'lûmatdan da anlaşıldığı veçhile hâdiselere yakından vâkıf olan Mahmud Celâleddin Paşa Sultan Hamidin Ahmed Efendiye hiddet etmesinin asıl sebebi için de eserinde [Mir'atı Hakikat, Cild - 1, Sahife 73] şunları söylüyor :

«Bu içtimain illeti gaiyesi İngiliz donanmasının boğazdan girmesine mukabil Rusya imparatorunun İstanbula asker sokmak istemesi üzerine Devleti Aliyece itihaz edilecek mesleğin ta'yininden ibaret iken padişah hazretlerinin Ahmed Efendi hakkında gösterdikleri şiddet ve hiddetin sebebi hafisi şudur ki mumaileyh bazı vükelâ hanelerine ve hususa sabık Tophane Müşiri Damad Mahmud Paşanın sarayına müdavim olup o esnada ise sadrı sabık Hamdi Paşanın makamı saltanata ağır gelen ma'ruzatının padişah hazretlerince te'sirâtı henüz zail olmamış ve Damad Mahmud Paşa dahi Tophane Müşirliğinden infisal etmesile dilgir olarak karabeti sihriyyesine mağruren padişaha ağır sözler söyleyip hattâ kendisinin silki vükelâdan ihracı harbin neticei mağlûbanesini ihzar eden seyyiat ve hatiy'atda zi medhal olduğu beynelmeb'usan ve beynennâs söylenmekde bulunmasından neş'et eylediği mealinde padişahın verdiği izahata düriştane cevablar vermiş olduğunu müteakib sarayda akdi meclis olundukda Ahmed Efendinin ahvali maziyesine atfı makal ile açıktan açığa etdiği ta'rizatı padişah hazretleri evvelce Hamdi Paşanın ve muahharen Damad Mahmud Paşanın hey'eti meb'usanı makamı saltanat aleyhine tahrik etmiş olmalarının âsarından addedererek izharı şiddet ve hiddetden kendilerini alamadılar. Hâsılı padişah hazretlerinin erbabı gazez deyu iyma buyurduğu zatlar mû-

[1] Mir'atı Hakikat, Cild - 1, Sahife 67 - 72.

şarünileyhima ve anlar gibi fiil ve hareketlerinden emin olmadıkları bazı vükelâ idi.»

Said Paşa hatıratında Meb'usan Meclisinin kapadılmasında kendisinin bir alâkası bulunmadığını anlatdığı sırada fevkalâde meclisin toplanması keyfiyyetine de temas ediyor. Fakat kendisinin izahat verdiğini yazmadığı halde Ahmed Efendinin padişahla hazır bulunanlardan bazılarının ağır sözleri üzerine bayıldığını ve ayıltmak üzere salonun yanındaki odaya alındığını söylüyor.

Eski sadrâzamanın buna dair olan ifadesi aynen şöyledir :

«Meclisi umumînin ikinci def'a içtimar Rusların A-yastafanosa geldikleri zamana, o dahi Ahmed Vefik Paşanın zamanı vekâletine tesadüf etmiş olduğundan bir taraftan düşmanın, diğer taraftan Başvekil Ahmed Vefik Paşanın tecavüzatı meclisi umumînin dağılmasını intaç etmiştir. Şöyle ki : Rusların payitahta tahattillerine mani' olmak üzere Çanakkale boğazına gelen İngiltere donanmasının boğazdan mürruruna izin verilip verilmemesini müzakere için vükelâ ve ümerayı askeriye ile bazı A'yan ve Meb'usandan mürekkebe olmak üzere huzuru hümayunda bir meclisi fevkalâde akdolunmuşdu. Bu meclis İngiliz donanması boğazdan geçsin mü geçmesin mü müzakerelerile meşgul iken donanma ruhsat beklemiyerek boğazdan geçdiği haberi gelmekle Başvekil keyfiyyeti meclise bildirmişdi.

«Lâkin düşmanımızın payitahta girmesini men' için İngiliz donanmasının gelmesi gûya fena bir şey imiş, yahud düşmeni galibin askeri İstanbul kapılarına gelmekden bedter imiş gibi bazılarının zihinlerini bir veleh ü hayret kaplamış, artık bu musibete çare bulmanın zamanı geçdi gibi hal ve tavırlar gösterilmiş idi ki o sırada hazır ve Astarcular Kethüdası lâkabile müştehir olan bir meb'-

us da «Böyle şeyleri vaktile haber vermelidir. Vakitsiz söylenirse böyle olur» zemininde bir söz söyledi. Bu ise nezdi âlide hiddete müeddi ve mehabeti huzuru mülkdari ve huzarı sairenin takriatı o meb'usun meyanı meclisde bayılmasını mucib oldu. Hiç hatırımdan çıkmaz. Meb'usi mumaileyhi birtakım adamlar meclisi fevkalâdenin mün'-akid olduğu salon ki Yıldız sarayının ikinci katındadır, ana muttasıl bir odaya çıkartıp ayılması için yüzüne su serpiyorlar, ricali devletden bazı zevat da meb'usu mas-rua alenen sebb ü düşnam ediyirlardı. Birkaç gün sonra da meclisde bulunmayan ve o kil ü kallerde medhalleri vâki' olmıyan birtakım meb'uslar şuraya buraya nefy edildikleri mesmu' oldu. Bir müddet sonra sadarete gelen Safvet Paşa gavaili hazırardan dolayı Meclisi Meb'usanın içtimarî âtiye ta'lik olunduğunu, diüveli muazzamanın İstanbul süferasına birer nota ile beyan eylediğini Hüdavendigâr vilâyeti valiliğinde bulunduğum esnada işitdim. Andan sonra meclis bir daha içtima' etmemişdir [1].»

İngiliz donanmasının Mudanyaya geldiğini haber alan Ruslar on iki bin kişiden mürekkeb bir fırkanın mütareke hattından ilerliyerek Küçük Çekmece civarına yerleşmesini ve bin beş yüz kadar bir kuvvetin de Ayastefanos'a gelip oturmasını istemişler, ve Ayastefanosdakilerin önlerine karakol hattı konularak izinsiz hiçbir kimsenin o hat dışına çıkmamasına riayet eyliyeceklerini de ilâve eylemişlerdi.

Rusların bu teklifi mütareke mukavelesine aykırı olmakla beraber payitahtın müdafaası imkânı bulunmamak ve evvelce İstanbul'a yirmi otuz bin asker sokulması yolundaki teklifden hafif bulunmakla beraber muhalefet

[1] Cild - 1, Sahife : 206-207.

vadisine gidilmek cebri hareket vukuuna sebep olacağı düşüncesiyle işbu teklif kabul olundu.

Grandük Edirnedan yanına aldığı Safvet Paşa ile birlikde Ayastefanosda geldi. İkinci murahhas Sa'dullah Beyin (Paşa) iltihakile orada başlayan sulh müzakeresi (İgnatıyef) in münasebetsizlikleri yüzünden uzuyordu.

Ayastefanosda Ruslarla sulh müzakeresi yapılırken Grandük Nikola birçok ağır teklifler arasında donanmanın da terkinin ileri sürmüş idi. Esasen diğer teklifleri pek ağır bulan Abdülhamid donanma maddesinin kendisince kabul olunamayacağını bir hatla o zaman Sadrâzam olan Ahmed Vefik Paşaya bildirdi. Bu hattı hümayunu alan Sadrâzam Ayastefanosda giderek Rus baş murahhasile görüşdüğü gibi Grandükün hattı alıkoymasını yüzünden Abdülhamid vehme düşdü. İkinci bir hatla keyfiyeti Ahmed Vefik Paşadan sordu. O da tekrar Ayastefanosda gidip hattı hümayunu istirdad etdi.

Mahmud Celâleddin Paşa bu hâdiseyi vesikalarile birlikde şu suretle kaydetmiştir :

«Rusya murahhasları salıfizzikir donanma terki teklifinde ısrar gösterdikleri misillû zatı padişahi Babıâlinin olbabda verdiği me'zunıyeti dahi tecviz buyurmadıklarından bir küt'a hattı hümayun ile bu maddenin kendulerince na kabil olduğunu bildirdiler.

Sureti hattı hümayun

«Başvekil Paşaya ve Safvet Paşaya ve sair vükelâya kasekle beyan ederim ki donanmayı hümayunun elden çıkarılmasına kat'ıyyen re'yim ve rızam yokdur. Her türlü fedakârlığı eder. Fakat bu donanma maddesini esasen red eylerim, ve esbabı mucibesini dahi beyana muktedirim. İcabı halinde donanmayı gaib etmemek için canımı fedaya hazırım fi 15 Şubat 93.

«Ahmed Vefik Paşa işbu hattı hümayunu vükelâyâ tebliğ etmekle beraber hemen Ayastafanosa gidip Devleti Aliye murahhaslarına irae eyledi, ve derhal Grandük Nikola ile mülâkat ederek padişahın bu teklifi ademi kabulde nekadar musır olduğunu isbat için hattı hümayunu gösterip ve saatlerce mükâleme edip Grandük Nikolayı teklifi mezkûrden geçmeğe meyletdirdi, ve Grandük Nikola Ahmed Vefik Paşanın tebliğ ve ifade eylediği maksadı padişahiyi kabule mail olduğunun nişanesi olmak üzere zikrolunan hattı hümayunu teberrüken bende kal-sun deyu tevkiף eyledi.

«Ahmed Vefik Paşa Ayastefanosdan avdet ve keyfiyeti ma'ruz atebî şevket eyledikde padişah hazretleri esasen memnun olup fakat hattı hümayunlarının münderecatından her fedakârlığı ederim fıkrasının teklifi saire-re Rusyalulara sened olması mülâhasasile Grandük nezdinde kalmasından pek bihuzur oldular, ve Ahmed Vefik Paşanın huzurlarından avdetini müteakib kendisine şu hattı hümayunu gönderdiler.

Sureti hattı hümayun

«Veziri mealisemirim,

«Donanmamız hakkında sabahleyin size ve vükelâyâ hitaben ve fi 15 Şubat 1293 tarihile müverrihan sâdir olan nemikai hümayunum esnayı mülâkatda Grandük hazretleri canibinden görölerek teberrüken alıkinulduğı vâki' olan tebligatımızdan müsteban olmuş ve müşarün-ileyhin ibraz etdikleri âsarı nezaket memnuniyetimi celb eylemiştir. Ancak zikrolunan nemikamın tahriri mücerred donanmamızın elden çıkarılmaması maksadına mübteni ve münhasır olup bundan ya'ni cümlei münderecatından olan her türlü fedakârlık ta'birinden tercemece yanlış ma'na verilip de bu ibarenin henüz derdesti mükâleme

olup netayici meçhul bulunan hususatı saireye şümülû zannolunmuyarak bu fedakârlık ibaresinin donanma maddesinden dolayı sırf zatî ve şahsî olduğuna ve hulâsa nemikai mezkûrenin esasen ve fer'an donanma maddesinden başka bir şeye aid olmadığına dair müşarünileyhe izahat i'ta edip etmediklerini serian iş'ar eylemeniz matlûbumdur. 15 Şubat 93.

Ahmed Vefik Paşa işbu hattı hümayuna cevaben Grandük Nikolaya matlûbu padişahi olan izahatı i'ta etmiş olduğuna dair tafsilâtı lâzıme arz etdikden sonra çünkü asıl maksadı padişahi evvelki hattı hümayunun Grandükden kurtarılması maddesi olduğundan yine Ayastefanosda gidip ve letaifülhiyel i'mal edip hem zikrolunan hattı hümayunu istirdad ve hem ber vefkı matlûb icrayı tebligat ederek avdet eyledi [1].»

Rusların tehdidkâr vaz'iyetleri altında yapılan birçok müzakere ve münakaşalardan sonra tesbit olunan sulh şartları Martın birinci günü Sa'dullah Bey (Paşa) de hazır olduğu olduğu Abdülhamidin reisliği altında Yıldızda vükelâdan mürekkebe toplanan meclisde bir kerre daha tedkik edildi ve kabulü kat'î suretde kararlaştı. Sa'dullah Bey (Paşa) kararı hâmilen Ayastafanosda döndü. Nihayet Martın üçüncü günü 29 maddeden teşekkül eden müsâlâhaname Ayastafanosda Rusya namına Ignatiyef, Nelidof, Osmanlı hükûmeti namına da Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile Berlin sefiri Sa'dullah Bey (Paşa) tarafından imza edildi.

Muahedenamenin birinci maddesi Osmanlı devleti ile Karadağ beynindeki hududun sureti tashihine dair olup Nikşik, Gaçka, Sepuş, Podgorice, Zabilyak ve Barın Karadağa terkin ve kat'î hududun bir Avrupa komisyonu tarafından tanzim eylemesini ihtiva ediyordu.

[1] Mir'ati hakikat cild — 3, Sahife : 86-87.

Garibdir ki Karadağın istiklâli ikinci maddede zikredilerek «Babîâli Karadağ emaretinin istiklâlini kat'iyen tasdik eder» denilmiştir. Bununla bu istiklâlin Rusya için zaten çokdanberi mevcut olduğu yeniden iyma edilmek istenilmiştir.

Üçüncü madde Sırbistan istiklâlini ve Sırbie ile Osmanlı devleti arasındaki hududu Niş kal'ası, Drina vadisi ve Küçük İzvornik Sırbistana kalmak üzere ta'yin ediyordu.

Beşinci madde ile Romanyanın i'lân ettiği istiklâlin Babîâli tarafından kabul edildiği gösteriliyor ve gayet mübhem bir ifade ile de Romanyanın tazminat istemeğe hakkı olacağı beyan ediliyordu.

Altıncı madde yeni Bulgar hükûmetinin teşkiline dairdir. Bunda «Bulgaristan idarî muhtariyet ile vergi verir bir emaret olacak ve hükûmet me'murları ile millî askerleri hıristiyan olacaktır» deniliyor, bir harita ile yeni hükûmetin hududu ta'yin olunuyordu. Bu harita muccebince yeniden teşkil olunacak Bulgaristanın vûs'atı 3000 ve nüfusu da beş milyon olarak hesap edilmişti. Bu hisabca Bulgaristan emareti Manastır ve Selânîk vilâyetleri de dahil olmak üzere Tuna nehrinden Adalar denizine kadar olan araziye ihtiva edecek idi. Yedinci madde muccebince Bulgaristan prensi devletlerin muvafakati ve Babîâlinin tasdiki ile ahali tarafından intihab edilecekti. Avrupa devletleri hükûmdarlarına mensub hanedan a'zasından hiçbirinin Bulgaristan prensliğine intihab olunamayacağı da bu maddede sarahaten yazılı idi. Prens intihabından evvel Bulgar mu'teberlerinden mürekkebe bir meclis Filibe ve yahud Tırnovada toplanıp bir Rusya komiserinin nezareti altında olduğu ve bir Osmanlı komiseri hazır bulunduğu halde müstakil idarenin nizamlarını tanzim edecekdi. Bulgaristanda yeni idarenin te'sisi ve bunun icrası suretine dair lâzım gelen nezaret iki

sene müddetle Rusya devletinin bir komiserine muhavel olacak idi.

Sekizinci madde Osmanlı askerinin bundan böyle Bulgaristanda ikamet etmiyeceğine ve eski kal'aların mahallî hükûmet ma'rifetile yıkılacağına dairdi. Ancak nizâm ve âsaiş ve emniyeti muhafazaya kâfi millî ve mahallî askerın tamâmîle teşkiline kadar Rus askeri Bulgaristanda kalıp icab ederse Rus komiserine fi'lî muavenetde dahi bulunacak idi. Millî askerın mikdarı bilâhare Devleti Aliye ile Rusya devleti tarafından bil'ittifak ta'yin olunacakdı. Bulgaristanda kalacak Rus askerinin ikamet müddeti iki sene idi. Bu asker altı fırka piyade ve iki fırka süvariden ibaret olup mevcudu elli bini geçmiyecekdi. Bunların masrafı memleket tarafından ödenecek ve Rusya ile müraselâtı yalnız Romanya ile değil, sair Karadeniz limanlarile dahi icra olunabilecek idi.

Dokuzuncu madde ile Bulgaristanın vereceği senelik vergi yeni idarenin birinci senesinin sonunda Rusya, Babıâli ve sair kabineler beyninde hâsıl olan ittifakla ta'yin edilecekdi.

Bulgaristanın Adalar denizine kadar tevsii hasebîle Osmanlı devletinin Avrupadaki vilâyetleri iki kısma ayrılarak araya Bulgaristan girmiş olduğundan onuncu madde devletçe emaretin öte tarafında bulunan vilâyetlere asker, mühimmat ve zahire nakliyatının ne suretle yapılacağına dairdi.

On ikinci maddede Tuna kal'alarının kâmilên yıkılacağı ve Tuna kıyılarında bundan böyle Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan sularında ne kal'a ve nede harb gemisi bulunmayacağı, burada Tuna Muhtelit komisyonuna aid hukuk, vezaif ve imtiyazatın tamâmîle baki kalacağı muharrer idi.

Babıâli on üçüncü madde mucebince Sünne boğazını yine seyrisefaine salih bir hale koymağı. muharebe esna-

sında Tuna nehrinde seyrisefainin ta'tilinden mutazzarrır olanların ziyanına mukabil beş yüz bin frank tazminat i'tasını taahhüd ediyordu.

On dördüncü maddede İstanbul konferansının birinci içtimaında Osmanlı murahhaslarına tebliğ kılınan ıslahatın Babiâli ve Rusya ile Avusturya devletleri beyninde bil'ittifak karar verilecek ta'dilât ile Bosna ve Hersekde derhal icra mevkiine konulması kabul edilmiş idi.

On beşinci madde Girid adasında 1868 dahilî nizamnamesinin icrasını şart kılıyordu. Yanya ve Tesalya ile Rumelinin sair mahallerinde dahi buna mümasil ıslahat icra edilecek idi.

On altıncı maddede Babiâli Ermenilerin sakin olduğu vilâyetlerde derhal ıslahat yapmağı ve hırsıyanların Kürdler ve Çerkeslerden korumağı taahhüd eyliyordu.

Ayastefanos muahdesinin buraya kadar sayılan maddeleri arasında en mühimmi Bulgaristan emaretinin teşkiline dair olan altıncı madde idi. Diğer mühim bir madde de tazminata dair olan on dokuzuncu maddedir. Rusya bu madde mucebince evvelâ asıl harb masrafı için dokuz yüz milyon ruble, saniyen Rusyanın Cenub sahillerine ve ihracat ticaretine ve şimendiferlerine muharebe yüzünden vuku' bulan zarar için dört yüz milyon ruble, salisen Kafkasya hücumunda vuku' bulan zararlara mukabil yüz milyon ruble, rabian Osmanlı memleketinde Rusya tebeasile te'sisatına vuku' bulan zararlar için de on milyon ruble ki cem'an bir milyar dört yüz on milyon ruble ya'ni iki yüz kırk beş milyon iki yüz yedi bin üç yüz bir Osmanlı lirası ve bir buçuk mecidiye tazminat istiyordu.

Aşağıdaki fıkralarda bu madde de yazılı idi : «Rusya imparatoru Devleti Aliyenin malî muzayakasını ve Devleti Aliyenin bu babda olan arzusunu nazarı i'tibare

alıp harb tazminatının ekser kısmı yerine aşağıda yazılı arazi terki ile kabul eder :

«*Ervvelâ; Tulça sancağı ya'ni Kiliya, Sünne, Mahmudiye, Isakçı, Tulça, Maçın, Babadağ, Hırsova, Köstence, Mecidiye kazaları ve Tunada vâki' adalar Rusyaya terk olunmuş ise de Rusya devleti bu yerleri ilhak fikrinde olmadığından 1856 muahedesile Rusyadan alınan Besarabya kat'asile mübadele etmek hakkını muhafaza eder.*

«*Saniyen; Erdehan, Kars, Batum ve Beyezid ile hâvi oldukları arazi Soğanlı dağına kadar Rusyaya verilecektir.*

«*Salisen; birinci ve ikinci fıkrada beyan olunduğu veçhile Rusyaya terk olunan arazi bir milyar yüz milyon ruble i'tibar olunmuştur. Tazminatın baki kalan üç yüz milyon rublesinin te'diye suretile te'mini - Memaliki Osmaniyede Rusya tebeasile müessesatına ta'yin olunan on milyon ruble müstesna olarak - Rusya devletile saltanatı seniyye beyninde mahsus bir ittifak ile tesviye olunacaktır. »*

Yirmi birinci madde ile Rusyaya terk olunan mahaller halkı muhacereti ihtiyarda, arazi ve emlâklerini satmak ile hareket etmekte muhtar bırakılmışlardı. Muahedenin teatisi tarihinden üç sene sonra mallarını satıp gitmiyen ahali Rus tebeası olacaktı.

Yirmi ikinci madde eskiden beri iddia olunan Rus himayesini iyma ve Rusya sefarethanesile konsoloslarının Rusyalı papas ve züvvarı resmen himaye hukukunu haiz olacaklarını sarahaten beyan ediyordu. Aynorozda bulunan Rus papasları dahi eski haklarını ve dinî müesseselerini mumafaza edeceklerdi.

Yirmi beşinci madde mucebince Rusya askeri Avrupada bulunan Osmanlı memleketini kat'i sulhun in'i-

kadından üç, Anadoludaki yerleri altı ay zarfında tamamen tahliye edecek idi.

Babîâli yirmi yedinci maddede muharebe zamanında Rusya askerile münasebatda bulunan Osmanlı tebeası hakkında ceza tatbik etmemeği kabul ediyor ve işbu muahedename «mukaddimatı sulhiye mukavelenamesi» ta'birinin dahi delâlet eylediği veçhile sonradan Avrupa devletlerinin dahi muvafakatile kat'î bir muahede akdine mani' olmadığı halde yirmi dokuzuncu maddede iki devletin işbu muahedenin teatisi tarihinden i'tibaren kendilerini resmen müteahhid addedecekleri beyan olunuyordu.

Grandük Nikola sulh mukavelesinin imzasını müteakib Ayastefanos haricine çıkıp Rus ordusuna yaptırdığı büyük bir geçid resminden ve toplar atdırmak suretile sevincini i'lân etdikden sonra askerine hitaben : «Türkler mağlûb oldu, müsâlâha akdolundu, işte İstanbul» diyerek Türk vatan evlâdlarını kan ağlatacak bir nutuk irad etti. Osmanlı murahhasları İstanbul'a döndü.

Ruslarla Ayastefanosda imzalanan muahede için yirmi dokuzuncu maddede «mukaddimatı sulhiye mukavelenamesi» ta'birinin kullanılması sebebini Mahmud Celâleddin Paşa şu suretle izah ediyor :

«Zikrolunan mukavelenameye alet'usul muahede itlak edilmemesi Paris muahedesinin ahkâmını nakzetmesinden nâşi anda imzası bulunan devletler murahhaslarından mürekkeb bir kongre akdinin Almanya imparatoru tarafından teklif olunması maddesi idi ki Rusyalular buna «mukaddimatı sulhiye mukavelesi» demekle muahedei umumiyeyi Avrupa devletleri beyninde karargir olan kongrenin müzakeratına ta'lik etmiş oldular. Çünkü muharebe Rusyaca bir galebei kâmile ile netice pezir olacağı anlaşıldığı esnada esasî sulh ittihaz olunacak me-

vad üzerine İngiltere ve Almanya ve Rusya devletlerince mahremane teatîi efkâr olunmuş ve külliyyatı mes'elenin Avrupaca menafii müsterekei siyasiyeye taallûku hasebile öyle bir kongre akdine karar verilmiş olduğundan «Ayastefanos» mukavelei sulhiyesi mündericatinı Rusya murahhasları tarafından esasen düveli muazzamai müşâ-rünileyhin evvelce tahtı kararlarına giren surete tevfik olunmakla beraber kongrenin in'ikadı kat'iyen mukarrer bulunduğün balâda zikrettiğimiz maddei mahsusaya şeraiti mukarrerinin muahede resmine konulmasının nerede olacağına dair Petresburgda karar verileceği derc etdirildi [1].»

Berlin kongresi toplanarak Ayastefanos muahedesini ta'dil eylemiştir.

Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile birlikde Ayastafanos muahedesinin akdine me'mur edilen Sa'dullah Paşa müzakeratın in'kitai ihtimali baş gösterdiği bir sırada Başvekil Ahmed Vefik Paşanın da'vet edildiğini kaydederken [Sa'dullah Paşa yahud Mezardan Nida, Sahife 54] hakkında dikkate şayan ma'lûmat veriyor :

«Bizim oturdutumuz hane gerek Grandük Nikolanın ikametgâhına ve gerek muahedenin akdi için hazırlanan haneye pek uzak değildi. Müzakerat bazan her gün ve bazan da iki üç günde bir cereyan ederdi. Çünkü İstanbul ile lâyenkati' muhabere olunurdu. Aradan epeyce günler geçti ve muahedenin bazı mevaddı takarrür eyledi. Lâkin iş ehemmiyetli noktalara gelince bittabi' bida-yetdeki sür'at görülmez oldu. Hattâ bir aralık müzakeratın nkitai ihtimali de yüz gösterdi. Safvet Paşa ile verdiğimiz karar üzerine sadrâzamanın Ayastafanosa kadar gelmesini İstanbula teklif etdik. Israr eyledik. Sadaretde bulunan Ahmed Vefik Paşa geldi.

[1] Mir'ati Hakikat, Cild - 3, Sahife 89.

«Ben müşarünileyhi yakından tanımaz idim. Kaşkı da'vet etmiye idik !... Çünkü Vefik Paşa az kaldı işimizi bozacak idi. Anladık ki becereceği yok ! Her ne ise tatlılıkla İstanbula avdet etdirdik ve hakkında beslediğimiz hüsnü zandan dolayı büyük büyük esefler etdik !...»

*
**

Ahmed Vefik Paşa; başlıca iki cihetden tedkik edilmek lâzım gelir :

- 1 — Devlet adamı,
- 2 — İlim adamı.

1— Devlet adamı sıfatile hakkında hüküm verebilmek için onun hususî hâllerile yaptığı işleri gözden geçirmek iktiza eder. O zamana yetişmiş ve kendisini tanımış olanlarla tanıyanlardan öğrenerek, yahud yaptığı işlere bakarak hususî halini yazanlar şunları söylüyorlar :

Âlimdi, fadıldı, ma'lûmatı geniş, hafızası kuvvetli, mütaleaya meftundu. Şarkın olduğu gibi garbın da lisan ve medeniyetine vâkıfı. Avrupa uleması nezdinde hak-kile âlim sayılırdı. Bilhassa müsteşrikler nezdinde pek muhteremdi. Doğru idi. Emindi. Gayet namusluydu. İrtikâbdan masundu. Hiddetli mizaçlı idi. Müstebiddi. Kimse ile geçinemezdi. Ahmakdı. Temyiz sahibi idi. Bazan şiddetini haksızlık derecesine kadar götürürdü. Kor-kunçdu. Hiddetli olduğu için kendisine pek çok düşman peyda etmişti. Sakin iken herkesi güler yüzle karşılardı. Zeki, müstehzi idi. Kimseyi beğenmezdi. Dünya musibetlerine fevkalâde mütehammildi. Nefsül'emre muvafık olmakla beraber örf ve âdata muhalif, yahud halk arasında garib görünen ahval ve harekâtı ihtiyar ve icrada tereddüd etmezdi. Levmi lâimden ihtiraz eylemezdi. İş başında dürüş ve mütehevvir, evine giden ahbablarına karşı mülâyimdi. Tabiatini tecrübe edenler ahlâkile uzlaşıp-

lardı. Afif, müstakim, ma'lûmatı vâsi', şedidüşşekime, vatanperver, cevval, cebbar, mühib bir sima idi. İnad derecesine varan sebat ve metaneti, mübalâğaya meylli, istibdadı darbı mesel hükmüne girmişdi. Hod pesend ve hod rey olmakla hiçbir müşkülün karşısında aciz göstermezdi. Bilmediği mes'eleler hakkında bile hükümler uydurur, sonra da kahkaha salıverirdi. Vekarı, ikbal ve serveti istihkarı müsbetdi. Kibr ü azametine payan yok idi. Sevmediği adamları herhangi rütbede bulunursa bulunsun galiz bir suretde tahkir ederdi. Hoşlandığı kimselere, kim ne derse desin, toz kondurmazdı. Sokakda dilenci kıyafetine girse hiç tanımayan kimse bu adam vezirdir diye hükmedebilirdi. Hamiyyet ve sadakat mücessemi idi. Millî âdetlere riayet eder, haremine ferace ve çedik babuc giydirirdi. Her şeyde müfrit ve muvazenesiz olup eyyame uymağı bilmez bir ferman dinlemezdi. Binek taşı büyüklüğünde bir pırlanta idi. Ne kaldırıma konur, ne ziynete yarardı. Âli Paşa ile arası pek açık olduğu için hakkında ağzına geleni söylerdi. Mürtekeblerin düşmanı idi. Aciz ve iktidarsızlığı irtikâba tercih eylerdi. Nev'i şahsına münhasırdı. Kıyafeti acib, ahlâk ve etvarı garibdi. Köşe minderinde oturur, züvvarı, hattâ ecnepleri bile o kıyafetle kabul ederdi. Mu'teber ecnebilere eski tarz üzere yer sofrasında ve sini üstünde eski peşkir ve kaşıkla ziyafet verirdi. Su içerken bardak kullanmaz, yanında duran destiden içerdi. Akriba ve eviddası mekteb çocuklarının hocadan korktukları gibi kendisinden korkarlardı. Hiddetlenince tekdir ve tevbih ederdi. Hiçbir şeyde tekayyüd ve intizamı sevmezdi. Onun kadar âzade ser yaşıyan insan enderdi. Tab'ında, i'tidali muhafaza eylemediği iki kuvvet vardı : Hiddet ve gadab, it'am ve ihsan ! Bu hallerde daima ifrata gittiği için birisile çok düşman kazanmış, diğeri ile de pek çok borca girmiş idi. Âlim ve bir dereceye kadar terakki ta-

rafdarı olmakla beraber idarece hiçbir mesleği yokdu. Gelişi güzel, ve idarede kanun ve nizama bakmaksızın şahsı istibdada meyyal idi. Ahrar fırkasından hoşlanmazdı. Meşrutî idarenin bazı def'a lehinde, bazı def'a aleyhinde görünürdü. Bu hususda kendisinin muayyen bir fikri yokdu. Meb'uslara çok söz söyletmez, şiddet kullanırdı. Uygunsuz hareketlerinden dolayı onlarla kendisi arasında gerginlik hâsıl olmuşdu. Odun gibi doğru idi. Saltanat makamına karşı istiklâlini muhafaza eder, ferman dinlememezlik tavrından tamamilе vazgeçmezdi. Tehdidini ikaa, emirlerini icraya kadirdi. Fa'alı. Beceriksizdi. Me'muriyetde iken makamına erken gelir, işinin başında bulunanları takdir, bulunmıyanları tekdi ederdi. Resmî hayatında ehemmiyetli noktalara az tesadüf edilir, edilenler de muamelâtının garabeti dolayısıyla zikre şayan görünürdü. Kendisi «hareketlerimi görenler bana cecsur derler, halbuki bendeki cesaret değil, tevekküldür» derdi. Mizacı i'tibarile daimi suretde istihdamı mümkün değildi. Fevkalâde zamanlarda kendisinden istifade olunabilirdi. Buhranlı vakitlerdeki hizmetlerinde gayret ve faaliyeti görülmüşdü.

İcraâtı hakkında şunlar söylenilmiştir :

İçine çok keyif ve heves karışan zorba icraât tarzını devlet işlerinde tatbik ederdi. Karakuşun hükümlerine benzer icraâtta bulunurdu. Siyasî işlerde bile lüzumundan ziyade şiddetli lisan kullanırdı. Geçimsizliği dolayısıyla hiçbir bir me'muriyetde uzun müddet kalamamışdı. Meb'usan Meclisini tahakkümü altında tutarak âdeta bir alay kumandanının alay idaresi tarzında idare eyliyordu. Bir def'asında mecliste Cevdet Paşaya bile söz vermemişdi. Oturduğu yerden müzakereye karışmakda ısrar eden bir meb'usu «eşek !» hitabile susdurmuşdu. Me'murları kendi kendine azil ederdi. Babiâlinin suallerine

cevab vermezdi. Bursada vali iken tiyatro te'sisi hevesine düşmüş, piyeslerin tecrübesine bizzat nezaret etmişti. Tiyatro biletlerini me'murlarla halka zorla satdırır, kabul etmeyenleri iz'aç ederdi.

Bursada iken adliye me'murlarından birçoğuna altı ay maaş verdirmemişti. Me'murların her sabah hükûmet aofasında kendisini karşılamalarını usul ittihaz eylemiş idi. Mahkemelere müdahale ile hükümsüz adam habse der, mevkulardan istediğini salıverirdi. Sultan Süleyman zamanında iyi bir sadrâzam olurdu.

Bu sözlerin ve hükümlerin misalleri şunlardır :

Müfettiş sıfatile bulunduğu Bursada karakuşa rahmet okudacak şekildeki hodserane icraâtı halkın şikâyetini mucib olmuş, kendisi müfettiş olmasına rağmen yaptığı işlerin tahkiki için müfettiş gönderilmesi zarureti baş göstermişti. Tahkikat raporunun vükelâ meclisinde müzakeresi sırasında lehinde söz söyleyenlere Âli Paşa : «Biz bu adamın her yaptığına iğmaz edecek olur isek artık bu devlete adıyo demeliyiz» sözlerle mukabele ettiği gibi kendisi sağ oldukça onu bir daha me'muriyete ta'yin etdirmemiş idi.

Kanunu Esasinin müzakeresi sırasında buna mu'teriz bulunmak küfürdür dediği halde Başvekil iken meb'usan meclisinin kapanmasına muhalefet göstermemiş, nüfuzlu meb'usların birkaçını da nefy etdirmişti.

Vilâyetlerin mercii Dahiliye Nezareti olduğundan resmî işler için ora ile muhabere edilmesi hakkında sadaretden yapılan ta'mimden birkaç gün sonra Said Paşanın vilâyet makamına yazdığı telgraf üzerine «Said imzasile bir telgraf aldım bu adam kimdir ?» diye Bursadan Dahiliye Nezaretine telgraf çekmiş, arası açık olan Sadrâzam Said Paşayı bu suretle birbirini tutmayan emirler vermekle küçültmek istemişti.

Bursada iken gücendiği adliye me'murlarına aylarca maaş vermediği gibi kapısını ördürmek suretile adliye müfettişini evinde habsetmişti.

İkinci def'a Başvekil olunca Şeyhülislâm Uryanizade Es'ad Efendiye teşrifatdan bir me'murla bundan böyle vükelâ meclisine gelmemesi için haber gönderdi.

Son Başvekillikten infisalinden bir müddet sonra sarayda toplanacak bir komisyona gelmesi için Abdülhamidin emrile evine giden Mabeyinci Hacı Ali Beye «Efendimiz beni çocuk oyuncağı mı zannediyorlar ? Hah hah hah!» diyerek hareme savuşmuş, padişahın da'vetine icabet etmediği gibi ma'zeretini de bildirmemişti.

Bursa valisi iken iş için müracaat eden şişman bir adama sebepsiz şiddetli muamelede bulunması üzerine dostlarından yanında bulunan zat böyle şiddetli muameleye mahal olmadığını söyleyince «bilmezsin ! O şişmanlar ne domuz olur, ne domuz olur, ben kendimden bilirim» diye mukabele etmişti.

Mahmud Nedim Paşa sadrâzam olunca - Âli Paşanın mağdurlarından olduğu içni - ta'yin ettiği Rürumat Emanetinde barındırılması imkânını bulamayınca hakkında i'timad ve emniyyetinden bahisle sadaret müsteşarlığına getirmek mecburiyetinde kalmış idi. Müsteşarken getirilen kâğıdları «müsteşarın vazifesi sadrâzâmın bir müşkülü olursa birlikde istişare etmektir. Evrak havale eylemek değildir» diye red etmiş, müsveddelere de bakmayıp «yazıla» işaretini hâvi bir damga yapıdırarak onu basmakla iktifa eylemişti. Sadrâzam kendisini günde birkaç kerre çağırmağa başlayınca ondan da usanarak yanına gitmeğe mecbur olmamak için odasının kapısını kilidler, öyle otururdu. Mahmud Nedim Paşa başa çıkmayınca Maarif Nazırlığına ta'yin etmek suretile yanından da uzaklaşdırmağa mecbur oldu.

Bursa valisi iken Mudanya kaymakamına bir mevki ta'yin ederek oraya kadar Bursa yolunun iki tarafına ağaç dikdirmesi emrini verdi. Getirttiği ağaçların arttığını gören kaymakam ta'yin olunan noktayı bir parça aşırı. Ahmed Vefik Paşa ta'yin ettiği noktanın ilerisindeki ağaçların hepsini sökdürdü. Sebebini soranlara şu cevabı verdi : Mudanya kaymakamı verdiğim emri bu kerre fazla icra etdi. Yarın da eksik yapabilir. Tamamı tamamına icraya alışmalıdır.

Başvekil iken, bir gün, Başvekâlet mektubculuğunda bulunan Zihni Efendiye (Paşa) birçok emirler verdiği sırada bir vilâyet defterdarının azli için Maliye Nezaretine tezkere yazılmasını da emretti. Zihni Efendi (Paşa) aldığı emirleri icra eylediği sırada azledilecek defterdarın Sivas ve Erzurum defterdarlarından hangisini olduğunu hatırlıyamadığı için Başvekilin yanına gidip istizaha mecbur oldu. Bu def'a Ahmed Vefik Paşa Sivas ve Erzurum defterdarlarıyla beraber diğer üç vilâyet defterdarının da birlikde azlinin yazılmasını emretti. Bu suretle bir yerine beş defterdar birden azlolundu.

Parisde sefirken o sırada zuhur eden Şam vak'asından dolayı Osmanlı devletine karşı kırıgın olan Üçüncü Napolyon bir kabul resmi esnasında politikadan bahış açarak «imparatorluğunuz çatırıyorVotre Empire Craque ta'birile Osmanlı saltanatının yıkılmağa yüz tutduğunu ağır bir lisanla iyma edince, Ahmed Vefik Paşa derhal : «Bizim memleketimiz imparatorluğunuza uzaktır. Zatı haşmetanelerinin hakkımızda daima doğru malûmat alamayacakları tabiidir. Ben ise (Paris) de bulunduğumdan imparatorluğunuzun ahvalini yakından görüyorum. Çatır diyen sizin imparatorluğunuzdur » mukabelesinde bulunmuşdu.

Başvekil iken Rus ordusu Ayastefanosa kadar gelmiş

bulunduğu için İstanbulda heyecan hüküm sürüyordu. Bir gün Zabtiye Nazırı Hafız Paşa Babıâliye yazdığı bir tezkere ile Tatavlada birçok Rumun toplanarak isyan alâmetleri gösterdiğinden Taşkısladan birkaç tabur asker tertibile kıyam hareketinin basdırılması lüzumunu bildirdi. Toplanan ayak takımından beş altı yüz kişinin bağırıp çağırdığını gördü. Arabadan inen Paşa romatizmadan rahatsız olduğu için topallıya topallıya yürüyerek nümayişçilerden birini yakaladı. Elindeki kalın bastonla bir iki tane vurduktan sonra elindeki kurtulunca bir diğerini tutmak üzere ilerledi. Bunu görenler çil yavrusu gibi dağıldı.

Ahmed Vefik Paşa oradan doğruca Yıldıza gitti. Zabtiye Nazırını çağırttı. Hafız Paşa içeri girince Paşa yakına geliniz diye çağırarak aralarında bir iki adım kalınca iki parmağını uzadüp ben adamın iki gözünü oyarım diyerek üzerine yürüdü ve seni miskin herif seni! Taburlarla asker sevk edeceğine kendin gidip de o karga derneğini niçün dağıtmadın. Devletin başına gaile mi açacaksın takdirile koğdu.

İnsan ve me'mur olarak tesbit olunan vasıflarla icraâtına bakıldığı suretde Ahmed Vefik Paşada gerek bir insan ve gerek bir me'mur için lâzım gelen evsafın bir kısmının bulunduğu ve birtakımının da noksan olduğu görülür. İlim ü irfan, namus, iffet, zekâ, faaliyet, hamiyet, sadakat, vatanperverlik, ikbal ve serveti istihkar gibi şeyler bir me'murda bulunması lâzım gelen iyi vasıflardır. Mesleksizlik, geliş güzel idare, kanun ve nizama riayetsizlik, istibdad, hiddet ve şiddet, ferman dinlemezlik, kibir ü azamet, sevmediklerini galiz bir suretde tahkir, hoşlandığı kimselere toz kondurmamak, muvazenesizlik ise bir insanda olduğu gibi bir me'murda da bulunmaması lâzım gelen şeylerdir. Devletin koyduğu ka-

nun ve nizama göre irade ile vazifesine nihayet verilmek lâzım gelen bir me'muru kendi kendine azletmek, hükûmet merkezinden sorulan suallere cevap vermemek, kâğıdları okumadan «yazıla» damgasile yazdırmak, sad-râzamin tekerrür eden da'vetlerine karşı kapıyı kilidlemek, müfettiş sıfatile gittiği yerlerde ikinci bir müfettiş gönderilmesini ve neticede vazifesinden uzaklaştırılmasını icab etdirecek derecede garib icraâtda bulunmak, istediğini habsederek dilediğini habishane kapısını açıp salıvermek, verdiği yapılması mümkün olmıyan emri yerine getirmediğinden dolayı gücendiği me'murlara maaş verdirmemek, evinin kapısını ördürüp bir me'muru ailesile birlikde ezalandırmak, tiyatro biletlerini halka ve me'murlara zorla satdırmak, işini gördürmek için müra-caat eden halka hiddet ve şiddet göstermek hiçbir vakit hoş görülür şeyler değildir. Borçluyu bir müddet yanında alıkoyup o vaktin usulünce kapıya geldiği atını satdırarak borcunu alacaklıya, artanını kendisine vermek Dördüncü Muradın veyahud Deli İbrahim'in saltanatları zamanında hoş görülebilirse de Tanzimatdan sonraki devirde gülünç ve hattâ mes'uliyeti mucib olmakdan kurtulamaz. Bulunduğu me'muriyetlerin hemen hepsinin pek kısa, bazılarının birkaç güne münhasır kalması iyi sayılmıyan vasıfların galib olduğunu gösterir. Binaenaleyh bazı işlerde ve fevkalâde zamanlarda muvaffak olmuş olmakla beraber ahlâkî vasıflarına ve icraâtına bakarak Ahmed Vefik Paşayı iyi bir me'mur addetmeğe imkân yokdur.

2 — İlim adamı sıfatile Ahmed Vefik Paşayı üç cihetden tedkik etmek lâzım gelir :

A — Dil ve lûgat âlimi,

B — Türkçü ve tarihçi,

C — Tiyatro müellifi.

A — Ahmed Vefik Paşa dil ve lûgat âlimi sıfatile ted-

kik edilirken Türkçülük noktai nazarından da mütalea edilmek lâzım gelir.

Türkçülük cereyanı Ahmed Vefik Paşadan evvel başlamış olmakla beraber Paşanın bilhassa lehçe ile buna kuvvetli ve ilmî bir cereyan verdiğinde şübhe yoktur.

Ziya Gökalb «Türkçülük Nasıl Doğdu?» başlıklı bir yazısında «Türklük mefkûresi» nin «ilimcilik, san'atçılık, ahlâkçılık cereyanlarından doğmuş» olduğunu kaydettikten sonra «ilim cereyanı» nın tedkikına geçiyor, ve şu iza-hatı veriyor :

«Memleketimizde ilk Darülfünun açıldığı zaman, Ahmed Vefik Efendi (ki sonraları Paşa olmuştur). «Hikmeti Tarih» müderrisi idi. Meşgul olduğu tarih ve lisan ilimleri bu zatı, Osmanlıların Türk milletinden bir şu'be, Osmanlıcanın da Türk lisanından bir lehçe olduğu hakikatlerine erdirmişdi. Bu duygunun sevkiledir ki şark türkçesile yazılmış en mufassal Türk tarihi olan Ebûlgazinin (Evşali Şecerei Türki) sini -- kendi ta'birince - İstanbul türkçesi) ne tahvil etmiş, aynı zamanda, Osmanlı türkçesinin Çağatay ve Azerî lehçelerile münasebetlerini dakik bir ıretde gösteren (Lehçei Osmanî) yi te'lîfe himmet emişdi. İşte bu hareket, ilmî bir saıyden Türkçülüğün ne suretle çıktığına canlı bir misaldir [1].»

Profesör Halil Ni'metullah Öztürk «Yurdda Türkçülük» başlığı ile yazdığı bir makalede Osmanlı imparatorluğunun son devirlerinde başlayan dil hareketlerinden ve bu hareketin başına geçenlerden bahsederken en önde Ahmed Vefik Paşayı zikrediyor. Muharrir diyor ki :

«İmparatorluğun yıkılmasından önce ruhlarda bu kudsai duyguyu duyan Türkcülerden meselâ Ahmed Vefik Paşa, Süleyman Paşa gibi milliyetçiler bu hareketi benimsiyenlerin başında gelirler denebilir. Ahmed Vefik

[1] Yeni Mecmua, Sayı : 40.

Paşa «Şecerei Türkiye» yi Doğu türkçesinden İstanbul türkçesine çevirdiği gibi «Lehçei Osmanî» yi de yazarak Türk dilinin sanıldığı gibi çorak olmayıp zengin olduğunu göstermiştir [1].»

Yaşayan Türkçülerin en eskilerinden (Veled Çelebi) Doktor (Kunoş) un «Türk Halk Edebiyatı» adlı eserine yazdığı kıymetli mukaddimede [sahife 6 - 7] lûgatlerden bahsederken «Lehçei Osmanî» yi «Lûgati Osmaniye» ile «türkçeden ingilizceye lûgat» ini yazan meşhur (Red House) zın hazırladığını ve Âli Paşa tarafından kendisine verilen bu lûgati Ahmed Vefik Paşanın birçok ilâvelerle neşrettiğini söylemektedir. Üstadın buna dair olan ifadesi aynen şöyledir :

«Benim zihabımca Asım Efendi (Kamus) ile (Burhan) ı terceme ve tab' edip (Vankoli) ile Es'ad Efendi (lehçe) si ve (Ferhenki Şuuri) de «Matbaai Amire» de tab' edilince böyle birkaç lûgat kitabedinin beynel'üdeba intişarı onlarda az çok lisan merakını uyandırmış olmalıdır. Es'ad Efendi (Lehçe) sinden ilham alarak meşhur (Red House) Lûgati Osmaniye, Lehçei Osmanî, Türkçeden İngilizceye Lûgat namında üç cild kitabını yazmıştır. Türkçemizde kullanılan arabça, acemce kelimeleri hâvi bulunan (Lûgati Osmaniye) mükerreren tab' olunmuş, ve pek revaç bulmuştur. Türkçeden İngilizceye Lûgat dahi İstanbulda basılmışdır. Es'ad Efendi (Lehçe) sinden ilham alarak cem' eylediği (Lehçei Osmanî) yi ise - o esnada memleketine avdet eylediği cihetle - Âli Paşaya vermiş, o da ötedenberi yegâne milliyetperver olan ve Türklüğün bütün harsiyatı ve bilhassa lisanile uğraşan (Ahmed Vefik Efendi) ye tevdi' eylemiştir. O da birçok ilâveler yaparak hayatında iki defa neşretmiştir. Şemseddin Sami Beyi dahi (Kamusı Türkî) namı altında Leh-

[1] Yeni Sabah, 7 Mart 1941.

çeyi güzelce tensik ve tasniif ederek neşreylemiştir. Ancak me'hum türkçeyi pek iyi bilmediğinden ve fevkalâde i'timadı nefs sahibi olup ehlinden dahi bir şey sormadığından me'hazı bulunan (Lehçe) deki mürettib hatalarının bile farkında olmuyarak birçok yanlışlar irtikâb eylemiştir. Garabet şuradadır ki Es'ad Efendi, galiba (Nazmizade) nin bir Türk lûgati müsveddesinden ilham aldığı halde ondan bahsetmiyor. (Lehçei Osmanî) de Es'ad Efendi (Lehçe) sini asla yad etmez. Şemseddin Sami Bey ise aynen kopye eylediği (Lehçei Osmanî) yi kitabının mukaddimesinde hiç kale almıyor.»

Yusuf Akçura tarafından neşrolunan « Türk Yılı » nda [sahife 301 - 304] « Lisanda Bütün Türkçülüğün İlk Emareleri : Ahmed Vefik Paşa» başlıgile yazılan kısımda aynen şu satırlar vardır :

«Lisanda Türkçülük, Ziya Paşadan sonra lisanda tedkik sahasına geçer; lisanda tedkikat, Osmanlı lehçesinden başka Türk lehçelerinin öğrenilmesine sevk eder. Türkçülüğün bu safhasını, Ahmed Vefik Efendiden (Paşa) i'tibaren mütşahede ediyoruz.

« (Şinasi) nin cem'ine başlayıp da ikmaline muvafak olamadığı «Lûgat» in hazırlanmış kısımları, Memaliki Osmaniye hududu haricinde kalmışdı [1]. Türk lûgatini toplamak işini Ahmed Vefik Paşa devam ettirdi. Vefik Paşanın «Lehçei Osmanî» si, bu mesainin kıymetdar se-meresidir. Paşanın «Lehçei Osmanî» ye yazdığı kıymetdar mukaddime, bütün Türklüğü düşündüğüne delâlet eden bir vesikadır.

«Lehçei Osmanî» nin tab'ı evvelni göremedim. Tab'

[1] «Şinasi» nin Peştede mevcudiyetinden bahsolunan «lûgat» inin yanlışlığı sabit olmuştur. Peşte kütübhanesindeki eser lûgat olmadığı gibi Şinasi ile de hiçbir münasebeti yoktur. Yusuf Akçura'nın bundan haberdar olmadığı anlaşılıyor.

ve neşir tarihini tesbit edemiyorum [1]. Elimde bulunan «Tab'ı Cedid» in basılış tarihi 1306 dır. Bu Tab'ı Cedidin tarihsiz mukaddimesi nihayetlerinde müellif diyor ki : «Elsinei şarkiyede en mukaddem münteşir olan Oğuz şu'besi, Tataristan ve Türkistanı bir zaman Bahri Şarkiden Macaristana kadar kavrayıp hâld (Guz) lisanı deniyor. Anın yenisi Türkmen lisanı İran ve Suriyeyi kaplayıp Anadoluya inmiş, müruru zamanla «Lehçei Osmanî» yi tevlid etmiştir. Ferganeden Hinde kadar yayılıp Hal-laci Lisanı Efgana karışmıştır. Eski şu'belerinden Kıpçak lisanı Hayveden Sibir ve Kırgız ve Koman ve Bulgar gibi Kazan etrafını istilâ etmiştir. Ve Uygur dili Çin taraflarından Kâşgara doğru yayılıp andan 700 tarihlerinde Cengiziyân akvamı Türk ve islâmiyete dühul eylediklerinde Çağatay lisanı mütevellid olup 800 avamında ziyade şüyu' bulmuştur. Elyevm Uygur ve Kıpçak ve Çağatay kitablari Mahbubülkülüb te'lifi gibi güzel eserleri ve hususa 600 den 800 e kadar meydana gelen Selâçika Türkmanı ve Osmanlı kitablari kesretle tab' olunup bunların tettebbüü ile lisanımız şu'belerinin ihtilâfatı anlaşıl-mıştır. Himmetürrical, Taklâülcibal !»

Şu mukaddimeden Ahmed Vefik Paşanın Türk lisanına çok geniş, bütün Türkçüler gibi bakdığı anlaşılıyor : Asıl «lisanımız», hemen bütün Asya ile Garbî Avrupaya yayılan büyük dildir. «Lehçei Osmanî», Lehçei Çağatayi... ilâh bu lisanın şu'belerinden, lehçelerinden ibaretdir. Bu lehçelerin tettebbüü ile «lisanımız şu'beerinin ihtilâti» anlaşılır, ve ihtilâfat anlaşıldığı gibi vahdet noktaları da tezahür eyler. Hâsılı Ahmed Vefik Paşa, lisan vasıtasile çok geniş Türk birliğini görmüş ve göstermiştir, diyebiliriz.

«Vefik Paşa, «Lehçei Osmanî» sinde, ilk def'a aslı arabî ve farisî olmıyan türkçe kelimeleri, aslı arabî ve

[1] «Lehçei Osmanî» nin ilk tab'ının tarihi, Receb 1293 dır.

farisi olanlardan ayırarak ayrı bir cüz' halinde tertib etmiştir; ve bu suretle hududsuz Osmanlı lisan denizinde gark olmuş kıymetdar türkçe kelimelerin çokluğunu ve ehemmiyetini göstermiştir. Ve türkçe lisanının arabca ve acemceye kısmen mağlûb olan Osmanlı lehçesinden başka lehçeleri olduğunu meydana koyarak, hakikî ilim meraklılarını onların tettebbüüne teşvik etmiştir.

«Ahmed Vefik Paşanın bütün eserleri, kendisinin lisan sahasında çok şuurlu bir Türkçü olduğunu gösterir : Meselâ «Fénelon» un «Télémaque» ini Veysi ve Nergisi lehçesile terceme etmiş olan Yusuf Kâmil Paşaya kızarak, çok sade türkçe ile terceme ettiği gibi, (Molière) in bazı eserlerini o zamanın Osmanlı hayatına uydurarak, İstanbulda konuşulan türkçe ile Türk sahnesine nakleylemiştir.

«Ahmed Vefik Paşanın Türkçülüğü lisandan tarih sahasına da intikal etmiştir : Paşa, daha efendi iken, Ebûlgazi Behadır Hanın «Evşali Şecerei Türkî» adlı meşhur eserini Çağatay lehçesinden Osmanlı lehçesine tahvil etmiştir, ve bu eser, kısmen Şinasinin «Tasviri Efkar» ında tefrika suretile neşrolunup, sonra bir risale halinde ayrıca tab' olunmuştur [1]. «Şecerei Türkî» nin «Tasviri Efkar» da tefrika olunması da, Şinasi Efendinin Türkçülüğe alâkasını izhar eden emarelerden sayılsa hata edilmiş olmaz.

«Ahmed Vefik Paşanın muharriikle beraber, müderrislik ettiği de ma'lûmdur : Abdülâziz devri saltanatının ilk senelerinde açılan (Darülfünun) un ilk «Tarihi Umumî» müderrisi, odur. O zamanlar Divanı Muhasebat

[1] «Evşali ecerei Türkî» — Ebûlgazi Behadır Han bin Arab Mehmed Hanın te'lifidir. (Bir zat ma'rifetile İstanbul türkçesine tahvil olunmuştur) — birinci def'a olarak tab'ına teşebbüs kılındı. Tarih ve matbaa ismi yok. 152 sahife. Nakıs (bab veya fasıl nihayetine bile gelmiş değildir.).

reisi olan atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretleri ilk dersini 1279 senei hicriyesi Şabanının 27 inci Pazar günü (Şubat 1863) vermiş idi [1]. Pek çabuk inkişaat uğruyan bu tarihi umumî derslerinin hulâsası da küçük bir risale halinde matbudur [2]. Tarihi Umumînin en kadîm edvarına müteallik bazı ma'lûmatdan ibaret olan bu hulâsadan Paşanın tarihe Türkçülük noktai nazarından bakıp bakmadığını anlamak kabil olamıyor.

«Ahmed Vefik Paşa, bazılarına göre, Osmanlı Türklerinin ilk Türkçüsüdür. Vâkıa Şinasi ve Ziya Paşaya nazaran, Ahmed Vefik Paşanın Türkçülüğü daha barizdir. Bütün yazılarında, hattâ menkibevî bir şekil alan tarzı hayatında Türk milliyetperverliği göze çarpar.

«Lehçei Osmanî» mukaddimesindeki mütealealarından ve «Şecerei Türk» ü İstanbul türkçesine tahvil etmesinden anlıyoruz ki Ahmed Vefik Paşa «Bütün Türklük» fikrine de mütemayildir. Bu, böyle olmakla beraber, Ahmed Vefik Paşadan evvel gelmiş olan Şinasi Efendi ile Ziya Paşanın da Türkçülük fikrine bigâne olmadıklarını zikrettiğimiz birkaç vâkıa göstermektedir.»

Ahmed Vefik Paşanın Türkçülüğü yalnız lisan hususunda idi. Hattâ lisan bahsindeki Türkçülüğünü bile bugünkü geniş ma'naya almak kabil olmasa gerekdir. Siyasetde ise Osmanlılık taraftarıydı. Çünkü onun yaşadığı devirde memleketin selâmeti anasırın ittihadında görülüyor, gayri müslimlerden başka müslümanlar arasında

[1] «Darülfünun Dersleri» — Münif — «Mecmuai Fünun» birinci sene, numara : 8, mah Şaban 1279, sahife : 331.

[2] Atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretlerinin Darülfünunda verdiği Hikmeti Tarih dersinin hulâsasıdır. Kitabı evvel, kısım kurunu mütekaddime, cüz'ü evvel kurunu meğhule, tarih ve matbaa ismi yok. 44 sahife. Nakıs (son sahifede cümle bile na tamamdır.) Münif Paşa merhum, Darülfünun derslerinden bahis makalede Ahmed Vefik Efendinin dersine «Tarihi Umumi» namını veriyorsa da bu nakıs risalenin başında «Hikmeti Tarih» denilmektedir.

bile tefrikayı mucib olan Türkçülüğü değil, hattâ islâm-cılık muzır telâkki olunuyordu. Bu sebebledir ki o zamanın ricali daima Osmanlılık fikrini ta'kib etmişler, buna aykırı olan yollara sapmaktan daima kaçınmışlardır.

İsmail Hikmet Bey; «Ahmed Vefik Paşa» adlı eserinde [sahife 19 - 25] çalışma tarzı ile eserleri hakkında iza-hat verirken «Lehçei Osmani» ye de temas ediyor ve şun-ları söylüyor :

«Ahmed Vefik Paşa yurduna ve milletine sadece resmî me'muriyetlerinde yararlık gösteren büyüklerden değil, belki her sahada, her hususda yurdunun yükselme-si, milletin medenileşmesi için elinden her geleni yap-makdan geri durmıyan vatansever büyüklerdendir. Adı sadece Türkler arasında değil, milletin ve yurdunun düşmanları arasında bile hayret ve takdir ile anılan Türk büyüklerindendir. Her bulunduğu ecnebi memleketinde sade mensubu bulunduğu milletin, uhdesine verdiği va-zifeyi namuslu, haysiyetli bir me'mura yakışacak bir di-rayetle yaptığı için hürmet kazanan hamiyetli me'mur-lardan olmakla kalmıyor, aynı zamanda ilmî, irfanî, zekâsile ve bilhassa korku ve çekinme bilmez doğrulu-ğile alkışlar ve takdirler kazanıyordu. Ahmed Vefik Pa-şa memleketin siyasi işlerinden başka ilmî işlerinde de bulunmuşdu. Tanzimatdan sonra yurdumuzda açılan en yüksek ilim müesseselerinde onun küçük büyük birçok hizmetleri vardır. (Encümeni Daniş) e a'za olmuş, mem-leketin irfanı için ilmîni, fazlını sarfetmiştir. Darülfü-nuna hoca olmuş, gençliğe yüksek bilgiler vererek vata-nı için şeref teşkil edecek bir gençlik yetiştirmeğe çalış-mıştır.

«Çalışmaktan usanmıyan, öğrenmek ve öğretmek-den bezmiyen Ahmed Vefik Paşa yerken, hattâ yatarken okumağı âdet edinmişti. Çok zaman yatağında, elinde okuduğı kitab bulunduğu halde, uyuyakaldığı görülürdü.

Gençliğimiz için ciddî bir örnek teşkil etmesi lâzım gelen bu adam memleketimizin hem ilmine, hem de fennine büyük büyük hizmetler etmiştir. Terceme ve te'lif suretile yarattığı eserler hayret ve takdir olunacak kadar çoktur.

«Darülfünunda ders verdiği zamanlar derslerini not halinde «Tasviri Efkâr» gazetesinde tefrika şeklinde basdırıyordu. «Hikmeti Tarih» adlı eser bu gayretinin bir neticesidir.

«Tarihe aid eserleri arasında (Küçük Tarihi Umumî) ve (Tarihi Osmanî) gibi eserleri de vardır.

«Tarihin hemen her kısmını muhtelif lisanlardaki eserlerden okumuş ve her safhası hakkında kendisine mahsus bir kanaat gelmiş olan Ahmed Vefik Paşa yazdığı eserleri sadece gençliğe tarihî ma'lûmat vermek dileğiyle muhtasar bir tarzda yazmıştır.

«Tarihe dair okuduğu eserlerin haddi ve hesabı yokdu. Her okuduğu kitabda olduğu gibi bütün tarih kitaplarının kenarlarında da birçok işaretleri, notları, mülâhaza ve mütaleaları olduğu görülmüştür. Esasenn okuduğu şeyleri tedkikî ve tenkidî bir mahiyetde okuduğu için her kitabında bu tarzda işaretlere, kayıdlara rastgelinir.

«Vefik Paşanın gerek maarife, gerek dil ve edebiyatın yenileşmesine ettiği hizmetler bu bir iki tarihten ibaret değildir. Onun hizmetleri pek değerli, pek etraflı ve büyüktür.

«Lisan ve edebiyata garb edebî eserlerinden yaptığı tercemelerle pek büyük hizmetde bulunmuştur.

«Vefik Paşa, lisanın bütün güç, çapraşık ve eksik noktalarını görüyordu. İmlâdan başlayarak lûgate ve inşa kadar her cihetinin ıslâhı muhtaç olduğu noktaları bulunduğunu pek güzel görüyordu. Bir kerre lisanın as-

lı olan Türk kelime ve unsurlarının, Arab ve Acem kelimelerinin istiâlları altında unutulup unutulup ezilip gittiğini, yerine bütün ecnebi unsurların dile akın etdiğini görüyor ve canı sıkılıyordu. Bu yüzden günün birinde Türkün asıl dili tamamiyle unutulup gidiverceğini düşünüyordu. Bu tehlikeye karşı koymak için bir çare düşündü. Esasen iyiden iyiye tedkik etmiş olduğu eski Türk lehçelerini gözünün önüne getirdi. Bu ana dili unutturmanın için gelecek nesillere bir hatıra, bir yadigâr bırakmak istedi. «Lehçei Osmanî» adile bir lûgat kitabı yazdı.

«Bu lûgat o zamana kadar yazılan lûgatlerden bir mühim noktada ayrılıyordu. Öteki lûgatler hep Arab ve Acem kelimelerine ehemmiyet veriyorlar. O kelimelerin dilde yerleşmesini te'mine uğraşıyorlardı. Vefik Paşanın «Lehçei Osmanî» si bilhassa aslen «Türk» olan kelimelere ehemmiyet veriyordu. Diğer lûgatlerde bulunmayan halis türkçe kelimeler Vefik Paşanın lûgatinde en mühim yeri işgal ediyordu.

«1455 sahife kadar tutan lûgatının 839 sahifelik ilk kısmı ekseriyetle uslı türkçe olan kelimelere ayrılmıştır. Geri kalan ikinci kısımda da arabça ve acemceden alınan kelimeler gösterilir ki hiçbir lûgatde türkçeye ayrılmış bu kadar geniş bir yer görülmemiştir.

«Bundan başka Ahmed Vefik Paşa Türk dilinin kelime yaratmak ve ecnebi dillerden alınan kelimeleri kendi tasarrufuna almak hususundaki kabiliyetlerini ortaya koyarak kendisinden sonra geleceklere dilin hakimiyet ve istiklâli sahasında güzel bir örnek vermeğe çalışmıştır. Türk dilleri hakkında da şu ma'lûmatı vermiştir : «[Elsinei Türkiyede en mukaddem münteşir olan Oğuz şu'besi Tataristan ve Türkistanı bir zaman Bahri Şrki-den Macaristana kadar kavrayıp hâlâ Guz lisanı denir.

anın yenisi Türkmen lisanı İran ve Suriyeyi kaplayıp Anadoluya inmiş, müruru zaman ile Lehçei Osmanîyi tev-lid etmiştir. Ferganeden Hinde doğru yayılıp hâlen Li-sanı Efgana karışmıştır. Eski şu'belerden Kıpçak lisanı Hayveden Sibir ve Gırgız ve Koman ve Bulgar gibi Ka-zna etrafını istilâ etmiştir. Ve Uygur dili Çin tarafların-dan Kâşgara doğru yayılıp andan yedi yüz tarihlerinde Cengizyan akvamı Türk ve islâmiyete dühul eyledikle-rinde Çağatay lisanı mütevellid olup sekiz yüz avanında ziyade şüyu' bulmuştur. Elyevm Uygur ve Kıpçak ve Ça-ğatay kitablari «Mahbubülkülüb» te'lifi gibi güzel eserleri ve hususa altı yüzden sekiz yüze kadar meydana gelen Selâcika, Türkmanî ve Osmanlı kitablari kesretle tab' olu-nup bunların tettebbü' ve lisanımızın şu'belerinin ihtilâ-fatı anlaşılmalıdır.]

«Türk dili ve lehçeleri hakkında şu kaydı yazan Ah-med Vefik Paşa Türklerin ilk şuurlu lisancısı, ilk «Tür-koloğu» dur denilebilir. Hiç kimsenin türkçemizin diğer Türk lehçelerile ne gibi alâkaları bulunduğunu ve bu hususda tedkika lüzum olup olmadığını düşünmeğe bile lüzum görmediği bir zamanda Ahmed Vefik Paşanın bu mes'ele ile uğraşması türkçe kelimeleri canlandırarak bir lûgat yazmağa girişmesi diline ve milletine ne kadar candan bağlı olduğunu görtermeğe kâfidir.

«Ahmed Vefik Paşanın Türk lehçelerini tedkikden elde ettiği ve bize yadigâr bıraktığı eser sadece lûgatin-den ibaret değildir. O bize «Ebûlgazi Behadır Han İbni Arab Mehmed Han» adlı bir Türk emirinin «Evsalı Şe-cerai Türkî» ünvanlı eserini de lehçemize nakletmiştir. Ahmed Vefik Paşa şuurlu Türkçülerimizden biridir ve bugün dil sahasında yapılan ve yapılmak istenilen deği-şiklik ve yeniliklerin takdir ve teşekküre lâyık değerli bir öncüsüdür.

«Ahmed Vefik Paşa lûgatini yazarken türkçemizin imlâsındaki güçlükleri, bilhassa saitlerin azlığından hâsıl olan çetinlikleri de görmüş, bunun için de (ü, u, o, ö) seslerini göstermek için kullanılan tek harfin üzerine gösterdiği sesleri ayırmak için birtakım işaretler koymak gibi bir yol açmıştır ki kendisinden sonra da birçok kimseler bu yola gitmişlerdir. Sırf kendi görüşü, sırf kendi düşünüş ve buluşu ile türkçeye ettiği bu hizmetleri dolayısıyla Ahmed Vefik adını zihnimize nakşetmek bir millet borcu değil midir.»

Ali Kemal Bey «Türklüğün Piri» başlığı altında yazdığı bir yazıda «Osmanlılar, Osmanlı Türkleri Türke de, Türklüğe de bir nazarı istihkar ile bakarlardı, hiç ehemmiyet vermezlerdi. Lûgatlerimizde «Türk» lâfzı «bir tafenin adıdır » diye ta'rif olunurdu. Şiirlerimizde Türk âdeti merdud bir kavim imiş gibi hicvedilirdi, hiç şübhe yok ki Türke bu husumet Arab ve Acem mukallidliğinden ileri geliyordu :

ترك الترك ولو كان اباك

«Edebiyatımızda, siyasiyatımızda bu Türk adaveti yakın zamanlara kadar devam eyledi. Hattâ Tanzimatdan sonra bile zail olmadı. Kemal Bey merhumun « Emir Nevruz » gibi eserleri yalnız Tatarların değil, Türklerin bile aleyhinde hücumlarla doludur » tafsilâtını verdikten ve « milliyet duygularının henüz ne ricalimizde, ne üdebamızda mevcut idi » dedikten sonra sözü Ahmed Vefik Paşaya intikal ettirerek diyor ki :

«Bizde Türklüğü en önce düşünen, milliyet fikrini siyasiyata olduğu gibi edebiyata da sokan hiç şübhe yok Ahmed Vefik Paşa merhumdur ki Türklüğün piridir.

«... Bu zat obir ricali tanzimata benzemiyordu. Hattâ Ali ve Fuad Paşalar şöyle dursun, Reşid Paşadan da başka idi; bu başkalık ne idi ? Bütün hayatını tedkik edin-

ce görürüz ki Ahmed Vefik Efendi Türklüğü o Paşalar-
dan büsbütün ayrı bir tarzda görüyordu, milliyet duygu-
larını müstesna bir suretde idrak ediyordu. Meselâ
(Memleketeyn) de görüldü. Fuad Paşanın siyaseti Ah-
med Vefik Paşanınkinden külli ayrılıyordu. Çünkü be-
riki iliklerine kadar Türk idi. Türklüğü her endişenin
fevkinde tutuyordu. Siyaseti bir tarafa bıraksak da
edebiyata geçsek, yine aynı farkı görürüz. Ma'lûmdur ki
ricali tanzimatın çoğu bilhassa Reşid, Ali ve Fuad Paşa-
lar şairdirler, münsidirler. Hattâ kısmen divan ve mün-
şeat sahipleri sayılırlar. Fuad Paşa, Cevdet Paşa ile müş-
tereken Kavaidi Osmaniye'yi bile ilk önce te'lif eylemiş-
dir. Ahmed Vefik Paşa da lisanımızın üstadlaarındandır,
fakat obirlerinden Türklük ve türkçe noktai nazarından
ayrılır ;

Osmanlı lisanı bu lisandır
Fikr eyle ne bahri bigerandır

demez. Çünkü o lisanın ruhunu, künhünü Türklükde ve
türkçede bulur. Öyle denilebilir ki gerek siyasetde ve
gerek edebiyatda büyüklerimizden hiçbiri Ahmed Vefik
Efendiden evvel milliyet kaygularını düşünmedi ve ileri
sürmedi [1].»

Ahmed Vefik Paşanın Türkçülüğü bir parça ifrata
vardırması muasırları arasında hoş karşılanmamış, tenki-
de uğramıştı. Nitekim Namık Kemal Bey Abdülhak Hâ-
mid Bey'e yazdığı bir mektubda :

«... Gelelim türkçe imlâ, yeni tarz, eski şive bahis-
lerine : Ben senin yerinde olsam, Zor Nikâhı sahibine
karşı «Bizlara inna vecedna âbâina demek ne asıl caiz
oluserdir ki atalarımız Çağatainin minde bir kelimesin
imlâyı aslisinde bırakmamışlar. Ezanı cümle mink diyen
de benim. Gönül yazanda gönül kullanublar...» demiş idi.

[1] Peyam Sabah, edebî nüsha, aded : 25.

Ahmed Vefik Paşa, Agâh Sırrı Levend'in de dediği gibi, yazdığı lûgat ile eski türkçe ve konuşulan kelimeleri sade türkçeye büyük bir mübeşşir olacak derecede bir himmetle toplamış olmakla beraber tabiatı icabı olarak indî hükümler de vermekden çekinmediği için hizmeti tam ve mükemmel olamamıştır.

Nitekim Said Beyin «Galatâtı Terceme» adlı eserinin on üçüncü cüz'ünde yortu kelimesinin Ahmed Vefik Paşa tarafından (tı= ل) yerine (te= ت) ve yasız olan sıra kelimesinin Muallım Naci tarafından ya ile yazılması münasebetile yazdığı mülâhazaya karşı Paşayı yakından tanıyan Ebüzziya Tefvik Bey tarafından Said Beye hitaben yazılan bir yazıda Ahmed Vefik Paşanın ilim hayatına ve o meyanında lûgâtçiliğine temas edilmektedir. Ebüzziya diyor ki :

«Paşa merhumun pek çok şeye vukufu olduğunu hepimiz bilir idik. Bununla beraber bir adam vele v allâmei zaman ve zekâ ve fetanetde nadirei deveran olsun, kâffe ma'lûmatı enâmı nefsinde cem' edemiyeceğini ve edebilmek ihtimali de olmadığını hepimiz biliyoruz.

«Halbuki vele v Çin lisanına aid olsun bir kelimenin imlâ veya ma'nası hakkında vâki' olacak bir suale Paşanın (bilmem) cevabını verebilmesine imkân mütesavver mi idi ! Meselâ bir lâfz ihtira' edilip de, bu kelime türkçe midir ? Denilecek olsa müşarünileyhin bilâ te-nehnüh — Evet! Çağatayinin filân ulusuna mahsus bir şivedir. Hattâ Ali Şir Nevainin bir beytinde varid olmuştur — demesi istib'ad olunamaz idi.

«Demek isterim ki (Lehçei Osmanî) nin - bizce zaten ma'ruf olanlarından maada elfazında, meanisinde veya sureti imlâsında Paşanın akvalile istişhad, iltizamı hak gaze ile şahidi zora istinad kabilinden olur.

«Paşanın (yortu) lâfzı vaktile Salnamede (tı= ل) ile

yazdığı halde bilâhare lehçesinde (te=ت) ile yazmış olmasına gelince; ma'lûmu âliniz olduğu üzere (yortu) lâfzı ötedenberi lisanımızda (tı=ل) ile mazbut olduğu gibi, Paşa dahi evaili zuhurunda sonraları düşmüş olduğu (allâme vahde) lik mesleğine o tarihte daha dahil olmamış idi.

«Yine ma'lûmu âlinizdir ki 1263 senei hicriyesinde gerek lisanımızın kavaidinde, imlâsında ve gerek edebiyatımızın zavabitinde, inşasında müceddid ve mukallid veya muhafazakâr ve müstebid addolunacak bir hayli zevat mevcud idi. Ezcümle tarzı cedidin muhterri olan Akif Paşa henüz berhayat idi.

«Kendisinin en kaviyyül'iktidar hilâfgiri olmakla beraber, müşarünileyhin tarzı beyanını - maarifi garbiyeden iktibas ettiği eskârı cedideyi tasvire fevkalgaye müsaid bulmasından dolayı - taklid eden Reşid Paşa merhum Babîâlîde sadr nişini fehâmet ve iclâl olduğu halde:

Bi muhaba rehi narefteye gitsem de ne var
Kahrı hasm eylemeğe elde asadır hamem

beytile i'ânı infirad etmekde idi.

«Kudemadan ise Kethüdazade Arif Mollalar, Sahâflar Şeyhizade Es'ad Efendiler, İsmet Beyzade Arif Hikmet Beyler vedaî âlemi fani etmemişler idi.

«Binaenaleyh öyle bir zamanda ve bu kadar muhafazakârânı lisan arasında bir adamın sellemehüsseldm bir lâfzın imlâsına taarruzu âdeta hetki perdei edeb kabîlinden na kabîli af bir küstahlık sayılır idi.

«Hattâ vaktile şahıslarını idrak ettiğimiz iki zat ki, silsilei meratibce yekdiğeriinin mafevk ve madunu idiler. Bir gün Meclisi Valâda mertebai maiyetde bulunan bir mazbata kiraet ettiği sırada (ma'delet) kelimesini (ma'rifet) vezninde (ya'ni doğru olarak) okumuş ve mafevkindeki zat fethi dal ile ya'ni (merhamet) vezninde

okumusunu ihtar edince, kelimeyi doğru okuduğunda şübhesi olmıyan kıraet me'muru, fasihi ma'rifet vezninde olduğunu tezkâr ve diğeri ise aksinde ısrar etdiklerinden nihayet beriki haklı olduğu halde o vaktin reisi tarafından emrine (bi edibane !) muhalefetde bulunmak töhmetile hizmetinden tard edilmiş idi.

«Şu fıkrai istitradiyeden maksadım o tarihte, velev yanlış olsun lâfızları tahtı himayet ve sahabetine almış pek çok üdeba bulunduğunu göstermekdedir.

«Böyle bir sırada henüz meydana çıkmış olan Ahmed Vefik Efendinin (yortu) daki (tı=ط) yı (te=ت) ye tahvile kalkışmak haddi mi idi ?

«Muahharen lehçesinde (te=ت) ile (ورق yortu) yazmasının sebebine gelince : Ma'lûmu âlinizdir ki elifba yı türkıde (tı=ط) harfi yokdur. Bu harf Arabın malı olarak mahreci mahsusu haizdir. Binaenaleyh aslı tai olan veya (te=ت) harfini hâvi bulunan türkçe kelimatın sakil olarak telâffuzu iktiza eden (te=ت) leri sonradan (tı=ط) ya tebdil olunmuşdur. Yortu lâfzı ise rumca (EoŕTn eorti) olmakla beraber lisanımıza kabul olunmuş kelimatdan olduğundan, bugün bizce türkçeden ma'duddur.

«Binaenaleyh bunun da balâdaki kaideye ittibaan ve isri kudemaya iktifaen - mademki sureti telâffuzu sakildir - aslındaki te=ت yi tı=ط ya tebdil ile tahriri zarurîdir. Hattâ asılları italyanca olan (barata) ile (salata) yı ta ile (barate), (salate) yazmakdayız.

«Paşanın (tı=ط) yi hafzedişi ise (tı=ط) nın hurufu arabiyeden olması sebebile kelimatı ecnebiyeye luhuki caiz olmadığını göstermek allâmeliğinden başka bir şey değildir.»

Ebüzziya Tevfik bundan sonra Muallim Nacinin sıra kelimesini yalı yazmasına geçerek ona dair izahat ver-

dirdiği sırada sözü yine Paşaya intikal ettiriyor, ve aşağıdaki izahatı veriyor :

«Sırası gelmiş iken şurasını söylüyeyim :

«Ahmed Vefik Paşanın lehçesinde (sıra) lâfzına müteallik ta'birat sırasında (sıra vardı) suretinde kaydettiği ta'bir, galatatı âmıyanedendir ki, Paşanın, doğrusu olan (sıravari) lâfzındaki gafletinden ileri gelmiştir.

«Çünkü (sıra vardı) diye türkçede bir ta'bir yoktur.

«Avamın bu yolda isti'mali vâki' ise (varı) yı farik olmamalarından dolayıdır. Ma'lûmdur ki (sıravari), sıra tarzında, sıra şeklinde değildir.

«Varı lâfzı ise farisinin (var) edati teşbihidir ki, lâhik olduğu kelimatda bir şeyin şeyi ahara mümaseletini ifham eder.

«(İstakozvari bir suret), (yengeçvari bir reftar) denilir ve bundan da suretin kırmızılığı ve yengeç gibi yanbegi yürüyüş istifham olunur.

«... Hâsılı bugün imlâımız bir şekli garibe iltibas eylemiştir ki, anı imlâya getirmek için bieyyi hal bir hey'eti fadilai resmiyenin işi deruhde etmesinden başka çare yoktur [1].»

«Lehçei Osmanî» nin ilk tab'ının intişarı üzerine o sıralarda neşredilmekte bulunan «Mecmuai Ulûm» da [15 Muharrem 1297, numara 4] «Karasi sancağı dahilinde Kebsud nahiyesinden bir zatdan «Mühim Sual» ünvanile aldığımız varakadır» başlığı altında aşağıdaki yazı çıkmıştır :

«Burası bir nahiye bucağı olduğundan insanı haki katen insan edecek kütüb ve resaili mütenevvîa bulunmayacağı derkâr ise de bir vakitden beri muntazaman gelmekte olan Hüdavendigâr gazetesinin mütaleasile ol-

sun ahvali âleme mümkün mertebe kesbi ittila' etmekdeyiz.

«Rehberimiz bu gazeteden ibaret olduğunu anladık ya. Bunun i'lanat kısmında nazarı memnuniyetle gördüğüm «Lehçei Osmanî» nam eseri mu'teberin iki cildten ibaret birtakımını âcizane edinerek pişi mütaleaya aldım.

«Bu kitabı müstetab vâkıa dâilerini musannıfa karşı minnetdar edecek derecede memnun eylemiş ise de bazı cihetlerce de dâii müşkülât olmaktadır.

«Excümle kürsü hükümetimiz bulunan Balıkesir için Bali Bey binasıdır ve kasrının âsarı el'an mevcuddur dediğini gördüğümde daileri bu civarda neş'et etmiş ve meşhur Ali Şuurî merhumdan telemmüz eylemiş olduğu cihetle bu gibi ahvale vâkıf olmak lâzım gelir iken bi haber kalışımı her şeydeki mevcut cehlime hamlederek derhal birinden bir dabbe istiare ederek berayı ızalei cehil Balıkesire kadar gitdim.

«Asıl cayı taaccüb şurasıdır ki Balıkesiri ahalisinden istiknâhı madde eylediğim zatların her birini benden echel gördüm. Çünkü dainiz bu beldenin Bali Bey binası olduğunu ve hattâ derununda bir de Bali Bey kasrı harabesi bulunduğunu hiç olmazsa salifül'arz kitabı sıhhat-nitabdan öğrenmişdim.

«Bu zatlar ise anden bi haber olduklarından ma'lûmatı müktesebe mi ceffalkalem tezyife bile mücaseret eylediler.

«Ben de şaşdım kaldım ve nihayet Mecmuai Ulûma müracaate karar verdim.

«Baki....»

Sarıklı hocalardan biri tarafından epeyce alaylı bir tarzda yazılan bu tenkidin altına mecmua şu yazıyı ilâve etmiştir :

«Kitabı mezkûr hâlâ Hüdavendigâr vilâyetine rev-

nak bahşa olan Ahmed Vefik Paşa hazretlerinin serlevhai âsarı olduğundan anda bu kadar fahiş sehivler vuku' bulması tecviz olunamayacağı misillü merak eshabının bu gibi şübheleri de hallollunmamak muvafıkı hammiyeti maarif perveri omadığından ve şayed müşariñ-ileyh hazretlerinin vakitleri - kesreti meşagilden dolayı - i'tayı cevaba müsaid değilse bu vazifenin ifasını Hüdavendigâr gazetesinin himemati mahsusasından bekleriz.»

Mecmuanın müteakib nüshalarında Paşanın cevabına rastlanmamıştır. Hüdavendigâr gazetesini bulamadığım için gazete ile cevap verilmiş olup olındığını bilemiyorum. Fakat mecnua ile cevap vermediğine bakılırsa Paşanın suali cevabsız bırakıldığına hükmlunabilir.

Kıymetli muharrir Ulunay (Refi' Cevad Bey) lûgat ihtiyacı hakkında yazdığı bir makalede diyor ki :

«Bugün Türkçemizin mânasını, dürüstlüğünü bir tek lûgat kitabı temine kâfi değildir. Mutlaka kütübhanenizde dört beş lûgat kitabı bulundurmağa mecbursunuz. Birinde bulunmayan bir kelime için bütün bu kitapları birer birer tedkik zahmetine katlanmak icabeder.

Meselâ Türkçe lûgat olarak Ahmed Vefik Paşa merhumun «Lehçe» sini ele alalım : Kitab, Türkçe ve yardımcı kelimelerden mürekkebe olmak üzere ikiye taksim edilmiştir. Türkçede kullanılan birçok kelimeler vardır. Fakat lisan hususunda müşkülâtı halleden bir eser ad-dölunamaz ; noksandır. Kelimelerin telâffuz şekline aid bir kolaylık yoktur. Bir kelimenin doğru telâffuzu gösterilmemiştir.

«Bu itibara «Lehçe» her kütübhanede buunmalı, fakat yalnız onun buunması bir lûgat kitabı yoksulluğunu telâfi etmiş sayılmaz. »

Diğer lûgatlerdeki kifayetsizlikleri kaydetdikden sonra bahsi ta'kib olunan usullere intikal etdiren Ulunay bu münasebetle de şunları söylüyor ve hüküm de veriyor :

«Bu muhtelif lûgat kitaplarında Arab harflerinin başa çıkılmaz güçlüklerle uğraşmak için her musannif kendine göre bir usul koymuş meselâ Ahmed Vefik Paşa merhum (Lehçe) sinde sadalı harflerden (O, Ü, U, Ö) sadalarını yerine göre eda eden (v) harfinin çanağına bir nokta koymuş ve bunu (zamme - i - mufahhama) demiş, altına bir nokta koyarak zamme - i - memdûde, noktasız (kaf) harfi gibi şekilde yazarak zamme - i - mebsuta, ve bu şeklin altına bir nokta ilâve etmek suretile zamme - i - maksure ismini vermiş ve lûgatte bu usulü takip etmiş. Muallim Naci düriist okunması için arabça gibi harekelemekten başka bir çare bulamamış, Şemseddin Sami merhum yine (V) nin üzerine bir iki noktalar koyarak sadalı harf noksanını bu suretile telâfi etmek istemiş. Bazıları da telâffuzu ona benzer bir kelime ile eda etmişler. Meselâ (mestâne) nin, (kestâne) vezninde olduğunu söylemişler. Heca ve hareke yoksulluğuna bu suretle çare bulmuşlar.

«(Lehçe) de elif harfi hakkında şu izahat vardır :

«Elifbânın ibtidaki harfi. Ebced hesabında bire ıza-retdir. Harfi nida, ve te'kid, ve taaccüb olup (ay) ve (ya) gibi müsta'meldir. Türkîde, (hareke - i - memdude) yok iken (elif - i - mufahhama) bazan çekiliyor, kelime içinde (fetha - i - mufahhama) alâmeti olur; sabıkda (Fetha- i - murakkaka) dahi elif ile (hurûf - u - mahzufe) yerine medde olur.»

«Bunun ne demek olduğunu anlamak için tekrar lûgat kitaplarına baş vurmaktan gayri çare yoktur.

«O halde bu eser lisânı bilmiyenler için değil, bilenler için bir me'haz teşkil eder. İstifadesi ancak iyi tahsil gören bir sınıfa hasdır. Lehçede kelimenin nereden geldiği, kökünün ne olduğuna dair bir işaret yoktur. Yalnız gramer işaretleri vardır.

«Naci lûgatinde ise Arabî yahud Farisî olduğuna dair ufak rumuz mevcuddur. Onda da kelimenin kökü, aslı yokdur.

«Şu saydığımız misallerle anlaşılıyor ki bizde lûgat kitabı yazılmamıştır. Elde mevcut olanlar da bir işe yaramıyor [1].»

Şemseddin Sami Beyin «Kamusı Türkî» sinin intişarı üzerine çıkan yazılardan birinde deniliyor ki :

«Mevcut olan lûgat kitaplarından Es'ad Efendinin (Lehçetüllûgat) i ile eazımı lisaniyunumuzdan Vefik Paşa merhumun tertib etmiş olduğu (Lehçe) iki kitab müfiddir. Hele Paşa merhumun lehçesi - o kadar nevakisi-le beraber - cidden şayanı ittira bir kitabı fevaid nümadır. Bizde kelimatı lisaniyemizin o yolda cem' ve tedvini ile ihyası fikrini uyandıran Paşayı müşarünleyhdir denilebilir [2].»

Yukarıdan beri verilen izahat Ahmed Vefik Paşanın dilde sadelik taraftarı olduğu ve (Lehçei Osmanî) ile ilmî Türkçülüğün temelini atmış bulunduğu anlaşılakla beraber lehçenin pek noksan olduğu ve bunun üzerinde çalışmakda olanların pek ziyade dikkat etmek mecburiyetinde bulunduğu şübhesizdir.

Şunu da söylemek lâzım gelir ki Ahmed Vefik Paşayı «Kamus» mütercimi (Asım Efendi) gibi büyük bir lûgat âlimi addetmeğe de imkân yokdur.

B — Türkçü ve tarihçi; Ahmed Vefik Paşa zamanında hattâ çok sonraları bile bir ilim veya fende tebehhürden ziyade ansiklopedik ma'lûmat moda olduğu için o da zamanın bu te'sirinden kurtulamamış, hemen her şeyle uğraşmıştır. Lûgat vücude getirmesi Têlémaque, Jil Blâs gibi edebî eserler terceme etmesi Evşali Şecerei Türkî.

[1] Yeni Sabah, 1 Birinciteşrin 1941.

[2] Müsavver Terakki, Aded - 13, Sahife : 99.

Fezlekei Tarihi Osmanî, Hikmeti Tarih yazması, durubu emsal kitabı meydana getirmesi, Molière'in komedilerini terceme eylemesi, hattâ gazetecilik yapması buna delâlet eder. Bu i'tibarla kendisini ilim adamı saymakla beraber mütebahhir addetmemek zarureti vardır. Kendisini yakından tanımış olan Ebüzziya Tefik Bey, Paşanın lisanîyat bahsinde «bilmem» demesine imkân olmadığını söylüyorsa da Ahmed Vefik Paşanın bu iddiayı her şeyde ileri sürdüğü yine Ebüzziyanın ifadesinden anlaşıl-makda, aşağıya kaydolunan fıkra da bunu te'yid eylemekdedir.

Ahmed Vefik Paşa; tab'an ifrat ve mübalâğaya meyyal olduğundan her hususda ve bhusus ilmi mübahase-lerde mübalâğadan çekinmez, ve bazan mübalâğayı ifrat derecesine vardiırdı. Dostlarından olup şark ilimlerinde kendisinden yüksek olan Subhi Paşa, bir gün, yine maarif erbabından bir zat ile Ahmed Vefik Paşanın ziyaretine gider. Söz arasında eski müelliflerden ve meşhur eserlerinden bahis açılır. Ahmed Vefik Paşa, her vakit ve herkese olduğu gibi bunlara da o zatın filân fenne dair falan eseri vardır diye kendilerinin bilmedikleri eserlerinden bahseder. Bu hal birkaç def'a tekerrür edince tab'an da'valı ve ilmüne mağrur olan Subhi Paşanın nazarı dikkatini celbeyler. Bunun üzerine Subhi Paşa ile diğer zat tarafından aralarında bir müellif adı uydurulur. Ona birtakım eserler de isnad olunur. Ahmed Vefik Paşa evvelki gibi ma'lûmat furuşluğa kıyam ile bu müellifin şu fenlere dair filân, filân eserleri de vardır diyerek her birinin münderecatı hakkında da izahat verince hakikat anlaşılır.

Tanzimatın yüzüncü yılı münasebetile Maarif Vekâletince neşrolunan «Tanzimat» adlı eeserde Profeör Mükrimin Halil Yinanç tarafından yazılan «Tanzimatdan Meş-

rutiyete Kadar Bizde Tarihçilik» başlıklı yazısında Ahmed Vefik Paşaya da temas edilerek deniliyor ki :

«Ahmed Vefik Paşaya gelince : Nadir ve yazma birçok tarihleri de ihtiva eden büyük ve mühim bir kütüphaneye malik olan, şark ve garb dillerinin pek çoğuna vâkıf bulunan bu zat ilminin derinliği nisbetinde bir şey yazmamış ve yalnız mekteblerde okutulmak üzere (Fetlekei Tarihi Osmanî) adlı küçük bir kitab kaleme almıştır. Bu küçük kitab tıbbi Avrupanın mekteb tarihleri tarzında, Osmanlı tarihini teşekkül, terakki, tekâmül ve inhitat noktai nazarından devrelere ayırmış ve her fasılda teşkilât ve medeniyet hakkında da ma'lûmat vermiştir. Paşanın bu eseri kendinden sonra bu yolda tedrisi veya terkibi eserler yazmak isteyen kimselere rehber olmuş ve Ahmed Midhat Efendi, Mansurizade Mustafa Paşa, Murad Bey ve Abdurrahman Şeref Efendi eserlerinde onun tasnif ve taksimini kabul etmişlerdir [1].»

Yine o yazıda tarih usulile felsefesine dair yazılan eserlerden bahsolunurken [sahife 592] Ahmed Vefik Paşaya temas olunmakda ve şöyle denilmektedir :

«Bu devirde usuli tarihe dair Gelenbevi zade Tevfik Beyin yazmış olduğu (Hamidetülusul) adlı gayri kâfi ve zayıf küçük bir eserden başka bir şey yok gibidir. Felsefei Tarihe dair ise Ahmed Vefik Paşanın ilk Darülfünundaki takrirlerinden müteşekkil (Hikmeti Tarih) namında - o zaman için belki müfid olan - acib bir risalesi vardır.»

Üniversitenin kıymetli hocalarından Hilmi Ziya Ülken «Tanzimatdan Sonra Fikir Hareketleri» başlıklı yazısında «Hikmeti Tarih» adlı eseri için şunları yazıyor :

«Ahmed Vefik Efendinin (Paşa) Darülfünunda verdiği (Hikmeti Tarih) dersinin hulâsası neşredildi. Bu

[1] Sahife : 557.

eserde ilk defa arzın tezekkülü ve tekâmülü, kablet-tarihi devirler ve tarihe giriş hakkında (islâmî akideye sadık kalmak şartile) ilmî esaslar verilmekdedir [1].»

Değerli Türkçü (Veled Çelebi) Doktor (Kunoş) un «Türk Halk Edebiyatı» adlı kıymetli eserine yazdığı mukaddimede [sahife 8] Ahmed Vefik Paşayı zamanında Türkçülükten anlar yegâne adam olarak gösteriyor ve şunları söylüyor :

«Hâsılı Türklüğün, belki bütün Türklerin penagâhı irfanı olmaklığı altı asır idame eden koca İstanbulda Türkçülükten anlar topu bir zat buluyor ki o da (Ahmed Vefik Paşa) dır.»

Üstad bu mütalaya şu haşiyeyi ilâve etmiştir :

«Ankara Türk Ocağında Türklerin piri olan Ahmed Vefik Paşanın bir fotoğrafı bulunması ne kadar lâzımsa bu zat hakkında Türkçülük tarihçesini hâvi bir eserin yazılması da o derece iktiza eyler.»

Yine Veled Çelebi aynı mukaddimede şu satırları da yazmıştır :

«Türklük, Paşanın köşkünün hey'eti mi'marisinden, oda döşemelerinden, kütübhanesinden, taamından, hattâ üstündeki libasından ve sıhhatinden bile nümayan oluyor. Paşa; doktorumuzu (Doktor Kunoş) - bütün müşkülâtını halletmek suretile - bihakkın memnun ediyor. Kendisine mürrşidlik ediyor.»

Değerli müdekkik Hüseyin Namık Orkun «Bugünkü Türkçülüğün Esasları» başlığı ile yazdığı makale silsilesinin onuncusunda diyor ki :

«Bizde tarih sahasında yapılan Türkçülük hareketinin çok eski bir mazisi yoktur. Ma'lûmdur ki Anadolu Türklerinin tarihi Selçuk oğullarile başlar ; fakat Osman oğulları zamanında tarihimiz sadece Osmanlı tari-

[1] Tanzimat I, Sahife : 760.

hinden ibaret kalmış, bu hal asırlarca sürüp gitmiştir. Bu sarîh hakikati ya'ni Anadolu Türk tarihini Selçuk oğullarıyla başlatmak lüzumunu ilk duyan ve yazan Doktor Rıza Nurdur.

«Eski Osmanlı tarihleri millî tarihimizi Osmanlı hanedanı ile başlatmakda idiler. Bunlar içinde Cihannüma sahibi Neşri gibi Selçuk oğullarına kadar uzatmak zaruretini hissetmiş olanlar var sa da bunların oynadığı rol ve derece cüz'idir ki zikre dahi değmez.

«Tarihde Türkçülük evvelâ millî tarihe a'zamî ehemmiyeti vermek demektir. Bu hususda ilk adımı atanlar Mustafa Celâleddin Paşa, Vefik Paşa ve Süleyman Paşadır [1].»

Yusuf Akçuranın fikrini kabul etmiş olan Hüseyin Namık Orkun birkaç satırla Ahmed Vefik Paşanın tercemei halini yazdıktan sonra yazısına şöyle devam ediyor :

«Ahmed Vefik Paşa millî tarihimize mühim hizmetlerde bulunmuştur. Lehçei Osmanî adlı eserinde Türk maddesinde Uygurları, Karlukları, Kalaçları, Ağaçerileri, Kuman, Kırgız, Oğuzları bahse mevzu' etmiş, ayrıca Uygur, Kara kalpak, Türkmen V. S. Türk grublarını da zikir ve izah etmiştir.

« Vefik Paşanın torunu Bayan Fahrünnisa dedesinin hal tercemesini yazarken «maksadı, Türk kavmini, lisanı, edebiyatı, san'at ve hırfetile müstakil bir kavim olmak üzere ihya eylemek olduğu» nu ayrıca tasrih eylemek dedir.

«Vefik Paşanın millî tarihimize en mühim hizmetlerinden birisi de Ebülğazi Bahadır Hanın Şecerei Türkisini dilimize çevirmesidir. Bu eser noksan bir surette basılmışdır. Ve üzerinde kendisinin adı ol-

mayıp «bir zat ma'rifetile İstanbul türkçesine tahcil olunmuşdur» ibaresi yazılmışdır. 152 küçük sahife olup noksandır. Kitab daha evvel Tasviri Efkar'da tefrika edilmiştir.»

Ziya Gökalb «Türkçülüğün Esasları» adlı eserinde [sahife 6 - 7] diyor ki :

«Sultan Abdülâzizin son devirleri ile Sultan Abdülhamidin ilk devirlerinde, İstanbul, büyük bir fikir hareketine tecelligâh olmuşdu. Burada hem bir encümeni dâniş teşekküle başlamış, hem de bir darülfünun vücude gelmişti. Bundan başka, askerî mektebler de yeni bir ruhla yükselmeğe başlamışdı.

«O zaman bu darülfünunda (Hikmeti Tarih) müderisi bulunan Ahmed Vefik Paşa idi. Ahmed Vefik Paşa Şecerei Türkiyeyi, Şark türkçesinden İstanbul türkçesine terceme etdi. Bundan başka, (Lehçei Osmanî) isminde bir Türk kamusu vücude getirerek, Türkiyedeki türkçenin umumî ve büyük türkçenin bir lehçesi olduğunu ve bundan başka Türk lehçeleri bulunduğunu aralarında mukayeseler yaparak meydana koydu.

«Ahmed Vefik Paşanın bu ilmî Türkçülükden başka, bir de bedîî Türkçülüğü vardı. Evinin bütün mobilyaları, kendisinin ve ailesi ferdlerinin elbiseleri umumiyetle Türk ma'mulâtındandı. Hattâ, çok sevdiği kerimesi Avrupa tarzında bir terlik almak için çok ısrar gösterdiği halde, (evime Türk ma'mulâtından başka bir şey giremez) diyerek bu arzusunun husulüne mümanaat göstermişti. Ahmed Vefik Paşanın başka bir orijinalitesi de Molière'in mudhikelerini Türk âdetlerine adapte etmesi ve şahısların isimlerini ve hüviyetlerini Türkleştirmek suretile türkçeye nakletmesi ve millî bir sahnede oynatması idi.

12 Cümadelâhir 1285 tarihli ve 150 numaralı «Mecmuai Maarif» de şu satırlar vardır :

«Atufetlû Ahmed Vefik Efendi hazretleri nakdi vakitlerini vatanın saadeti haline sarfeylediklerine bir delil olmak üzere bu kerre kürrei arz ile Afrika ve Asya ve Avrupa ve Şimalî ve Cenubî Amerika kıt'alarının haritalarını tanzim ve esamii liva ve kazaları Lisanı Türkî üzere terkim etdirmiş olmasile işbu haritalar manzuru çeşmi memnuniyetimiz olmuştur.

«Ne olur her ma'zul bulunan zevatı kıram vakti istirahatlerini terakkiyatı matlûbeyi mutazammın ve kâfil ve nefi umuma şamil olan böyle harita gibi şeyler tanzim ve te'lifine hasreylemiş olsalar pek az zamanda pek çok hasenat görüleceği bedihidir; ve bu yolda sarf buyurulacak himmet umuma bairi menfaat olacağı cihetle herhalde cümlelerin takdir ve teşekkürünü istilzam eyliyeceği enri celidir.»

«Türk Yılı» nda «Mîliyeti Osmaniye», «Vahdeti Islâmiye» ve «Türkçülük» başlıklı yazıda [sahife 328] bu sebebler izah olunmakta, ve Ahmed Vefik Paşanın o zamanın diğer belli başlı Türkçüleri gibi siyasetde Türkçülük gayesini ta'kib etmediği kaydedilmektedir :

«Türk Yılı» nın buna dair olan satırları şunlardır :

«Yunanlıların, Sırbların, Eflâk ve Buğdan Ulahlarının istiklâl kazanıp Memaliki Osmaniyyeden ayrılmaları, Osmanlı tebeası kalan Rumların müslüman ve Türk'lere husumeteri, hıristiyan Arabların, Bulgarların, hattâ Ermenilerin bile istiklâli millî fikrile kımıldanmaları, hıristiyan tebeai Osmaniyyenin millî istikâl kazanmaları lehine bütün Avrupa hıristiyan devletlerinin mütemadiyen müdahaleleri, bütün bu vâkıalar XIX uncu asır ortalarında, müslüman ve Türk Osmanlılara, artık hıristiyanlarla beraber yaşayabilmenin çok müşkülleştiğini pek açık göstermişti. Bu siyasi ve kıyasi vaz'iyet karşı-

sında umumiyetle müslüman Osmanlılar, dinî vahdetin ehemmiyetini daha çok his ve idrak etmişlerse de, vekayî siyasiyenin derinliklerine nazarlarını biraz indirebilenler bu vahdetin bile kâfi gelmediğini, ve bu mübhem bir suretde olsun elbette anlamışlardır; Türklerin imparatorlukda hakimiyeti muhafaza edebilmeleri, hükümdar hanedanının da mensub olduğu Türk milliyetinin kavi ve münkeşif olmasına vabeste bulunduğunu elbette sezmişlerdir.

«Bununla beraber, imparatorluğun tahallülüne karşı koymak için tevessül olunmak istenilen ilk siyasi çare, «Türküğün takviyesi» olmamıştır. Türkün kuvvetine tamamen itimad olunamadığından mıdır, yoksa Avrupa devletlerinden bazılarının, hassaten Fransa imparatorluğunun hayırhahane görünen tavsiyelerine fazla itimad olunduğundan mıdır, nedir, Türkün hakimiyetine gayri Türkleri, hususile gayri müslümanları mütesaviyen iştirak ettirerek, Devleti Osmaniye'yi birlikte idare etmek suretile tahallül buhranının önü alınabileceğine ümid bağlanılmışdır; Osmanlı devletinde Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet devrelerinin siyaseti dahiliye ve hariciyesine hâkim, işte, bu anası Osmaniye'nin kâffesini siyaset ve idareye tamamen ve mülâvaten iştirak ettirmek fikridir. Türk unsurunun iktisaden ve içtimaan kâfi derecede tekemmül etmemiş olması, hıristiyan unsurların ise artık istiklâl âmalile tamamen meşbu' bulunması, bu fikrin tahakkuku yolunda sarfedilen mesaiden matlûb netaiç istihşaine mâni' olmuşdur. Maamafih «Milliyeti Osmaniye Siyaseti» ile Türkleri gayri Türk müslüman unsurların kuvvetine «vahdeti islâmiye» vasıtasile istinad ettirmek siyasetinden, ilk ve ikinci devre Türkçüleri, bir türlü kendilerini sıyıramamışlardır. Ahmed Vefik, Mustafa Celâleddin ve Süleyman Paşalar gibi Türkçülükleri şuurlu ve mütebariz zatlar bile, siyasetde «Milli-

yeti *Osmaniye*», ve «*Vahdeti İslâmiye*» gayelerine ehemmiyet vermektedirler. Hâsılı bu iki devrede siyâsî Türkçülük, henüz «*Milliyeti Osmaniye*» ve «*Vahdeti İslâmiye*» siyasetleriyle mahlût ve maguş bulunmaktadır.»

İlim ü irfan ile kendini tanıtan Ahmed Vefik Paşa (19 Ramazan 1267) de açılan Encümeni Danış a'zalığine intihab olunmuşdu.

Değerli âlim Mehmed Ali Ayni Bey; «*Darülfünun Tarihi*» adlı eserinde Encümeni Danış a'zalığine ta'yin olunanları yazdıktan sonra [sahife 12] diyor ki :

«*Ezcümle Cevdet Paşa ile Subhi Paşayı, Ahmed Vefik Paşayı, Hayrullâh Efendiyi kemali hürmetle yad ederim. Bilhassa Ahmed Vefik Paşanın millî harsa ifa ettiği hizmet cidden büyüktür. Haricî a'zadan ingilizce ve türkçe lûgat müellifi Red House ile Beyankiyyi, Osmanlı Tarihi müellifi Hameri de tahattura borçluyuz.*»

İsmail Hikmet Bey de Encümeni Danış a'zalığı için diyor ki :

«*Ahmed Vefik Paşa, zamanına göre, hakikaten âlimdi. Bütün bulunduğu işlerden ziyade de Encümeni Danış a'zalığine lâaykdi. Orada da birçok ilmî ve fâideli işler görmüştür [1].*»

Mekteblerde okutdurulmak üzere hazırlanmış olan tarih serisinin «*Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı - Türk Tarihi*» nde «*Yeni Osmanlılar Hareketi ve Türklerde Milliyet Cereyanı Başlangıcı*» başlıklı kısımda Ahmed Vefik Paşaya da temas eden şu satırlar vardır :

«*Bu sıralarda Yeni Osmanlılar fikriyatına muvazi olarak, fakat ona nisbetle çok ızayt ve cılız bir halde, bir de Türk milliyetçiliği fikri, ilim ve edebiyat sahasında kendini göstermeğe başladı. Yeni Osmanlıların en mûs-*

[1] Ahmed Vefik Paşa, Sahife : 10.

taid ve fa'al uzvu olan Namık Kemalın üstad telâkki ettiği İbrahim Şinasi Efendi evvelce Fransada uzunca müddet kalmış olduğundan, Avrupanın fikrî ve siyâsî esaslarını daha iyi anlıyabilmiş bir adamdı. Şinasi, Osmanlı lisanının sadeleşdirilmesi için çalışırken, Türkün halk lisan hazinesinden istifade lüzumunu da idrak etmişti. Bu suretle dil sahasında başlayan Türkçülük, Ahmed Vefik Efendi gibi âlim sayılan kimselerin kavmî ve tarihî tedkikerile emeklemeğe başladı. Bu lisanı ve ilmî Türkçülüğün inkişafı, tabiatile Türk milliyetçiliğini doğuracaktı [1].»

Ahmed Hamdi Tanpınar (İslâm Ansiklopedisi) ndeki tercemei halinde [sahife 207 - 210] ilmî hayatı için şunları yazıyor :

«Arabçayı, farsçayı ve fransızçayı iyi bildiği ve Londra'da ikametî esnasında ingilizceyi de öğrendiği söylenir. Fakat garbî, daha ziyade Fransız kültürü yolu ile tanır.

«Edebî faaliyeti de, aşağı yukarı, siyâsî hayatının ve bugüne kadar garabeti anlatıla anlatıla bitirilemeyen kıyafetinin manzarasını arz eder. Filhakika bu faaliyetin asıl mekanizmasını veren dil hususunda muayyen bir zevk sahibi olmamış, en basit ve sade ta'birlerle en garib ve işidilmedik arabca, farsca kelimeleri, ma'nasız seci'lerle üslûbuna geçirmiştir. Devrine göre, Avrupa lisanlarından da epeyce kelime kullanır. Bununla beraber meseâ Lehçei Osmanîdeki noktai nazarı «Lisanı Osmanî» diye ta'rif ettiği türkçeyi müstakil olarak alışı, tarihîmizin mebd'e'leri hakkındaki fikirleri, devrinin diğer şahsiyetlerini geride bıraktığını ve bir nevi' millî şuur sahibi olduğunu gösterir. Dilde daha ziyade realist olan, Avrupalılığı ve yenüliği memleketimize getirerek kulla-

nuşlı bir vasıta arayan devir, kendisini pek beğenmemiş-
 dir. Ayrıca türkçe kelimelerin muayyen imlâsı olmadığı
 ve binaenaleyh, aslına göre yazılması lâzım geldiği ba-
 hanesi ile, bir eserinde geçen bir kelimeyi, diğer bir ese-
 rinde bizzat kendisinin dahi beğenmeyip, terk edeceği
 bir tarzda yazmış olması, ona karşı yapılan belli başlı
 itirazlardandır. Hakikatde ilk büyük edebî mütercim-
 lerimizden biri olan Vefik Paşa, eski nesrin te'siri altında
 idi ve büsbütün ayrı yollardan olsa bile - meselâ Cevdet
 Paşanın erdiği muvaffakiyetden uzak olarak - eski na-
 sîrlerin hatasını tekrarlamışdı. Sicilli Osmanîdeki şu
 cümle onun lisânı için en vazih ve doğru hükümdür :
 «Kitabeti, ifadesi kaddim Türkiye tatbikan olmakla imlâ
 ve inşası tarzı uharda idi.» Namık Kemal, Abdülhak Hâ-
 mide gönderdiği bir mektubda, bilhassa gayri me'nus
 türkçe kelimeler kullanmış olması dolayısıyla, onu, çağa-
 tayca yazmakla ithham ederek, istihza eder. Aynı şid-
 detli tenkidi Volter'den terceme ettiği Micromegas hak-
 kında yapar. Yeninin yapılmağa çalışıldığı ve dile bir ni-
 zam getirilmek istenildiği bir zamanda, aynı sahifede
 birdenbire tezat teşkil eden unsurların bulunduğu bir
 eser, beğenilemezdi. Bununla beraber, bu üslûbda ve
 eserde, başkalarınınkinden daha derin olarak, millî bir
 çeşni bulunduğu ve Vefik Paşayı bütün hayatında etra-
 fına sevdiren şeyin de bu yerlilik olduğu unutulmamalı-
 dır. »

Muallim (Süleyman Şevket Bey) «Halk Edebiyatına
 Dair» başlığı altında yazdığı kıymetli bir yazıda «Vefik
 Paşanın ma'lûmatı da san'at telâkkileri gibi kuvvetlidir»
 dedikten sonra şunları ilâve ediyor :

«Vefatında Türk, Arab, Acem, İngiliz, Fransız lisan-
 larına aid on sekiz bin cild kitab bırakmış. Hem çoğu-
 nun kenarları pek dikkatli okunduğuna delâlet edecek
 şekilde izahatla dolu imiş.

«Lehçesi kendi nev'inde kıymetli bir eserdir. Bir defa daha basdırmak niyyetinde olduğu anlaşılıyor. Yüksek Muallim mektebi muallimlerinden İshan Beyde bir nüshasını gördüm. Pek çok yerinde Paşanın kendi yazı-sile tashih ve ilâveleri var. Bu esere ilk mühim teşebbüs diye hattâ bîzatihî ehemmiyetinden dolayı yüksek bir kıymet biçmek lâzımdır.

«Bundan başka Vefik Paşa bir tarih ve müftahütte-fasir yazmış. Gayri matbu' eserlerinden tamamladığı Tarihi Kâinatı maatteessüf bir yangında gâib olmuş. Türkiye'de ilk Salnameyi de o çıkarmışdır.

«Vefik Paşa asrının ilim telâkkilerine vâkıfdı. Çocukluğunda kuvvetli bir tahsil devresi geçirmişdi. Alexandre Dümas Fils sınıf arkadaşı imiş. Paris sefirliğinde hürmet görüyormuş. Daha evvel sonradan Fransanın ilk cümhur reisi Thiérs'ri büyük bir hükûmet adamı olan Jules Favre ri tanımış. Avrupalı gibi düşünüyormuş. Fakat hislerine, maişet tarzına bakınız: Kudretli bir millet adamı. Eski çinilere merakı var. Bursada bazı mi'mari âbidelerini o ta'mir ettirmiş. Yerli kumaşlar giymeğe i'tina ediyormuş. Türkçe darbı meselleri toplamakda, lisanın sadeliğinde, çağatayca ile meşgul olmakda hususî bir zevk hissetmişdir [1].»

Bütün bu mütalealardan çıkan netice şudur : Ahmed Vefik Paşa zamanına göre kıymetli bir ilmî şahsiyet olmakla beraber büyük bir müverrih ve yüksek bir ilim adamı addetmeğe imkân yokdur. Milliyetçiliği de bir ferdi olduğu Osmanlı devletinin o zamanki siyasi vaz'iyetinin hududunu aşmamışdır.

C — Tiyatro eserleri müellifi; Ahmed Vefik Paşanın en ziyade muvaffak olduğu saha Molière'in tercemeleridir. Paşa; bununla da iktifa etmiyerek, Bursada vali iken

[1] Muallimler mecmuası, Mayıs 1925, Sayı : 31.

tiyatro binası yaptırmış, Fasulyacıyan ve Fehim gibi kıymetli san'atkârları celb etmekle beraber provalarında bizzat hazır bulunmak suretile bunların iyi bir suretde oynanmalarını da te'min etmiştir. Molière'den terceme ettiği eserler, ittifakla kabul olunduğu gibi, gerek mevzu'larındaki kuvvet, gerek ifadelerindeki kudret noktasından türkçenin kıymetli eserleridir. Bu eserler sayesinde şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da adı yaşayıp gidecektir.

Türk temaşa tarihine aid kıymetli yazılarıyla kendini tanıtmış olan değerli muharrir Refik Ahmed Bey «Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu» adlı eserinde «Bursa Tiyatrosu» başlığı altında Ahmed Vefik Paşanın tiyatro ile olan alakasını yazmıştır. Müellif, Paşanın hayatını kısaca yazdığı sırada «siyasî hayatda biraz silik bir şahsiyettir. İlim ve edebiyat hayatımızda parlak, ehemmiyetli bir yeri vardır. Türk dilinin yüceliğini, ona istiklâlini kazandırmaya çalışmıştır. Lûgat kitaplarımıza yalnız arabca, farsca kelimelerin konulması usul olan bir zamanda sanki herkese inad bir lûgat kitabı yaparak içine eski yeni birçok türkçe sözleri toplayıp koydu. Türk folklorunun toplanmasına ehemmiyet verdi. Türk edebiyatının yeni bir istikamet alabilmesi için Türk dilinin özlülüğünü kazanması, Türk halk bilgisinin malzeme olarak kullanılması lüzumuna inanmıştı» dedikten sonra tiyatroya geçiyor ve şunları söylüyor :

« Çocukluğu Parisde geçen Ahmed Vefik Paşa, pek küçük yaşından beri Fransız tiyatrosunu ta'kib ediyordu. Türk tiyatrosunun da canlanıp yükselmesi mühim dileklerinden biri idi. Bu maksada erişmek için canla başla çalıştı. Fransız sahnesini de, bizim eski hayat ve muâşeretimizi de pek iyi bilen Ahmed Vefik Paşa, harkulâde san'atkârane adabtaşyonlar vücude getirerek tiyatromuza pek çok eserler verdi. Mahmed Ali Bey ve

Teodor Kasab Efendi de evvelki fasıllarda yazdığımız gibi büyük Fransız komediyeni Molière'den dilimize bazı eserler çevirmişlerdir. Fakat Türk kari' ve temaşageri Molière külliyyatını asıl Ahmed Vefik Paşa kaleminden tanımış, okumuş, seyretmiş ve sevmiştir.

«Ahmed Vefik Paşanın Molière'den terceme, kimisi adabtasyon olarak aldığı piyesler vaktile Bursada bir cild halinde neşredilmişdi. Kanaat Kütüphanesi son zamanlarda bunları yeni harflerimizle ve güzel dört cild halinde tekrar basdırmıştır. Bu yeni tabı' değerli arkadaşım Mustafa Nihad Beyin haşiyelerile kıymetlenmiştir.

«Ahmed Vefik Paşanın dilimize ve tiyatro kütüphanemize kazandırdığı bu eserlerden bir kısmı İstanbulda Gedik Paşa tiyatrosunda oynanmışdı. Fakat mühim bir kısmı Bursa tiyatrosunda sahneye konulmuştur. Gedik Paşa tiyatrosu Abdülhamid tarafından yıkıldığı zaman Ahmed Vefik Paşa Bursada vali idi. İstanbulda kapatılan tiyatordan açıkda kalan san'atkârlar, tiyatro muhibbi valinin himayesine sığınmak üzere Bursaya gittiler. (1882 - 1885) üç yıl, Bursada olgun ve muvaffakiyetli bir sahne hayatı yaşatdı.

«Bu hey'etin başında aktör ve rejisör Tomas Fasulyacıyan vardır.»

Müellif Fasulyacıyanın kısaca tercemei halini yazdıktan sonra diyor ki :

«Ahmed Vefik Paşa Fasulyacıyan tiyatrosunu a'zamî derecede himaye etdi. San'atkârların ve eserlerin hazırlanmasile bizzat meşgul oldu. Bilhassa Molière külliyyatı başdan başa muvaffakiyetle oynandı. Vefik Paşa Bursada vilâyetin malı olarak yaptırdığı tiyatro binasını senede iki defa Memleket hastahanesi menfaatine temsil vermek şartile Fasulyacıyan hey'etine meccanen terk etmişdi. Fransanın Bursa konsolosu Mösyö Jemargi kon-

soloshane tercemanı Greguvar, Avusturya konsolosu Mösyo Jolgeyzin, A'şar Nazırı Vizintal Efendi, eşrafdan Rasim Bey, Şakir ve İbrahim Efendiler Ahmed Vefik Paşa tarafından tiyatronun işlerini mütrakabe ve himaye etmeğe me'mur edilmişlerdi. Bunlardan İbrahim Efendi san'atkârlara türkçe edebiyat ve inşad dersleri verirdi. Birçok def'alar Ahmed Vefik Paşa kendisi de provalarda hazır bulunur, artistleri tenkid, jestlerini tashih eder, kendilerine yol gösterirdi.

«Gedik Paşa tiyatrosunda sahneye çıkan ilk Türklerden Ahmed Necible Hamid devam etmemişler, bir zaman sonra tulûat kumpanyalarına geçmişlerdi. Gedik Paşanın san'atkâr Türkü Ahmed Fehim, orada tiyatro kapanıncaya kadar çalışmışdı. Gedik Paşa tiyarosu kapandıktan sonra da rejisör Fasulyacıyanla birlikde Bursaya gitmiş, orada çalışmış ve Ahmed Vefik Paşa Ahmed Fehimin inkişaf ve terakkisinde mühim bir âmül olmuştur.

«1885 de Ahmed Vefik Paşa Bursa valiliğinden ayrıldıktan sonra Trubu da Bursayı terk etmek mecburiyetinde kalmıştır [1].»

Temaşa edebiyatındaki tedkiklerle tanınmış olan değerli muharrir Selim Nüzhet Gerçek de «Bursa ve Adana Tiyatroları» başlığı ile yazdığı bir müsahabede «Ahmed Vefik Paşanın tiyatro tarihimize çok yüksek bir mevkiî olduğunu kaydettikten sonra diyor ki :

«Bursa hastahanesine varidat te'mini maksadile yapıldığı ilân edilen tiyatro binasının inşaatı bir sene kadar sürdüğünden temsillere ancak 1879 senesi başlanmışdır. «Tercilmanı Hakikat» gazetesinin ertesi seneki nüshalarından aldığımız bu fıkra tiyatronun daha başlangıcında Bursadaki mevkiini bize pek güzel anlatmaktadır:

«Bursadaki Osmanlı Tiyatrosu zaten muntazam bir

halde bulunup haftada birkaç gece gayet ibretli temâzalar göstermekde ve tiyatro efradının günden güne mahareti tezayüd etmekde olmasile beraber ashabı maârifin Ramazanı şerifde geceleri bir takım âsarı nadidei ibret intima temâzasile imrârı evkat eylemeleri için bir kat daha kali intizama konulmak üzere şimdiden i'tina olunduğu ve yedi sekiz nev tertib binazir eserler mevkii temâzaya konulmak için meşkedilmekde bulunduğu müstahberdir.»

«Ahmed Vefik Paşa her başladığı işi sonuna kadar mükemmelen yapmak i'tiyadında olduğundan Bursada kurduğu tiyatro ile çok yakından alâkadar olmakda idi. Yine «Tercümanı Hakikat» sütunlarında okuduğumuz «Paşanın aralık buldukça bizzat oyunlar terceme ve te'lif buyurduğu ve bunları oyunculara meşketdirmek derecesine kadar himmet ettiği» kaydı bu hakikati isbat eder.

«Ahmed Vefik Paşa hattâ daha ileri gidermiş. Bakınız nasıl ? Yine «Tercümanı Hakikat» den okuyalım : «Ahmed Vefik Paşanın halkı cebren tiyatroya sevkî ve kendisi el çırparsa halkın dahi el çırpmasına müsaade edip kendisi alkışlamadığı halde el çırpınları alenen tekdiri» ne derece ileri gitdiğinin, faydasına iman ettiği tiyatro işine ne derece canla başla sarıldığının pek parlak bir delili değil midir ?

«Bursa tiyatrosu hakkında Ahmed Fehim Efendinin hatıralarına istinaden de biraz daha ma'lûmat verelim :

«Tiyatrosunun muvaffakiyetini temin için Ahmed Vefik Paşa merhum bir de «Tiyatro Muhibleri» cem'iyeti kurmuşdu. Kendisi başda olmak üzere yerli ve yabancı sekiz kişiden ibaret olan bu teşekkül mensublarının «bir kısmı eser terceme eder, bir kısmı tiyatro umuruna bakar, bir kısmı da Hüsnü inşad dersi verirdi. Hoca İbrahim Efendi bu vazife ile muvazzafdı.

«Ahmed Vefik Paşa ise bizzat Molière'in lisanımıza naklettiği piyeslerinin «psikolojisini anlatır, sebebi tahririni izah eder, eşhasın seviyelerini birer birer tahlil eder, ekser provalara gelerek eserin sahnede seyrini de ta'kid ederdi. Ufak tefek mizansenler de gösterdiği olurdu. Kostümlerin modellerini verir, asılları gibi olsun diye Avrupadan perukalarını getirtmeyi ihmal etmezdi.

«Görülüyor ki eserlerinde beşeriyeti en hurda teferuatına kadar teşrih eden Molière Ahmed Vefik Paşayı can evinden yakalamışdı. Bu sebebden o da Molière'i adapte ve terceme ederek canı kadar sevdiği vatana mal etmek isterdi. İsterdi ki kendi gibi vatandaşları tiyatrosunun medenî, içtimâî, ahlâkî, insanî ve bedîî varlıklarından faydalansınlar.

«Dehası daha ilk hamlede Fransıyanın hududlarını aşarak bütün cihanı aydınlatan bir varlık halinde parlayan Molière'in eserlerinin terceme edilmemiş olduğu bir lisan yokdur. Fakat Molière şübhesiz hiçbir lisana türkçede olduğu kadar muvaffakiyetle terceme edilmemiştir. Çünkü Ahmed Vefik Paşa Molière'in kalemine doladığı ma'lûmatfuruşların, pintilerin, riyakârların, sözde ma'lûmatlı doktorların, kendilerini pohpohlıyan asilzadelelerin, müstebid babaların, vicdansız vasilerin, hoppa kadınların, avanak sofuların bizde tam mukabillerini bulmuş, meselâ köylü bir Fransız Anadolu'nun bir Türkiine o derece benzetmeğe muvaffak olmuştur ki tercemeleri asılları kadar kuvvetlidir denebilir.

«Ahmed Vefik Paşa yapırdığı tiyatroda bu suretle terceme ettiği Molière'in piyeslerini seyircilere mümkün olduğu kadar cazib göstermek için de, o zamanlar yetişen aktör pek çok olmadığından, bizzat uğraşarak, hepsine rollerini vererek, provalarında bulunarak, yanlışlıklarını düzelterek öğretirdi. Çünkü, tekrar edelim, bu su-

retle memlekete, haklı olarak, büyük bir hizmet yapıldığına kaniydi.

«Bursa tiyatro kumpanyasının başında aktör Fasulyeciyen Efendi vardı. Turyan Efendi başlıca rolleri oynayan mükemmel bir komediyendi. Bir müddet Tospatyan Efendi de bu vazifeyi görürdü. Kumpanyanın başlıca kadın artisti Heranuş hanımdı.

«Bu tiyatro bilâhare yanmış ve arsasına şimdi Ziraat Bankası yapılmıştır. [1].»

Kemal Kâmil Bey «Türk Cem'iyetinde Tiyatro» başlığı ile neşrettiği makale serisinde (Küçük İsmail) in Bursaya aid hatıralarını şöyle yazıyor :

«Yine o sene Bursa tiyatro sahibi gelerek mukavele akdetdik. Mezîkûr zevatdan müteşekkil dram kumpanyası ile Bursaya gitdim. O zaman Bursa valisi Ahmed Vefik Paşa idi. Rus muharebesinin mütarekesine müsadif idi ki o zaman (Güllü Agob) ı Edirneye götürmek istedilerse de Güllü Agob korkduğundan gitmez ve bunun üzerine kumpanyası efradı Güllü Agobu terk ederek Edirneye giderler. Güllü Agob da bunun üzerine Ahmed Necib, Büyük İsmail, Kel Hamid, Hamdi Efendi ve Küçük Nuri - Aleksatibiyan, Tebemeciyan, Ahmed Fehim, Çobanyan, Mari Tevart, Hekimyan, Azniş, Zera hanımlardan müteşekkil bir kumpanya teşkil etmişdi. Bunlar İstanbulda ve biz de Bursada oynuyorduk. (Ahmed Vefik Paşa) oyunlarımızı seyredirdi. Ve bir gün beni yanına çağırdı. Hükûmet karşısında bir tiyatro yaparsam burada kalır mısın, dedi. Ben de muvafakat etdim. Hükûmet konağı karşısındaki gazinoyu hastahane namına yaptırdı. Kendisi oyuna son derece meraklı idi. Jorj Dandini, Zor Nikâh, Haydudlar, Hayalî Hasta nam piyeslerini kumpanyaya hediye etti ve bizzat provada

[1] Perde ve Sahne, Sayı : 10.

bulunurdu. Hattâ Zor Nikâh piyesinin provasında (Holas) a canı sıkılarak bir tokat atmışdı. Tokatın te'sirile rolünü fevkalâde ifa eden (Holas) a oyundan sonra locasına da'vetle on lira verdi. İki sene Bursada kaldık. Fasulyacıyanla aramız açıldı. Komik Küçük Hüseyn, Pozantin, Muhacir Raşid Efendileri yanıma alarak İstanbulla avdet etdim [1].»

Ahmed Hamdi Tanpınar; [İslâm Ansiklopedisi, sahife 209] tarihî eserlerle lehçeden bahsetdikden sonra tercemeleri ve hassaten Molière tercemeleri için şunları yazıyor :

«Molière, Le Sage, Fénelon ve Hugo'dan yaptığı tercemeler gelir. Daha ziyade Fransız klâsiklerine düşkün olması, Fransız lisesindeki tahsilinin ve biraz da mizacının sevki ileler. Herhalde Fransız kültürüne derinden vâkıfıdır. Bu tercemelerin içinde en şayanı dikkat olanı, Molière tercemeleridir. Vâkıa şâirin bütün külliyyatını tam olarak terceme etmemişdir; fakat imkân bulsa idi, galiba, yapacaktı. Zaten bazı tercemelerinin gaib olduğu söylenir. Vefik Paşa bu eserlerin bazılarını manzum olarak terceme etmiştir. Hece vezni ile yaptığı manzum tercemelerde bir muvaffakiyet gösterdiği iddia olunamaz. Mensur tercemelerinde asla ve eserin yürüyüşüne sadıktır. Bununla beraber icabında fransızcadaki inşa tarzını kırdığı da vâkı'dir. İsimlerde ufak tefek değişiklikler yaparak, âdeta yerlileştirir. En ziyade şayanı dikkat olan mesaisi, adabtasyondadır. Örfümüze gelmiyecek olan mevzuları daima doğrudan doğruya terceme etmiştir. Adabtasyonlarda eşhasın isminden başlayan bir dikkat ve anlayış görüldür. Ahmed Vefik Paşanın kendisinde bir nevi' komik icad kabiliyeti vardır. Adabtasyonlarda bu kabiliyet onu sürükler. Vefik Paşanın bilhassa tu-

[1] Fikirler (İzmir) Sayı - 93, Seri No : 4.

tulan piyesleri, Zor Nikâhı, ve Zoraki Tabib gibi adab-tasyonlarıdır. Bununla beraber Teodor Kasabın (Pinti Hamid) ve Âli Beyin (Ayyar Hamza) adabtasyonlarının, bunlardan aşağı olmadığı, hattâ dil bakımından ufak bir faikiyet bile gösterdikleri aşikârdır. Zor Nikâhı ile Zoraki Tabibi, 1869 da adabte etdiğine bakılırsa, Molière tercemelerine bu tarihte başlamış olduğu kabul edilebilir.»

Ahmed Hamdi Tanpınar Molière tercemelerini birer birer gösterdikden sonra şunu ilâve ediyor :

«Bu saydığımız eserlerden ve yukarıda bahsettiklerimizden maada, Ahmed Vefik Paşa, Gülistan ile Dalkavukname (Lucius, trc. Vasilâki ef.) nin tab'ına yardım etmiştir. La Grande Encyclopedie'de ayrıca onun Schiller ve Shakespeare'in belli başlı eserlerini terceme etmiş olduğu kaydı mevcut ise de, ortada bulunmadığı için, bunun bir rivayet olması çok muhtemeldir.»

Tanzimat devrinin en orijinal şahsiyetlerinden biri olduğunu, kimseye benzemiyen tuhaf birtakım âdat ve menakibi mütevatır bulunduğunu kaydeden İsmail Hâbib Bey kısaca tercemei halini yazdıktan sonra diyor ki:

«Ahmed Vefik Paşa zamanının meşhur âlimlerinden, hattâ allâmelerindendi : «Encümeni Danış» e a'za olmuşdu. Şark ve garb lisanlarına vâkıfı. Riyazisi kuvvetliydi. Birçok ulâm ve fünunu biliyordu. Bilhassa lisaniyundandı, bizde lisaniyat ilminin piri telâkki edilir. «Lehçei Osmanî» si kıymetlidir.

«... Ahmed Vefik Paşa zamanın müteşebbislerinden. Hem de sade bir kalemi vardı. Bunu en canlı bir misal halinde «Télémaque» tercemesile anlıyoruz. (Fénelon) un bu meşhur kitabı evveâl (Yusuf Kâmil Paşa) tarafından terceme edilmişdi. Mısır valisi Mehmed Ali Paşanın damadı olduğu için «Mısırlı» lâkabı ile ma'ruf olan Arabkirli Yusuf Kâmil Paşanın tercemesi « Nesri

Kadîm» in en mustalah, en ağıdalı, Veysilerin ve Nergisilerin ruhunuşad edecek bir üslûbla yazılmışdır. Ahmed Vefik Paşa buna kızdığı için «Télémaque» i bir de kendi terceme etdi. Kâmil Paşaya rağmen sade bir üslûb ihtiyar etdi. Kâmil Paşanın tercemesini, yanımızda kamusları hazır bulundurmada anlamak mümkün olmadığı halde Vefik Paşanın tercemesi bizi bu külfetden kurtarmaktadır.

İsmail Habib Bey daha bazı tafsilat verdikten sonra sözü piyeslerine intikal ettirerek diyor ki :

«... Ahmed Vefik Paşanın edebiyatımızdaki asıl kıymeti onun böyle ne Télémaque mütercimliği, ne yalnız lisanîyat ilmindeki vukufunu, ne yalnız lisan âşına oluşu itibarile değil, onun edebiyat tarihimizdeki asıl mevki' ve kıymeti, Paşanın edebiyatımıza «Molière» i nakletmiş olmasıdır. Eğer o «Molière» i sadece terceme edeydi bir şey değildi, hattâ yalnız nakil ve tatbik edeydi yine pek o kadar mühim değildi, fakat o «Molière» in eserlerini ve kahramanlarını sadece «model» yaptı, ve o modellere bakarak bizde de aynı lâyemut tipde, kahramanlar yarattı. Fransız dâhisinin kahramanları, bundan üç asır evvel Fransada yaşayan şahsiyetlerdi, lâkin onlarda tesbit edilen evsaf o kadar zaman ve mekânın fevkinde lâyemut «karakter» lerdir ki o eşhas hâlâ her yerde, her mekânda ölmez bir canlılıkla yaşıyorlar. Ahmed Vefik Paşanın, kahramanları da, bundan kırk elli sene evvel bizim hayatımızda yaşayan kimselerdir. Vefik Paşa bunları bittabi' ibda' etmedi. Mademki önünde «model» ler vardı, lâkin onları ibdaa yakın denecek bir ehliyetle bizim hayatımıza tatbik ve onları bizim hayatımızda halk etdi. İşte Paşanın bütün kudreti buradadır. Bu son zamanlarda, temaşa hayatımızda «adabtasyon» a büyük bir meyelân gösterdik. Adapte eserler sahnemizin en büyük

gıdası oldu, bu vadide (İbnürrefik Ahmed Nureddin Bey) herkesden fazla kabiliyet gösteriyor. Lâkin hepsinin bu hususdaki piri Ahmed Vefik Paşadır. Hâlâ piyes tatbi-kinde Paşayı geçdiğimizi iddia edemeyiz [1].»

İsmail Hikmet Bey; Paşanın tiyatro eserleri için şunları yazıyor :

«Ahmed Vefik Paşanın en büyük hizmetlerinden biri de edebiyatımıza etdiği hizmetdir. Avrupada bulunduğu müddetçe eserlerini okuya okuya ezberlediği, seyrede seyrede doyamadığı meşhur (Molière) in âdeta memleketimizde bir örneği olmağa çalışmıştır.

«Meydana getirdiği eserler doğrudan doğruya kendi karihasından çıkmış, kendi tarafından yaratılmış eserler değilse de çoğu, hemen hemen ibdaa yakın bir kudretle tatbik ve temsil olunmuş oyunlardır.

«Ahmed Vefik Paşa Molière'in eserlerini çok sevmişti. Bunlardaki ruhu, bunlardaki ince ve içtimâî tehzil ve istihzayı, bunlardaki insanı tenkid ve terbiye kudretini halkkile anlamış, bu lezzeti kendi vatandaşlarına tatdırmağı düşünmüştü.

«Avrupadan memleketimize giren edebî yenilikler arasında tiyatro da vardı. Bunu ilk getirenlerden biri de Ahmed Vefik Paşa idi. Paşa bunu terceme suretile getirmeyi birçok noktadan faideli ve kıymetli buldu. Bir kerre terceme ve tatbik niyyetinde bulunduğu eserler kendi nevi'lerinin en güzel, en canlı, en muvaffak şaheserleri idi. Gerek sahne tekniği ve gerek nevi' kaideleri i'tibarile örnek olacak derecede ustaca yazılardı. Sonra da ayrıca içtimâî, hayatî ve insanî meziyyetleri vardı. Vefik Paşa bunları, kendine mahsus, bir meharetle zamanının ve memleketinin kanaat, bilgi, görgü ve zevki ile uzlaş-

[1] Teceddüd Edebiyatı Tarihi, Sahife : 408.

diracak suretde türkçeye çevirmişdir. Bu hususda ehemmiyeti gayet büyüktür.

«Ahmed Vefik Paşa bunların bir kısmını (Ziya Paşa) nın tutduğu yolu tutarak hece vezni ile kafiyesiz olarak türkçeye çevirmişdir. Manzum tiyatroya ve aynı zamanda hece veznine rağbet etmiştir. Bu da kendisinin Türkçülüğünün tabii bir neticesidir.

«Hece veznile yazdığı tiyatroları şunlardır :

«1 — Adamcıl; bu eser (Molière) in (Mizantrop) adlı meşhur komedyasının tercemesidir.

«2— Tartüf; (Molière) in bu isimdeki eserinden terceme edilmiştir.

«3 — Kadınlar Mektebi ; (Molière) in L'ecole des femmes adlı eserinden tercemedir.

«4 — Kocalar Mektebi ; (Molière) in L'ecole des maris adlı eserinin tercemesidir.

«Bunlarda Vefik Paşa asıllarındaki isimleri muhafaza etmiş, sadece terce etmiştir. Mahallî ve millî hayata tatbik etmemiştir.»

İsmail Hikmet Bey bundan sonra Kadınlar Mektebinden örnek verdiği gibi bilâhare diğer tercemelerden bahsederek onlardan nûmuneler koymuştur. « Télématique » tercemesinden de birkaç sahife nakletmiştir.

Cevdet Kudret Solok «Türk Tiyatrosunun Devirlere Taksimi» başlığı ile yazdığı bir tedkik yazısında «Türk tiyatrosunu - doğumundan bugüne kadar geçirdiği inkişafı göz önünde tutarak - devirlere ayıran tek yazıcı Mustafa Nihad olduğunu» kaydedildikten sonra onun «Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi» ndeki [Cild - 1. Sahife 165 - 393] taksimatını şöyle kaydediyor :

Türk tiyatrosu :

1 — Birinci devir (hazırlık devri) 1860 - 1873,

2 — İkinci devir (parlak devir) 1873 - 1883,

3 — Üçüncü devir : 1908 den sonra ve bugünkü tiyatro.

Ahmed Vefik Paşa ikinci devirde yer almaktadır. Bu devirdeki tiyatrolar izah olunurken Bursa tiyatrosu için de şu tafsîlât verilmiştir :

«Bursa tiyatrosu (1882 - 1885) :

«Gedik Paşa tiyatrosu yıkıldığı zaman, açıkda kalan artistler, Fasulyacıyanın idaresinde, Bursaya gittiler. O zaman, Ahmed Vefik Paşa Bursa valisi idi. Bu trup, Bursada, Ahmed Vefik Paşa valilikden ayrılıncaya kadar üç sene müddetle muntazaman çalışdı ve bilhassa, Vefik Paşanın Molière külliyyatını oynadı.»

Cevdet Kudret Solok yine o yazısında diyor ki :

«1908 (e) kadar gelen tiyatro edebiyatımızı hazırlık ve olgunluk devri diye ikiye ayırmak doğru değildir. Bütün o devir yazıcılarını bir kül olarak almak ve ancak tiyatroyu anlayışları bakımından iki kola ayırmak doğru olabilir :

«A — Şinasi, Ali, Ahmed Vefik Paşa kolu,

«Tiyatroyu dil, teknik ve cem'iyet içindeki rolü bakımından garblı gibi anlayanlar.

«B — Namık Kemal, Abdülhak Hâmid kolu.

«Tiyatroyu bir divan şairi zihniyetile kullananlar.

«Fakat ne yapalım ki, bu ikinci gruptakiler millî ve büyük şair olarak şöhret aldıkları için genç nesil bunları taklid etmiş; buna mukabil canlı, hakikî ve doğru olan birinci yol ihmal edilmiştir. O kadar ki, 1908 den sonra bile, tiyatro için âli üslûb kalıbını güdenler olmuştur: Halid Ziya gibi.

«Bay Mustafa Nihadın kitabında tiyatronun parlak devrini temsil eden bu zümreye tiyatronun ne olduğunu anlatmağa imkân yoktur:

«Ahmed Vefik Paşa bir gün genç Hâmide, ata sözlerinden falan istifade ederek şöyle mahallî bir piyes yazmasını tavsiye etmiş. Hâmid de «Sabr ü Sebat» piyesinde bütün şahısları darbı mesellerle konuşturmuştur. Bu belki bir hünerdi, fakat bir tiyatro değildi [1].»

Değerli Türkiyat mütehassısı Doktor Kunoş Türk tiyatrosundan bahsederken [Türk Halk Edebiyatı, Sahife 68 - 69] (Şinasi) nin «Bir Şairin Evlenmesi» adlı komedisi ile millî bir oyunun nasıl olacağını büyük bir vukuf ile gösterdiğini, Türklerin tiyatro edebiyatı tarihi Şinasi ile başladığını kaydettikten sonra sözü Ahmed Vefik Paşaya intikal ettiriyor, ve şunları söylüyor :

«(Şinasi) den başka (Ahmed Vefik Paşa) nın, Bursa valisi iken Türk tiyatrosu te'sisi hakkında icra ettiği tedkikat ma'lûm. Kendisinin Molière tercemeleri, Osmanlı Tarih edebiyatının en birincilerinden sayılır. O, sade terceme etmiş değil, piyesleri öyle bir türkçeleşdirmiş ki Molière'in köylü bir Fransız Anadolu'nun bir Türküne dönmüş ve Fransa ahalisinin türlü âdetleri, hemen hemen Türk tavırlarına tahavvül eylemişti.»

(Doktor Kunoş) un İstanbula gelerek Halk Edebiyatına dair verdiği konferanslar üzerine muallim (Süleyman Şevket Bey) in yazdığı «Halk Edebiyatına Dair» başlıklı kıymetli bri yazıda «Muallimler Mecmuası, Mayıs 1925, Sayı 31» Ahmed Vefik Paşayı biri san'atkârlığı, diğeri ma'lûmatı cihetinden olmak üzere iki noktadan tedkik etmiştir. San'atkârlığı için diyor ki :

«Vefik Paşa Molière'in komedilerini türkçeye terceme ve tatbik etmiştir. Bu hizmetine karar veriyorken, hafidelerinden kıymetli bir hanım efendinin bizzat nakletmek lütfunda bulunduğu izahata göre, dört şeyi düşünmüş : (1) Molière'i büyük bir muharrir tanıyormuş.

[1] Varlık, Sayı : 133.

Halkımıza beynelmilel hakikî şöhrete liyakatinin delillerini göstermek istemiş. (2) Molière'in eserlerini yalnız Fransız muhitine münhasır ve mahsus görmüyormuş. Hepsinin Türklere tatbik olunabileceğine kani'miş. (3) Bazılarında kelime kelime tercemenin ve aslını bozmadan lisanımıza çevirmekdeki imkânın kolayca husul bulacağını isbat etmek istemiş. (4) Tiyatroyu çok seviyor, san'at ve terbiye bahsinde mühim bir âmil addediyor-muş. Emellerinde muvaffak olduğu, fikirlerinde isabet ettiği şübhesizdir. Muhsin - Behzad ve arkadaşları son Ramazan gecelerinde Avar - Azarya ile Jerj Danden - Yorgaki Dandiniyi sahnede ihya etdiler. San'atkârlar muvaffak oluyorlardı. Mütercimile yarın edebiyatımız daha fazla iftihar edecektir.»

Ölümüyle sahnede büyük bir boşluk açılan Küçük Kemal «Klâsikleri Oynamalı mıyız?» başlığı ile yazdığı bir yazıda diyor ki :

«Bugün elemanımız, sahnemiz, tiyatroyu anlayışımız, klâsiklere aid ma'lûmatımız ve nihayet terceme edecek muharrirlerimiz buna kâfi mi ? Esşil, Osipit, Sofokl, Virjil, Dante, Sekspir, Şiller, Rasin, Kirney, Molyer ri oynyalım dediğimiz gün bütün bu istifham silsilesine cevap vermek mecburiyetindeyiz. Bugün terceme kütübhanemize gözüümüzü çevirdiğimiz zaman orasını tamtakır göreceğimiz muhakkak... Raflarımızda ne Encümeni Danişden geçmiş, ne Almanlardaki gibi profesör hey'etlerinin yaptığı her klâsik eserin beş altı tercemesi, hattâ ne bugünün mutavassıt edebiyatından tercemeler var. Lâkin yine hiç şübhe yok ki tiyatro Türkiyeye adımını atarken, Ahmed Vefik Paşa gibi büyük bir adamın sayesinde, kuvvetlice atmış, yarının Türk tiyatrosu için temel vazifesini görecekl klâsiklerden besmeleyi çekmeyi, tiyatronun alfabesinden başlamağı daha münasib ve daha se-

lâmetli bir yol görmüş, bize kıymetli bir Molière tercemesi ve adabtasyon silsilesi yadigâr bırakmıştır. Eğer Vefik Paşanın halefleri bu çığıra devam etmiş olsalardı bugün essalı bir tiyatromuz, hırdavat yerine dolgunca bir kütübhanemiz olurdu. Böyle her çareye baş vuran bir vaz'iyetde de kalmızdık.

«...Artık bu edebiyatımızdaki, kütübhanemizdeki kuraklık yetişir. Lisanın fukaralığına da bütün aczimle aklım yatmıyor. Çünkü - şübhesiz yalnız tiyatro eserlerinden misal getirebilirim - Vefik Paşanın Molière tercemeleri aslı kadar mükemmel, aslı kadar ma'na ve espi vüs'ati taşır. Hattâ Molière'in (Mariage forcée) sinden kuvvetli bir (Zor Nikâhı) mız var. Paşa merhum bu seçiye komedilerini terceme veya adabte ederken hiçbirinin taşıdığı alâmeti farikasını borzmamış, esere ve şahsa göre lisan kullanmış, en temiz türkçeyi yazmış, en güzel Türk atalar sözlerini yerinde olmak şartile sarfetmiştir. Netice i'tibarile Avrupada İngilizlerden sonra Almanlar Shakespeare'i nasıl iyi anlıyan bir milletse biz de bütün ihmalizimize ve eslâfı hafızamızdan silmemize rağmen Fransızlardan sonra Molière'i, Paşanın sayesinde, büyük bir orijinalite ile terceme ederek kütübhanemize yerleştirmişizdir. Anlayışımıza gelince... Bilmem ? Fazla oynamıyoruz ki... Edebiyatımızın Vefik Paşa tercemeleri ve eserleri üzerinde fazla etüdleri yok ki... [1].»

Değerli muharrir Ömer Rıza Doğrul «Molière Hakkında» başlığı ile yazdığı kıymetli bir makalenin sonunda şunları söylüyor :

«Bu büyük adamın türkçeye, Ahmed Vefik gibi büyük bir üstadın elile geçmesi, şübhe yok ki, Türk edebiyatı için bir bahtiyarlıktı. Molière'den bahsederken Ah-

[1] Darülbedayi, 15 ubat 1931, Numara : 14.

med Vefiki unutmak bir nankörlük olur. Ahmed Vefikin hizmeti ise ancak şükranla karşılanmağa değer [1].»

Kıymetli muharrir Hakkı Süha Bey (Ahmed Vefik Paşa) ya tahsis ettiği bir yazıda Paşanın hizmetleriyle eserlerinden bahsederken sözü komedilerine intikal ettiriyor, ve şunları söylüyor :

«Basit görüşler, Paşanın edebiyata hizmetini yalnız tercemeye inhisar ettirirler. Halbuki hakikat, büsbütün başka ve yüksekdir.

«Molière, belki yeryüzünde kendi dehasına en uygun tercemanı, Paşada buldu. «Adabte» lere hele bir bakınız. «Tatbik» in bu kemali karşısında aklınıza durgunluk gelir.

«Bu eserleri asıllarile yna yana okumalı. O zaman nasıl ifade, beyan yaratan bir harikaya rastladığınızı anlarsınız. Bazı yerlerde terceme aslından daha ahenkli bir renk tazeliğine büriünür.

«Zor Nikâh» ndaki «Üstadı Sâni», nasıl canlandırılmış, ne büyük bir kuvvetle sahnenin fatihi haline konulmuştur.

«Paşanın san'atkâr, hem büyük bir san'atkâr olduğuna daha hangi delil aranır, Ahmed Vefik, san'ati kelebek zevkile sezmiş, fakat bir arı cömerdliğile dilimizi altın bir petek haline koymuştur.

«Peteğin içindeki balla şimdiye kadar en aşağı dört nesil beslendi. Bundan sonra da mukaddes açlığı duyanların sofrası yine bu eserler olacaktır [2].»

Yüksek hatib Selim Sırrı Tarcan (Molière) hakkında radyoda verdiği kıymetli bir konferansa şu cümlelerle başlamışdı :

«(Molière) denince Türk edebiyat âleminde ilk ha-

[1] Türk Tiyatrosu, 1 Birincikânun 1940, numara 110.

[2] Yeni Mecmua, Sayı : 69.

tıra gelen merhum Ahmed Vefik Paşadır. Onun misilsiz tercemeleri aradan yarım asırdan fazla bir zaman geçtiği halde eskimemiş, hep tabtaze kalmıştır [1].»

Değerli muharrir (Yaşar Nabi) « Terceme Hakkında » başlığı ile yazdığı bir yazıda «Yakın yıllara kadar Türk kültüründe tercemenin mahiyet ve kıymeti lâıyk ve namzed olduğu genişliği bir türlü alamamış, tercemenin mahiyet ve kıymeti bütün şümulile kavranmamış» olduğunu yazdıktan sonra sözü Ahmed Vefik Paşaya intikal ettiriyor ve şunu söylüyor :

«Ahmed Vefik Paşa bile o pek rağbet gören ve hâlâ yaşayan Molière komedilerindeki muvaffakiyetini bunları adaptasyon yolu ile dilimize mal etmiş olmasına borçluyuz [2].»

Temaşa edebiyatı hakkında kıymetli eserler vücade getirmiş olduğunu evelce de pek yerinde olarak kayd eylediğimiz Selim Nüzhet Gerçek Molière'in Şehir Tiyatrosunda oynanan bir eseri münasebetile (İkdam) gazetesinde çıkan yazısında şunları söylemiştir :

«Şehir Tiyatrosu komedi kısmında oynanan Molière'in Le bourgeois Gentillhomme tercemesinin adını, müterciminin de i'tiraf ettiği gibi, kibarlık budalası, asalet budalası veya asilzade esnaf şekillerinde terceme etmek doğru olmaz. Bu ad olsa olsa, bütün Molière'in eserlerini aslı kadar kuvvetle lisanımıza nakleden, Ahmed Vefik Paşa merhumun ona verdiği ad olan Pırprî kibar olabilir. Molière'in bu şaheserine bundan güzel bir ad bulunamaz.

«Ahmed Vefik Paşa merhumun tercemesindeki kuvvet ve muvaffakiyetinin yeni bir delili olan bu ad eserin kahramanına o kadar uygundur ki eserin basılmamış

[1] Radyo Konferanslarım, ikinci kitab, sahife : 37.

[2] Varlık, Sayı : 178, Sahife 229 - 231.

olan metninin ele geçmediğine hayıflanmamak kabil olmuyor [1].»

Ahmed Vefik Paşanın Molière tercemelerini kıymetli hasiyelerle yeniden basdırmış olan Mustafa Nihad Özön (Viktir Hugo) nun «Hernani» tercemesi münasebetile Ankarada çıkan (Kalem) mecmuasına yazdığı bir makalede şu satırlar vardır :

«Vefik Paşanın Molière tercemelerinden «Dudu Kuşları» ile «Savuruk» piyeslerini bir cild halinde bulmuştum. Cildin ikinci kitabı olan «Savuruk» piyesinin sekseninci sahifesine gelince şahıslar değişiverdi. Konuşma mevzuu başka bir şekil aldı. Kâğıd aynı, tertib aynı, sahifelerin numarası yürüyor ve diğerlerinden hiçbir başkalığı yok. Daha ilk satır bu seksen birinci sahifenin, Viktor Hugo'dan terceme edilmiş olan «Hernani» piyesine ait olduğunu belli ediyordu. Vefik Paşa, Molière piyeslerinde iktisad için şahıs adlarını kısaltmalarla bildirdiği gibi, bunda da «Eer., Do..» yollu kısaltmalar yapmış ise de daha ilk cümledeki hitabdan Dona Sol ve Ernani adları belli oluyordu.

«O zamana kadar bu şekil Ernani'ye rastlamadığım gibi, Vefik Paşadan bahseden yazılarda da, onun Ernani'yi terceme etmiş olduğuna dair bir kayıd da görmemişdim. Kitabı bulduğumdan beri altı yedi yıl geçtiği halde tamamına rastlıyamadığım gibi, kitab hakkında ma'lûmat almak için fikirlerine müracaat fırsatını bulabildiklerim arasında bu hususda beni tenvir edecekler de olmadı.

«Kitabın 81 inci sahifesinden sonuna kadar olması (zaten hepsi 86 sahife tutuyor), bunun hepsinin basılmış olduğunu ve bir mücellid hatası olarak, Ernani'nin son formasının Savuruk'la cildlendiğini gösteriyor.

[1] 17 Birincikânun 1941.

«Fihvâki' Ernani piyesi, Hugo'nun birçok piyesleri gibi, 1874 (1291) de Ahmed S. isimli biri tarafından türkçeye terceme edilmiş bulunuyordu. Fakat o terceme mensur bir terceme idi. Ahmed Vefik Paşanın tarihsiz olan eserleri çeşidinde - çünkü tahkika değer bir mes'ele olarak, ötedenberi Molière külliyatını Vefik Paşanın Bur-sada vali bulunurken, Vilâyet matbaasında basdırıldığı söylenir - olan bu kitab, Molière eserlerinden bazılarında görüldüğü gibi yirmişer heceli, hattâ bazı yerlerde ka-fiye de yapılmaya çalışılmış ve asla uygun olmak kaygu-sile vücade getirilmiştir.

«Vefik Paşanın, ölümünden sonra (kendine mahsus ifade tarzı), (garib beyan şekli) ve buna benzer hükümlerle bahsedilen örneklere bu birkaç sahifelik metinde de rastlanıyor : Elimden sevgilimi siz almak ne müşkül kay-gı... , seneler yaşınıza ben rahmen... , bir derd mend ka-dın diyememek derdini zulüm... , bunda sevmez kalır ile... , niyaz ederim siz yola girin... , Dona Sol azab çek-mek benim de gözlerim onu görmek... , dudaklarım seni rastladı... gibi.

«(Göğsünden bir hançer çıkarır) cümlesini (göğsün-den); (hançeri yere atar, ve dükün önüne dız çöker) i, (dız çöker ağlar); (Ernani şişeyi dudaklarına yaklaşıdırır. Dona Sol koluna atılır) sözünü (Ernani içecek olur) yol-lu kısaltmalara naketmiştir. Bu da satırarın alması için yapılmış bir iktisaddır ki, bunun gibi birçok ta'rifler, bu yüzden atlanmıştır. Kitabın tamamının bulunması halin-de Vefik Paşa tercemeleri hakkında daha etraflı bir mü-talea yürütmek hâsıl olacağından şübhe edilemez [1].»

Değerli muharrir Ulunay «Ahmed Vefik Paşa ve Mo-lière» başlığı ile yazdığı bir tiytaro müsahabesinde diyor ki :

«Merhum tiyatroyu Engr'in kemarı gibi telâkki eylediğini zannetmiyorum. Vefik Paşa, tiyatroyu cidden severdi. Hattâ Bursada yaptırdığı tiyatroya bütün me'murları cebren abone ettirmişdi.

«İhraz eylediği en yüksek mansıblara rağmen, o kuvvetli bedeninin içinde hassas bir artist ruhu yaşırdı. Onda ki tiyatro mahabbetinin Parisde talebelik hayatında başladığında şübhe yokdur. Bu merak tiyatro âleminin en büyük dâhisi olan Molière'i takdir ile başlamış ve eserlerini lisanımıza bilhassa şiveye i'tina etmek suretile pek mükemmel surette nakleylemiştir. Lisana son derece vâkıf olması, hem bu eserlerinden (tercemelerinden diye miyorum) hem de (Lehçe) sinden pek güzel anlaşılır. Molière'in eserlerini adabte ettiği zaman memleketde mevcut olan anasırın psikolojisini nazarı dikkate almıştır. (Zor Nikâh) ında birinci ve ikinci hocalarla ibda' eylediği şahsiyetleri nasıl terceme veya adabte diyebiliriz ? Jorj Danden'i doğrudan doğruya (Yorgaki Dandini) namile bir Rum hayatına mal edivermesi bu adabtasyonla eski Osmanlılık halitasında bu unsurun psikolojisini tahlil eylemiş olması ne güzel bir düşüncedir. (Avare) ri de (Azarya) namile ve bir Yahudiye mal ederek terceme etmiştir [1].»

Yine Ulunay ; « Sehli Mümteni' » hakkında yazdığı bir fıkrada (Ahmed Vefik Paşa) nın Molière tercemelerini Sehli Mümteni' olarak gösterdiği gibi «Zor Nikâhı» aslından daha güzel olduğunu da ilâve ediyor.

«Yeni Sabah» gazetesinin 5 Temmuz 1941 tarihli nüshasında çıkan bu yazıda deniliyor ki :

«Bizde en güzel Sehli Mümteni' Süleyman Çelebi'nin yazdığı «Mevlid»dir. Timur vak'asından sonra Edirne'de Osmanlı tahtına cülûs eden Birinci Süleymanın mu-

[1] Kızılay 9 İkincikânun 1941.

asırı bulunan bu şair yazdığı «Mevlid» de bilhassa lisan i'tibarile harikalar göstermiştir.

«Ondan sonra birçok kişi «Mevlid» yazmak istemiş, fakat hiçbiri Süleyman Çelebinin kâ'bına erişemediği için bu eser Türk edebiyatında haklı olarak müstesna bir mevki' tutmuş ve sahibinin ruhuna herkesden ziyade fatiha kazandırmıştır. Nahifinin mesnevi tercemesi de Sehli Mümteni' olarak zikredebiliriz :

Dinle neyden kim hikâyet etmede
Ayrılıklardan şikâyet etmede

diye başlayan bu mühim terceme Nahifinin diğer eserlerini unutturacak kadar mühimdir.

«Ahmed Vefik Paşanın Molière'den adapte ettiği eserleri de bu san'atin, mevzudan ziyade üslûba temas etmesi i'tibarile, tereddüd etmeksizin Sehli Mümteni' çerçevesine koyabiliriz. Bilhassa Vefik Paşanın (Zor Nikâhı) aslından pek çok daha güzeldir.

«Sehli Mümteni'in en güzel misallerinden biri de Cevdet Paşanın «Kısa Enbiya» sı olduğunu unutmuyorum. Sıyret Efendinin mani tarzında yazdığı şu küçük şiiri de yine Sehli Mümteni'e misal olarak zikredebilirim:

İnliyeyim dinle gönül
Dinliyeyim inle gönül
Bir hasbihal edelim
Bugün seninle gönül

Molière'in; üç yüzüncü doğum yılı münasebetile (F. N.) rumuzile yazılan makalede (Yarın) mecmuası [numara 15] otuz mudhikesinden yarısından fazlasını tercemeden Ahmed Vefik Paşa hakkında deniliyor ki :

«Molière'den bahsederken Vefik Paşayı unutmak muvafık değildir. Vefik Paşa bugünü, herhalde o günden

bugüne kadar yetişen dâhi ve san'atkârların birçoğundan daha iyi görmüş, daha iyi takdir etmiş muhterem bir simadır. İki def'a mesnedi sadarete, muhtelif sefaret ve müfettişi umumilikle nezaretlere ta'yin edilen ve tam otuz sene evvel irtihal eden Vefik Paşa Molière'in eserlerini aslındaki bütün ânatı muhafaza ederecek, lisanımıza nakil ve bizde ilk adaptasyonu yapmıştır. Kâmil Paşanın bir lisanı acib ile terceme ettiği Télémaque'i açık türkçe ile yazarak neşretmiş, bilhassa millî kütüphanemizde hâlâ yegâne millî lûgat olan (Lehçei Osmanî) yi yazmıştır.

«Vefik Paşa; azm ü liyakat, namus ve ciddiyet sahibi, emsali nadir vatanperver ve milliyetperver bir Türk veziri idi.»

«Servetifünun» müessisi Ahmed İhsan Bey; Darülbeyin Ramazanda canlandırdığı Türk temaşa hayatından bahsederken Molière ile onun eserlerini türkçeye nakleden Ahmed Vefik Paşayı da ihya eylediğini söylemekle beraber, kıymetli san'atkâr Ahmed Fehim Efendinin hatıralarını dahi kaydediyor. Ahmed Vefik Paşayı ve onun kurduğu tiyatroyu salâhiyetli bir adamın ağzından nakleden bu satırlar aynen şöyledir :

«1294 de idi, Fasulyacıyan, Heranuş, Koharik Şirin-yan gibi artistlerle zuhurat tiyatrosu kabilinden Bursa-ya gitmiş ve Meleksad bağçesinde oyun veriyorduk. Oyunumuzu bir gece Bursa valisi Ahmed Vefik Paşa geldi. Bunun nasıl büyük bir vak'a olduğunu tasavvur edersiniz değil mi ? Oyunumuzu seyreyledi, ve ertesi gün bizi nezdine celb eyledi. Merhum az söyler, fakat muknî ve selis söyler, nazarı kat'î, etvarı metin, veçhi pek sevimli bir âlim idi. Size bir tiyatro yapdıracağım dedi, eserler vereceğim ve onları oynayacaksınız. Yalnız Gureba hastahanesi menfaatine senede iki oyun vereceksiniz. Menfaatlerin bütün hasılatını hastahane alacak sözlerini ilâ-

ve eyledi. Biz ümidlenmiş idik. Fakat beklenecek diye endişede idik. Koca Vefik Paşa kendine hâs faaliyetle derhal Bursada Postahane karşısındaki kahvehanenin bağçesine 36 localı güzel, zarif bir tiyatro yaptırdı. Bize ilk piyes olarak «Meraki» ünvanlı Molière'in *Malade imaginaire*'ini verdi, oynadık. Şehirdeki konsoloslar, büyük me'murlar, eşraf kâmilten geldi. Tiyatromuz pek büyük rağbet görüyordu. Az zamanda İstanbul'da meşhud olmıyan intizam ve san'at içinde bir Türk teması teessüs eyledi. Vefik Paşa sıra ile tekmi'l Molière'i terceme eyledi. Biz de hepsini sahneye koyduk. Piyelerinin bizzat provasına gelir, çehresindeki işmi'zarlarla beğenip beğenmediğini anlardık. Ve daha ziyade çalışırdık. Tiyatromuz senede dokuz ay açık idi. Üç ay ta'til yapardık. Paşa vilâyet dahilinde devre çıkarken : Ben yok iken çinceye benzeyen tercemelerinizi oynayabilirsiniz der idi. Tiyatromuzun maddî hayatını da Paşa te'min etmiş idi. Artistlerin maaşı tesviye olunamazsa yahud masarifi umumiyede para yetişmezse Paşa farkını tesviye etdirir idi. Kendisi tam ma'nasile san'at babası idi. Nadir yetiştir bir muharrir ve mütercim idi. Molière'in eserlerinden ufak hacimde matbu' asıllarını bir elinde tutup diğer elile blok notu üzerine tercemesini yazdığını görmek hakikaten insana hayret ve hürmet ilka eder idi. Meraki, Azarya, Yorgaki Dandini, Kadınlar Mektebi, İnfiali Aşk, Kocalar Mektebi, Tabibi Aşk, Adamcıl, Don Civan hep Paşanın eseri tercemesidir [1].»

Ahmed Vefik Paşanın ölümünün ellinci yıl dönümü münasebetile değerli muharrir Reşad Nuri Bey şunları yazmıştır :

«Tesadüfen öğrendiğime göre 1 Nisan Ahmed Vefik Paşanın ölüm yıl dönümüdür. Büyük ihtifalden bahse-

[1] Servetifünun, numara 1495 - 21.

decek değilim. Fakat Şehir Tiyatromuzun kendi sezon sonuna tesadüf eden bugünde merhumun piyeslerinden birini oynaması en büyük tiyatro adamımızın mezarına güzel bir hürmet kuronu olacaktı.

«Ahmed Vefik Paşa, Türk tiyatrosunun hakikî piri ve patronudur. Onun zamanında ve ondan sonra memleketimizde bazı tiyatro hareketleri olmuştur. Tek tük piyes muharrirleri ve tiyatro idarecileri görülmüştür. Fakat hakikî san'at tiyatrosunu onun kadar iyi anlayan yetişmemiştir. Eskisile kıyas kabul etmiyecek kadar ileri ve parlak zamanlara girdiğimiz halde bu iddiayı bu gün bile münakaşaya çok tahammülü olan bir mes'ele gibi görürüm.

«Ahmed Vefik Paşa, Molière'i adabte etmekle işe başlamıştır. Bu demir gibi bir başlangıçtır.

«Paşa, memleketde yerli malı eserle tiyatro kurulamıyacağını biliyordu. Fakat yabancı eser tercemesile bunun kabil olamayacağını anlayacak kadar da mütekâmil kafalı ve san'at işlerinin vâkıfı idi.

«Tiyatroda vak'a icad etmek ve bunlarla entresan bir piyes şarpanını kurmak çok güçdür. Uzun tecrübe-lerle kazanılan bir nevi teknik ve hendese işidir.

«Şiir ve romanda kabiliyet gösteren bir edebiyatçı uydurduğu bir vak'a etrafında birtakım insanları konuşturup boğuşdurmakla bu işi oldu sanır ve biz de her zaman olduğu gibi buna bir kısım halkla beraber kendisi de inanır. Yerli edebiyatçı birdenbire tiyatro yapamaz. Fakat hazır patron üzerine elbise biçip diken terzi gibi hazır bir yabancı piyes üzerinde çalışmak suretile iyi bir adabtasyon meydana getirilmesi daima mümkündür. O zaman kendisinnin yapacağı iş orijinal piyesdeki yabancı tip ve vak'aların muadillerini kendi muhitinde arayıp bulmak ve evvelkileri bunlarla değiştirmekden iba-

ret kalır. Bu takdirde sahne yerli bir hayatın tecellilerile dolar. Tercemelerde oynayan aktör gibi dinliyen seyirci için de birer anlaşılma kukladan ibaret kalan kontlar, kontesler, şövalyeler ve saire karşımızda kendimizden insanların sıcaklığıla tabii hayatlarını yaşamağa başlarlar. Muharrir ve aktör gibi seyircinin de başka türlü yetişmesine ve normal yoluna girerek ilerlemesine imkân yoktur.

«Bu bilhassa aktör için mühimdir. Dikkat edilsin bizim Fehim merhum tipinde hakikî aktörlerimiz Ahmed Vefik Paşa mektebinden yetişmiştir. Minak tercemelerinden gelenler sahnede Türke ve hattâ insana hiç benzemeyen mankenlerdir. Tiyatroyu da, edebiyatı da iyi anlayan Ahmed Vefik Paşa, bu usul ile bir seri Molière tercemesi meydana getirmiş ve bu adamsızlıktan tiyatroyu da kendisi kurmak vaz'iyetinde kalarak aktörlerine ifade edecekleri karakterleri bizzat kavratmağa çalışmıştır. Yirmi beş sene evvel İstanbul Darülbedayiini kurmağa gelen büyük tiyatro adamı Antoine'nin aynı mebd'den işe başlamış olduğunu unutmamak lâzımdır. Çünkü akıl için olduğu gibi bu nevi'den ince bir teknik ve san'at işi için de ta'kid edilecek iki yol yoktur [1].»

İdarî mevkii gibi ilmî kıymeti de yüksek olan sayın İhsan Sungu Molière'in «Tartuffe» adlı eserinin Ahmed Vefik ve Ziya Paşalar tarafından ayrı ayrı yapılmış olan tercemeleri münasebetile «Tercüme» mecmuasında [Sayı 4-6] çıkan kıymetli bir yazısında her iki terceme üzerinde mukayese yapmak suretile mütercimlerin kudretlerini belirtmiştir. Değerli müdekkikin bu kıymetli yazısı aynen şöyledir :

«Molière'in bumor'u ruhumuzun derhal benimseyeceği beşerî karakteri en bariz şekilde taşıdığı için midir

[1] Vatan, 1 Nisan 1941.

nedir Tanzimatdan sonra bizde klâsikler arasında gerek tercüme, gerek adapte edilmek itibariyle en evvel alınmış olan eserlerin başında Molière'in külliyatı gelir. Bunlardan Tartuffe, hem Ahmet Vefik Paşa, hem Ziya Paşa tarafından tercüme olunmuştur. Birçok bakımlardan Kültür tarihimizin iki mümtaz şahsiyeti olan bu iki zatın ikisinin de tiyatroya karşı hususî bir alâka beslemiş olduklarını görüyoruz.

«Ziya Paşa 1878 - 1880 tarihlerinde Adana valiliğinde bulunduğu sırada Ahmet Vefik Paşa da Bursada vali bulunuyordu. Her ikisi de bulundukları bu vilâyet merkezlerinde birer tiyatro tesis ederek orada muhtelif piyesler temsil ettirmeyi iş edinmişlerdir.

«Sayın Bay Refik Ahmet, Ahmet Vefik Paşanın Bursada te'sis ettiği Osmanlı Tiyatrosu hakkında san'atkâr merhum Fehminin hatıralarına dayanarak epice izahat veriyor [1].

«Tercümanı Hakikat, 29 Ramazan 1296 (15 Eylül 1879) tarihli 376 ncı sayısında Ahmet Vefik Paşanın Bursada yaptığı işlerden bahsederken «Bursada bir tiyatro inşasıyla gerek Dersaadette mevcut oyunlarını celb ve gerek Avrupa lisanlarından yenilerini tercüme ettirmek misillü icraatını» kaydediyor. Yine Tercümanı Hakikat gazetesi 21 Şaban 1298 (19 Temmuz 1881) tarihli 923 üncü sayısında Hüdevendigâr gazetesinden aldığı «Bursadaki Osmanlı Tiyatrosu zaten muntazam bir halde bulunup haftada birkaç gece gayet ibretli temâşalar gösterilmekte ve tiyatro efradının günden güne meharetleri teza-yüt etmekte olmasıyla beraber ashâbı maârifin Ramazanı şerifte geceleri birtakım âsarı nadidei ibret intima tema-

[1] Refik Ahmed, Yakın Çağlarda Türk Tiyatrosu, cild - 1, S. 48 - 51.

şasıyle imrarı evkat eylemeleri için bir kat daha hali intizamakonulmak üzere şimdiden itina olunduğu ve yedi, sekiz nev tertip bînazir eserler mevkii temaşaya konulmak için meşkedilmekte bulunduğu müstahberdir.» Fıkrasının altına yazdığı mütaleada Bursada Osmanlı Tiyatrosunun bu suretle terakkisi Vali Ahmet Vefik Paşanın eseri olduğundan bahsederek paşanın «aralık buldukça bizzat oyunlar tercüme ve telif buyurdukları gibi bunları oyunculara meşkettirmek derecelerine kadar dahi himmet» ettiğini tespit ediyor. Vakıâ Ahmet Vefik Paşanın gerek hususi, gerek resmî hayatında daima görülen garip halleri, Bursadaki tiyatro işlerinde de kendini göstermiştir. Tercümanı Hakikatin 14 Zilhicce 1299 (27 Teşrinievvel 1882) tarihli 1309 uncu sayısında Vefik Paşanın «Halkı cebren tiyatroya sevki ve kendisi el çırparsa halkın dahi el çırpmasına müsaade edip kendisi alkışlamadığı halde el çırpanları alenen tekdiri misillû garaibi ahvalinden» bahsedilmiştir. Fakat bütün bu garip hallerine rağmen paşanın memleketimizde tiyatronun inşası hususunda büyük hizmetleri inkâr olunamaz.

«Diğer taraftan Sayın Bay İsmail Habip, Adana Maarif Emini bulunduğu sırada neşrettiği Memleket mecmuasının 15 Mayıs 1931 tarihli 27 - 40 ıncı sayısına, Ziya Paşanın ölümünden ellinci yılı münasebetiyle «Ziya Paşanın Adana Valiliği» başlığı altında yazdığı makalede merhumun valiliği zamanında neşredilmiş olan 1297 (1880) tarihli Vilâyet Salmamesinde mevcut malûmata ve o sırada Adana Mektubî Kaleminde bulunan Bay Süleymanın verdiği izahata dayanarak Ziya Paşanın Adanada bir tiyatro tesis ettiğini, İstanbuldan bir tiyatro kumpanyası getirterek oyunlar temsil ettirdiğini [1] ve memur-

[1] Ziya Paşanın vefatından birkaç gün evvel Tercüman-ı Hakikat'in 27 Cemaziyevvel 1297 (7 Mayıs 1880) tarihli 569 uncu sayısında çıkan bir fıkrada «icray-ı lûbiyat için bundan üç dört mak-

ların bu tiyatroya gitmeğe mecbur tutulduğunu kaydedyor.

«Bay Taha Toros ta Ziya Paşanın Adanada tiyatro tesis etmesi dolayısıyla mutaassıplar tarafından tenkitlere maruz kaldığını ve aleyhinde Adanada yaftalar yapıştırıldığını yazıyor [1].

«Şimdi her ikisinin Tartuffe tercümesine gelelim : İki tercüme tetkik olununca ilk dikkati celp eden nokta her iki tercüme arasındaki benzerliktir. Her iki tercüme hece vezni ve kafiyesiz olarak kaleme alınmıştır. Her iki tercümede birçok mısralar aynidir, birçok mısralarda pek ufak değişikliklerle birbirlerinin aynı gibidir. Ziya Paşa tercümesinin 1379 mısra tutan ilk üç perdesinin 594 mısraı aynen, 188 mısraı da cüz'i değişikliklerle Vefik Paşanın tercümesinde vardır. Yalnız eserin dördüncü ve beşinci perdeleri her iki tercümede ayrı bir karakter göstermektedir. Filhakika son iki perde de birbirinin aynı mısraların sayısı iki, üçü geçmemektedir.

«Her iki tercümenin ilk üç perdedeki ifadelerin birbirine ne kadar yakın olduğunu göstermek için iki eserden iki misal alalım :

CLEANTE

*Je ne suis point, mon frère, un docteur révére,
Et le savoir chez moi n'est pas tout retiré ;
Mais, en un mot, je sais pour toute ma science,
Du faux avec le vrai faire la différence ;
Et, comme je ne vois nul genre de héros
Qui soient plus à priser que les parfaits dévots,*

mukaddem Adanaya gitmiş olan ve on üç on dört kişiden mürekkep bulunan tiyatro kumpanyası geçen Cumartesi günü Dersaadete avdet etmiştir» denilmektedir.

[1] Taha Toros, Şair Ziya Paşanın Adana Valiliği, S. 14.

Aucune chose au monde et plus noble et plus belle
Que la sainte ferveur d'un véritable zèle,
Aussi ne vois-je rien qui soit plus odieux,
Que le dehors plâtré d'un zèle spécieux,
Que ces francs charlatans, que ces dévots de place
De qui la sacrilège et trompeuse grimace
Abuse impunément et se joue, à leur gré,
De ce qu'ont les mortels de plus saint et sacré ;
Ces gens qui, par une âme à l'intérêt soumise,
Font de dévotion métier et marchandise,
Et veulent acheter crédit et dignités
A prix de faux clins d'yeux et d'élans affectés ;
Ces gens, dis-je, qu'on voit d'une ardeur non commune
Par le chemin du ciel courir à leur fortune ;
Qui, brûlants et priants, demandent chaque jour
Et prêchent la retraite au milieu de la cour ;
Qui savent ajuster leur zèle avec leur vices,
Sont prompts, vindicatifs, sans foi, pleins d'artifices,
Et pour perdre quelqu'un, couvrent insolemment
De l'intérêt du ciel leur fier ressentiment ;
D'autant plus dangereux dans leur âpre colère
Qu'ils prennent contre nous des armes qu'on révère
Et que leur passion, dont on leur sait bon gré,
Veut nous assassiner avec un fer sacré.
De ce faux caractère on en voit trop paraître :
Mais les dévots de cœur sont aisés à connaître.
Notre siècle, mon frère, en expose à nos yeux
Qui peuvent nous servir d'exemples glorieux.
Regardez Ariston, regardez Périandre,
Oronte, Alcidas, Polydore, Clitandre :
Ce titre par aucun ne leur est débattu :
Ce ne sont point de tout fanfarons de vertu,
On ne voit point en eux ce faste insupportable,
Et leur dévotion est humain et traitable.

Ils ne censurent point toutes nos actions :
 Ils trouvent trop d'orgueil dans ces corrections,
 Et laissant la fierté des paroles aux autres,
 C'est par leurs actions qu'ils reprennent les nôtre.
 L'apparence du mal a chez eux peu d'appui,
 Et leur âme est portée à juger bien d'autrui.
 Point de cabale en eux, point d'intrigues à suivre ;
 On les voit, pour tous soins, se mêler de bien vivre.
 Jamais contre un pécheur ils n'ont d'acharnement :
 Ils attachent leur haine au péché seulement
 Et ne veulent point prendre avec un zèle extrême
 Les intérêts du ciel plus qu'il ne veut lui-même.
 Voilà mes gens, voilà comme il en faut user,
 Voilà l'exemple enfin qu'il se faut proposer.
 Votre homme, à dire vrai, n'est pas de ce modèle.
 C'est de fort bonne foi que vous vantez son zèle,
 Mais par un faux éclat il vous ébloui.

Ziya Paşanın tercümesi

Ben ne âlimim birader, ne hiç
 Âlemin ilmi bende değildir
 Lâkin ben size kısaca deyim
 Hep benim ilmim bundan ibaret :
 Doğruyu, içriyi ben fark ederim
 Benim indimde kahramanlardan
 Daha muteber tam sofulardır
 İhlâs ile hakka ibadetten
 Dünyada âlâ hiçbir şey olmaz
 Lâkin en kötü şey de cihanda
 Dışı iffetle yaldızlı olmak
 Bu mürailer bu kalpazanlar
 Bizce mukaddes olan her şeyi
 Oyuncak eder havf eylemezler

Çünkü menfaat niyetleridir
 Sofuluk elde sanatlarıdır
 Vicdanı kâziple yalan bakışla
 Rütbe ararlar, nüfuz isterler
 Fevkalâde ise zahirde iffet [1]
 Tarıkı haktan maladır niyet
 Hergün yanarak eder ibadet
 Terki dünyayı eder nasihat
 Bunlar nekadardır iffet satsalar
 O kadar kötü huyları vardır.
 Tez meşreptirler hem deve kinli
 Dinsiz olurlar mekkâr olurlar
 Birini helâke kast etseler
 Garezlerini setretmek için
 Rızayı hakkı meydana korlar
 Fevkalâde ise zahirde iffet [2]
 Kullandıkları silâhlar çünkü
 Bizce muhterem olan şeylerdir
 Garezleriğin masumu bunlar
 Okunmuş bıçak ile keserler
 İşte bu yolda yalandan sofı
 Şimdi âlemde pek çok görünür
 Lâkin gerçekten sofı olanlar
 Kolay bilinir müşkül değildir
 Zamanımızda elhamdülillâh
 Neceleri var methe sezavar [3]
 Bunlara zahit dinse revadır
 İffetleriyle fahreylemezler

[1] Kitapane-i Ebuzziya serisinde 1304 (1886) da neşrolunan *ikinci tab*'ında böyle çıkan bu misra, birinci tabıda «fevkalâde zahide iffet» deye çıkmıştır.

[2] İlk tabında «adavetlerinden pek korkulur».

[3] İlk tabında «vardır neceler medhe sezadır».

Öyle görünüŖ, yapıŖ bilmez [1]
 Anların salâhı hep insancadır [2]
 Her yaptıkları çirkin görünmez
 E'falimize ta'riz etmezler
 Bu ta'rizleri kibir sayarlar
 Sözle fahriye hiç eylemezler
 Bizi fiil ile mahcup ederler
 Fisk-ı zahire hükmeylemezler
 Hep hüsnü zanne mail olurlar
 Fesat etmezler fitne bilmezler
 Bütün halk ile hoş geçinirler.

Ahmet Vefik tercümesi

Ben ne âlimim birader ne de
 Âlemin ilmi bütüncce bende
 Fakat ben size kısacık dedim
 Doğruyu iğriyi fark ederim
 Benim indimde kahramanlardan
 Daha muteber salih adamlar
 Lâkin en kötü şey de cihanda
 Dışı iffetle badana olmak
 Mürailer ile kalpazanlar
 Bizce en muhterem olan şeyi
 Oyuncak edip hiç çekinmezler
 Sofuluk elde sanatlarıdır
 Vecdi kâziyle yalan bakışla
 Rütbe çelerler nüfuz isterler
 Zahirde fevkalâdee ibadet
 Tarıkı haktan dünyaya rağbet
 Terki dünya edip nasihat
 Hergün yanarak bir türlü taat

[1] Misraın sonu «bilmezler» olması lâzım geliyorsa da her iki tabıda böyle çıkmıştır.

[2] İlk tabında «anların salâhı insancadır».

Bunlar nekadar iffet satarsa
 O kadar kötü huyları vardır
 Tez meşreptirler hem deve kinli
 Dinsiz imansız mekkâr olurlar
 Birini helâke kast etseler
 Garezlerini setretmek için
 Rizayı hakkı meydana korlar
 Adavetlerinden pek korkulur
 Kullandıkları aletleri hep
 Bizce muhterem olan şeylerdir
 Masumu bunlar garezleriyçün
 Okunmuş bıçak ile keeserler
 Lâkin gerçekten salih olanlar
 Kolay bilinir müşkül değildir.
 Zamanımızda elhamdülillâh
 Neceleri var ki methe sezadır
 Bunlara zahit dinse yeri var
 İffetleriyle fahreylemezler
 Fâsik görseler hücum etmezler
 Yalnız fiska bunlar keder eyler
 Hasılı görürüm sizin sofu
 Göz göre işte öyle değildir
 Sizin göynünüz saf olduğundan
 Halini sena ediyorsunuz.
 Bana kalırsa gözlerinizi
 Gayret karartmış görmeyorsunuz

Başka misal

Organ

Ecoutez :

Vous avez pris céans certaines privautés
 Qui ne me plaisent point, je vous le dis, ma mie.
 Dorine

*Parlons sans nous fâcher, monsieur, je vous supplie.
Vous moquez-vous des gens d'avoir fait ce complot ?
Votre fille n'est point l'affaire d'un bigot,
Il a d'autres emplois auxquels il faut qu'il pense ;
Et puis, que vous apporte une telle alliance ?
A quel sujet aller, avec tout votre bien,
Choisir un gendre gueux...*

Organ

*Taisez-vous. S'il n'a rien,
Sachez que c'est par là qu'il faut qu'on le révère.
Sa misère est sans doute une honnête misère.
Au-dessus des grandeurs elle doit l'élever,
Puisqu'en fin de son bien il s'est laissé priver.
Par son trop peu de soin des choses temporelles
Et sa puissante attache aux choses éternelles.
Mais mon secours pourra lui donner les moyens
De sortir d'embarras et rentrer dans ses biens.
Ce sont fiefs qu' à bon titre au pays on renomme.
Et, tel que l'on le voit, il est bien gentilhomme.*

Dorine

*Oui, c'est lui qui le dit, et cette vanité
Monsieur, ne sied pas bien avec la piété.
Qui d'une sainte vie embrasse l'innocence
Ne doit point tant prôner son nom et sa naissance,
Et l'humble procédé de la dévotion
Souffre mal les éclats de cette ambition.
A quoi bon cet orgueil ?... Mais ce discours vous blesse...
Parlons de sa personne, et laissons sa noblesse.
Ferez-vous possesseur, sans quelque peu d'ennui,
D'une fille comme elle un homme comme lui ?
Et ne devez-vous pas songer aux bien séances.
Et de cette union prévoir les conséquences ?
Sachez que d'une fille on risque la vertu*

*Lorsque dans son hymen son goût est combattu ;
 Que le dessein d'y vivre en honnête personne
 Dépend des qualités du mari qu'on lui donne
 Et que ceux dont par tout on montre au doigt le front
 Font leurs femmes souvent ce qu'on voit qu'elles sont.*

Ziya Paşanın tercümesi

- Organ — Bak beni dinle neden bu evde
 Sen başımıza kâhyake sildin
 Ben böyle şeyden hiç az eylemem*
- Dorin — Hiddet etmeyin rica ederim
 Hal dili ile söz söyleyelim
 Siz bu düzeni böylece kurup
 Herkesle eğleniyor mısınız
 Sözüme bakın sizin kızınız
 Öyle sofunun işi değildir
 Anın başkaca işleri vardır
 Hepsinden evvel anları görsün
 Hem de bakalım bu karabetten
 Acaba size ne faide var
 Sebep ne bunca malınız ile
 Damadınız bir delikanlı olsun*
- Orgon — Sen sus karışma hem bunu belle
 Malı yoğise varsın olmasın
 Andan dolayı daha ziyade
 Ana ihtiram edilmelidir
 Anın bu fakrı fahre sezadır
 Kadrini terfi etse revadır
 Çünkü malını kendi terk etmiş
 Masivaya meyl etmediğinden
 Hak rızasına çalıştığından,
 Lâkin ana ben yardım edince
 Gamdan kurtulur malını bulur*

*Kendisi böyle görünürse de
Yurdunda malı pek ziyadedir
Hem kendisi bir asilzadedir*

*Dorin — Evet bu sözü kendisi diyor
Bu fahiye o zühde uymuyor
Kim ki fâniye itibar etmez
Aslı nesebi ile öğrenmez
Kanaatle hırs bir yere gelmez
Derviş olana kibir gerekmez
Bunu dahi bir yana koyalım
Aslından da hiç söz açmayalım
Bir kerede şahsına bakalım
Hiç acımadan verir misiniz
Böyle bir kızı öyle herife
Siz hiç yakışık bilmez misiniz
Sonunu asla saymaz mısınız
Sevmediğine bir kız verilse
Namusu elbet tehlikededir
Kadın ehli ırz olsun denirse
Kadının ırzı kocaya bakar
Birtakım kadın böyle olmaya
Birtakım erkek boynuz takmaya
Sebep aransa hep kocalardır.*

Vefik Paşanın tercümesi

*Organ — Bak beni dinle neden bu evde
Sen başımıza kâhyake sildin*

*Dorin — Hiddet etmeyin rica ederim
Hal dili ile sohbet edelim*

Organ — Seni edepsiz seni beşaret

*Dorin — Sözüme bakın sizin kızınız
Öyle sofunun lâyiğı mıdır
Hem de bakalım bu karabetten
Acaba size ne fayda var ki*

Sebep ne bunca malınız ile
 Damadınız bir dilenci olsun
 Orgon — Sen sus karışma hem şunu belle
 Malı yoğiyse daha ziyade
 Ana ihtiram edilmelidir
 Kendi şerefi ana kâfidir
 Anın bu fakrı fahre zesadır [1]
 Kadrini terfi etse revadır
 Masivaya meyl etmediğinden
 Hak rızasına çalıştığından
 Olan malını elden kaptırmış
 Lâkin ben ana yardım edince
 Mülkü kurtulur, vaz'ını bulur
 Kendisi böyle görnürse de
 Yurdunda malı ziyade imiş
 Kendisi bir asilzade imiş
 Dorin — Evet bunu da kendisi diyor
 Tefahürü de zühde uymayor
 Kim ki faniye itibar etmez
 Aslı nesebi ile öğünmez
 Kanaatle hırs bir yere gelmez
 Derviş olana kibir gerekmez
 Bunu dahi bir yana koyalım
 Aslından da hiç bahs açmıyalım
 Amma insafla nazar eedlim
 Bir kerecik şahsına bakalım
 Böyle bir kızı öyle herife
 Hiç acımazdan verir misiniz
 Siz hiç yakışık bilmez misiniz
 Sonunu asla saymaz mısınız
 Sevmediğine bir kız verilse
 Namusu elbet tehlikededir.

[1] Fakrım fabrımdır mealindeki hâdise telmih.

*Kadın ehli ırz olsun denirse
Bilmeli ırzı kocaya bakar
Birtakım kadın yıllık olmaya
Birtakım erkek boynuz takmaya
Sebep aransa hep kocalardır*

« Bu misalleri çoğaltmak mümkündür. Her iki tercümenin yarısından fazlasının aynı olmasını ne ile tevîl etmeli ? Benzerlik birakç mısraa munhasır kalsa idi tevariüt olduğuna hükmedebilirdik. Fakat 594 mısraın her iki eserde aynen bulunması tevariüt ihtimalini kabul etmeye mâni oluyor. O halde iki mütercimden birinin, diğerinin tercümesini esas alarak bazı yerlerini değiştirdiğine hükmetmek lâzımgeliyor. Bu takdirde hangi mütercimin diğerinin eserini alarak değiştirdiği meselesi karşısında kalıyoruz. Vefik Paşanın Ziya Paşanın tercümesini ele alarak bazı yerlerini tadil ettikten sonra kendi adına neşretmiş olması ihtimalini ben pek uzak görüyorum. Vefik Paşa, Molière'in bütün eserlerini kendisine has br iüslûpla tercüme veya adapte ettiği halde bunlardan yalnız Tartuffe'ü Ziya Paşanın tercümesinden almağa teşebbüs edeceğini zannetmiyorum. Bir de Ahmet Vefik Paşanın Tartuffe tercümesi gerçi Ziya Paşanın tercümesinden daha sonra neşrolunmuş ise de [1] Vefik Pa-

[1] Ziya Paşanın rıyanın encamı unvanı altında neşrolunan tercümesinin ilk tabı 1298 de Vakıf matbaasında basılmıştır. Eserin Vakıf gazetesinin 20 Şaban 1298 (18 Temmuz 1881) tarihli 2065 sayılı nüshasında ilân edildiğine göre tercümenin bu sıralarda neşrolunduğu anlaşıyor. Ahmed Vefik Paşanın tercümelerinden Zor Nikâh, Zoraki Tabib, Yırgaki Dandini'nin ilk tab'ları 1286 (1869) tarihlerinde çıktığı gibi bunların ikinci tabı, diğer tercümelerle birlikte kendisinin Bursa Valiliği esnasında Bursa matbaasında basılmıştır. Bu eserlerin üzerinde basılış tarihleri yoksa da bunlardan Doncivaninin neşri ilânı Tercümanı Hikikatın 18 Şevval 1298 (12 Eylül 1881), Zor Nikâhın ilânı 25 Zilkade 1298 (18 Teşrinievvel 1881), Zoraki Tabibin ilânı 9 Zilhicce 1298 (1 Teşrinievvel 1881), Yırgaki Dandini'nin ilânı 22 Zil-

şanın tercümelerini daha evvel vücade getirdiğine ben-
ce şüphe yoktur. Vakıâ Ebüzziya Tevfik Nümune-i Ede-
biyat-i Osmaniye'sinde [1] Ziya Paşanın Mabeyn kâtip-
liğinde bulunduğu sırada vücade getirdiği eserlerden
bahsederken «yedi buçuk seneye karip olan hizmeti ki-
tabetinde müellefatı garbiyeden pek çok şey mütalea et-
miş ve bir hayli eser tercüme eylemiştir. Fakat o za-
manlar hevesi neşriyat henüz doğmamış olduğundan
bu eserleri meydana koymak nasip olmamıştır. Hattâ Mo-
lière'in Tartuffe'ü ve salîfüzzikir Viyardo'nun Engizis-
yon tarihi bile o zamanı iştigalin semeratından iken ve-
fatına kadar kimsenin eline geçmemiştir» diyorsa da
Ziya Paşanın Tartuffe tercümesinde kullandığı ifade
tarzı, kendisinin mabeyn kâtipliğinde vücade getirdiği
Endülüslük tarihinde, Engizisyon tarihinde ve hattâ bundan
dokuz on sene sonra Londrada çıkardığı Hürriyet gaze-
tesinde ihtiyar ettiği üslûptan büsbütün başka denilecek
derecede sadedir. Onun için ben Ziya Paşanın bu tercü-
meyi Mabeynde bulunduğu 1855 — 1862 tarihleri arasın-
da vücade getirmiş olduğuna ihtimal vermiyorum.

«Vefik Paşanın Molière tercümelerini ne zaman vü-
cadee getirdiği kat'i olarak tesbit edilememekte ise de
bunlardan Zornikâh ve Zoraki Tabip ile Yorgaki Dan-
dini'nin 1286 (1869) tarihinde çıktığını biliyoruz [2].
Bundan Vefik Paşanın tercümelerine bu tarihten evvel

hicce 1298 (15 Teşrinisanı 1881), Dekbazlığın ilanı 7 Muharrem 1299
(29 Teşrinisanı 1881) tarihli sayılarında çıkmış, Tartuffe tercümesi de
bundan sonra neşredilmiştir.

[1] Beşinci tabı, S. 251.

[2] Matbaai Âmirede basılan bu eserlerden yalnız Zor Nikâhın
üzerinde basılış tarihi 11 Şaban 1286 (16 Teşrinisanı 1869) diye gös-
terilmiştir. Ancak Fransanın İstanbuldaki Başkonsolosu müsteşrik M.
Belin, 1286 ve 1287 hicri senelerindeki Türkiye neşriyatının bibliyog-
rafiyası hakkında Journal Asiatique'de neşrettiği makalede bu üç
eseri 1286 senesi neşriyatı arasında göstermiştir. (Journal Asiatique,
Aout - Septembre 1871, P. 137).

başlamış olduğuna hükmedebiliriz. Ahmet Vefik Paşa cemaziyelevvel 1281 (teşrinisani 1864) tarihinde Anadolu Sağkol Müfettişliğinden azledildikten sonra uzun müddet açıkta kalmış ve ancak 10 recep 1288 (25 eylül 1871) de Rûsumat eminliğine tayin edilmiş olduğundan Mo-lière tercümelerini açıkta bulunduğu bu müddet zarfında hazırlamış olması muhtemeldir. Herhalde Paşanın bunlar arasındaki Tartuffe tercümesini Ziya Paşanın-kinin neşrinden sonra vücade getirmiş olması çok uzak bir ihtimaldir.

«Bu izahattan Ahmet Vefik Paşanın tercümelerini, Ziya Paşanın tercümesinden daha evvel vücade getirdiği, onun için kendisinin Ziya Paşa tercümesinden aynen mısralar almış olmasına imkân bulunmadığı anlaşılır. Zaten Ziya Paşa tercümesinin daha evvel vücade getirildiği tahakkuk etse bile Ahmet Vefik Paşanın, başkasının yaptığı tercümenin yarısını aynen alarak eseri kendi adına çıkarmak gibi dünyanın her tarafında her zaman büyük haysiyetsizlik telâkki olunan bir harekette bulunmasna ihtimal verilemez. Fakat Ziya Paşa da başkasının tercümesinden 594 mısraı aynen, 188 mısraı da az değişiklikle alarak vücade getirdiği tercümeyi kendi eseri gibi meydana çıkaracak kadar karaktersiz bir şair değildi. Başkasının şiirlerini çalanlara Sünbülzade Vehbi'nin tayin ettiği ağır cezayı alelâde bir muharririn bile göze alamıyacağı bedihî iken zamanında şairlik şöhreti Türkiye'yi kaplamış olan Ziya Paşa gibi bir şahsın başkasının eserini kendi eseri gibi çıkarması da aklın alacağı şey değildir. Fakat matbu eser meydandadır ve bu eserin üzerinde Ziya Paşanın adı vardır.

«Şurasını bilhassa tebarüz ettirmek isterim ki Ziya Paşanın «Riyanın encamı» adı altında basılmış olan tercümesi, paşanın vefatından sonra neşrolunmuştur. Ziya Paşa 8 cemaziyelâhir 1297 (17 mayıs 1880) tarihinde A-

danada vefat etmiştir. «Riyanın encamı» ise 1298 tarihinde İstanbul'da Vakıf matbaasında basılmıştır. Eserin neşri Vakıf gazetesinin 20 şaban 1298 (18 temmuz 1881) tarihli 2065 sayılı nüshasında ilân edildiğine göre tercümenin bu sıralarda, yani paşanın vefatından on dört ay sonra neşrolunduğu anlaşıyor. Ziya Paşanın, hayatında bu tercümenin neşrine müsaade edeceği şüphelidir. Bir kere Molière'in eserinin başında 279 mısraın tercümesi, Riyanın encamında noksandır [1]. Bir de, izah ettiğim gibi, ilk üç perdedeki mısraların hemen yarısı Vefik Paşanınkinden aynen alınmıştır. Ziya Paşa böyle bir tercüme-yi olduğu gibi neşretmeğe teşebbüs etse bir mukad-deme ile neden bu yolu ihtiyar ettiğini izah etmeğe mecbur olacaktı. Fakat bu izahı nasıl yapabiliirdi ? Vefik Paşanın eserini tercüme-yeye esas tuttuğunu, tercümede beğenmediği birçok mısraları değiştirdiğini, kalmasında mahzur görmediği mısraları aynen bıraktığını nasıl ilân edebilirdi. Böyle bir ilânın alelâde bir eser sahibini bile müteessir edeceği tabî olduğu halde Vefik Paşa gibi hiddet ve şiddeti malûm olan bir şahsiyet için nekad-ar ağır geleceğini Ziya Paşanın düşünmemesine imkân yoktur. Eserdeki tadilleri, eser sahibinin müsaadesiyle yapmış olması da varit değildir. Vefik Paşa gibi bir ada-ma «Senin tercümende birçok mısraları beğenmedim de-ğiştirdim. Bunların neşrine müsaade eder misiniz ? » yolunda bir müracaatte bulunmanın nekad-ar münase-betsiz düşeceğini Ziya Paşa elbette takdir ederdi. Ka-naatimce Ziya Paşa, Vefik Paşanın tercümesini, neşret-mek için değil, Adanada tesis ettiği tiyatrodaki temsil etir-mek için tashih etmiştir. İhtimal ki Ziya Paşanın tiyatrodaki

[1] Molière'in eserini tercümesi ile karşılaştırmak için seçtiğim nüshası Felix Guirand'ın idaresi altında Pierre Clarac'ın notlarıyla Larousse kütüphanesi tarafından neşrolunan nüshadır. Bu nüshanın kenarında mısraların rakkamları gösterilmiştir.

temsil ettirecek eser ararken Tartuffe'ü de listeye ithal etmiş [1] fakat Ahmet Vefik Paşanın tercümesinde birçok yerleri beğenmemiş, eser olduğu gibi temsil edilirse muvaffakiyet kazanamayacağını dikkate almış, onun üzerine eseri bir kalem tecrübesi olarak tashih etmeye teşebbüs etmiştir. Yoksa Namık Kemal'in :

*Ey mefhari zümrei ediban
Sensin bize tercümanı irfan
Erbabı şebab kuvvetiyle
Kilk-i hünerin ianetiyle
Tarzı kudema bütün bozuldu
Bir tarzı nevin vücut buldu
Desti üdebada kill-i irfan
Oldu hele tercümanı vicdan
Bu mesleke sen müeyyit oldun
Ol hikmete belki mucit oldun
Terci ile şiiri kıldın ilâ
Terkip ile şiiri ettin ihya*

beyitleriyle iktidarına hayranlığını ilân etmiş olduğu Ziya Paşanın, doğrudan doğruya Tartuffe'ü tercüme etmeyi istese Vefik Paşa tercümesini ele almağa muhtaç olmayacak derecede nazım kudretine malik olduğu müsellemidir.

«Ziya Paşanın vefatından sonra Engizisyon Tarihi adlı eserini neşreden Ebüzziya Tevfik Beyin bu esere yazdığı mukaddimeden anlıyoruz ki, Paşanın varisleri merhumun eserleriyle alâkadar olmayarak bazılarını yok pahasına ellerinden çıkarmışlar, ezcümle Engizisyon Tarihi müsveddelerini beş kuruşa satmışlar. Ebüzziya, bu

[1] Vakıa Ziya Paşa hayatta iken Vefik Paşanın Tartuffe tercümesi henüz neşredilmemişti amma bu tercümenin bir suretini tedarik etmesi Ziya Paşa için güç değildi.

eseri tam 400 misli para ile Adanadan getirterek bastır-
dığını ilâve ediyor [1].

«Ziya Paşanın «Riyanın Encamı» adı altında intişar eden tercümesinin ilk tab'ının [2] üzerinde sahipleri di-
ye ilân olunan Yusuf Samih ve A. F. nin kim olduklarını
öğrenemedim [3]. Bu iki zat [4] ya merhumun varisle-
rindendir veya eseri terekeden almış olacaktırlar. Her-

[1] Ziya Paşanın Adana Valiliğinde Mektupçu olarak maiyetinde bulunan Nazım Beyin (Selânik Valisi merhum Nazım Paşanın) Ziya Paşa hakkında Cümhuriyet gazetesinin 21 İkincikânun 1932 tarihli 2770 inci sayısından 2 Mart 1932 tarihli 3809 uncu sayısına kadar olan nüs-
halarında çıkan hatıralarında Ziya Paşanın vefatından bir gün evvel kendisini çağırarak dairedaki masasında bulunan «defteri âmal» adlı risalesi ile Hürriyet koleksiyonunu aldığını, Paşanın ölümünden son-
ra eserlerinin müzayedeye konulduğunu, Ziya Paşanın birkaç kitabı ile Emile tercümesini müzayededen aldığını, defteri âmal risalesini de Adana Valisi Abidin Paşanın kendisinden alarak iade etmediğini ya-
zıyor. Nazım Bey, hatıralarında Paşanın Tartuffe tercümesine temas etmemiştir.

[2] «Riyanın encamı» nın intişarı Vakit gazetesinin 18 Temmuz 1881 tarihli sayısında ilân edilirken «Fransa meşâhiri erbabı kalemiye-
sinden Milîere'in Tartuffe'ünü seramedanı şurayı osmaniyenden mer-
hum Ziya Paşanın aynen tercüme ve beş perde üzerine tertip etmiş ol-
duğu riyanın encamı nam tiyatrosu bu kerre birinci defa olmak üzere
mükemmel surette tab olunarak mevkii intişara vazolunmuş. Eseri
mezkûrun havi olduğu kıssadan ebnayı vaktin hakikaten hissement
olacağı bî istibah olduğundan mütaleasını üdebayı zaman ve nevre-
digâni asra tavsiye ederiz» denilmiştir.

[3] Ziya Paşanın yine o sene intişar eden «Mecmuai eş'arı» da-
madı Bahriye Binbaşlılarından Hamdi Bey (Hamdi Paşa) tarafından
bastırılmıştır.

[4] Riyanın encamını neşredenlerden Yusuf Samih, ilk sayısı Zi-
ya Paşanın vefatından kırk gün sonra yani 15 Haziran 1297 (27 Haziran
1880) tarihinde çıkmış olan «manzarai irfan» adlı mecmuanın kabında
Mahmut, Ziya, Sadi, Samih diye adları sayılan dört muharrirden biri
olması muhtemeldir. Bu mecmuanın ilk sayısında Ziya Paşa merhumun
hastalığında söylediği tercii bend diyerek

Bilmemki bu gamgâha neden böyle sataştım.

Kimden kime şekva edeyim ben dahi şaştım.

beytini havi olan meşhur Müseddes neşrolunduğu gibi on gün sonra
çıkan ikinci sayısında Adanalı Mustafa Feyzi Efendinin Ziya Paşanın
bu müseddesine yazdığı nazire dercedilmiştir.

halde eseri tedkika lüzum görmedeen Ziya Paşa adına neşretmiş oldukları muhakkaktır. Tetkik etmiş olsaydılar hem Ziya Paşanın haysiyeti, hem de o sırada henüz hayatta olan Ahmet Vefik Paşanın hatırı için, eseri buldukları şekilde neşretmiyecekleri tabiidir.

«Ziya Paşanın tercümesini gören Abdülhak Hâmit, Recaizade Ekrem Beye gönderdiği 17 teşrinievvel 1298 (29 teşrinievvel 1882) tarihli mektubunda «Ziya Paşanın Tartuffe'ünü gördüm. Zannederim ki, onun tab'ından müellifle mütercimın ruhları şad olmamıştır. O nedir öyle Allah aşkına !» dedikten sonra eserin kafiyesiz olmasına işaret ederek «Tartuffe gibi bir eseri hakkiyle iptida nesren tercüme ettikten sonra onu takfiyede Ziya Paşa için bir güçlük» olmadığını [1] yazıyor. Zamanının en inkılâpçı şairi olan Abdülhak Hâmid eserın kafiyesiz olması bu kadar fena tesir ettiğı dikkate alınırssa eski nazım an'anelerine riayeti elbette Abdülhak Hâmitten daha kuvvetli olan Ziya Paşanın doğrudan doğruya Tartuffe'ü tercüme etmek lâzımgelse hece veznini ihtiyar etse bile eserini kafiyesiz yazmağa razı olmayacağına hükmetmek yanlış olmaz zannederim.

«Ziya Paşanın, Tartuffe tercümesini vücade getirirken, Ahmet Vefik Paşa tercümesini esas olarak ele almış olduğunu ispat edecek bir delill de şudur :

«Molière'in eserinde Tartuffe'ün göğsü açık olarak karşısına çıkan Dorine'e, memelerini kapatmasını ihtar etmesi ve bu manzaranın kendisini birçok muzır düşüncelere sevkettiğini söylemesi üzerine Dorine'in mürai Tartuffe'e hitaben verdiği şu :

*Vous êtes donc bien tendre à la tentation
Et la chair sur vos sens fait grande impression !
Certes, je ne sais pas quelle chaleur vous monte,*

[1] Abdülhak Hcmid, mektublar, cild 2, S. 84 - 85.

AHMED VEFİK PAŞA

*Mais à convoiter, moi, je ne suis point si prompte,
Et je vous verrais nu du haut jusqu'en bas
Que toute votre peau ne me tenterait pas.*

cevabı Vefik Paşa aynen değil :

*Siz öyle ise pek mailsiniz
Baştan çıkmağa çok kabilsiniz
Lâkin ben sizin gibi değilim
Bir kız ağzına eğer yakışsa
Ben de Molyer'in kavlini derim.*

şeklinde gayet garip bir surette tercüme etmiştir. Vefik Paşa, Molière'in Dorine'e söylediği beyitleri bir kız ağzına yakıştırmayacak derecede açık bulmuş olacak ki, bunları aynen tercüme etmekten çekinmiş ve Dorine'e :

*Bir kız ağzına eğer yakışsa
Ben de Molyer'in kavlini derim*

beyitini söylemekle iktifa etmiştir. Molière'in bu beyitlerini bu yolda tercüme etmek, her halinde garabet göstermiş olan Vefik Paşa'dan başka kimin hatırına gelir ? Halbuki Ziya Paşa da Molière'in bu beyitlerini tercüme ederken aynı yoldan gitmiş ve Dorine'e Vefik Paşa gibi o da :

*Bir kız ağzına eğer yakışsa
Ben de Molyer'in kavlini derim*

beyitini söyletmiştir.

*
**

«Ziya Paşa'nın Tartuffe tercümesiyle Vefik Paşa'nın-ki mukayese edilince şu noktalar göze çarpar :

«a) Ahmet Vefik Paşa'nın eserde tercüme etmiyerek geçmiş olduğu bazı yerleri Ziya Paşa tam olarak tercüme etmek istemiştir.

«Misal :

ORGON

*Mais vous ne croiriez point jusqu'où monte son zèle ;
Il s'impute à péché la moindre bagatelle ;
Un rien presque suffit pour le scandaliser,
Jusque-là qu'il se vint l'autre jour accuser
D'avoir pris une puce, en faisant sa prière,
Et de l'avoir tué avec trop de colère.*

*Vefik Paşanın tercümesi
Ah salahı ne mertebe !
En küçük şeyi o günah sayar
O rütbedeki dua ederken
Bir pire tutmuş hiddetle burmuş
Geldi sun'undan şikâyet etti.*

*Ziya Paşanın tercümesi
Hele salahı ne mertebededir
Bilmezsiniz inanmazsınız
O adam sayar kendi nefesine
En küçük şeyi bir büyük günah
Anı muhtarip eylemek için
En ufak bir şer ana elverir
O mertebedeki geçenlerde
Dua ederken bir pire tutmuş
Hiddetle nasıl ise öldürmüş
Geldi kendinden şikâyet etti.*

«Bir misal daha :

CLÉANTE

*Ce titre par aucun ne leur est débattu :
Ce ne sont point du tout fanfarons de vertu,
On ne voit point en eux ce faste insupportable,*

Et leur dévotion est humaine et traitable.
 Ils ne censurent point toutes nos actions :
 Ils trouvent trop d'orgueil dans ces corrections,
 Et, laissant la fierté des paroles aux autres,
 C'est par leurs actions qu'ils reprennent les nôtres.
 L'apparence du mal a chez eux peu d'appui,
 Et leur âme est portée à juger bien d'autrui.
 Point de cabale en eux, point d'intrigues à suivre,
 On les voit, pour tous soins, se mêler de bien vivre.
 Jamais contre un pécheur ils n'ont d'acharnement :
 Ils attachent leur haine au péché seulement
 Et ne veulent point prendre avec un zèle extrême
 Les intérêts du ciel plus qu'il ne veut lui-même.
 Voilà mes gens, voilà comme il en faut user,
 Voilà l'exemple enfin qu'il se faut proposer.
 Votre homme, à dire vrai, n'est pas de ce modèle.
 C'est de fort bonne foi que vous vantez son zèle,
 Mais par faux éclats je vous crois ébloui.

Vefik Paşanın tercümesi

Bunlara zahit dense yeri var
 İffetleriyle fahreylemezler
 Fasık görseler hücum etmezler
 Yalnız fıska bunlar keder eyler
 Hasılı görürüm sizin sofu
 Göz göre işte öyle değildir.
 Sizin gönlünüz saf olduğundan
 Halini sena ediyorsunuz
 Kapılmışsınız, gözlerinizi
 Gayret karartmış görmüyorsunuz.

Ziya Paşanın tercümesi

Bunlara zahit dense revadır
 İffetleriyle fahreylemezler

Öyle görünüŖ, yapıŖ bilmezler
 Anların salahı hep insancadır
 Her yaptıkları çirkin görünmez
 Efalimize tariz etmezler
 Bu tarizleri kibir sayarlar
 Sözle fahriye hiç eylemezler
 Bizi fiil ile mahcup ederler
 Fısk-ı zahire hükmeylemezler
 Hep hüsnü zanna mail olurlar
 Fesad etmezler, fitne bilmezler
 Bütün halk ile hoş geçinirler
 Fasık görŖeler hücum etmezler
 Yalnız fıskı keder ederler
 Taassup edip rızayı hakkı
 Şer'in hilâfında aramazlar
 Bence ehli hak böyledir işte
 Taklid etmeğe bunlar sezâdır.
 Lâkin efendim, bu sizin sofu
 Sözün doğrusu böyle değildir
 Sizin gönlünüz saf olduğundan
 Halini sena ediyorsunuz
 Bana kalırsa gözlerinizi
 Gayret karartmış görmüyorsunuz.

«b) Ziya PaŖa da Vefik PaŖa gibi serbest tercüme yolunu ihtiyar etmekle beraber Vefik PaŖanın bazan aslına mutabık olmıyarak tercüme ettiğı noktaları aslına uygun olarak tercüme etmeeğe çalışmıştır.

«Birkaç misal :

ORGON

Chaque jous à l'église il venait, d'un air doux,
 Tout vis-à-vis de moi se mettre à deux genoux.
 Il attirait les yeux de l'assemblée entière

*Par l'ardeur dont au ciel il poussait sa Prière ;
Il faisait des soupirs, de grands élancements,
Et baisait humble la terre à tous moments ;*

Vefik Paşanın tercümesi

*Kiliseye o her gün gelirdi
Karşımda mahzunca diz çökerdi
Her kesin gözü anda kalırdı
Bir vakit ağlar dua ederdi
Kâh inliyerek vecde gelirdi.*

Ziya Paşanın tercümesi

*O kiliseye her gün gelirdi
Karşımda mahzun hem diz çökerdi
Ne vakit ağlar dua ederdi
Her kesin gözü ana bakardı
Kâh inliyerek vecde gelirdi
Kâh topraklara yüzler sürerdi.*

ORGON

*Et quand je refusais de le vouloir reprendre,
Aux pauvres, à mes yeux, il allait le répandre.*

Vefik Paşanın tercümesi

*İsrar edersem gözü önünde
Fukaraya kendi dağıtırdı.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Geri almamak isteyince ben
Önümde fakirlere verirdi.*

VALÈRE

*Non, non, le dépit me domine.
Ne me détourne point de ce qu'elle a voulu.*

Vefik Paşanın tercümesi

*Benim öfkem var gidip şimdiciik
Bir derince kuyu arayayım.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Benim öfkem var gidip hanımın
İstedğini icra edeyim.*

TARTUFFE

*Mes yeux et mes soupirs vous l'ont dit mille fois,
Et pour mieux m'expliquer j'emploie ici la voix.*

Vefik Paşanın tercümesi

*Ah edişimden hal bilindiydi
Şimdi ağzımla ikrar da ettim.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Şimdiye kadar ah edişimden
Gizli gizli nîgâh edişimden
Size halimi ayan eyledim
Şimdi ağızdan beyan eyledim.*

«Babasının ısrarıyle Tartuffe ile evlenmeğe nihayet razı olan Mariane'la alay eden Dorine, Mariane'in yarın kocası Tartuffe'ün köyüne gittiği sırada göreceği iltifat ve itibardan istihza ile bahsederken şylediği :

*Vous irez par le coche en sa petite ville
Qu'en oncles et cousins vous trouverez fertile,*

*Et vous plairez fort à les entretenir.
D'abord chez le beau monde on vous fera venir ;
Vous irez visiter, pour votre bienvenue,
Madame la bailllive et madame l'élue,
Qui d'un siège pliant vous feront honorer.*

yolundaki sözleri :

Vefik Paşanın tercümesi

*Arabalara yarın binersin
Kocan köyceğizine gidersin
Birçok yiğenler, amcalar ile
Bol bol konuşur, ülfet edersin
Sana ki halden ikram ederler
Kibarlar ile görüştürürler.
Onlar da sana iltifat için
Altına koltuk, iskemle korlar.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Arabalara yarın binersin
Kocanın köycüğüne gidersin
Birçok yiğenler, amcalar ile
Bol bol konuşur sohbet edersin
Sana iptida ikram ederler
Kibarlar ile görüştürürler
Subaşının da hanımlarına
Hoş geldine elbette götürürler,
O hanımlar da iltifat için
Altına bir iskemle verirler.*

şeklinde tercüme etmişlerdir. Dorine'in söylediği son mısra da köyde sözde kibar hanımların Mariane'in altına siğe pliant yani açılır kapanır iskemle vereceklerinden bahsedilmektedir. O zaman Fransaa'da misafirleri derecelerine göre koltuk veya iskemlede oturtmak ve en aşağı

derecede olanların açılır kapanır iskemle vermek mutad olduğundan Dorine, bu mısırada köy hanımlarının Mariane'a iltifat diye açılır kapanır iskemle vereceklerine işaret etmektedir. Vefik Paşa bu mısraı :

Onlar da sana iltifat için
Altına koltuk, iskemle verirler

diye tercüme etmekle, hanımların verecekleri iskemleye fazla bir paye vermiş, Ziya Paşa ise :

Altına bir iskemle verirler

diye tercüme etmekle muharririn maksadına daha ziyade yaklaşmıştır.

«c) Bazan tercümede Vefik Paşanın Ziya Paşadan ziyade aslına riayet ettiği de görülmektedir. Ezcümle :

Et lorsque je sortais, il me devançait vite
Pour m'aller à la porte offrir de l'eau bénite.

beyitini Ziya Paşa :

Ben kiliseden çıkacak olsam
Benden ileri hemen yürürdü
Kapıda selâmıma dururdu

diye tercüme ederek aslından uzaklaştığı halde Vefik Paşa, aslına daha yakın olarak :

Ben kiliseden çıkacak olsam
Koşar okunmuş su verirdi

şeklinde tercüme etmiştir.

«d) Molière'in Dorine'e söylediği :
A vous dire le vrai, les amants sont bien fous !

mısraının tercümesine Ziya Paşa :

Ben doğrusunu size diyeyim
Gönüllülerin hepsi delidir

diye Amants'ı «gönüllüler» kelimesiyle tercüme ettiği halde aynı mısraı :

Ben doğrusunu size diyeyim
Gönül verenlerin hepsi deli

yolunda tercüme eden Vefik Paşa amants mukabili olarak «gönül verenler» demiştir. Bununla beraber :

Ah ! jamais les amants ne sont las de jaser
mısraını :

Gönüllüler çağından hiç bıkmaz
yolunda tercüme eden Vefik Paşa da :

Hiç gönüllüler çağından bıkmaz
şeklinde çeviren Ziya Paşa gibi amants karşılığı olarak «gönüllüler» kelimesini kullanmıştır. Halbuki Vefik Paşa, «Lehcei Osmanî» sinde «Gönüllü» nün dilimizde bu manada kullanıldığına işaret etmemiştir [1].

«e) Ziya Paşa, tercümede Vefik Paşanın çok defa düştüğü garabetten ve şivesizliklerden eseri kurtarmağa çalışmıştır.

«Misal :

MARIANE

..... , ma présence le chasse
Et je ferai bien mieux de lui quitter la place

Vefik Paşanın tercümesi
Yok yok nafile Dorin yorulma
Duruculardan değilimhattâ

Ziya Paşanın tercümesi
Yok yok nafile Dorin yorulma
Duruculardan değilim burda

[1] Vefik Paşanın bizzat kendi eliyle tashih ve tadil ettiği ve bazı kelimelerin karşısına Fransızca mukabillerini koyduğu Lehcei Osmanî nüshasında Paşa, gönüllü karşılığı olarak volontaire ve fier kelimelerini koyduğu ve «gönüllü fakir» mukabili olarak Pauvre bonteux tabirini yazdığı halde bunlar arasında amant kelimesini tesbit etmemiştir.

«Diğer misal :

MARIANE

Pourquoi donc me donner un semblable conseil

Vefik Paşanın tercümesi

Ah a sitemkâr

*Ya niçin bana öyle körlüklelr
ediyorsunuz.*

Ziya Paşanın tercümesi

Çünkü öyledir

*Ya niçin bana öyle nasihat
ediyorsunuz.*

«Başka misal :

DORINE

On n'exécute pas tout ce qui se propose

Et le chemin est long du projet à la chose

Vefik Paşanın tercümesi

*Her hatırdan geçen yapılmaz ya
Kuruntu nerde, işlemek nerde.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Her akla gelen yapılmaz ya
Tasavvur başka, icra da başka.*

«Başka misal :

DORINE

Nous allons réveiller les efforts de son frère.

Vefik Paşanın tercümesi

*Biz de gidelim biraderinin
Hamîyetini bir kıskırtalım.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Biz de gidelim biraderinin
Hamiyetini tahrik edelim.*

Tartuffe tercümesinde Vefik Paşanın :

Neler yaptığın hep diyeceğim

*

Bu da senden başkasın istemez

*

*Hoşça kalınız, merhaba size
yolunda tercüme ettiği mısraları :*

*Ne yaptığını hep diyeceğim
Bu da senden başkasını sevmez
Hoşça kalınız Hanımefendi.*

şeklinde tercüme ederek şivemize uydurmağa çalışan Ziya Paşadan Vefik Paşanın :

*Bana herkesler hüsnü zanneder
mısraındaki «herkesler» tabirini de düzeltmesi beklenirdi. Ziya Paşa, Harabat mukaddimesindeki :*

*Her dertlerin devası sensin
mısraında düştüğü hatadan Tartuffe tercümesinde de kurtulamamıştır.*

«f) Bazan her iki mütercimin de tercümede muvaffak olmadığı görülüyor.

«Misal :

TARTUFFE

Et priez que toujours le ciel vous illumine.

Vefik Paşanın tercümesi

*..... hem de daima
İbadet ile hakka niyaz et
Senin zihnine açıklık versin.*

Ziya Paşanın tercümesi

..... hem de daima
 İbadet ile hakka niyaz et
 Seni mağfiret eylesin hüda.

Tartuffe'ün bu mısraındaki *illuminer* kelimesini burada Vefik Paşanın dediği gibi zihne açıklık vermek veya Ziya Paşanın yazdığı gibi mağfiret eylemek manasına almak doğru değildir. Burada hidayete eriştirmek gibi bir tabir kullanmak daha muvafıktır.

«Diğer misal :

Tartuffe'ün kendisine aşkını ilân etmesi üzerine El-mire'in :

*La déclaration est tout à fait galante ;
 Mais elle est, à vrai dire, un peu bien surprenante.*

yolundaki cevabını Vefik Paşa :

Faş-ı razınız yolu pür revnak
 Amma bakınız şaşılır biraz

diye, Ziya Paşa da :

Bu muhabbete diyecek olmaz
 Fakat doğrusu şaşılır biraz

şeklinde tercüme etmiş, ikisi de aslındaki mananın hakkını vermemiştir.

«Diğer misal : Molière'in Tartuffe'e söylediği :

*Tous ces galants de cour dont les femmes sont folles
 Sont bruyants dans leurs faits et vains dans leurs paroles;*
 beyitini Vefik Paşa :

Birtakım delikanlılar vardır
 Giderler de civanlar severler
 Bilmezler mi ki onlar hep zevzek
 Yave söyler, gösteriş ederler.

diye, Ziya Paşa da :

Birtakım delikanlılar vardır
 Giderller de şık beyler severler
 Bilmezler bunlar hepsi zevzektir
 Yave söyler, gösteriş ederler.

şelinde tercüme etmiştir. İki tercüme de aslından epice uzaktır.

«Başka misal :

«Yine Tartuffe'ün Elmire'i kandırmak için söylediği :

Et c'est en nous qu'on trouve, acceptant notre cœur,
 De l'amour sans scandale et du plaisir sans peur.

mısralarının tercümesinde Vefik Paşa :

Bizimle olan gamsız muhabbet,
 Kedersiz sefa sürer daima

Ziya Paşa da :

Hem sürer bizle olan daima
 Gamsız muhabbet, kedersiz safa

diyor. İki mütercim de «scandale» kelimesinin hakkını vermemiştir.

«g) Ziya Paşa, tercümesindeki ifadeye, Vefik Paşanıninkine nisbetle daha akıcı bir karakter vermeğe çalışmıştır.

«Misal :

CLÉANTE

Supposons que Damis n'en ait pas bien usé,
 Et que ce soit à tort qu'on vous ait accusé :
 N'est-il pas d'un chrétien de pardonner l'offense
 Et d'éteindre en son cœur tout désir de vengeance ?
 Et devez-vous souffrir, pour votre démêlé,
 Que du logis d'un père un fils soit exilé ?
 Je vous le dis encore et parle avec franchise,

*Il n'est petit ni grand qui ne s'en scandalise ;
Et, si vous n'en croyez, vous pacifierez tout
Et ne pousserez point les affaires à bout.
Sacrifiez à Dieu toute votre colère,
Et rementtez le fils en grace avec le père.*

Vefik Paşanın tercümesi

*Farzedelim ki size tarize
Bir hak olmasın. Affetmek yok mu
Hattâ Damis hiç iyi etmemiş
Derunun kinini söndürmek
İntikam hülyasını defetmek
Takva değil mi ? kendi kavganız
Hatırasıçün baba evinden
Evladı merdüt olması çirkin,
Nahak değil mi ? tefekkür edin.
Ey bunu tensip etmeniz nasıl
Ben söylerim sadıkane ha
Büyük de küçük de bunu takbih
Etmez kimse yok. İnanırsanız
Sulh eyleyiniz son dereceye
Getirmese idiniz. Gayzınızı
Hakkın yoluna feda ediniz
Oğlu babayla barıştırınız.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Diyelim Damis iyi etmemiş
Sizden bana çok şikâyet etmiş
Ehli imana münasip midir
Görmüş olduğu bir hakareti
Affeylememek, derunundaki
Nar-ı gazabı teskin etmemek ?
Sizinle niza ettiği için
Evden oğlunu babası kovmuş ;
İçiniz buna kail olur mu ?*

*Hem yine derim, açık söylerim
 Hep büyük küçük ayıplıyorlar
 Eğer sözünü dinler iseniz
 Bu işi kolay bitirirsiniz
 Son dereceye getirmezsınız
 Allah için bu kini bırakın
 Oğlu babasıyla barıştırın.*

CLÉANTE

*Des intérêts du ciel pourquoi vous chargez-vous ?
 Pour punir le coupable a-t-il besoin de nous ?
 Laissez-lui, laissez-lui le soin de ses vengeances,
 Ne songez qu'au pardon qu'il prescrit des offenses,
 Et ne regardez point aux jugements humains
 Quand vous suivez du ciel les ordres souverains.
 Quoi ! le faible intérêt de ce qu'on pourra croire
 D'une bonne action empêchera la gloire ?
 Non, non ; faisons toujours ce que le ciel prescrit ;
 Et d'aucun autre soin ne nous brouillons l'esprit.*

Vefik Paşanın tercümesi

*Tanrı rızası size muhtaç mı
 Niçin bu külfet ? eğer günahkâr
 Cezaya şayan ise size ne ?
 İntikam Rabbin. Rabba havale
 Etmeli onu. Kâziminelgayz,
 Tanrı yolunda kul affedenler
 Mevlâm emrini gerçek tutanlar
 İnsan zamini hiçe sayanlar
 Hani nerede ? ne demek olsun
 Halkın suizan erâcîfini
 Takayyüd edüp hayrı işlemekten
 İbâ kılıp mahrum kalmak ah
 Ne mekruh kârdır. Allahın emrini*

*Tamam tutup zihnimizde hiç
Başka mülâhaza etmeyelim
Itisam budur.*

Ziya Paşanın tercümesi

*Siz iradei hkakı icraya
Memur musunuz ? bu gayret neden ?
Bir mücrim kuluna ceza etmekte
Hazreti Mevlâ bize muhtaç mı
Hak intikamını hakka bırakın
Emreylediği affe siz bakın
Çünkü emrini tutacaksınız
Halka artık ne bakacaksınız.
Hiç suizanna düşmemek için
Hayır işlemeden çekinilir mi
Biz emri hakkı icra edelim
Alem ne derse kaydetmiyelim.*

«Başka bir misal :

TARTUFFE

*Je vous ai déjà dit que mon cœur lui pardonne,
Et c'est faire, monsieur, ce que le ciel ordonne ;
Mais, après le scandale et l'affront d'aujourd'hui,
Le ciel n'ordonne pas que je vive avec lui.*

Vefik Paşanın tercümesi

*..... Size dedim ya
Ben işkil etmem, bende o kil yok
Kalbim affetti, emrullah ta bu
Yoksa bugünkü rezaletine,
Şekavetine, şenaatine
Katlanıp da birlikte yaşamak
Mevlâ emri değildir elbette.*

Ziya Paşanın tercümesi

Ben size demin daha söyledim
 Ki ben gönlümden anı affettim
 Ben bu veğhile işte efendim
 Hakkın emrini icra eyledim
 Lâkin bugünkü o hakareti,
 O rezaleti gördükten sonra
 Anınla birlikte bulunmayı
 Cenabı Mevlâ bana emretmez.

*
* *

«Dikkate şayandır ki, Ziya Paşa, eserin ilk üç perdesinde Vefik Paşanın eserini esas olarak ele almış, beğendiği mısraları olduğu gibi bırakmış, beğenmediklerini değiştirmiş ise de son iki perdede artık Vefik Paşanın izini takip etmekden vaz geçerek bu iki perdenin tercümesini, yeniden vücuda getirmiştir. Filhakika Vefik Paşanın son iki perdenin tercümesinde ihtiyar ettiği ifade evvelki perdelerdeki ifadeye nisbetle çok rekâket vardır.

*
* *

«Ziya Paşa'nın vefatından sonra metrukâtı arasında çıkan Tartuffe tercümesinin Vakıf gazetesinde neşri uygun olup olmayacağı hakkında gazetenin o zamanki başmuharriri Kemâl Paşazade Sait Bey merhum tarafından Recaizade Ekrem Bey merhumun mütaleasına müracaat edilmesi üzerine üstadın yazdığı tezkere, Vakıf'ın 28 cemaziyelâhir 1298 (27 mayıs 1881) tarihli sayısında çıkmıştır.

«Üstadın gazetede imzasız olarak çıkan tezkeresi hem edebiyat, hem tercüme tarihimizi ilgilendiren bir vesika olduğu için aynen alıyorum [1] :

[1] Tezkerenin suretini Vakıf koleksiyonundan bana göndermek lûtfunda bulunan Sayın Bay Hakkı Tarık Us'a derin şükranlarımı arz ederim.

«Ziya Paşa merhumun dün aldığım Tartuffe tercümesini bu gece biraz dikkatli mütalea ve asliyle bir dereceye kadar mukabele ettim. İptiday-i-mütaleadan hâsıl olan mütaleamı arz edeyim :

«Eser hiçbir vakitte atılmıya kıyılır şeylerden değildir ; maamafih bizde her okudukları şeyi mutlaka münakkah, mücerret güzel olsun diyen ekseriyet-i-erbab-ı mütalea bu eseri mütercimin şöhret-i-edebîyyesiyle mütenasip bulmazlar ve belki hiç beğenmezlerse mazurdurlar. Zann-ı-âcizaneme kalırsa Paşa bunu «tabîî ve tekel-lüfsüz şiir bizde de söylenmek istenilirse acaba böyle mi söylenmelidir ?» demiş ve öyle yazmış ve fakat yazdık-tan sonra kendisi de beğenmemiş.

«Merhum buna azıcık özenmiş ve bir parçacık ehem-miyet vermiş olsaydı tercüme böyle olmamak iktiza eder-di. Temyizde hata etmiyorsam diyebilirim ki, bu tercü-meyi evvelce işitmiş olmasaydım Paşa'nın olduğuna inan-mak benim için biraz müşkül olurdu. Bilirsiniz ki, mer-hum âsar-ı-kalemiyesi içinde azıcık intihaba şayan gör-düğü şeyleri sağlığında bastırmaktan geri kalmazdı. Va-kîâ Harabat meydanda iken Müşarünileyhin her beğen-diği şey müntahap ve beğenmediği gayrimüntahaptır de-nilemez. Şu kadar ki, bu tercüme kendisinin beğenip te üdebanın hiç beğenmediği şeylere de kıyas olunamaz. Ve bir de hernekadar müşarünileyh Rousseau'nun Emile kitabını da tercüme etmiş ve görenlerden bazı erbab-ı temyizîni ifadesine nazaran o tercüme gerçekten güzel ol-duğu halde merhum onu da bastırmamışsa da hiç zanne-demem ki, Emile tercümesi de Tartuffe gibi tecrübe-i-kalem yolunda ehemmiyetsizce yazılmış olsun. Bundan maadî Emile tercümesinin tab'ındaki ihtiyat lüzumunu da merhumun hatırdan çıkarmamış olması pek melhuz-dur.

« Herne ise... Bu Tartuffe tercümesi parmak hesabiyle mevzun olduğu halde mukaffa değil. (Kafiyesiz dahi şiir olabilir) diyenler varsa da bendenizin itikadımca şerait-i nazmın en birincisi mukaffa olmasıdır' Mukaffa olmıyan kelâm-ı mevzun şiir addolunabilse de mütaleasından tellezzüz edilemez. Mukaffa olan gayrimevzun bazan çekiliyor ; fakat mevzun olan gayrimukaffa bir türlü hoş gitmiyor. Acaba merhum isteseydi bunu mukaffa dahi yapamaz mıydı ? Bana kalırsa istemiş değildir. Suubet-i fevkalâdesini düşünmüş olmalıdır. Bu, bir mes'eale-i mühimme-i uhradır ki, burada ondan bahsetmek iktiza etmez. Yalnız şu kadar diyeyim ki, insan her fikri, her manayı usul-ü-evzan-ı-Türkiye diyeceğimiz tadad-ı bilca kaidesine tevfik ile beyan edebilir. Ancak araya kafiye karışınca mes'ele değişir.

«Tercümei aslı ile mukabelede gördüğüm şeyler bunlardır [1] :

«Evvelâ birçok yerlerinde aslına mutabakat görmedim. Matviyatı da ziyade. (Yukarda dedim ya, hiç ehemmiyet verilmiyerek yapılmış.)

«Saniyen birinci perdeden birkaç meclis tercümede mefkut. Acep merhum bu meclisleri de lüzumsuz görmüş te tercüme mi etmemiş, yoksa tercümesi zayi mi olmuş ? bilemem.

«Salisen Mecmu-u-tercüme bendenizin gördüğüm ve şimdi leffen iade eylediğim yedi parça kâğıttan ibaret ise alt taraftan da üç perdeden ziyade noksanı var demek olur.

«Hulâsa şu halde bulunan bir nakıs tercümeyi gazetenize tefrika ittihaz ettiğiniz halde erbab-ı mütaleanın memnun olup olmıyacaklarını mülâhaza eylemek idareye aittir.

[1] Ekrem Bey bu tezkereyi yazdığı sırada Vefik Paşa'nın Tartuffe tercümesi henüz basılmamıştı.

«Bendeniz bu makule şeylerin intişarını pek arzu ederim. Gazeteye girdiği halde istifade bendeniz için daha kolay, daha emin olur. Lâkin yalnız kendimi nasıl düşüneyim ? Gazetenin muhafaza-i itibar^ı nokta-i mühimmesinden nasıl keff-i-nazar edeyim. Hakikaten bu tercüme ne kadar kusurlu, nekadarnakıs olsa yine bir ehemmiyet-i mahsusayı haizdir. Eğer yazılacak olursa hem mütercimⁱⁿ tercüme-i-hayat-ı-edebiyyesi, hem de edebiyat-ı-cedidemizin tarihi içinde birer mühim bahse medar olur. İşte yukarda (Eser hiçbir vakitte atılmıya kıyılır şeylerden değildir.) dediğimin manası budur. Bir ehl-i-hayır bunu risale olarak tab'ettirirse bir büyük kadirşinaslık göstermiş ve bendeniz gibi bir hayli merak erbabını minnettara eylemiş olur.»

«Üstadın tezkeresinin sonuna gazetede imzasız çıkan ve ifade tarzında başmuharrir Sait Bey tarafından yazıldığı anlaşılan mütaleayı da buraya alıyorum :

«Sahib-i-tezkerenin kafiyesiz şiir hakkındaki mütalesasını tamamen tasdik ederiz. Lâkin cevabın yalnız bir fıkrasını muvafık-ı-hakikat göremiyoruz. O fıkra da : (Mukaffa olan gayrimevzun bazan çekiliyor.) fıkrasıdır. Bizim itikadımızca (bazan çekilmek) değil, nesr-i-mukaffa gayetle hoş gidecek şeylerdendir. Ve mahiyet-i-fikriyesi mükemmel olan bir eser-i-mensur mukaffa kelimat ile tezyin olunursa bir kat daha ulüvv-ü-kadir kesbeyler. Hattâ Makamat-i-Hariri'nin Almanya lisanındaki nüsha-i-mütercemesi serapa mensur-ü-mukaffa olup Avrupa fevkalâde kesb-i-makbuliyet etmiştir. Bu misali irad etmekliğimize sebep heveskâran-i-edebiyatımızın daima Avrupayı piş-i-nazar-i-taklitte tutmalarıdır.

«Herne ise, bu fıkralardan maada mülâhazatından dolayı sahib-i-terzekeye teşekkürler ederiz.»

«Tartuffe tercümesi hakkında merhum Ekrem Beyin Vakıf gazetesinde çıkan bu tezkeresi, üstad ile Abdülhak

Hâmdî arasında bir muhabere kapısı açtı. Abdülhak Hâmid tarafından Ekrem Beye gönderilen ve bahsi geçen mektubunda Tartuffe tercümesi hakkında beyan olunan mütealeaya merhum Ekrem Beyin verdiği cevap, münakaşanın esasını ve üstadın tercüme ve kafiye hakkında fikirlerini havi olduğu için bir kısmını naklediyorum :

«Ziya Paşanın Tartuffe tercümesine dair Vakıf gazetesinde gördüğüm tezkerenin bana mensup olduğunu herkes gibi sen de bilmeliydin. Çünkü bildiğin halde de yine itirazatını serbestçe beyan edebilirdin.

Şimdi sence de nesr-i mukaffa bazan çekilirmiş. Demek bunda hemefkârız. Kafiyesiz şiir de hoş gitmiyormuş. Bunda da ihtilâfımız yok. Kafiyesiz şiirin hoş gitmediği ülfet ve itiyat muktezası imiş. Bu da o derece ehemmiyeti haiz değil. İhtilâfımız yalnız bir yere munhasır kalıyor ki, o da Ziya Paşanın tercümeyi suubetine binaen takfiye etmemiş olacağı mütealeasına karşı «bir eseri hakkıyla tercüme ettikten sonra anı mukaffa yapmakta Ziya Paşa için ne suubet olabilir.» iddiasıdır. Ziya Paşanın derecei iktidarını ben de bilirim. O cihetle derim ki, edib-i merhum isteseydi hem mevzun, hem de mukaffa, hem belîğ, hem de musaffa olmak üzere yeniden meselâ bir zubruf yazabilirdi. Lâkin merhumun bu dereceye kadar müsellemler olan kudreti şairanesi, manzum ve her türlü şeraitini camî olmak üzere bir Tartuffe tercümesi dahi meydana kiyabileceği hakkında bana hiçbir vakitte ümit vermez. Telif başka, tercüme ise yine bütün bütün başka olduğunu tasdikte elbette tereddüt etmezsin. Böyle bir iddia o vakit meydana konulabilir ki, fransızca bir şiirin kavafisi türkçeye naklolununca hiç olmazsa yüzde altmış - terüme Mesnevî yolunda olacaksa - çiftler çiftler kafiye zuhûr etmek mümkündür denilmesi caiz ola.

Vakrâ bizim lisanın paz'ı icabında frenkçeden nakledeceğimiz bir şiirin ayağı tercümede bazan baş olmak iktiza eder. Ancak bu her vakit böyle değildir. Anın için yüzde altmış nisbetini tuttum. Bu hale nazaran Paşa merhum tercümeyi takfiyeye kalkışsa idi aralıkta müellifin izini terketmeğe mecbur olacağından dolayı düşeceği girivelere halâsa yol bulmak için hayli zahmet çekerti. Yazdığı ebyat daima mukaffa olurdu amma ekseriya aslına mutabakattan müberra olurdu. Yani eserin Tartuffe'lüğü kalmazdı. Bu yolda tercümelere hakkıyla tercüme demek veya o yolda kafiye'nin suubeti olmadığına cidden kail olmak sence kabilse söyle. Bu dediğim şeyler tercümenin asliyle tatbikinde belli olacak nekayistir. Bunu tercüme addetmeyip te taklit hükmünde tuttuğumuz halde dahi görülecek bir büyük kusur vardır ki, o da eserin kafiye belâsiyle uğruyacağı tekellüfat şaibesidir. Şiir mükellef olunca bittabi tabîi olamaz. (Nesir de öyledir ya.) Tabîi olmayınca da bittabi fena olur. Öyle değil mi ?

«Bu gibi mesailde bana itimadın yoksa üstad-ı muhteremin [1] reyine müracaat et. İstersen Boileau'nun Sana'yî Şiriye'sini de oku. Eminim ki, bu tavsiyeme karşı «Türkçe şiir söylemeği de frenklerden mi öğreneceğiz ?» demezsin. Zira Art Poétique'te birtakım dekayik, birçok hakayik münderiştir ki, bilâtefrik kâffe'i elsinenin eş'arında ahkâmı caridir.

«Demek istiyorum ki, bir söz şiir addolunabilmek için velev fikren ne derece lâitf, ne derece parlak olursa olsun kendisinde şeklen iki şartın vücudü iktiza eder. Bunların birisi vezin olduğunda şüphe yoktur. Diğer ne olsa gerek ? elbette kafiye'dir. Kafiyesiz olursa ne olur ? vezinsiz olduğu zaman ne olursa o olur. Kafiye'nin de vezin kadar bir sözü güzelleştirmeğe tesiri var mıdır ?

[1] Namık Kemal.

hay hay ! belki daha ziyadedir diyeceğim. Bunu bazı müseccâ mensurların hoşluğundan da istidlâl ederim.

«Homeros'lar, Horas'lar da kafiyesiz şiir söylerlermiş diyerek kafiyei ehemmiyetden düşürmek kudemayı hükmemaya ırcı usul ederek hikmeti cedidenin müstekmeliyet-i hazırasını inkâr eylemek kabilinden olur. Hiç şüphemem ki, şimdi Homer de olsa şiirini mukaffa söylerdi. Ve bir de yunanîde, lâtince Prosodie varmış ki, kafiyesiz eş'arda Cebr-i mâfât edermiş.

«A biraber ! Eş'arında meselâ vatan kelimesine su-ben kelimesini kafiye düşürmekten çekinecek kadar evahir-i kelimattaki sıklet ve hiffet-ti- harekâta dikkat edersin de sonra kafiyesiz manzumatın da hoş gidebileceği yolunda vicdanının hilâfı bir davaya kalkışır, beni de birtakım gevezeliğe mecbur edersin [1].»

Ahmed Vefik Paşanın Molière tercemeleri hakkındaki re'yini sorduğum değerli üstad Mehmed Ali Ayni Bey fikrini «Tabîbî Aşk = L'amour médecin» üzerinde bir tedkik yazısı ile bildirmek lütfunda bulunmuşdur. Bu lütüfkârlıklarından dolayı üstada sonsuz şükranlarımı sunarak kıymetli yazıyı aynen koyuyorum :

Ahmed Vefik Paşanın Moliyerden Tercemeleri

«Moliyerin komedileri dilimize aynen terceme edilemezdi. Buna birisinin muvaffak olduğunu farzetsek bile o tercemeleri hiçbir vakit lezzetle okuyamazdık. Fakat Ahmed Vefik Paşanın tercemelerini de yapabilmek için hakikaten onun derecesinde iki dili ve ondan başka Türk edebiyatını ve Şark felsefe ve ilimlerini bilmek lâzımdı.

«Ahmed Vefik tercemelerini bize tatlı talı okutabilmek için komedilerin içindeki bütün şahısların ve mev-

[1] Rezaizade Mahmud Ekrem, Takdir-i Elhan, S. 73 - 77.

kilerin isimlerini bile bizim bildiğimiz ve anlayabileceğimiz isimlere çevirmiştir. Merhumun bu yüksek meharetini tercemelerinden biri üzerinde misallerle isbat edelim ; bunun için onlardan (Tabibi aşk) adlı komediyi seçiyorum.

«Moliyerin «L'amour médecin» inde komedinin başlıca şahsı (Sganarelle), onun kızı (Lucinde), bu kızın sevgilisi (Clintandre) dır ; kızın hizmetçisi de (Lisette) isminde bir kadındır.

«Ahmed Vefik Paşa tercemesinde onlardan kıza (Nuridil), babasına (İvaz ağı) sevgilisine (Suad), hizmetçi kadına da (Remzi) ismini veriyor. Moliyerin kitabındaki (Josse) a (Müstecib Çelebi), yorgancı esnafından (Guillaume) a da (İzzet) diyor. Onları öyle konuşduruyor.

«Hastalanan Nuridil hanımı muayene ve tedavi için çağrılan hekimler aralarında müşavere ettikleri vakit hastalığı konuşacakları yerde şehrin çok büyük olduğundan hekimin bir hastadan diğer hastaya kadar gidebilmesi için bir çok uzun mesafeleri aşmağa mecbur olduğunu ve fakat biri bindiği katırın kuş gibi uçduğunu, diğeri sahib olduğu rahvanın yorulmak bilmediğini söylerlerken Paşa bize o hekimlerin ağzından Parisdeki (Marais) den (Sainte - Honoré) kapısına, bu kapıdan (Saint - Jaque) mahallesinde (Richelieu) kapısına gitdiğini söylüyor. Onlara sabahleyin Tersaneyeye, ondan Ayazağa, ondan Hocapaşa, oradan Kazlıçeşmeden Florya, ondan Hastahane, Yenikapı, ondan burası ; şimdi de Şişliye gideceğim» dedirtiyor. Moliyerin kitabındaki (Place Royale) yerine Paşa (Şişli) kelimesini koymuştur. Parisi görmeyen ve o mevkileri gezip öğrenmeyen elbette Floryadan Şişliye bir katır üstünde gitmeğe mecbur kaldıklarını okuyunca daha iyi ve daha kolay anlar.

II. — Tercemeler okunurken hiç bir vechile frenkçe

kokmıyor. Paşa merhumı bu işde tamamilе muvaffak olmuşdur. İvazağa kızını muayene ve tedavi ettirmek için dört hekim çağırtdığı vakit hizmetçi kadın efendisine bu hekimlerin hastalarını öldürdüklerini söylüyor. İvazağa kadına :

«— Chut ! N'offensez-pas ces messieurs-là. — Sen sus, hürmetsizlik etme !

«Diyor. Fakat kadın ağzını kapamıyor ve şöyle diyor :

«— Ma foi, Monsieur, notre chat est réchappée depuis peu d'un saut qu'il fit du haut de la maison dans la rue ; et il fut trois jours sans manger et sans pouvoir remuer ni pied ni patte ; mais il est bien heureux de ce qu'il n'y a point de chats medecins, car ses affaires étaient faites, ils n'auraient pas manqué de le purger et de le saigner.

«Şimdi Ahmed Vefik'in bu satırları nekadardaki tatlı terceme ettiğini görelim :

«— Efendim, bizim kedi geçende dişi koğalarken damdan düşüverdi, bacağı kırıldı. Üç gün bir damla su bile boğazına gitmedi, ölü gibi uzandı. Amma bereket versin ki kedilerden tabib yok. İhtikan, mukayyi, hap filân yok. Hayvan kurtuldu.»

«Vakiâ bu tercemede aslına nisbetle bazı ilâveler veya eksiklikler var. Meselâ fransızca metinde kedinin dişi koğaladığı yok, kedinin üç gün hiç bir şey yemediği söylenmiş, sudan bahis yok. Fransızca metinde (eğer hekim kediler de olsaydı behemehal o kazazede kediden de kan alacaklarını ve ona bir müşhil şerbet içireceklerini) söylüyor. Metinde mukayyi hap sözü yok. Fakat her ne olursa olsun Paşanın tercemesi bizim zevkimize daha uygun düşmüştür.

«III. — Hekimlerden Bahri İvazağaya şöyle söylüyor:

«— Evet efendimiz, adımını tetik atmalı. Evet efendi-

mek için fransızca'yı da türkçeyi de Ahmed Vefik Paşa kadar güzel bilmek lâzımdı !

«V. — Bu sahte hekim sevgilisi Nuridil hanımı (yani Lucinde'i) muayene ederken kızın babasına iştirimiycek suretde aşkını anlatıyor. Moliyerin kitabında şu cümlelerle hitab ediyor :

«Ah ! madame, que le ravissement où je me trouve est grand ! Et que je sais peu par où vous commencer mon discours ! Tant que je ne vous ai parlé que des yeux, j'avais, ce me semblait, cent choses à vous dire, et maintenant que j'ai la liberté de vous parler de la façon que je souhaitais, je demeure interdit, et la grande joie où je suis étouffe mes paroles.»

«Ahmed Vefik Paşa merhum bu âşıkane ve müştakane hitabları dilimize şöyle çevirmiş :

«— Ah efendim, aklü huşumun sahibesi ! Şu anda akıl başımdan gidiyor. Bu ne büyük nimeti safa... Nereden başlayıp nasıl ifadeye kâdır olacağımı ben şaşırıyorum. Ey canımın süruru, efkârımın zübdesi, amâli canımın neticesi, size uzakdan gözle söz etdiğim vakit yüz niyazım vardı. Ah fırsat bulup arzetsen der idim. Şimdi gönlümün dilediği devlete, sizinle mükâlemeye talihim müsaade etdi, amma zihnim perişan oldu, epsem oldum, dilim sanki tutuldu. Nihayet derecede hazzımdan mebhut, lâl kaldım. Bana rahmet, ey müriüvvet kâni, dilrûba yar !

«Fransızca ibaredeki (je me demeure interdit) cümlelerini sadece (mebhut duruyorum) diye terceme etmek de mümkündü. Fakat Paşanın yazdığı gibi : (Amma zihnim perişan oldu, epsem oldum, dilim sanki tutuldu. Nihayet derecede hazzımdan mebhut, lâl kaldım) şeklindeki terceme o âşıkane hitabın hararetini nazarlarda büsbütün göstermiştir.

«Lucinde, sevgilisi sahte hekimin bu hitabına şöyle cevap vermiş :

«— Je puis vous dire la même chose ; et je sens, comme vous, de mouvements de joie qui m'empêchent de pouvoir parler.

«Bu ibareyi Ahmed Vefik Paşa Nuridil hanımın ağzından şöyle yazıyor :

«— Efendim, bilmem ki meramımı nasıl anlatayım ? Benim dahi gönlüm safa ile doldu. Ağz açmağa da mecal kalmadı.

«Fakat Paşa merhum o fransızca ibareyi : (Ben de size aynı şeyi söyleyebilirim. Ben de sizin gibi hazzü meseret hareketleri hissediyorum ki bunlar konuşabilmeliğime mâni oluyor) şeklinde terceme etmiş olsaydı o muhaveredeki tat ne kadar kaybolacaktı !..

«Bu misalleri merhumun terceme ettiği her kitabdan bol bol seçip göstermek mümkündür. Fakat onun terceme hususundaki yüksek muvaffakiyetini isbat için arzettiğimiz msaller elverir. Paşanın fransızca lisanile de yazmış olduğu bazı mektub veya makaleleri de olmalıdır. «Son Sadrâzamlar ve Başvekiller» muharriri benamının o yazıları da elde etmesi ne kadar arzu olunur [1].»

Ahmed Vefik Paşa tarafından adabte edilen piyeslerin 1925 senesi Ramazanında temsili münasebetile salâhiyetdar bir şahsiyet olan Halid Fahri Beyin Molière'e dair kıymetli bir makalede [Servetifünun, numara 1495 - 21] şöyle diyor :

«Ahmed Vefik Paşanın Molière'in eserlerinden muktebes olan külliyyatı temaşa edebiyatımızda bir şahika addolunabilir.»

[1] Üstadın hakkındaki teveccüh ve iltifatına bir kerre daha alenen teşekkürlerimi arz eder, ve her tarafa baş vurduğum halde paşanın fransızca yazılarını elde etmeğe muvaffak olmadığımı da söylemek suretiyle gerek kendilerinden ve gerek muhterem okuyucularından özür dilerim.

Süleyman Nazif Bey ise «Garb Edebiyatının Edebiyatımıza Te'siri» başlıklı makaleler silsilesinden yukarıya nakledilmiş olan makalesinde şöyle demiştir :

« (Molière) in Ahmed Vefik Paşa kalemile olan tercemeleri de mütercimin garabeti mizacından büyük miyada hisseyab olmuş. Frenklerin (adabtasyon) dedikleri nakil ve iktibasları da alel'acaib şeyler. Bununla beraber hizmet etmiş.»

Ahmed Vefik Paşa hakkında verilecek son hüküm bütün hayatını ilim ve irfana hasretmiş olan bu değerli adamın en ziyade muvaffak olduğu saha - yalnız kıymetli edib Süleyman Nazif Beyin beğenmemiş olmasına rağmen - hiç şübhesiz ki Molière tercemeleridir.

.*.*

Abdurrahman Şeref Efendi [Tarih Müsahabeleri, Sahife 226]. «Zati i'tibarile kıymeti azimeyi haiz olan ve evvel ve ahir devletimizde manendi hatırlanamıyan Ahmed Vefik Paşanın şahsiyetini ta'rif ve ta'yin etmek için pek çok olan menakibinden bazılarını hikâye edeceğim. Garabeti ve bazan gülünçlüğüle beraber işbu fıkralardan mahiyeti istidlâl olunabilir» diyor, ve aynen naklolunan şu fıkraları yazıyor :

Rüsumat Emmini iken Balıkhane Nazırını çağırıp balık rüsumunun mikdarını sormuş. Nazır üç seneden beri o me'muriyetde bulunduğunu ve gösterdiği dikkat ve gayret sayesinde rüsumu kadimenin üç sene zarfında iki misline balığ olduğunu söylemiş, ve şu halde takdire muntazır iken «ben biliyorum o ne tutar ! Seni hırsız herif seni « Çık dışarı» itabile koğmuş. Meğer Balıkhane Nazırını Ahmed Vefik Efendinin defterinde fenalar sütununda mukayyed imiş.

Sadaret müsteşarı iken evraka bakmayıp ben mektubçu değilim, vazifem sadrâzam mehamı umurı devlet

hakkında istişare eyledikde re'yimi beyan etmektedir der imiş. Hattâ bir gün canibi sadrâzamiden üç dört kerre çağırıldığından son def'asında gitmemiş ve kapısını kilitleyip oturmuş.

Bursa valisi iken yaptırdığı hastahaneye varidat tedariki zımnında tiyatro küşad edip kendisi Molière'in hafif komedyalarını terceme eder ve me'murin ve eşrafı cebren tiyatroya abone yazdırır idi. Naibüşşer' Asım Bey hasbelmeslek tiyatroya gidemiyeceğini bahane ederek abone bedelini te'diye etmez. Bir sabah bakar ki arabalığin kapısı gece valinin emrile ördürölüp hayvanları içerde mahbus kalmış.

Bursada kira arabasile sokak sokak dolaşır ve arabacıyı an kasdin çıkmaz sokaklara idhal eyler ve araba tevakkuf edince «Vali Paşanın arabası durmak hiç olur mu ?» diyerek belediyeden amele celbile karşı gelen duvarı hemen yıkdırır imiş. Bu suretle bir hayli çıkmaz sokağı açmış.

Bursada efelerin acib olan kıyafetlerine i'lânı hususmet eyliyerek o kıyafetle şehre her kim girer ise dizliklerini polisler makas ile keser imiş. Hasan Fehmi Paşa dahi Aydın valiliğinde bu isre gitmiştir.

Devirde gezer iken bir karyeye uğrayıp hücre bir mahallinde bulunan bektaşî dergâhına gitmiş ve bilâsul dergâhı yıkdırmış. Meğer dergâhın bir vakitden beri eşkiya melcei olduğunu evvelce tahkik etmiş imiş.

Bursada kafadarı bir müddeiumumî muavinî var imiş. Akşamları o günkü icraatının hikmetini sorar ve Paşa da izah eyler imiş. Bir def'a Mudanya kaymakamına filân mevkîe kadar Bursa yolunun iki tarafına ağaç dikmesini emretmiş. Ormandan çıkarılan fidanlar fazla gelmekle garsiyat ta'yin olunan mevkîi tecavüz etmiş. Ahmed Vefik Paşa muayene ve tahkika gitdikde irae eylediği noktadan ileri ne kadar ağaç dikilmiş ise hepsini

sökdürmüş. Hikmeti sual olundukda Mudanya kaymakamı verdiği emri bu kerre fazla icra etdi, yarın da ek-sik icra edebilir. Tamamını icraya alışmalıdır, cevabını vermiş.

Mütekaiden Bursada ikamet eden mutasarrıflardan bir paşanın kırk kırk beş aylığı tedahül etmiş, zavallı adam hasta ve zaruret içinde imiş. Haremi üfürükçü hocalara mu'tekid olduğundan paşasını tedavi için eline geçen parayı anlara verir imiş. Bu hikmete mebnî Ahmed Vefik Paşa o aileyi mahrum bırakır imiş; adamcağız vefat etmiş; Vali Paşa işidince veznedarı çağırıp müteveffanın matlûbatını hemen tedarikle verese beyninde taksim edilmek için şer'iyye mahkemesine teslim etmesini emreylemiş. Saili hikmet olan müddeiumumî muavini bermu'tad akşam istizahı keyfiyyetle bu adamı ömrünün sonunda sürdürdürdünüz, öldüğü gün tekmil alacaklarını niçin verdiniz demesi üzerine, Ahmed Vefik Paşa da «orasını sonra anlatırım, sen şimdi paşana yaz (Adliye Nazırı Cevdet Paşa) bugün ölecek olursa havalelerini dakikasında tamamen tesviye ederim» cevabını almış. Meğer Cevdet Paşanın güzeşte maaşları Bursaya havale olunmuş, fakat ne kendisine para verilir ve ne havaleleri iade edilir imiş.

Bir gün bir köylü kadın kendisine müracaat edip satatini gaib ettiğini ve aradığı halde bulamadığını ve Vali Paşanın tek gözlüğünü takar ise gaib şeylerin bulunduğu yeri keşfelediğini haber verdiklerinden anın için köyünden Bursaya kadar geldiğini ifade eder. Ahmed Vefik Paşa kadının hangi köyden olduğunu ve saati ne kadar vakittenberu kullandığını ve ne zaman gaib ettiğini sorup anladıktan sonra bir müddet beklemesini emreyler ve çarşıya adam gönderip munasib bir saat aldırır, kadını ihzar ile tek gözlüğünü takarak «hanım ben gaibleri bulurum amma taze iken bulurum, sen vaktini geçirmişsin,

şimdi bu saati al kullan bir daha gaibin olursa kırk sekiz saati geçirmeden müracaat et » deyu mutayyeben iade eder. Beynennas Bursadaki mevkiini bu fıkra dahi ta'rif etmektedir ve halkın hükûmete böyle i'timadı ne hoşdur.

Bursada caddeleri tevsî' eylediği esnada Yürüyen Dede isminde bir türbenin hedmîle sokağa ilâvesi lâzım gelmiş. Ahmed Vefik Paşa ulema ve eşrafdan bazılarıle beraber türbenin başına gidip «Yürü! Ya Dede!» deyu üç kerre nida etdikden sonra «Dede hazretleri elbette yürümüş gitmiştir. Ayak altında kalmıyacak a» diyerek türbenin hedmini emretmiş.

Usuli muhakeme kanunile vezaifi adliye ta'yin kılndığından mülkiye me'murlarının tevkif ve habis gibi örfî emirlerine müddeiumumî mâni' olmakda idi. Bundan Ahmed Vefik Paşa sıkılıyor; ve bir gün sadrâzam olur ise Adliye dairesine giderek binek taşında paydos nidasile dairenin kapılarını kapayacağını söyler imiş, sözlü İstanbulda da şayi' olmuş. Bir aralık Adliye dairesi ta'mir olunup kudemadan bir kâtib efendi sandıklarda bir eski evrak dosyası taharrisile meşgul iken ırgadbaşı öğle paydosunu ilân etmekle zavallı adam Ahmed Vefik Paşanın sadrâzam olduğu ve Adliyeyi ta'tile geldiği zannına düşerek alel'acele sandığı kapayıp yazı takımını toplamak için kalem odasına çıkmıştır.

İbnülemin Mahmud Kemal Bey; [Evkafı Hümayun Nezaretinin tarihçeî teşkilâtı ve nüzzarın teracimi ahvalı, Sahife 120] aşağıdaki fıkraları yazmıştır :

Cevamii şerifede mihrabın canibeyninde duran minare boyundaki mumlar, galî bir fiyatla i'mal edildiği halde neşrettiği ziya, kandil derecesinde olduğundan Süleymaniye camii şerifi ta'mir olunduğu sırada - Evkaf Nazırlığında bulunan müşarünileyh, mumların ref'ile yerlerine mum şeklinde ve ziynet makamında ağaçlar vaz'ına teşebbüs eylemiş ise de - kavaidi diniyeyi tagyir etmişce-

sine - enva'ı şikâyata kıyam edildiğinden mumlar eski halinde bırakılmışdır.

Dersaadetde bulunan haremeyn ahâlisinin Surre için makamı nezarete müracaatlerinde müşarünileyh « oturdüğunuz yerde para alıyorsunuz, ne hakkınız var, beytülmal size me'kel midir, vermiyeceğim» demesi üzerine ahâlii mezkûre, Babîâliye gelerek sadaret kaymakamı Yusuf Kâmil Paşaya bessi şekva eylemelerile kaymakamı müşarünileyh, Vefik Paşayı Babîâliye celb edip « nice asırlardan beri muhafaza edilen bu kaide bağteden nasıl tagyir olunur, usulü mu'tadeye riayet ediniz» demiş ve nazır müşarünileyh de icabını icra etmiştir.

Hüdavendikâr valiliğinde bulunduğu esnada - müddeti medide açıkda ve zaruret ve sefaletde kalan - nahiye müdürlerinden biri arzuhal takdim etmek isterse de pul tedarik edecek parası bulunmadığından ve pulsuz arzuhal kabul edilmeyeceğini bildiğinden ehîbbasından birinin setresini alır. Müşarünileyhin huzuruna çıkar. Yerle beraber temenna etdikden sonra şifâhen arzuhali âtiyi okur :

Huzuru âlii cenabı vilâyetpenahiye

«Ma'ruzu çakerleridir ki,

«Kulları kırk sene hizmeti devletde bulunarak ibrazı sadakat etmiş ve nice senelerden beri açıkda kalarak sefalete uğramış olduğumdan bir nahiye müdürlüğüne ta'yinime müsaadei celilei vilâyetpenahileri şayan buyurulmak babında emr ü ferman hazreti men lehülemrindir.

Pul, üzerinde fi sene Mayıs izma filân bendeleri

Paşa, arzuhali dikkatle dinledikten sonra tebeşir götürterek müsted'îye «arkanı çevir» der, setresine «sual olunmak üzere tarafı defterdariye» yazar, defterdara git-

mesini emreder, havaleli müsted'i kat'a tavrını bozmıyarak defterdara gider. Ba'desselâm arkasını çevirir. Defterdar kemali hayretle havaleyi okudukdan sonra Paşaya gidip «seyyar bir havalenizi aldım, ne ferman buyurulur» der. Paşa «herif pul parasını bile tedarikden âciz kaldığını anlatmak için bana şifahen arzuhal verdi. Ben de sana havale etdim. Açık bir yer bul ta'yin et» der. Defterdar da aldığı emri infaz eder. Bu fıkranın sihhati te'min edilmiş ise de belki biraz mübalâğalıdır. Fakat sureti istid'aya göre bu yolda muamele ifası mantıka muvafık ve tekdire lâyıktır.

Ali Fuad Bey tarafından «Servetifünun» da [Sayı 153 - 155] yazılı «Tarihî Fıkralar» la başka yerlerde gördüğüm fıkralardan Ahmed Vefik Paşaya aid olanlar' aşâğıda yazılmışdır :

Ahmed Vefik Paşa; sadaret müsteşarlığında bulunduğu esnada kâğıdlara bakmazdı. Müsveddelere basılmak üzere yaptırdığı damga ile evrak odası hulefasından olup bilâhare Şehremanetinde kantar müdürü iken ölen Beykozlu Sadık Beyi karşısına oturarak kâğıdları damgalatırdı. Sadık Beyin gevrek gevrek gülüşü hoşuna gittiği için yalnız kalınca «gül oğlan bakayım» der, o güldükçe kendisi de kahkahayı basdırırdı.

Sadık Bey, bir gün, Paşanın oğlu Refik Bey ile beraber köşkün bağçesinde dolaşırken komşu evlerinin birinin penceresindeki bir kıza işarete başlarlar. O esnada ansızın çıkıveren Paşa bunu görür. Ahmed Vefik Paşa ailesi efradına ve hışanına haricdekilerden ziyade hışın davrandığından hışmından korkan Refik Bey birtakrib ile firara yol bulursa da Sadık Bey kaçamaz. Paşa burnundan soluyarak «içeri gel!» deyip Sadık Beyi birlikte köşke götürür. Sadık Bey Paşanın evza' ve etvarından dayak atacağını hisseder. Kuvvetli bir adam o-

lan Sadık Bey dayak yemekden ise dayak atmağı tercih eyler. Vak'aya hariçden kimsenin şahid olmaması için de odaya girince kapıyı sürmeler.

Ahmed Vefik Paşa kaşları çatık olduğu halde, yanında bulunan adını «Şeyh Balaban» koyduğu kendisine hitaben «Oğlan Şeyh ! Artık her türlü edebsizliği bitirdin de konu komşuya da mı tecavüze başladın» diye gadubane bir tavırla hitab edince Sadık Bey derhal : «Evet efendim, bugünlerde haspanın pek küstahlığı var» söyle mukabele eder. Paşa, Sadık Beyin pervasızca tavrından maksadını istidlâl ederek işin ilerisine gitmez, somurtarak yerine oturur. Sadık Bey de savuşup yakayı kurtarır ve bir zaman Paşanın gözüne gözükmmez.

Ahmed Vefik Paşa, tab'an ifrat ve mübalâğaya meyyal olduğundan her şeyde ve bhusus ilmî mübahaseelerde mübalâğadan çekinmez, ve bazan mübalâğayı ifrat derecesine vardiırdı.

Dostlarından olup şark ilimlerinde kendisinden yüksek olan Subhi Paşa, bir gün, maarif ehli bir zat ile Ahmed Vefik Paşanın ziyaretine gider. Söz arasında eski müelliflerden ve meşhur eserlerinden bahis açılır. Ahmed Vefik Paşa, her vakit ve herkese olduğu gibi bunlara da o zatın filân fenne dair falan eseri vardır diye kendilerinin bilmedikleri eserlerinden bahseder. Bu hal birkaç def'a tekerrür edince tab'an da'valı ve ilmine mağrur olan Subhi Paşanın nazarı dikkatini celb eyler, bunun üzerine Subhi Paşa ile diğer zat tarafından aralarında bir müellif ismi uydurulur. Ona birtakım eserler de isnad olunur. Ahmed Vefik Paşa evvelki gibi ma'lûmat furuşluğa kıyam ile bu müellifin şu fenlere dair filân eserleri de vardır diyerek her birinin münderecatı hakkında izahat verince hakikat anlaşılır.

Ahmed Vefik Paşa Başvekil iken, bir gün, Başvekâlet mektubçuluğunda bulunan Zihni Efendiye (Paşa) bir-

çok emirler verdiği sırada bir vilâyet defterdarının azli için Maliye Nezaretine tezkere yazılmasını da emreder. Zihni Efendi aldığı emirleri icra eylediği sırada azledilecek defterdarın Sivas veya Erzurum defterdarlarından hengisi olduğunu hatırlıyamadığı için Başvekilin yanına gidip istizaha mecbur olur. Bu def'a Paşa Sivas ve Erzurum defterdarlarıyla beraber diğer üç vilâyet defterdarının da birlikde azlinin yazılmasını emreder. Bu suretle beş defterdar birden azlolunur.

Zihni Efendi (Paşa) mücerred kendi istizahı sebeble bu kadar adamın azline sebep olmuş olduğundan dolayı nedamet izhar etdi, durdu.

Ahmed Vefik Paşa bir bayram günü gelen ziyaretçilere romatizmadan rahatsız olduğundan bahisle bilvasıta i'tizarda bulunarak, her zaman misafir kabul ettiği oddan başka bir odada sevdiklerinden bir iki kişi ile sohbeta koyulur. Oda kapısına karşı oturan Paşa birdenbire «aman aman» diye bağırmağa başlar. Odada bulunanlar telâşa düşer. Ahmed Vefik Paşa bu feryadı, bayram ziyareti için gelenlerden Moralı Celâl Beyin dönüşünde sokak kapısı zannile Paşanın oturduğu odanın kapısını açıp kendisini misafirlerle konuşur gördüğü için işi sezdirmemek ve gûya ızdırabının şiddetini anlatmak için ca'li surette atmış. Celâl Bey çıkıp gidince Paşa, kahkahayı basdırmış.

Ahmed Vefik Paşa, Parisde iken o sırada zuhur eden Şam vak'asından dolayı Osmanlı devletine karşı kırıgın olan Üçüncü Napolyon bir kabul resmi esnasında yanına geldi, politikadan bahis açarak «imparatorluğunuz çatırıyor Votre Empire Craque ta'birile Osmanlı saltanatının yıkılmağa yüz tutduğunu ağır bir lisanla iyma etdi. Ahmed Vefik Paşa derhal : «Bizim memleketimiz imparatorluğunuza uzaktır. Zatı haşmetanelerinin hakkımız-

da daima doğru ma'lûmat alamıyacakları tabiidir. Ben ise Parisde bulunduğumdan imparatorluğunuzun ahvalini yakından görüyorum. Çatırdıyan sizin imparatorluğunuzdur» mukabelesinde bulunmasile bu sözden canı sıkılan imparator, bir şey söylemeden, yanından ayrıldı.

Orada hazır bulunan İngiliz elçisi, gösterdiği medenî cesaretden dolayı kendisini tebrik edince Ahmed Vefik Paşa «bu sözleri sizin söylemeniz lâzım gelirdi. Çünkü devletiniz söylediğiniz sözlerden dolayı sizi himaye eder. Halbuki benim devletim en küçük bir şikâyet üzerine beni azleder» dedi.

Ahmed Vefik Paşa hakikaten çok geçmeden infisal eyledi.

Ahmed Vefik Paşanın ilk Başvekâleti 1877 (1293) Rus harbine tesadüf etmişdi. Diğer devlet ricali gibi Ahmed Vefik Paşa da araba atlarını askerlik işlerinde kullanılmak üzere hediye etmiş olduğundan Babıâli yokuşunu yaya inip çıkıyordu.

Bir gün kâtibliğini yapan âmedî hulefasından Muhsin Bey yanında ve yaverleri arkasında olduğu halde yokuşu çıkarken, sonraları Rûsumat Emîni ve bir aralık Maliye Nazırı olan, ricalden Edib Efendinin araba ile yokuşdan indiğini görür. Kendisi kan ter içinde yokuşu yaya çıkarken Edib Efendinin araba ile inmesine kızarak ve kasden bilmemezliğe gelerek :

— Bu kimdir ? diye Muhsin Beye sorar.

Muhsin Bey :

— Edib Efendi bendeniz deyince «edepsiz» diyerek yoluna devam eder ve yokuşu çıkıncaya kadar beş on adımda bir durup «Muhsin Bey bu kimdir» سوالini tekrarlıyarak, Muhsin Beyden Edib Efendi cevabını aldıkça da «edepsiz» deyüp durur.

Ayastefanos muahedesi müzakere olunurken Grandük Nikola, galib Çarlık ordusunun azametli ve heybetli başkumandanı, Abdülhamidi ziyarete geldi. Hünkâr Grandükü Dolmabağçe sarayında kabul etdi. Başkumandanın istikbalinde bütün saray erkânı ile beraber o zaman başvekil olan Ahmed Vefik Paşa da Abdülhamidin maiyetinde alt kata indi. Sarayın ve divanhanenin orta kapısı önünde mevkibi hümayun tevakkuf etdi. Grandükün Ayastefanosdan bindiği muş dolmabağçe sarayının rıhtımına yanaşdı. Nikola karaya çıkdıktan ve orta kapının basamaklıyarak büyük koridora dahil olduktan sonra bir Rus bahriye zabiti elinde bir Gönder rıhtıma atlar. Çarlık bandırasını hâmil olan Gönderi diker. Bu hâdise Ahmed Vefik Paşanın gözünden kaçmadı. Derhal mevkibi ve Grandükü bırakıp sarayın merdivenlerini bir hızla indi. Rıhtımda dikilmiş olan Çarlık bandırasını bir hamlede sökdü, denize fırlatdıktan sonra yine geldiği gibi acele acele çıkıp müvekkebi hümayundaki yerini aldı. Sanki hiçbir şey olmamış idi.

Grandük Nikola mağlûb Türk ordusu Başvekilinin bu celâdeti karşısında şaşaladı, fakat ses çıkaramadı.

Ahmed Vefik Paşa Hüdavendigâr valiliğinde bulunduğu sırada Tunuslu Hayreddin Paşadan ta'mim şeklinde bir tahriratı samiye almışdı. Tunuslu bu yazısında memleketin ne şekilde idare edildiğini anlamak ve ona göre ıslahat için muktazi tedbirleri tatbik mevkiine koyabilmek maksadile köylerdeki muhtarlardan başlayarak valilere kadar bütün icra ve idare kuvvetine mensub me'murların ne vazife ile mükellef olduklarını soruyordu. Ahmed Vefik Paşa bu emirnamei samiye Hüdavendigâr vilâyetinin bütün mutasarrıf ve kaymakamlarına ta'mim etdi. O esnada Karesi mutasarrıflığında Giridli edib ve meşhur müfessir Sırrı Paşa bulunmakda idi. Bu zat

usulen aldığı emri livanın mülhakatına tebliğ etmiş ve gelen cevaplar üzerine bizzat kaleme aldığı lâyiha'yı valiye göndermişti. Sırrı Paşa bu cevabında muhtarlar, nahiye müdürleri ve kaymakamlarla mutasarrıfların idari vazifelerini mufassalan göstermiş ve valiler hakkında bir şey ilâve etmemişdi. Ahmed Vefik Paşa bu cevabı pek beğenmiş ve derhal İstanbulda devletin yüksek makamlarında bulunan ricaline şu aşağıki telgrafnameyi çekmişti :

«Bir müddetdenberi mutasarrıflık makamında bulunan zevat içinde Karesi mutasarrıfı Sırrı Paşa derecesinde kimesne görülemediği beyan olunur.»

Sırrı Paşa Karesiden evvel bulunduğu Vidin mutasarrıflığında kendi dirayet ve faaliyetini herkese ve bilhassa Plevne kahramanı müşir Osman Paşaya tanıtmıştı. Plevnede bulunan Osmanlı ordusunun levazımını muntazaman te'min ve sevk eden bilhassa Sırrı Paşa idi. Vidinin Rumenlere tesliminden sonra İstanbula gelen Sırrı Paşa Varnaya Osmanlı devletinin komiseri sıfatıyla gönderilmişti. İşte oradaki vazifesini ifadan sonra İstanbula gelen Sırrı Paşa hemen Karasi mutasarrıflığına gönderilmişti. Şu halde Ahmed Vefik Paşanın o telgrafnamesi zaten devlet ricali indinde müsellemlenmiş olan bir hakikati tasdik etmiş oluyordu. Bu şahadetin de tesiriyle olmuş olacak ki Sırrı Paşa çok geçmeden Trabzon valiliğine gönderilmişti. O vakit Trabzonun idaresi fevkalâde müşkil idi. Çünkü Ruslara terk olunan Batum ve havalisinden on binlerce Gürcü Trabzon vilâyetinin her tarafına yayılmış ve dağılmıştı. Bunların o zaman o havalede yapmak istedikleri çeşid çeşid yolsuzluklara mâni olmağa ve yerli Türkleri himaye etmeğe çalışan Sırrı Paşa bir çok hücumlara uğruyordu. Bilhassa o vakit vükelâlik mesleğinde bulunan Hasan Fehmi Paşa Gürcü-

lerin en büyük hâmisî sıfatile onların her istediklerini valiye kabul ettirmeğe çalışıyordu. İşte bu sebeplerden dolayı Trabzondan kaldırılmışdı. Arası çok geçmeden Ahmed Vefik Paşa ikinci def'a Başvekil oldu. Kendisine olan eski münasebetine binaen Sırrı Paşa Bâbîâliye giderek kendisini ziyaret etdi, Ahmed Vefik Paşa biraz iltifatdan sonra ona şu sözleri söylemişti :

(Şevketlû efendimiz Karahisar sancağı için muktedir bir mutasarrıf bulunmasını benden istedi. Bende sizi tavsiye ettim.). Başvekilin bu sözü Sırrı Paşayı pek haklı olarak gücendirmişdi. Fakat ne diyebilirdi ? Şimdi valilikden tekrar mutasarrıflığa indirilmesi ne kadar haksız bir muamele olacaktı. Fakat Ahmed Vefik Paşanın Abdülhamide niçin o yolda tavsiyede bulunduğunun hakikî sebebini kesdirmek mümkün değildir. Sırrı Paşanın fikrine göre Ahmed Vefik Paşa kendisinden başka vali olanları çekemezmiş. Gazi Osman Paşanın müessir himayesile Sırrı Paşa Karahisar mutasarrıflığına değil bu def'a Kastamoni valiliğine gönderildi.

Ulâ rütbesi verildiği zaman Şûrayı Devlete giderken yanına uşak almadığından ve o zamanda da böyle rütbeli adamların uşaksız sokağa çıkmaları ayıb sayıldığından kendisine edilen ihtar üzerine yanına uşak aldı. Bâbîâlide nöbet bekliyen neferler şimdiye kadar uşaksız geldiği için selâm durmadıkları halde bu sefer uşakla görünce selâma durmuşlar. Vefik Paşa; hemen elini arabanın pencaresinden çıkararak uşağın eteği ile selâm verir.

Ahmed Vefik Paşa Evkaf Nazırı iken bir gün medreseleri, imaretleri dolaşmağa çıkar. Bir ara girdiği bir imaretde kocaman bir kazanın kaynadığını, bir adamın da muttasıl büyük bir kepçeyle kazanın içindekini karıştırdığını görür. Kazanın yanında durup karıştıran adama sorar :

— Nedir o kaynıyan ?

Aşçı :

— Zırva efendim !

Cevabını verir. Biraz ister. Parmağının ucile alıp ağzına götürür. Tatsız, tuzsuz bir şey olduğunu görünce :

— Mübarek hakikaten de zırva imiş. Bir daha böyle zırvayı pişirmeyiniz. Yerine aşure pişiriniz der, zırvayı ortadan kaldırır.

Ahmed Vefik Paşa sadrâzam iken sadaret kalemlelerinden birinde bir maaş mahlûl kalır. Usuli vecihle müstehak olanlara dağıtılması hakkında puslası yapıp (mucebince) işaret etmesi için takdim olunur. Ahmed Vefik Paşa puslanın altına : Mucebince yapılması ve sadaret kalemlerinde maaşı üç yüz kuruşdan aşağı ne kadar me'mur varsa hepsine yol verilmesi mealinde bir buyuruldu yazar. Müsteşar bunun sebebini sorunca, Paşa :

— Ha ! söyleyeyim, der, çünkü, ben üç yüz kuruş maaşla hizmete başladım.

Müsteşar :

— Aman efendim. Zatı samii fehimaneleri gibi fevkalâde fitratda zevatı mümtaze nerede bulunur ? Bu biçarelere merhamet etmenizi rica ederim, diye popohlıyarak bin müşkülâtla buyurulduyu düzeltmeğe muvaffak olur !

Ahmed Vefik Paşa Paris sefiri iken sefaretde züvare iyi muamele edilmediği Babıâliye aksetmiş. Yazılan muhtıraya Paşanın verdiği cevap :

— Jurnalcılardan aç kalan, bizim sefarete hücum etmekde olup sefaret ise imaret olmadığından yüz vermek mümkün olamıyor.

Ahmed Vefik Paşaya hıristiyanlardan biri :

— Camilerinizde niçin günlük yakmıyorsunuz ? diye sormuş, Paşa düşünmeğe lüzum görmeden :

— Bizimkiler, demiş, abdestlidir, yel vermezler de onun için !

★
★★

Rüsumat Eminliğine ta'yini üzerine zamanı şairlerinden (Halis) in yazdığı tarihli kaside :

Sultan Aziz-i mülk-ü din
Kanun-i adlin mucidi
Kurtardı mülki âferin
Osmaniyanın müncidi

Yapdı nızâmât-ı cedid
Oldu mazâlim nabadid
Mülkünde daim müstefid
Kılsun ilâhi sermedi

Ol sadr-ı memduh-uş-şiyem
Bezl etmede sa'y-ü himem
Takdim edüp emrr-i ehem
Her cahe buldu erşedi

Ol fâdıl-i halis ıyar
Fâdil emine pay olup
Zatiyle eyler iftihar
Mülk-ü vatan nik-ü bedi

Ahkâme şura cay olup
Fadil mehakk-i i'tibar
Alkış ile hay hay olup
Tahsin-i yar-ü hasidi

Posta vü telgrafa şeref
 Ahmed Bey, ol hayr-ül-halef
 iffetle zati mu'teref
 Ehl-i menasib emcedi

Hamd ola şâh-ı âleme
 Sadr-ı güzin-i mülheme
 Hep muntazırdık bu deme
 Halk-ı vatan me'yus idi

Sâdık vatanda olsede
 Etmezdi nushi faide
 Kalmışdı meydan faside
 Muslihle birdi müfsidi

Geçdi zeman-ı ma'zeret
 Geldi eman-ü merhamet
 Encame erdi mefsedet
 Nahs-ü süud âmed şüdi

Bostan-ı mülk ef'i sitan
 Olmuş idi bum âşîyan
 Tarac ederdi bağban
 Zürra'ı kan ağlar idi

Gûya ki Mahmud-ül-hisâl
 Mehdi-i vakt-i bi misâl
 İnsaf-ü adli berkemâl
 Hakkile bildi es'adi

Bitdi yılı nahs-ü şerim
 Firuz-i ruz-i bihterin
 Göründü sa'di ahterin
 Yakdı derun-ı hâsidi

Gitdi sefahatın demi
 Geldi tasarruf mevsimi
 Sıdk oldı halkın mülzemi
 Küfran-ı ni'met mühtedi

Gıl-lü-gışı ref' eyleyüp
 Hainleri def' eyleyüp
 Maliyeye nef' eyleyüp
 Fark etdi kalb-i ascedi

Ya gayret-ullah-ül-mübin
 Ya Hıdr, ya Vahy-ül- Emin
 Oldukda islâme muin
 Kurtardı din-i Ahmedi

Ez cümle bir zat-i vahid
 İlm-ü maarifde ferid
 Hâl-i vatandan na ümid
 Üzlet güzün olmuş idi

Tevcih edince sahibi
 Erbabına her mansıbi
 Fark oldu hub-ü haibi
 Oldu ıyan nik-ü bedi

Ya'ni o memduh-ül-fiâl
 Teşbih ana emr-i muhâl
 Şakirdidir İbn-i Kemâl
 Zat-i Vefik-i Ahmedi

Ehl-i ulûmun serveri
 Oldu Rüsumat nazırı
 Islah eder âlemleri
 İsrine olsa muktedi

Ehl-i hüner a'lâsıdır
 Bir gevher-i yektasıdır
 Kadr-ü şeref pırasıdır
 Terfi' eder her mesnedi

Türk ü Acem, Rum-u Arab
 Cümle fuhûl, ehl-i edeb
 Bezminde olur beste leb
 Aristo, Felatun mübtedi

İşte cihan hep Avrupa
 İlm-ü maarifden yana
 Emsali varsa es-salâ !
 Gelsün de görstün erşedi

Her mısra' üç lâfz-ı enik
 Geldi bu tarihe hakik
 Cah-i Rüşumate Vefik
 Oldu ricalin Ahmedî.

1288

Şair Mustafa Cevdet Efendi «Berançe» başlığıle yazdığı şikâyet yollu uzunca bir manzumenin sonlarındaki:

Zavallı Safvetin kurtulmadı gitdi giribani
 Dü desti Asvador etmekciden, bakkal Yaniden
 Yine hamd eylerim ursa buca mevci meşakkatle
 Yanaşdım sahili piriye hengâmı cevaniden
 Gömüldü yerlere misli define genc iken gitdi
 Demadem dem uranlar kâse genci husrevaniden
 Duam oldur bekade امر والتيس ile haşrolsun
 Sunuh etdi şu himmet canına bu abdi caniden
 O dâna yerde yatdıkca ede Hak cümlemiz mahfuz
 Deavi nazırıyle her belâyı nagehaniden

Ehali salı İsadan dise tarihini şayan
Bulunmaz zat idi hakka Beranje göçdü fa'niden

Parçada o zaman Deavi Nazırı olan Ahmed Vefik Paşaya ta'riz etmiş, Manastırlı Naili'da buna karşı yazdığı bir manzumede :

Deavi nazırı Ahmed Vefika Hak vire tevfik
İbadullah umurun doğrusu eyler idi tahkik

Huzurunda ne hâkim nutka kadirdi ne da batrik
Söz atmış öyle merdi kâmile ibtali hak etmiş
Tahakküm eyleyüb Safvet gibi bazı koca zındık

beyitleile mukabele eylemiştir [1].

[1] Değerli biyograf İbnülemin Mahmud Kemal Bey (Safvet) in tercemei halinde [Son Asır Türk Şairleri, Cüz' - 9, Sahife 1592] «Beranje» nin tamamını koyduğu gibi yazdığı haşiyede Manastırlı Naili'nin manzumesinden yalnız yukarıya naklolunan beyitlerin kaldığını söylüyor.

MEHMED SADIK PAŞA (Karavezir)

Bayındır müftisi Abdullah Efendinin oğludur. 1825 (H. 1241) de Babındırda doğdu. Babası ile kardeşinden ve memleketindeki diğer hocalardan zamanında tahsili meşrut ulûm ve fûnunu tahsil etdikden sonra Bayındır müdürlüğüne ta'yin olundu.

Bir aralık İzmirde gümrük hizmetlerinde bulunduktan ve o sırada fransızca da öğrendikten sonra İstanbula gelerek Babiâli Terceme odasına dahil oldu [1].

Ecnebi tebeasile konsolosu çok olan yerlerde siyâsî işleri idare eylemek üzere me'mur ta'yin olunduğu sırada ihdas olunan politika me'murluğıile (Şam) a gönderildi.

Meşhur münşi Ken'an Beyin kalemile yazılan ta'limatda ihdas olunan bu vazife hakkında tefsîlât da veriliyor. Ehemmiyetine binaen aynen naklolundu :

Paris sefiri devletlû Sadık Paşa hazretlerinin mukaddema politika me'muriyetile Şama teşriflerinde kendilerine verilen ta'limatı seniyye.

«Devleti Aliyenin usulî sabitei ahd nûvazî ve istik-

[1] Kıymetli biyograf İbnülemin Mahmud Kemal Bey tarafından yazılan tercemei halinde [Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçesi Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali, Sahife 145] «İstanbula gelerek Babiâli Terceme odasına dahil» oluşunun Fuad Paşanın teşvikile, Mehmed Galib ve Ali Rıza Beyler tarafından yazılan « On Üçüncü Asrı Hicride Osmanlı Ricali» başlıklı makaleler silsilesindeki Sadık Paşaya aid yazıda ise [Peyam Sabah 26 Teşrinievvel 1336] «Âli Paşanın emrile» olduğu yazılıdır.

Sadık Paşa

lâl pervisi iktizasınca Memaliki Mahrusei Mülûkânenin ekser mevkilerinde ya'ni me'murini ecnebiyenin kesreti olan yerlerinde hükûmetle ecnebiler beyninde muamelâtı oariyenin ahdi vakte ve hikmet ve hükûmete muvafık üslûb ve mihverde cereyanı için tarafı eşrefi saltanatı seniyyeden birer politika me'muru mansub olduğu misillâ Şamı şerifde muamelâtı hariciyenin kesret ve ehemmiyeti ve kendisinin dirayet ve metaneti iktizasınca mummaileyh Sadık Efendi dahi oranın umuru politikiyesine tayin olunmakla esas me'muriyeti olacak şeyler berveçhi zir ta'dad ve tefsir olunur.

«Düveli mütehabbe me'murin ve tebeasının Memaliki Şahanede ihtirama mazhariyeti uhudu mer'iyye iktizasından olmakla bunlar hakkında teshilât ve müraatı mukteziyyeyi ifa hem nassi ahdi icra, hem de kendilerinin bihakkın şikâyat ve ta'rizatını imha demek olacağından me'murini Devleti Aliyenin ecnebilere şiddeti gayri müvecchehe göstererek ve ahdin anlara bahşettiği muavenat ve ihtiramatı diriğ ederek hatır şikenlik vadisine gitmemeleri her zaman için elzem ve anınla beraber ecnebi me'murlarının umuru devlet ve mesalihi memlekete müdahalesi uhud ve usulce caiz olmayacağını ve bundan birçok fenalıklar mütevellid olacağı cihetlerle ana meydan vermiyerek herhalde ahkâmı ahd ve vakti ve hukuku devlet ve hükûmeti muhafaza etmeleri de emri ehemdir. Binaenaleyh efendii mummaileyh ecnebilere muamelâtı celbi hüsnî şehadet arzusile dairei itidal-den çıkararak derecei müfritaya isal hikmet ve hükûmetçe mazarratlı bir hale ittisal ediş ve bilâkis anları küsdürmeklik dahi zaman ve maslahatça fena bir yola gidış olduğunu derpişi nazarı rüşd ve sedad ederek ve ecnebilere çarei sahihi indifa'ı müdahalât ve şikâyatı olmak üzere geçende ba iradei seniyyei cenabı cihanbani iktiza eden me'murini kirama isra kılınan ta'limatı kâfi-

yenin bir sureti kendisine i'ta olunmakla anın gerek bu maddelere ve gerek me'murini ecnebiye ile ahali ve tebea arasında dönmekde bulunan âsarı ihma ve istihmanın in'ıdam ve imhasına dair fıkaratını velhasıl zir ve balâsını âdeta ders gibi ezberliyerek konsoloslara mesalihi dahiliyeye ve umurı tebeaya müdahale serriştesini ve bihakkın şikâyet senedini verecek ahval vel âsârın vuku' ve hudusüne kuvvei hasafet ve dirayetle hail olacaktır.

«Balâda mezkûr ve sureti mebhusede muharrer ve mestur olan tedabir ve usul vâsılı mevki'i icra ve husul olunca ba lütfi hak eyaletçe muamelâtı cariye yolunda gider. Ahvali dahiliyeye gelince menfaati zatiyesini mazarratı umumiyede arayan birtakım fesadkâran bazı mahallerde islâm ve hıristiyanı yekdiğerine düşürecek akval ev ef'al ile tahdisi şuriş ve gavaile sarfı mesaiden hâli olmadıkları mesmu' ve mütevater olup eğergi hayır ve şerri bilenler öyle mefaside aldanarak ni'meti refah ve rahatı kendi ellerile heba etmezlerse de umum nas meziyyeti idrak ve iz'an ile mümtaz olamayıp bunların içinde fesadı hayırlı görecek sebükmağzan dahi olduğu cihetle ihtimalki mefasidi bedhahan vadii te'sirde cereyan edebileceğine ve ahali ve tebea arasında zıddiyet ve bürudet hikmet ve hükûmetçe müstetbii envaı mazarrat olacağına binaen umum ziri destanı yekdiğerile hoş geçindirecek mübayeneti na meşruadan beri tutmak pek mühim ve mu'tena ve dikkat olursa bu kaziiye politika me'murlarınca da vacibül'itina olmakla efendii mumai-leyh valii memleketle bil'ittihad beynel'ahali her nevi' ifsadatı muzırranın men'ı vuku' ve te'siri ile hüsnü âmi-ziş ve ünsiyetin tamamii husulü ve herkesin halen ve istikbalen mahzuziyet ve rahatı kâmileyeye vüsulü esbabı kaviyyesinin istikmaline çalışmalıdır.

«Kaldı ki politika me'murları sıfatı resmîyeleri ik-

tizasınca hükûmatı mahalliye ile me'murini ecnebiye beynindeki muamelâtın vasıtai ta'dil ve ıslahı olduklarından vülât ve mutasarrıfın taraflarından ifadat ve ihtaratı muhikkanelerine havalei sem'i i'tibar ve haklarında levazımı riayetkârı izhar olunmak lâzım geleceği misillâ kendileri dahi vaz' ve şerefi hükûmeti gözederek veâmiri ahar tarzında görünmiyerek herhalde valii memlekete ihtiramatı meşrua arz etmeleri icab edeceğinden ve hepsi bir devlet bendesi olarak yekdiğerile rekabet ve ziddiyet peyda edip bilâ mucib nüfuz yarışına çıkmaları âdabı ubudiyet ve insaniyyetin hilâfı olacağından mumailerh Sadık Efendi edeb ve terbiye ve fetaneti fitriyyesi iktizasınca vali paşa hazretleriyle daima söyleşerek el birliğiyle ifayı hüsnü hizmete i'tina etmelidir.

«Kazayayı mebhuse icraat ve muamelâtı lâzimenin muarrifi olup ahval ve muamelâtı mahalliye üzerine yapılacak şeyler dirayeti zatiyenin ta'yin edeceği harekâtı agâhane ile icra olunmak icab eyliyeceğinden hususatı meşruhanın hüsnü rü'yet ve tesviyesile sayei medali vayeî hazreti şahanede füyuzatı âtiyeye şimdiden sermaye tedarik etmek mumailerhin mufevvazi uhdei dirayetidir [1].»

Bilâhare tekrar gümrük işlerine geçerek 1861 (16 Şevval 1277) de Selânîk Gümrük Emîni oldu. 1866 (22 Zilhicce 1282) de Divanı Muhasebat a'zalığine, 1867 (20 Şevval 1283) de, Şirvanizade Rüşdü Paşanın sevki ve ulâ evvelliği rütbesi ile, Eshamı Umumiye Emanetine nasb olundu. 1868 (Rebiülevvel 1285) de ikinci rütbe Osmanî nişanı verildi.

Bu me'muriyetde iken İbnülemin Mahmud Kemal Beyin haber verdiğine göre [Evkafı Hümayun Nezareti-

[1] Ken'an Beyin âsarı, Sahife 89 - 92.

nin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali, Sahife 145] konsolide işleri, Vak'anüvisin beyanına göre [Lütfi Tarihi, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 49] istikraz mes'eleleri için Avrupaya gönderildi. Avrupada iken, yine Rüşdü Paşanın delâletile, 1869 (Şevval 1285) de, balâ rütbesi ile, Maliye Nazırı oldu.

Vak'anüvis; (Avdet Sadık Paşa) başlığı altında bunu şöyle yazar :

«Me'muriyeti mahsusa ile Avrupada bulunan Maliye Nazırı cedidi Sadık Paşa avdet etmiştir. Me'muriyeti mahsusa istikraz içinden ibaret olmasile tasriha hacet yokdur [1].»

Yine o sene (16 Muharrem 1286) de uhdesine vezaret rütbesi tevcih ve ertesi sene Muharreminde de (Mîlâdi 1870) birinci rütbe Mecidî ninaşı ile taltif edildi.

1870 (15 Cümadelulâ 1287) Evkaf Nazırı oldu. Yine o sene (29 Receb 1287) de Aydın valiliğine ta'yin olundu.

1871 (8 Receb 1288) de, ikinci def'a, Maliye Nazırı oldu.

«Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali» adlı kıymetli eserde bu me'muriyeti için şu izahat vardır :

«Mahmud Nedim Paşanın sadaretine tesadüf eden bu nezaretten tahlifi Şirvanizade Rüşdü Paşaya yazdığı hususî mektubda niyaz etmiş ise de aızusunun is'afı kabil olamamıştır.»

1872 (13 Ramazan 1288) azledildi.

İbnülemin Mahmud Kemal Bey azline sebep olarak şu ma'lûmatı veriyor :

[1] Lütfi Efendi avdetini yazarken « Paşa » diyorsa da vezirlik rütbesi sonradan tevcih olunduğu için o vakit henüz «Paşa» olmamışdı.

«Maliye hazinesi rüesayı me'murinden bazılarının Sadrâzam Mahmud Nedim Paşa tarafından tebdil edilmeisnden ve akdolunacak bir istikrazın faizi fahiş olmasından dolayı sadrı müşarünileyh ile meclisi vükelâda vuku' bulan münazaai lisaniye üzerine azledilmiştir [1].»

1872 (24 Rebiülevvel 1289) da, ikinci def'a, Aydın valiliğine, yine o sene (9 Cümadelulâ 1289) da, üçüncü def'a olarak, Maliye Nazırlığına ta'yin edildi.

Üçüncü def'a Maliye Nezaretine getirilişi Mahmud Nedim Paşanın infisalile yerine gelen Midhat Paşanın sevkile vâki' olmuş idi.

Ali Fuad Bey merhum Midhat Paşa tarafından ta'yinine dair yazılan tezkerede kendisinden takdirkârane bahsedildiğini kaydediyor :

«Midhat Paşa sadarete gelince, [umuru maliyenin ehemmiyeti mahsusası ve aksamı muamelâtından en cismlerinin bank ve Avrupa ile cereyan etmekte olması cihetile nezaretinde bulunacak zatın Avrupa ahval ve kavanin ve lisanına ve vukufı tam eshabından olması ehem ve elzem ve Sadık Paşa hazretleri bu sıfatları câmi' olup zaten dahi müddeti medide hazinei celilede ve hizmeti nezaretde bulunarak oranın muamelât ve usulüne iktisabı ma'lûmat etmiş reviyetmendani vüzerayı izamdan olduğuna mebni Maliye Nezareti celilesi umuru mühimmesine ta'yini] ta'biratı takdirkâranesile kendisini üçüncü def'a makamı nezarete getirmiştir [2].»

Es'ad Paşanın sadarete gelmesi üzerine infisal etdi (Zilhicce 1289).

1873 (9 Rebiülevvel 1290) da Rûsumat Emmini oldu.

[1] Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali, Şahife 146.

[2] Servetifünun, numara 1558 - 84.

O sene maliyeye aid bazı işleri tesviye etmek ve istikraz akdini te'min eylemek üzere (Paris) e gönderildi.

O sırada neşrine başlanan «Hulâsatül'efkâr» gazetesi « Paris 5 Haziran » tarihi ve « Mühim Telgraf » başlığı ile : «Saat on birde istikraz mukavelenamesine yarın vaz'ı imza olunacağı haberi üzerine (Bulvard) a eshamı umumye kırk sekiz ile altmış beş santime fırladı» suretinde yazdığı telgrafa «Paris 6 Haziran» tarihi ile şunu zeyilemiştir :

«Devletlû Sadık Paşa hazretlerinin me'muriyetleri hakkında sureti sahîhada olarak alınan rivayet birkaç mevaddan ibaret bulunup birisi yüzde üç faiz ile Devleti Aliye istikrazının mukavelenamesine vaz'ı imza olduğu ve ikinci te'sis olunacak banka (Fransa Bankası) şeklinde olacağı ve üçüncüsü Osmanlı Bankasının Ostro Otoman bankasile ittihadının ikmali ve dördüncüsü mez-kûr bankanın vilâyetlerde on dört şu'besi olması ve beşincisi bir muhasebe hey'eti teşkil kılınması maddelerinden ibaretdir.

«Hâsıl olan mukaveleler Devleti Aliyenin hâlen ve istikbalen i'tibarını vîkaye edecek suretdedir [1].»

İstanbul'a avdetini müteakib 1874 (17 Cümadelulâ 1291) de infisal etdi.

1875 (25 Ramazan 1292) de Paris sefirliğine ta'yin olundu [2].

Midhat Paşanın azlile memleket haricine çıkarılması üzerine Edhem Paşanın sadarete nasbı sırasında 1877 (21 Muharrem 1294) de Tuna valiliğine nakledildi.

[1] 23 Rebiülâhîr 1291, numara 6.

[2] Sadık Paşa Parisde sefir iken Abdülhak Hâmid Bey kâtiblikle oraya gitmişti. Büyük şair Sami Paşazade Damad Necib Paşaya yazdığı mektubda Sadık aşadan şu suretle bahsediyor : «Sefir Paşayı dediğiniz gibi buldum. Nasılsa Hikmet Beye tevafuk etmemiş. Ben lisansından memnunum. Çünkü herkese müsavi muamele ediyor.» [Mektuplar, Cild - 2, Sahife 112].

Sadaret hattı hümayununda birçok tebeddüllerin yapıldığı muharrer olduğu gibi padişahın tebdil ve ta'yin olunanlar hakkındaki fikri de yazılıdır. Hattı hümayunda bu tebeddül şöyle mukayyedir :

«Tuna ve Edirne vilâyetlerinin ehemmiyeti hazıraları idarelerinin iktidar ve tercübeleri emniyyeti kâmileye şayan me'murlara tevdiini icab ettirdiğinden saltanatı seniiyyemizin Paris sefiri Sadık Paşa Tuna ve Hersek valiliğinden münfasil Ali Paşa Edirne valiliklerine nasb» edilmiştir.

Arası çok geçmeden, 1 Cümadelulâ 1294, valilikden infisali vuku' buldu.

Sadık Paşa Midhat Paşanın takdir ettiği ve Maliye Nazırlığına getirmek suretile teveccühünü açıktan gösterdiği bir adam olmak i'tibarile eski sadrâzamanın Avrupa'da bulunduğu bir sırada sefirlikde bırakılması muvafık görülmediği ve sefirlikden sebepsiz azledildiği zihabının doğmasına mahal kalmamak için valiliğe ta'yin edilerek bilâhare azlolunduğu anlaşılmaktadır.

Yine o sene Serasker kapısında, vükelâdan mürekkeb olarak teşkil olunan, Umurı Harbiye Meclisi a'zallığıyla Muhacirin Komisyonu reisliğine me'mur oldu.

İkinci Abdülhamid tarafından Meşrutiyetin kabulü üzerine yapılan intihabda İstanbul meb'usu sıfatile birinci meclise dahil oldu.

Hamdi Paşanın sadaretinde, 1878 (7 Muharrem 1295), ikinci def'a olarak Rüsumat Eminliğine ve mütareke akdi için (Grandük Nikola) nın nezdine gönderilen Namık Paşanın avdetine kadar, 16 Muharrem 1295 de, Hazinei Hassa Nezareti vekâletine ta'yin olundu.

1878 (15 Rebiülâhır 1295) de Nafia Nezareti inzimize Başvekil oldu.

Me'muriyeti için sâdir olan hattı hümayun :

«Veziri medlisemirim Sadık Paşa,

«Nezdimizde tahakkuk eden bazı esbab üzerine hey'eti vükelânın tebdiline lâzım görüldüğünden ehliyet ve hüsnî sülûk ve sîretize ve vaz' ettiğimiz kanunı esasının ehemmiyetine göre harekete iktidarınıza mebnî riyaseti meclisi vükelâ ehemmiyeti derkâr olan Nafia Nezareti inzîmamile uhdenize ve mesnedi maşihati islâmîye Ahmde Muhtar Beye ihale olundu. Memleketimizin hüsnü idaresine delâlet eden esbabdan ve sunufu tebeamızın saadet ve bahtiyariye nailiyetle mutmeînülbâl olmalarından gayri emelim olmadığından indinizde ve efkârı âmmemde mütehakkaküllüzum olan ıslahatın husulü için hey'etçe ve kemalî hüsnî niyyetle çalışılmasını tenbih ve tavsiye ederim. Cenabı Hak muvaffak buyura 15 Rebiülâhîr 1295.»

Ali Fuad Bey merhum Başvekâletini kaydederken [Servetifünun, numara 1559 - 85] «mübtelâ olduğu zatülcenb hastalığından henüz tamamilen iktisabı âfiyet etmeyip devrei nekahetde bulunduğu esnada vukua gelen bu tevecih kendisi için ilâcî birrüssaa olarak hemen ifayı vazifeye mübaşeret eylemiştir.» diyor.

Me'muriyeti imtidat etmiyerek o sene Cümadelulâsının yirmi beşinci günü azledildi.

Sadaret möhri nazırlar hey'etinin fevkalâde olarak yapılan bir toplantısı sırasında gelen ikinci karın tarafından alınmıştır.

Azli o zaman çıkan gazetelerde şöyle yazılmış idi :

«Dünkü Salı günü hey'eti vükelâyı fihâm fevkalâde olarak içtima' edip müzakerede iken sanîi kurenayı padişahi saadetlû Osman Beyefendi hazretleri Babîâliye gelip

möhri hümayunu mülûkâneyi übbehetlû devletlû Sadık Paşa hazretlerinden istirdad eylemiştir [1].»

Sadık Paşanın pek kısa süren Başvekâletden azline muhtelif sebebler âmil olmuştur. Bununla beraber Ali Suavi hâdisesi bunların başında gelir. Sultan Azizin hal'i işile münasebetini bilen Abdülhamid; bu hâdise ile alâkalı olduğundan şübhelenmiş, hemen azleylemiştir.

Ali Fuad Bey; Ali Suavi vak'ası hakkında şunları yazıyor :

«Abdülâziz devrinde Avrupaya firar etmiş olan Ali Suavi bilâhare affa mazhariyetle İstanbula avdetinden sonra Sultan Abdülhamid tarafından manzur ve mültefet ve uhdesine Mektebi Sultanî müdürlüğü tevcihile de mutayyeb olmuş ise de müdüriyetden infisalini müteakib Sultan Muradın iadei saltanatı suretile bir inkılâb vücade getirmeği tasmin etmiş ve o sırada İstanbulda tezahüm eden muhacirin ile Murad tarafdarlarından birtakım kimseleri ikna' eyliyerek başına topladığı eşhası Kuzguncuk sahilinden bir mavnaya doldurup Çırağan sarayı sahiline ihraç ettiği gibi diğer havadarları da Beşiktaş ile Ortaköy arasında içtima' eylemiş idi. Sahile çıkanlar karşılarında askerlerin muhalefetini görünce silâha sarılmışlar ve sarayın harem dairesine kadar sokularak « padişahım çok yaşa» nidâsile Sultan Muradı saraydan çıkmağa icbar eylemişlerdir. Vak'aya muttali' olan Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa etraftan toplıyabildiği zabtiye ve nizamiye kuvvetleri ile yetişip vuku' bulan müsademe neticesinde kendilerini istisal ve elindeki sopa ile Suaviyi de itlâf eder. Tarafeynden atılan silâhların hâsıl ettiği seslerden ve Yıldızdaki ikametgâhına kadar gelen mermilerden Abdülhamid fevkalâde telâşa düşerek bir tarafdan asker sevkile ve diğer tarafdan me'murini lâzıme i'zamile vak'ayı teski-

[1] Tercemânı Şark, 27 Cümadelulâ 1295, nurama : 50.

ne muvaffak olur. Hâdisе esnasında Ali Suavi ile yirmi bir kişi telef ve on yedi kişi mecruh olmuştur. Silâh seslerinin etrafa in'ikâsı Galata ve İstanbul cihetlerinde de azim heyecanı mucib olarak Ruslar payitahta hücum etmişler, muharebe başlamış diye velvele kopmuş, İstanbul çarşısı ile Galata borsası ve birçok ticarethaneler ta'tili muamele ile dükkânlarını kapayıp her biri bir tarafa savuşmuştur. Halkın teskini epeyce güç oldu [1].»

Sadık Paşa; Ali Suavi ile hemfikir değildi. Bilâkis aleyhdardı. Bu cihet daha Paris sefiri iken yazdığı bir hususî mektubdan anlaşılmaktadır. Sadık Paşa mektubunda diyor ki :

«Suavi Efendi hakkında tensikatı cedide aleyhinde bulunmak ve müşareketi vataniyeyi kabul etmemek ve daha buna mümasil ârayı acibe göstermek gibi garib garib şeyler işidiliyor. Acaba bunun çarei def'i yok mudur ve tarafı sadaretden ne yolda muameleye mazhardır ? Gûya teb'id çaresine teşebbüs olunmuş da muvaffak olunamamış olması sahih midir ?»

Uzun müddet Dahiliye Nazırlığı yapmış ve o zaman işgal ettiği mevki' icabı olarak hâdiseye vukuf peyda eylemiş olan Memduh Paşa Sadık Paşa ile Ali Suavi hâdisesi için şu satırları yazmıştır :

«Mahlû' Abdülhamid Hanın evaili saltanatında bir kerre Başvekâlet mesnedini işgal eylediyse de Suavi vak'ası çıktığından Sadık Paşa saraya celble zuhura gelen fesadı zatı şahane vükelâ yapdırmıştır buyuruyorlar denildikde kendisi tebriyei zimmet kaydına düşerek vükelâ olsa böyle mi olurdu sözünü dilinden kaçırmış ve şu ifadeye göre vükelâ daha tertibli ihtilâl meydana getirir ma'nası istihraç kılınmış olmakla hemen azledilip Cezairi Bahri Sefid valiliği ile Dersaadetden uzaklaştırıldı. Bilâhare va-

lilikden de infisaline irade südurile Limni ceziyesinde ikamete me'mur oldu. Yirmi yıldan ziyade Limnide bırakıldı. Hülûlî ecclile dünyadan gitdi. Sadık Paşa; vajgün bahtıdır. Maliye Nazırı iken hazinei devlet bilâ sebeb birkaç yüz bin lira zarara girdi. Tunaya vali oldu. Tuna gitdi. Rusya muharebede gailb gelince Rumeliden muhacirini islâmiye İstanbula dolmuşdu. Bir komisyon teşkilile müşarünileyh oraya da reis yapıldı. Suavi muhacirine ön ayak olarak ihtilâl çıkarınca Muhacirin komisyonunda mukaddema riyaseti ve zamanı sadaretinde muhacirlerin şu hareketi kendisine belâ da'vet etdi. Cezairi Bahri Sefid vilâyetine vali olmuşdu. Merkezi vilâyet bulunan Sakız ceziresi zelzelei azimeden yıkıldı [1].»

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi ; « 1295 Senesinde Sadaret Tebeddülleri» başlıklı bir yazıda Ali Suavi vak'asından bahsetdikden sonra sözü Sadık Paşa ile Abdülhamid arasındaki muameleye intikal ettiriyor ve şunları söylüyor :

«Başvekil ve vükelâ hemen sarayı hümayuna azimet etdiler, ve zatı şahaneyi te'min ve tesliyyeye çalışdılar. Zabtiye Nazırı ve İstanbul ve Üsküdar polis müdürleri ademi takayyüdlerinden nâşi azlolundu. Serasker ve Bahriye Nazırı dahi tebdil edildi. Sadık Paşa zatı şahanenin merakını tahfif ve teskin için «efendim hal' böyle mi olur, bir mavna dolusu karga derneği ile öyle bir emri cesim husul bulur mu ?» demiş idi. Bu sözlerle esmayı üstüne sıçratdı. Demek ki bu adam hal' nasıl yapılmak lâzım geleceğini biliyor şübhesini tevlid eyledi, ve vak'adan bir hafta sonra azil ve teb'id (25 Cümadelulâ 1295) ve Başvekâlet ünvanının ilgasile Mütercim Rüşdü Paşa Sadrâzam nasbolundu. Sadık Paşanın sebebi azli olmak üzere müşarünileyhin «artık Sultan Muradın bir çaresine bakmalıdır»

[1] Asvatı Südur, Sahife 34 - 35.

sözüni sarfetdiği ve bundan Sultan Abdülhamid Han nef-since dahi tevahhuş eylediğini «Mir'ati Hakikat» rivayet ediyor [1].»

Mabeyn kâtibliğinde bulunarak Abdülhamidin esra-rına vâkıf olan Vatan şairi (Namık Kemal) in oğlu Ali Ekrem Bey merhum «Sahaifi Hatırat » başlığı altında yazdığı makaleler silsilesinde Ali Suavi hâdisesile Sadık Paşa hakkında şunları söylüyor :

«Suavi vak'asında Sadık Paşanın tahtı riyasetinde bulunan hey'eti vükeldayı Sultan Hamid bittabi' derhal azletti, ve buna vak'a esnasında Mabeyni Hümayuna isti'cal ile gelmiş olmamaları ve âdeta Suavi teşebbüsünün ne netice hâsıl edeceğini terekub edercesine makamlarında intizar etmiş bulunmaları vahimesi sebep oldu. Kendi zamanına göre pek ciddî ma'lûmat erbabından olan Sadık Paşa merhum evvelâ valilikle ve ba'dehu Limni adasında ikameti me'muiyetile Cezayiri Bahri Sefide teb'id edilerek Limnide irtihal etmiştir. Abdülhamid Karavezir ünvanile müştehir Sadık Paşa, Suavi hâdisesinde Başvekil bulunmasını af edememişti. Hattâ Paşanın vefatını müş'ir telgrafname takdim olununca «Limnide defni ve Allah taksiratını af etsün buyurulduğunun sadarete tebliği» iradesini dairei kitabete göndermiştir. Sadık Paşa merhuma taallûk edince ve böyle resmen Babıâliye tebliğ olununca ne kadar ma'nidar olacağı varestei izahdır [2].»

Mehmed Galib ve Ali Rıza Beyler «Peyam Sabah» daki makaleler silsilesinde Ali Suavi vak'asını ve Abdülhamid ile olan muameleyi Memduh Paşa tarzında hikâye etdikden sonra Sadık Paşanın uzaklaştırılmasına iki sebep daha kaydediyorlar :

«Esnayn vekâletde kendi vasıtasile Amerikadan bir

[1] Tarih Müsahabeleri, Sahife 286.

[2] Yeni Gün 31 Kânunuevvel 1336, numara : 316.

rovelver nümunesi celb olunur, bir gün huzurda iken nümuneyi muhtevi olan kutuyu açar, ve içinden rovelveri çıkarıp hümkâra vereceği zaman namlusundan tutup da sap tarafını çevirerek vereceği yerde karşısındakine ateş ediyor tarzında tutarak uzatır ve namlusunun o veçhile kendi tarafına müteveccih bulunmasından Sultan Hamid ürker ve Sadık Paşanın ya irfan ve iz'anının noksanına hükmetmesinden, yahud ürkmemesinden nâşi o dakikadan i'tibaren Sadık Paşaya bir teveccühsüzlük başlar. Bunlardan gayri bir sebep daha vardır ki o da Sadık Paşanın Sultan Azizin hal'ini tertib edenlere peyrev olusudur. Zira bu keyfiyyet hakamı mahlû' nezdinde bir kimseyi deri devletden teb'ide en esaslî ve en ehemmiyetli bir sebep teşkil eder.»

O zamanı idrâk etmiş ve bulunduğu me'muriyetler icabı olarak hâdiselere vukuf peyda eylemiş olan Mahmud Celâleddin Paşa Sultan Azizin hal'ile Beşinci Muradın cülûsundan bahsederken Sadık Paşanın da hal' işi ne karıştığını söylüyor. «Mir'atı Hakikat» müellifi diyor ki :

«Hüseyn Avni Pşa Es'ad Paşayı sadaretden azlet-dirmekle menvii zahirini kuvvetlendirip o esnada sadrı esbak Midhat Paşa ile ittifak etdiğinden anı dahi Adliye Nazırı nasb etdirdi ki filhakika Midhat Paşa Mahmud Nedim Paşayı tahkir ve tazyikden dolayı Sultan Abdülazizin menfurı olup ma'zulen ve muhakkaren hanesinde âram üzere olmasile niyyeti hal'de iştirake mail idi. Ba'dehu bu ittifak bir derece daha tevsî' ve takviye olunmak arzusile Şirvanizadenin ber keşidesi olan Sadık Paşa Rûsumat Emanetine me'mur olup hattâ anın vasıtasile Şûrayı Devlet reisi Kâmil Paşanın dahi bazı mertebe efkârı yoklanmış olduğu halde «ben tahtı saltanata karşı hareket edemem» cevabını vermesi üzerine kazıyye

ittifakiye Sadrâzam Şirvanizade Rüşdü ve Serasker Hüseyin Avni Paşalarla Midhat ve Sadık Paşalar beyninde kalmış idi [1].»

Yukarıdanberi kaydedilen muhtelif sebeblerin te'siri olmakla beraber en kuvvetlisi Memduh Paşanın söylediği ikinci sebebdir. Muhacir komisyonu reisliğinde bulunmuş ve bu suretle onlarla münasebet peyda etmiş olması keyfiyeti bu işde kendisinin de alâkadar, hiç olmazsa ma'lûmatdar olduğu zehabını Abdülhamide vermiştir. Şirvanizade Rüşdü Paşadan pek ziyade yardım görmüş olması da padişahın meşhur olan vehmini artırmış olabilir. Bir kerre de kuşkulanan Abdülhamid için derhal azletmek ve edince de tutmayıp uzaklaştırmak pek tabiidir ve nitekim de öyle olmuştur. Sadık Paşanın «hal'i tertib edenlere peyrev oluşu» keyfiyeti yine Mehmed Galib ve Ali Rıza Beyler tarafından yazılan makalelerden birinde [Peyam Sabah 18 Teşrinievvel 1336] Mütercim Rüşdü Paşadan ve onun hal' hâdisesindeki alâkasından bahsolunurken yazılan satırlardan anlaşılmaktadır :

Rüşdü Paşa gibi ihtiyatkâr ve iş başında olanlara daima mu'teriz olduğu halde kendisi sadarete geçdikde başlı bir iş görmekten muhteriz bir zatın şu hal'i padişah fi'ne cür'eti cayı taaccüb ve sual olup ancak sikkadan mervi olduğuna göre işbu fi'li hal' en evvel Hüseyin Paşa tarafından tasavvur ve tasmim olunup bu fikrine Midhat Paşayı tamamen muvafık bulduktan sonra işi Sadrâzam Mütercim Rüşdü Paşaya açmış, fakat müşarünileyhi mütereddid ve müctenib görünce kendisini son derece tehdid ile yeleşini eline almış, diğer taraftan da Şirvanizade yetiştirmesi olan ve o sırada Rüsumat Ematenie nasb edilen Sadık Paşa, Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa ile bu bab-

da hasbihal edip lâkin Kâmil Paşa hal' maddesinin meş-umiyetinden ve emsali tarihiyesinden uzun uzadıya bahs ile bu kârî dışvardan sarfı nazar edilmesini tavsiye kılıklı ifadatda bulunması üzerine kendisinin iştiraki gayri mümkün görülüp ancak böyle bir sözün kendisine söylenmemiş ve kendisince de ma'lûm olmamış gibi olduğuna kasem ettirmekle iktifa kılınmış. »

«Vak'anüvis Cevdet Paşanın Evrakı» başlığıle «Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası» nda çıkan makaleler silsilesinde Şirvanizade Rüşdü Paşadan bahsolunurken söz Sadık Paşaya da intikal etdiriliyor, onun da hal'a tarafdar olduğu ve bu işin kuvveden fi'le çıkması için çalışmış bulunduğu yazılıyor.

Cevdet Paşa diyor ki :

«... Ol esnada Ahkâmı Adliye Nazırı bulunan Midhat Paşa ile Avni Paşanın yekdiğerinin hasmı canı iken bu kerre şir ve şeker gibi imtizaç etmelerine de bir ma'na veremiyorum, ve Avni Paşa Maliye Nazırı Sadık Paşadan müteneffir iken ol esnada yekdiğerinin yarı gar ve mahremi esrarı olduklarını görüp taaccüb ediyordum. Meğer ki efkâr başka imiş, iş içinde iş var imiş. Bunlar Sultan Azizi hal' etmeğe ittifak etmişler ve Şirvanizadenin makamı sadarete getirilmesi bunun için olup Sadık Paşa dahi anınla Avni Paşa arasında meyancı imiş [1].»

Ali Fuad Bey merhum; Başvekâletden infisali hakkında şunları yazmıştır :

«İşbu muhaberati hususiyeden (Sadık Paşanın hususî muhabere evrakı) istinbat olduğuna göre İstanbul'dan yevmi müfakatinde Sultan Abdülhamid kendisini huzura kabul ederek «Paşa sen daha Parisde iken iyi adını işidip hakkında derunî hâsıl olan meylim iktizasınca daima senanda bulunurdum. Seni Başvekâlete getire-

[1] Numara : 46, Sahife 223.

rek mahabbetimin eserini bilfiil ibraz eylediğim gibi mu'temed olduğum dirayetine mebni şimdi iş görecek bir adama malik oldum diye bu me'muriyetinden dolayı hem kendimi ve hem de milleti tebrik eylemiş idim. **Lâkin sen beni darıltydın»** diye serzenişde bulunmuş. Sadık Paşa da «bilerek padişahımı gücendirecek bir noksanda bulunmadığından kalbim emindir. Ancak bilmiyerek iğbirarı şahanelerini mucib bir hareketde bulunmuş isem afvile beraber kabahatimi ana göre isti'fayı kusur etmek üzere izah ve irade buyuulmasını istirham ederim» demesi üzerine hakani müşariünileyh bu ciheti söylemek istemeyip «ben kin tutar adam değilim, çabuk geçerim ve geçdim sen şimdi git, ben seni yine kullanırım» diye mülâkata hitam vermiştir.

«Sadık Paşa merkezi me'muriyetine muvasalatını müteakib başkitabet vasıtasile takdim edilmek üzere yazmış olduğu arızada «hakkındaki teveccühâtı şahanenin tagyir ve insirafını mucib olan kusur ve esâeti ne olacağını bihakkı hüda henüz bilmediğinden ve bilerek bir kusur ve kabahat ve rızayı hümayuna muhalif bir hareket etmediğinden ve bilmiyerek bir hareketi vuku' bulmuş ise anı da bilmediğinden» bahisle af ve emanı mülûkâneye iltica eylemiş olduğu gibi başkaca başkitabet makamına yazdığı tahriratda da hakkındaki teveccühâtı seniyyenin tegayyürünü mucib olan hal ve hareketi ne ise bilip de ana göre tashihi meslek eylemek üzere ta'yin ve irade buyurulması Dersaadetden hareketi günü huzuru hümayunda istirham etmiş ise de merhunı müsaadei seniyye buyurulmadığından ve hakkındaki iğbirarı âlinin başlıcası gûya tanzimatı idarei mülkiye hakkında tarafından bir lâyiha terkim olunarak el altından bir İngiliz gazetesine verilip neşrettilmiş olması maddesi bulunduğunu muahharen istihbar etdiğinden bahisle olbabda izahatı âtiyeyi i'ta eylemekdedir :

«Zatı şahane Memaliki Mahrusenin ıslahat ve terakkiyatına dair bir lâyiha müsveddesi kaleme alınarak evveleminde hakipayi şahanelerine takdim ile tasvib buyrulur ise ba'dehu meclisçe dahi bilmüzakere usulen iradei senyyesi istihsal ve i'lân olunmasını irade edip kendisi de bermucebi ta'limatı seniyye öyle bir şey tesvidine mübaşeret etmiş, ve o aralık kongrenin içtimâi haberleri kuvvetlenmesile İngiliz sefiri Sir Layard idarei mülkiye hakkında kongreye konulacak suretde bir lâyiha hazırlanması lüzumunu ihtar etmesi üzerine lâzım olacak kadar esaslar çıkarılabileceğini mahremâne ifade eylemiş olduğu halde birkaç gün sonra kendisile tekrar görüşüldükde böyle bir lâyihanın Babîâli hukuk müşaviri Mösyö Tarn tarafından bir İngiliz gazetesi muhabirine tebliğ kılınmış olmasından ve Babîâlice bu makule serairin mahrem tutulamamasından dolayı sefir beyanı teessüf etmesiyle kendi ma'rifetile yazılmakda olan lâyiha henüz ikmal edilemediğinden başka bunu nefsinden gayriye tecavüz etdirmemiş olduğundan gazeteciye verilen varakanın başka bir şey olması iktiza edeceğini ifade eylemiştir. Bilâhare tahkiki keyfiyyete ibtidar etdâkde kendisinin daha Başvekâlete ta'yininden evvel Hariciye Nazırı Safvet Paşa Ayastefanos muahedesi ahkâmınca muhtaiyeti idare verilecek vilâyetler için bir idarei mülkiye nizamnamesi kaleme alınmasını Mösyö Tarn'a havale edip muamileyhin kaleme aldığı lâyihanın bir nüshasını ele geçirmiş olan oğlu bunu Babîâlice kararlaştırılmış bir şey şeklinde bir İngiliz gazetesi muhabirine satmış olduğunu haber almıştır. Bu sırada kendisinin Başvekâletden infisali vuku' bulmasile tahkikatı aleniye icrası kabil olamayıp Istanbuldan hareketi günü keyfiyyeti Sadrâzama (Safvet Paşa) ifade ederek o da hakikati hali

hakipayi şahaneye arz edeceğini va'd ve te'min etmiştir [1].»

Abdülhamid; ecnebilerin dahilî işleri öğrenmelerinden pek ziyade tevahhuş ettiği için bunun da bir ukde teşkil etmiş olması pek tabiidir.

Başvekâletden infisalini müteakib o günlerde toplanması takarrür eden Berlin kongresine birinci murahhas ta'yin edildi.

7 Cümadelâhire 1295 tarihine müsadif Cümartesi günü tahsis olunan İzzeddin vapurile gitmeleri kararlaştırdıktan padişah tarafından kabul edildikleri gibi Sadık Paşanın me'muriyetinden vazgeçilmiş, ikinci murahhas Aleksandır Kara Teodori Paşa birinci, Mehmed Ali Paşa ikinci, Sa'dullah Bey (Paşa) da üçüncü murahhaslığa ta'yin olunmuştur. Gazetelerde bu cihet yazılırken murahhaslıktan ayrılması sebebi de kaydedilmektedir.

İzzeddin vapuru ile gideceklerine dair olan haber şöyle yazılıdır :

«Berlin kongresine murahhas ta'yin buyurulmuş olan übbehetlû devletlû Sadık Paşa ve Hariciye Müsteşarı Aleksandır Kara Teodori Efendi hazeratı evvelki Perşembe günü Mabeyni Hümayunu mülûkâneye azimetle huzuru meali nuşuri şehriyariye şerefyabı dühul olarak bazı evamir ve iradati mülûkâneyi ahz ve telâkki ile resmi vedai dahi icra eylemişlerdir.

«Müşarünileyhima hazeratı yevmi mezkûrda Babîâliye gelip sadrâzam hazretleriyle görüşmüş bulundukları misillû dünkü Cüma günü dahi Kanlıcada kâin sahilhane-i sadaretpenahiye azimet ile orada bazı vûkelâyı feham dahi müctemi' bulunmakla bir müddet esasi me'muriyetleri hakkında müdavelei efkâr olunduktan sonra sadrâ-

[1] Servetifünun, numara 1562 - 88.

zam hazretlerinden evamir ve ta'limatı lâzımevi dahi almışlardır.

«Evvelce yazdığımız veçhile müşarünileyhima rükublarına tahsis kılınan İzzeddin vapuru hümayyununa raki-ben ve Hoca Beye müteveccihen bugün saat beşde İstan-buldan hareket edeceklerdir [1].»

Hey'etde tebeddül yapıldığına dair ertesi günkü ga-zetelerde şu ma'lûmat verilmektedir :

«Übbetlû devletlû Sadık Paşa hazretleri evvelce yazdığımız veçhile ta'limatını alıp resmi veda dahi icra eyledikten sonra bir rivayete göre isti'fasına ve bir di-ğer rivayete göre müşarünileyhin diğer me'muriyeti ol-maması mülâbesesile kongrede bulunamayacağı Almanya sefiri Prens Reüs tarafından tebliğ edildiğine mebnî bi-rinci murahhaslıktan infisal eylemeleri üzerine murah-hası sani Aleksandır Kara Teodori Efendi hazretlerinin siyasiyatça vukuf ve ma'lûmatı tammesi ve politika u-murunca hayli zamandan beri Sadrâzam hazretlerine mu-avenetde bulunması hasebile müşarünileyh nezdinde ta-hakkuk eden ehliyyet ve liyakati tarafı âlî şehriyariden dahi takdir buyurulmuş olduğu cihetle birinci murahhas-lık müşarünileyh uhdesine tevdi' ve rütbei vezaret ile beraber Nafia Nezareti celilesi dahi tevcih buyurulmuş-dur [2].»

Hey'et hareketden iki gün evvel padişah tarafından kabul edilerek veda' ettiği, bir gün sonra da Sadrâzam ile görüşüp vükelâdan bazılarının dahi huzurile fikir teati edildiğine bakılırsa Sadık Paşanın isti'fası mevzu-bahs olamaz. Alman sefirinin ileri sürdüğü kaydedilen me'muriyet mes'elesi de tedkika muhtaç bir keyfiyyet-dir. Çünkü Kara Todori Paşa birinci murahhaslığa geçi-çirilirken, Nafia Nazırlığı uhdesine tevcih olunduğuna

[1] Tercemanı Şark 7 Cümadelâhire 1295, numara : 60.

[2] Tercemanı Şark 8 Cümadelâhire 1295, numara : 61.

göreBaşvekil iken birlikde ifa ettiği Nafia Nazırlığı Sadık Paşanın da uhdesine pekâlâ tevcih edilebilir, zaten ciddi olmıyan bu mahzur da ortadan kaldırılırdı. Binaenaleyh bunun için daha ciddi bir sebep aramak lâzım gelir.

Hâlen elde buna dair bir vesika olmadığına ve Sadık Paşanın sonradan uğradığı muamelenin şekline bakılırsa bu tebeddülün hakkındaki i'timadsızlığa binaen doğrudna doğruya Abdülhamide atfı hakikate en yakın bir tahmin olur.

Murahhaslıktan sonra Suriye valiliğine me'mur edilmiş ise de i'tizar ile Çeşmeye azimetine ruhsat talebinde bulunması üzerine 1878 (11 Cümadelâhire 1295) de Cezayiri Bahri Sefid valiliğine ta'yin olundu. Orada üç sene kaldıktan sonra isti'fa ve memleketinde ikametine müsaade olunmasını istid'a etdi. (Limni) de ikamete me'mur oldu.

Ali Fuad Bey «Servetifünun» daki makaleler silsilesinde buna dair şu ma'lûmatı veriyor :

«Müşariünileyh Cezayiri Bahri Sefidin hükûmeti Osmaniye idaresinde bekasını te'min edecek esbaba dair vâki' olan iş'aratının terviç edilmemesinden dolayı vilâyetden isti'fa ile memleketi olan Bayındır'da ikametine müsaade i'tasını istid'a eylemesi üzerine Baş kitabetden Babîâliye gönderilen tezkirei hususiyede Sakızda kredi fonsiye teşkili, Sakız limanının port franc haline ifrağı, kal'anın kedmi, kurayı cebeliyenin sahillere nakli, umum ahali vergisinin afvı gibi metalibde ısrar eylediğine binaen, valilikde bekası câiz olamıyacağından, hemen azli tebliğ ve Bayındıra azimetine de müsaade olunmıyarak ikamete me'muriyet suretile Limni'ye teb'id edilmiştir. Valilikde kendisine halef olan ve bilâhare Şûrayı Devlet riyasetinde vefat eden Said Paşa tarafından Mabeyne takdim kılınan tahriratda ise, müşariünileyhin teşebbû-

satı vâkıâdan maksadı ibrazı dirayetden ziyade bir suiniyet tertibatı olduğu bildirilmiştir.

«Müşarünilyeh muhaberatı hususiyesinde Sakızın port franc ittihazını ne maksada mebni iltizam eylediğine dair izahata girişerek «Sakızda bir port franc yapalım demekden gazezim Şiranın ticaretine ve bu tertib ile Yunanistanın günden güne Akdenizde tezayüd etmekde olan nüfuz ve menfaatine mümanaat veyahud müşareket etmekden ibaretdir. Bunda Rüsumata aid bir cihet görülemezdi. Vâkıâ, port franc demek oraya gelen maldan gümrük alınmamak demek olduğu cihetle, rüsumata taallûku var gibi görünür ise de, esasen yokdur. Eğer devletçe bunun esası kabul olunur ise, o vakit teferrüatı oraya aid olur [1].»

Gerek serbest liman teklifinde ve gerek diğer taleplerinde Sadık Paşanın hiçbir fena niyyeti yokdur. Abdülhamidi örkütdükleri Said Paşanın kaydolunan son iş'arile anlaşılmaktadır.

İki üç sene sonra on bin kuuş ma'zuliyet maaşı bağlandı.

1901 (H. 1319) da orada öldü. (Niyazii Mısırî) nin türbesi civarına gömüldü.

Kıymetli biyograf İbnülemin Mahmud Kemal Bey « Sadık Paşanın evaili halinde İzmirde tüccardan Mehmed Ali Ağanın yanında kâtiblik yaptığını, ve Ağanın, hizmetinden memnun olarak, kendisine damad edindiğini» söylediği gibi «Paşanın evlâdı olmadığını ve evlâdlık olarak alıp büyüttüğü bir kızı Divanı Muhasebat Baş kitabesinde bulunmuş olan Ata Beye tezviç eylemiş bulunduğunu» da ilâve etdi.

Ali Fuad Bey merhum Sadık Paşaya tahsis ettiği makaleler serisinde [Servetifünun, numara 84 - 1558]

[1] Servetifünun, numara : 1560 - 86.

«Sadık Paşa, yaverii tali' ve sahtii baht, ehliyet ve ademî muvaffakiyet gibi ezdadı cem' etmiş bir zat olup, evaili sönük, evasıtı parlak, evahiri menkûb olarak geçmiştir» dedikten ve «Bayındırda doğup büyüyerek himayeden mahrum, şahsî ve sevabiki ahvali gayri ma'lûm olduğu hadle az zamanda» terakki eylediğini kaydeyledikten sonra şunları ilâve eyliyor : «Kendisi cerbeze ve dirayetle muttasıf, ulûmu arabiyeye ve fransızcaya vâkıf, ve umuru maliyede mütehassıs olup mesaili siyasiye hakkında da idarei efkâra muktedir idi. Fakat bulunduğu hidematda mazharı tevfkî olamıyarak Maliye Nazırı iken nezaret binası muhterik olmuş, zamanında yapılan muamelâtı maliyede hazine birtakım zarara uğramış, Tuna valisi iken Ruslar Tunayı mürur ve orduca âsarî mağlûbiyet zuhur etmiş, Başvekâletde iken Babıâli yanmış, Suavi vak'ası hâdis olmuş, Kıbrıs elden gitmiş ve kendisi menkûben azlolunmuştur. Cezayiri Bahri Sefid valiliğinde bulunduğu esnada dahi merkezi vilâyet olan Sakızda zelzelei azime zuhur ederek şehir kâmilî harab, kendisi dahi Limniye nefy edilmek suretile dıçarı iğtirab olmuştur. Bazı erbabı basiret bu halleri müşarünileyhin Maliye Nazırı iken emvali eytama tecavüzünün cezayı ma'nevîsi olarak telâkki ederler.

«Kitabete de heveskâr olup mesalihi resmiye ve hususiyeye dair haylice âsarî kalemiyesi varsa da üslûbu müselsel, elfaz ve ta'biratı gayri müntehab ve umumiyetle ruhsuzdur. Yazıları «gelişate göre» gibi hata âlud ta'biratdan da hali degildir. Bu cihetle erbabı kaleminden adolunamaz» diyor.

Evkaf Nazırlığı münasebetile tercemei halini yazan İbnülemin Mahmud Kemal Bey [Evkafı Hümayun Nezaretinin Tarihçei Teşkilâtı ve Nüzzarın Teracimi Ahvali, Sahfe 144 - 147] «Nazırlığı zamanında mebanii diniye ve

hayriyeden bazılarının ta'mir» olunduğunu kaydettiği gibi Başvekâletinde de «İngiltere devleti tarafından Kıbrısın terki teklif olundu. Babıâlinin ekser devairi muhterik ve Ali Suavi vak'ası hâdis oldu» diyor.

Sadık Paşa; zamanına ve emsaline göre maliye işlerinde mütehasıs idi. Maliye Nazırlığı zamanında kullanılan defterlerle tutulan hesapların tanzim ve ıslahına teşebbüs ettiği gibi me'murların seviyelerini yükseltmek maksadile maliyede bir de derslane açdırdı.

Vak'anüvis 1908 Temmuz inkılâbından sonra açılan Maliye mektebinin bir başlangıcı olan bu derslane keyfiyetini şöyle kaydediyor :

«Maliye hazinesinde bulunan ketebei aklâmın lisanı fransaviye vukuflarile beraber fenni cedidi defteride kesbi muarefe eylemeleri zımında Babı Maliyede mahsus bir derslane küşad olundu [1]. »

Maliye mektebinden farklı ve mühim olan bir cihet de lisan öğretmek mes'elesidir. Meşrutiyetden sonra açılan mektebde lisan dersi yokdu.

Usulü defteri muallimliğini bilâhare Maliye Nazırı olan Münir Bey deruhde etmiş idi. Sadık Paşa istifadenin çoğalmasi için Münir Beyin takrirlerinin Devlet Matbaasında basdırılmasını da te'min ettiğiinden eser bu sayede taş basması olarak basılmışdır.

«Fenni defteri» namile Matbaai Âmirede taş basması tab' olunan eserde müellif diyor ki :

«Hâlâ Maliye Nezareti celilesine şeref pira devletlû Sadık Paşa hazretlerinin umuru maliyece bil'etraf teşebbüs buyurmuş oldukları icraatı tanzimiye ve ıslahatı kuyudiye sırasında işbu eseri naçizanemin dahi ikmalî levazımı tab'iyesine emir ve iradei aliyei nezaretpenahileri

[1] Lütifi Tarihi hususi kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 75.

şerefsadır olmakla fenni hisab ve defteride mehareti müsellimesi bihakkın hayret fezayı erbabı zekâ ve tedkikatı mükemmelei hisabiyede sahibi yedi tulâ olan bir veziri felâtun tedbirin risalei mezkûre hakkında tenezzülen vâki' olan rağbeti seniyyeleri mücerred bu abdi kem-bidaayı taltif ve teşvik buyurmak niyyeti celilesile olduğu aşikâr ise de infazı iradei aliyeleri dahi farizai zimmeti çakeranem olduğundan derhal Matbaai Âmire taş tezgâhında tab' ve temsil etdirilmiştir, Gurre Ca. 1287.»

Sadık Paşanın Maliyede defter ve hisabların ıslah ve te'sisine çalışması ve erbabını bularak teşvik ve taltif eylemesi şükran ile kayda seza olduğu gibi Maliye hesabına kitab basdırması şerefının, bu suretle ilk def'a olarak, ona aid olduğu da kayd ve işarete değer bir keyfiyettir.

Sadık Paşa Maliye Nazırlığı zamanında borsa muamelesine girişmiş, ve ilk def'asında bir mikdar faide de te'min eylemiş ise de ondan sonraki muamelede mühim bir zarar vukua geldiğinden hava oyunundan vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır.

«On Üçüncü Asrı Hicrîde Osmanlı Ricali» başlığı altında kıymetli bir mekale silsilesi yazmış olan Mehmed Galib ve Ali Rıza Beyler «Sadık Paşa gerçi fikren ve mesleken tabakai ulâ ricalinden değilse de sevki tali'le Başvekâlet mesnedini ihraz eylemiş olup işbu Başvekâleti Sultan Abdülhamîdî Sanının evaili saltanatına müsadif» olduğunu, «Âli Paşanın emrile Babîâli Terceme kalemine müdavim bulunduktan sonra Şirvanizadenin himayesile Rûsumat Emanetinde ve Maliye ve Evkaf Nezaretinde» bulunduğunu kaydeyledikten sonra sözü borsa muamelesine intikal etdiriyor, ve kendisinin töhmetini mucib olacak şu izahatı veriyor :

«Fakat Maliye Nazırı iken Forvino namında Rusyalı bir banker ile akdi şirket ederek ve kâr olursa kendi ceb-

lerine, zarar tevellüd ederse hazine sırtına kayıd ve işaret olunmak üzere hazine namına borsa oyunlarına girerek hazineyi birkaç yüz bin lira mutazarrır etmiş ve fakat kendisi temevvül eylemiştir [1].»

Hüseyin Avni Paşanın sadareti hengâmında Maliye Nazırlığında bulunmuş olan Sadık Paşanın hazinenin mühim bir zararına badi olan bir istikraz muamelesini Kemal Paşazade Said Beyin irtihali üzerine hakkındaki hatıralarını yazan Abdurrahman Adil Bey, merhuma atfen, kayıd ve izah ediyor :

«Said Beyin tahatturatında mühim şeyler var idi. Said Bey Hüseyin Avni Paşanın zamanı sdaretinde sadaret tercemanlığında bulunmuş, o münasebetle devletin Paris mahkemesinde (Sen mahkemesi) «Comptoir d'escompte» bankası ile büyük bir istikraz akdetmiş. Fakat yapılan mukaveleyi iradei seniyye istihsal etmeksizin imza eylemiş. Bundan devlet ile banka arasında bir ihtilâf zuhur ederek nihayet Paris barosu reisi bulunan ve (Bâtonnier) itlâk olunan yaşlı başlı zat tarafı devletden vekil ta'yin olunmuş. (Bâtonnier) Fransada Avukatlar cem'iyetinin reisine itlâk olunur. (Bâton) sopa demek olduğuna nazaran bu kelimenin lûgaten ve ıstılaken mukabili (değnekçi) olmak lâzım gelir. Bizde hâlâ filân esnafın değnekçi başısı ta'biri zebannezddir. Esnafın ket-hüdası ve başı menzilesinde ve ona karib bir rüknüddür. Yaşlı başlı (Bâtonnier) ye mukabil ve müdafî' olarak da «Comptoir d'escompte» bankası yeni yetişmiş, genç fakat âteşin bir avukatı vekil ta'yin etmiş. Mahkemeye tutuşmuşlar. «Comptoir d'escompte» istikrazın mütebaki bir kısmını te'diyeden imtina' ediyor, Devleti Osmaniyyeye i'timad edilemez diyor imiş. Devletin vekili olan (Bâtonnier) ise Devleti Osmaniyyeye nasıl i'timad olunamaz ?

[1] Peyam Sabah, 26 Teşrinievvel 1336.

Devleti Aliyenin toprağı hiçbir devletin toprağına nasib olmayan vüs'atdedir. Devleti Osmaniyenin sahilleri hiçbir devlet ülkâsına nasib olmayan imtidatdadır. Ormanlarına daha balta girmemiş, ma'denlerinin kapağı açılmamıştır. Serveti tabiiyesi bu derecede olan bir devlet nasıl olur da müstahakı i'tibar ve i'timad olamaz ? diyor-muş. Bankanın vekili ise cevabında : «— Biz Devleti Osmaniyenin serveti tabiiyesinden bahsetmiyoruz. Biz o serveti idare eden ellerden, o ellerin naehil olduğundan bahs ediyoruz.» cevab ve mukabelesinde bulunmuş. Nous parlons ses mains qui les gouverent» ta'birini isti'mal etmiş.

«Said Bey bu fıkrayı nakletmekden pek mahzuz olurdu. Münasebet düşdükçe tekrar ederdi. Devlet «Comptoir d'escompte» da'vasını gaib etdi. İddiası red olundu. Pek çok masarifi muhakemeye mahkûm oldu. Fakat en acısı odur ki üzerine bir milyon frank da tazminat verdi.

«Fransada kadimden beri mu'taddır, bir ecnebi bir Fransız aleyhine ikamei da'va ederse da'vasını gaib ettiği takdirde o Fransızın düçar olacağı zarar ve ziyanı tazmin için müddeiden bir kefalet akçesi taleb ediliyor. «Comptoir d'escompte» da'vasında da devletden bir milyon frank tazminat akçesi taleb edildi, ve kablel'muhakeme bu para mahkeme emrine tevdi' etdirildi. Buna (Youaication solvi) ta'bir olunur. Devletin da'vası red olununca bu bir milyon frank da «Comptoir d'escompte» bankasına mahkemece mal edildi. Said Bey derdi ki : Hüseyin Avni Paşa bu zayıatın cümlesini Sultan Azize bildirmeğe cesaret edemedi. Da'vanın red olunduğunu ve şu kadar masarifi muhakeme tazmin edileceğini bildirdi. Bir milyon frank kefalet akçesi de üste verildiğini arz edemedi. Muamele ve muhabere Bankı Osmanî vasıtasile icra edilmiş idi. Said Bey Bankı Osmaniden fran-

sızca olarak gelen evrakı muhabereyi terceme etmek suretile kesbi vukuf etmiş idi.

«Paris barosunun ikinci te'sisinin yüzüncü senei devriyesi münasebetile 1910 - 1911 evahir ve evailinde Parisde bulunmuş idim. Bu da'vanın vesaikini buldurup tedkik ve kayıd ve tesbit etmek istedim. Maatteessüf muvaffak olamadım. Tarafeyn da'va vekillerinin isimlerini tahattur edemiyordum. Hâdiseyi Meşrutiyetden çok zaman evvel Said Beyden dinlemiş idim. Parisden avdetde Said Beye Tunelde tesadüf etdim. Ledessual isimlerini derhal söyledi. Devleti Osmaniyenin vekili (Me. Alon), «Comptoir d'escompte» un vekili (Me. Rousse). Abdurrahman Adil Bey Said Beyin hafızasına hayret ediyor, ve kendisine müşabih daha iki zatı Cevdet Paşa ile Küçük Said Paşayı zikreylıyor [1].»

Abdurrahman Adil Bey Said Bey merhuma atfen Sadık Paşanın Maliye Nazırı iken istikraz için Parise gittiğini yazıyorsa da yanlıştır. Sadık Paşa ilk def'a Es-hamı Umumiye Emmini ve ikinci def'a Rüsumat Emmini iken bazı malî mes'elelerin tesviyesi ve istikraz akdi için Parise gitmiştir.

Şirvanizade Rüşdü Paşa tarafından Sadık Paşaya yazılan bir mektubda bu hâdiselere temas edilmiştir. Mektub şudur :

«Biraderi eaz ve ekremim efendim hazretleri,

«Cevaben ve re'sen irsal buyurulan keremnamei mahsusları residei rahai ta'zim olarak fevkalâde bende-lerini memnun ve mütezekkir eylemiştir. Ah sad ah ! Giriftar olduğum musibeti azimeye sabır ve tahammül-den ve mukadderatı ilâhiyeye rızadan başka yapacak ve söyleyecek bir şey bulamadım. Dünyanın her tırlı le-

[1] Tevhidiefkâr, 10 Ağustos 1337.

zaidinden nefret eyledim. Cenabı Hak cümleye ömür ve afiyet ihsan buyursun.

«Birkaç; güne kadar banka hakkında ve hakkı âlilerinde husema tarafından pek çok sözler söylenmekte ve sadr ile (Hüseyin Arni Paşa) rüfekası dahi husema ile hemzeban olmakda idi. Kabulî Paşanın riyaseti tahatında olarak bankaya mukabil bir meclis teşkili tasmin olunarak ve bermucibi ta'limat yapılacak banka fevkalgaye tezyif kılınarak keyfiyyet huzuru âliye arz olunduğu halde kabul olunmayıp bermucibi ta'limat bankanın yapılmasına irade sünuh eylemiş olduğu şüyu' bulduğu gibi hüsemanın oldukça ağzı kapanmışdır. Zannedirim ki şu bankanın teşkiline muvaffak olursunuz. Bu âlemdе garezkârlık ne kadar fena şey olduğunda şübhe yokdur. Birkaç güne gelinceye değin âleme kubhiyatından bahsedilen şeyin şimdi hasenatından bahsedilmek ne kadar küçüklükdür. Doğrunun yardımcısı Allahdır. Kredi General ma'rifetile mübayaa edilen 'konsolidin hesabı maliyeye verilip şimdiki fiyat üzerine yalnız elli bin lira kadar ziyan görünüp bunun için Meclisi Hasda haylice müzakere cereyan etmiş, ve bu işe ma'lûmatı kâmile olanlar için vukuunu külliyyen inkâr eylemiş ve hususile sadrın evvelinden ahirine kadar işe ma'lûmatı bulunduğu halde müşarüniyleh dahi sadedi inkârda bulunmuş ise de esbabı tarafı âciziden suale cesaret edilemeyip muamelâtı vâkıanın tasdikile beraber altı mah daha temdid olunmak üzere iradei seniyye istihsal olunarak keyfiyyet ba buyuruldu, hazineye bildirmişdir. Sadır bu iş için süferaya ve efrad ve havassı nâsa velhâsıl önüne rast gelene söylemediği söz kalmadığı halde nihayet muamelâtı vâkıayı kabul ve tasdik eylemiştir. Kabulî Paşa banka aleyhine birçok şeyler yazarak bir meclis riyaseti tahsil etmek istemiş ise de sa'y ve emeği heba oldu. Zatı şahane doğrusu metanet gösterdi. Ne hey'etin tezyifini ve ne de

tasmimatı vâkiasını kabul eyledi. Afiyeti seniyyeleri haberine daima muntazırım. Şimdilik bu kadarla iktifa edelim efendimiz 11 ra 91 Rüşdü [1].»

Kıymetli biyograf İbnülemin Mahmud Kemal Bey ; Mütercim Rüşdü Paşanın tercemei halinde Sadık Paşanın yerine beşinci def'a ta'yin olunduğu sadaret makamından Kıbrıs muahedesini meclisden çıkarmasını müteakib bir hafta gibi kısa bir müddet içinde azlini yazarken Sadık Paşayı Dahiliye Nezaretine ta'yin ettirmek istediğine dair «Rüşdü Paşanın i'lânatı» ünvanile yazılıp padişaha takdim edilen ve Yıldız evrakı içinde imzasız ve tarihsiz bir varakayı da aynen eserine derç etmiştir. Sadık Paşa hakkında mühim kayıtları ihtiva eden bu varaka aynen şöyledir :

«Tarafı padişahiden sadaret teklif olunarak her ne kadar red etmiş isem de en sonra «hayat ve namusumun muhafazası himmetine vedia olunmuşdur ve kâffeı icrâat ve intihabatın nezdimde makbuldur. Hiçbir şeyde karışmam» ta'birile ısrar olunarak artık çaresiz kabul olundu. Bunun üzerine Sadık Paşanın Dahiliye Nezaretine ta'yin ve Ahmed Paşanın (Kayserli) Dersaadete avdeti ve Suavi takımının afvi şifahen arz olunarak iradei şifahîye alındığı halde muahharen televvün edildi. Suavi ile mak-tul olan rüfekasının demleri heder oldu. Bu doğru sözleri ifade ettiğim için azlolundum. Zaten bu sinni şeyhuhatimde bu yolda hizmet edemem ve halkden haya ederim. Midhat Paşa gibi bir fa'al zat, bigayri hakkın Avrupada ve «millete Cenabı Hak muin olsun» demekdedir.»

«Müşarünileyhin bu lisanını, Defteri Hakani Eminî İzmirli Mustafa Efendi ve Midhat Paşanın mensublarından ve yetiştirmelerinden Mahkemei Temyiz Hukuk da-iresi reisi Ramiz Efendi ve Şûrayı Devlet a'zasından Sa-

[1] Servetifünun, numara : 1539 - 65.

hib Bey, şu şayiata birtakım ilâvat ile isti'mali lisanı mu-
zırza ve müfside eylemekdedirler. Hele Sadık Paşa de-
nilen mason ve mürtekib herif, infisalinden ve Dahiliye
Nezaretine ta'yin olunmamasından ve kongreye azimeti
teehhüründen dolayı pek bi edebane ve mefsedetkârane
lisan kullanmaktadır. Nasbında kibri Nemrud ve azlinde
zilli yehudi irtikâb eden Rüşdü Paşanın ve sirkat ve ht-
yaneti nazarı umumîde sabit olan Sadık Paşanın infisal-
leri cümlelerin baisi kemali şükranıyeti olarak duayı va-
cibüledayı hazreti veliyyi ni'met, lisanı umumîde tekrar
edilmiştir [1].»

Yine pek kıymetli müdekkik Ali Fuad Bey «Sadık
Paşanın Parisde, Tunada, ve Cezayiri Bahri Sefidde bu-
lunduğu sırada havassı eviddasından Sahib Bey
merhumla icra edip ahiren tedkikine desteres oldu-
ğum muhaberati hususiyesinden üç mühim mes'eale hak-
kında istihraç eylediğim efkâr ve mütaleatin da ayrıca
dercini münasib gördüm» demek suretile ve «Lâhika»
başlıgile şunları yazmıştır :

«Birincisi Sadık Paşanın Kanunu Esasi i'lânına şid-
detle tarafdar olmasıdır. Bulgaristan vukuatı üzerine Av-
rupaca aleyhimizde hâsıl olan galeyânı eskâra karşı Ka-
nunu Esasinin neşir ve i'lânile idarenin ıslahından başka
çarei selâmet göremediğinden bahisle tesrii neşirini ke-
mali ehemmiyetle iltizam etmiştir ki bu babda Paris se-
faretinde bulunduğs sırada miri müşariünileyhe gönder-
miş olduğı hususî mektubda «buralarca hakkımızdaki
efkâr pek fenadır. Saray ve Babîâlinin muamelâtı hod-
serane ve keyfiyyesine kail olacak bir hey'eti müntehabei
müstakille teşkil olunup hırstıyanlarca hukuk ve vazifece
müsavati kâmileye mazhar olursa sair türlü müşkülâtı

[1] Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar, Cüz' - 1, Sahife : 127.

bertaraf etmek kabil olur. Ve illâ Endülüis devleti gibi kanımız içine akararak mahvolup gideceğiz» ta'biratını isti'mal ve diğer bir mektubda da bu hususda ne gibi esasa ta istinad olunmak lâzım geleceği hakkındaki mütaleatını irad etmiş olduğundan, müşarünleyhin sureti mütalesasına ittilâ husulü için bu mektubun fıkاراتı mahsusasını aynen derceyledik :

«Devletlerin bizden istedikleri ve birtakım gürültü edip konferans yapmağa kalkışdıkları şeyler ve belki şey hüsnî idarenin te'min olunmasından ve bunun için Bosna ve Hersek ile Bulgaristanın bir sureti mahsusada emniyet altına alınmasından ibaret olup bizim için ise bu belâyı teklîf ve tazyikdan kurtulmanın ve yahud bunu tahfiş etmenin çaresi şu te'sisatı biran evvel vaz' ve i'lân ile, işte dediğinizi yaptık ve icraya da başladık, diyerek mukabele ve müdafaaya himmet olunmaktadır. Çünkü anların istedikleri ve bizim hazırladığımız şey bir madde olup ihtilâf olsa bile tefferüatda olmak lâzım gelir. Bu tehhuru görerek Avrupalıların kimisi hayı hayır Türkler kemafissabık âlemi aldatmak için birtakım mevaidi kelâmiye ile vakit geçiriyorlar, bunlara emniyet caiz değildir diyorlar. Diğerleri evet vükelâ devletin bulunduğu dereceyi tehlikeyi bilip ve bunun çaresi öyle bir idarei mülessese olduğunu anlayıp yapmağa sa'y ediyorlar ise de ne çare ki düşmanların taassubu ve ulemanın ademi muvafakati buna mâni' oluyor, binaenaleyh bunlara bu şeyleri cebren yapdırmalıdır, zira başka türlü hıristiyanların halleri terfih olunamaz i'tikadında bulunuyorlar. Bir kısmı daha vardır ki bu hallerden bil'istifade Avrupalılara biz size demedik mi ki Türkler kabili medeniyet değildir, ve kendileri terakki etmekden başka bunca milyon hıristiyanların dahi terakkisine mâni' oluyorlar, hıristiyanları onların elinde bırakmak reva değildir, binaberin şu Türkleri ya Avrupa kıt-

asından çıkarmak ve yahud hiçbir hüküm ve nüfuzları kalmıyacak suretde kahir altına almak lâzımdır, deyu bar bar bağıyorlar. Bunların ise bazıı halimizi bilmediklerinden ve bazıı dahi garezi hafiden neş'et ediyor. Vâkıa haksızdırlar lâkin bu haksızlığı kim hükmedecek? İşte mes'eale buradadır. Kulunuza kalsa te'sisatı ma'lûme Gülhane Hattı gibi gayet güzel bir hattı hümayuna derc ile vükelâ ve ülema ve ümera ve islâm ve hıristiyan müteayyınanı ve düveli ecnebiye süferası da'vetle yine Gülhanede veyahud başka bir münasib meydanda kiraet ile herkes tarafından icrasına ahd ü misak olunsa, ve Gülhane hattı kiraetinde olduğu gibi süferaya dahi resmen teblig ile istişhad edilseler, ve bunu müteakib hemen meclisler cem' ve teşkil ile işe başlasalar, ve bunların ilk bahisleri evvelâ bilûmum ahalinin hukukan ve vazifeten müsavatını, saniyen bu müsavat teferriâtından bulunan hizmeti askeriye'nin ta'mimini, salisen Mahmud Paşanın (Mahmud Nedim Paşa) geçen sene tenzili faiz hakkında etdiği i'lânın feshi hükmile beraber maliye umurunun tedkik ve tanzimini, rabian mehakimin ıslah ve te'sisini dermeyan ve bir taraftan i'lân etmekle başlasalar, zan nederim ki müşkülâtı hazıra bütün bütün münde'fi' olmasa bile pek çok hafiflenir. 2 Teşrinisani 92.

«Bu arızamı hasbihal yolunda yazmış olduğumdan zatı hazreti riyasetpenahiden (Midhat Paşa) başkasına keşif buyurulmamasını bilhassa niyaz ederim.»

«Diğer mektubunda da Namık Paşanın meclisi umûmîye hıristiyanların teşrik edilmemesi hakkındaki fikrine i'tiraz ile «fesühbanallah bunca çektiğimiz serzenişler ve bütün Avrupanın hıristiyanlara göstermekde oldukları himayeti aleniyeler meydanda iken hıristiyanların meclise ademi kabulü tasavvur olunacak mes'eale midir ? Hüda alim böyle bir meclis teşkilini i'lân ettiğimiz günden i'ti-

baren envâr belâyaya mübtelâ olarak külliyyen muzmehil olmak tarikini tutmuş oluruz» diyor.

«Son bir mektubunda dahi Kanunu Esasinin teeh-huru i'lânından şikâyetle «konferansa karar verildi, ve murahhaslar ta'yin olundu. Şimdi neticesi ne olacak? İşte mes'lei hayatiye buradadır. Ah sad ah ki bu ana kadar meydana bir şey koyamadık. Sebeb onlara inkisar edilse ne faidesi olur ? Eğer şimdiye kadar te'sisatı ma'lûme i'lân ile icrasına mübâzeret olunmuş bulunsa idi, ne konferansa mahal kalır ve ne de konferans yapılsa elyevm önümüze çıkan müşkülâta düçar olunur idi. Biz ne diyeceğiz, ne yolda mukabele edeceğiz, meydana ne koyacağız ? Bilemiyorum. Reddetmek elde bir, lâkin bunun neticesi harbdır. O halde ne tedarikimiz var, ve ne de tedarik için paramız vardır.» diyerek izharı endişe ediyor.

«İkincisi : Rusya muharebesinin şiddetle aleyhinde bulunmasıdır ki, bu fikrini de Tuna valiliği esnasında göndermiş olduğu müteaddid mektuplarda izah ederek birkaç gündenberu her devletin ahvali daha ra'na görünmeğe başladığından ve maksadları Devleti Aliyeyi Rusya ile karşı karşıya yalnız bırakmak olduğundan mes'eleyi öyle hisab ile ana göre rey ve karar verilmek iktiza edeceğini, ve bu hal ile Rusya ile harb etmek tarafında bulunamayacağını bilâ tereddüd söyleyebileceğini, ve Londra protokoluna verilen cevabı pek sert görüp bu mealin daha güzel suretde ifade olunması mümkünatdan bulunmuş idüğünü, ve Tuna vilâyetinde teğhizat ve tedarikâtın noksanını ta'dad ile «harb tarafları olan bazı kaldırım kabadayılarının gelip de buranın halini görmelerini arzu etmekde bulunduğunu, lisanı teessürle beyan ediyor.

«Üçüncüsü Başvekâletden infisalinin esbabı ledün-yesine muttali' olamayıp bunu ne gibi bir sebebe atf ve

isnad eylemekde olmasındır. İşbu muhaberatı hususiyeden istinbat olunduğuna göre İstanbuldan yevmi müfarakatında Sultan Abdülhamid kendisini huzura kabul ederek «Paşa sen daha Parisde iken iyi adını işidip hakkında derunî hâsıl olan meylim iktizasınca daima senanda bulunurdum. Seni Başvekâlete getirerek mahabbetimin eserini bilfiil ibraz eylediğim gibi mu'temed olduğum dirayetine mebni şimdi iş görecek bir adama malik oldum diye bu me'muriyetinden dolayı hem kendimi ve hem de milleti tebrik eylemiş idim. Lâkin sen beni darıltydın» diye serzenişde bulunmuş. Sadık Paşa da« bilerek padişahımı gücendirecek bir noksanda bulunmadığımdan kalbim emindir. Ancak bilmiyerek iğbirarı şahanelerini mucib bir hareketde bulunmuş isem afvle beraber kabahatimi bilerek ana göre isti'fayı kusur etmek üzere izah ve irade buyurulmasını istirham ederim » demesi üzerine hakanı müşarünileyh bu ciheti söylemek istemeyip «ben kin tutar adam değilim, çabuk geçerim ve geçdim, sen şimdi git, ben seni yine kullanırım» diye mülâkata hitam vermiştir.

«Sadık Paşa merkezi me'muriyetine muvasalatını müteakib Baş kitabet vasıtasile takdim edilmek üzere yazmış olduğu arizada «hakkındaki teveccühâtı şahanenin tagayyür ve insirafını mucib olan kusur ve isaeti ne olacağını bihakkı hüda henüz bilmediğinden, ve bilerek bir kusur ve kabahat ve rızayı hümayuna muhalif bir hareket etmediğinden, ve bilmiyerek bir hareketi vuku bulmuş ise anıda bilmediğinden» bahisle af ve âmanı mü-lûkaneye iltica eylemiş olduğu gibi başkaca Baş kitabet makamına yazdığı tahriratda da hakkındaki teveccühâtı seniyyenin tagayyürünü mucib olan hal ve hareketi ne ise bilip de ana göre tashihi meslek eylemek üzere ta'yın ve irade buyurulmasını Dersaadetden hareketi günü huzuru hümayunda istirham etmiş ise de merhunu musaafei

seniyye buyurulmadığından, ve hakkındaki iğbirarı Âli-nin başlıcası gûya tanzimatı idarei mülkiye hakkında tarafından bir lâyiha terkim olunarak el altından bir İngiliz gazetesine verilip neşrettilmiş olması maddesi bulunduğunu muahharen istihbar etdiğinden bahisle olbabda izahatı âtiyeyi i'ta eylemekdedir :

«Zatı şahane Memaliki Mahrusenin islahat ve terakkiyatına dair bir lâyiha müsveddesi kaleme alınarak evvelemirde hakipayi şahanelerine takdim ile tasvib buyurulur ise ba'dehu meclisce dahi bilmüzakere usulen iradei seniyyesi istihsal ve i'lân olunmasını irade edip kendisi de ber mucebi ta'limatı seniyye öyle bir şey tesvidine mübaşeret etmiş, ve o aralık kongrenin içtimâ haberleri kuvvetlenmesile İngiliz sefiri Sir Layard idarej mülkiye hakkında kongreye konulacak suretde bir lâyiha hazırlanması lüzumunu ihtar etmesi üzerine o yolda bir varakanın derdesti tesvid bulunduğunu ve bundan kongreye lâzım olacak kadar esaslar çıkarılabileceğini mahremâne ifade eylemiş olduğu halde birkaç gün sonra kendisile tekrar görüşüldükde böyle bir lâyihanın Babî-âli hukuk müşaviri Mösyö Tarn tarafından bir İngiliz gazetesi muhabirine tebliğ kılınmış olmasından ve Babî-âlice bu makule serairin mahrem tutulamamasından dolayı sefir beyanı teessüf etmesile, kendi ma'rifetile yazılmakda olan lâyiha henüz ikmal edilemediğinden başka bunu nefsinden gayriye tecaviüz etdirmemiş olduğundan gazeteciye verilen varakanın başka bir şey olması iktiza edeceğini ifade eylemiştir. Bilâhare tahkiki keyfiyyete ibtidar etdikde kendisinin daha Başvekâlete ta'yininden evvel Hariciye Nazırı Safvet Paşa Ayastefanos muahe-desi ahkâmınca muhtariyeti idare verilecek vilâyetler için bir idarei mülkiye nizamnamesi kaleme alınmasını Mösyö Tarn'a havale edip, mumaileyhin kaleme aldığı lâyihanın bir nüshasını ele geçirmiş olan oğlu bunu Ba-

bâlice kararlaştırılmış bir şey şeklinde bir İngiliz gazetesi muhabirine satmış olduğunu haber almıştır. Bu sırada tahkikatı aleniye icrası kabil olamayıp İstanbuldan hareketi günü keyfiyeti Sadrâzama (Safvet Paşa) ifade ederek o da hakikati hali hakipayı şahaneye arz edeceğini va'd ve te'min etmiştir.

«Sadık Paşa bu babdaki arıza ve tahriratının hüsnü te'sir hâsıl edip edemeyeceğinin takdirile takdim olunup olunmaması vasıtai muhabere olan zat ma'rifetile Baş kitabette bulunan Ali Fuad Bey merhumun re'iyine bırakıp müşarünileyh o sırada takdimini muvafık bulmamasile Sadık Paşa da bunların eseri ma'kûs hâsıl edeceği şimdi ma'lûmu olduğundan bahisle ademi takdimleri aynı isabet ve bu babda müşarünileyhin gösterdiği hazm ve ihtiyat mucibi şükranıyet olduğunu bildirmiştir [1].»

*
* *

Senelerden beri başlayıp devam edegelen malî müzayaka Sadık Paşanın Maliye Nezareti zamanında da bütün şiddetile devam eylediği cihetle nezaretine aid malî vak'a ve hâdiselerin en mühimmini yapılan istikrazlar teşkil eder.

Vak'anüvisin zamanındaki avanslar ve istikrazlar hakkında i'ta ettiği ma'lûmatla bunların bazıları hakkında verdiği dikkate şayan ve bir kısmı için de yürütdüğü garib ve gülünç mütalealar sırasile naklolundu :

1 — «Demiryollar masarifi bahanesile dolgun dolgun güzesteler ve komisyonlarla istikraz yoluna döki-lündüğü sırada Rebiülâhir içinde Bankı Osmanî ile Emniyyeti Umumiye bankaları vasıtasile senevî yüzde altı faiz ve re'sülmale mahsuben yüzde bir i'ta olunmak şartile on iki bin lira için mukavelenamesinin tanzim olunduğu ol vaktin evrakı havadisinde görülmüşdür. Bunun

[1] Servetifünun, No. 87 - 1561 ve 88 - 1562.

için çıkarılan eshamın yüz kuruluşunun altmış ikiye neşredileceği ve bazı masarîfinin tenzilile hazinesi devlete elli sekiz i'tibarile verileceği ilân kılındı. (İlâve) aradaki yüzde dört beşi çekilmiştir. Ol vaktin dışlıcaları bunlardan çok şey kemirmişlerdir. Hele Zarîfî ve Hristaki gibi birinin Sakızdan İstanbula yapışdığı, diğerinin ayağında çarıkla kasab çırağı olduğu zamanı bilenler henüz eksik olmamak gerektir. Bunlar ve bunlar gibi milyonerler o vakitte iltizamatdan ve istikrazata tavassutdan hisaba gelmez derecede istifade etmiş oldukları serveti ma'lûmelerile rehini sübutdur. Taaccüb olunur ki bu istikrazat hususunda mumaileyhimayı himaye ve istikrazatı tervice gayret eden bazı evliyaı umurun dahi bunlar kadar servetdar olmaları icabı hal iktizasından iken derecatı gıniyeleri ne hayatlarında ve ne de mematlarından sonra ma'lûm olmayıp mum gibi erimiş gitmiştir. Zannıma göre başkaları muttali' olmamak fikrile aldıkları mebalîği ele almayıp takımıle Avrupa bankalarında uyumağa yatırıp gizlice tutmuşlar idi. Bu akçelere bankalardan almış oldukları senedlerde namı ahare muharrer olmasile hini vefatlarında çoğunun paraları kimin namı ile mukayyed ise anın işine yaramış ve hisabının azabı kendilerine kâr kalarak evlâd ve iyal ve müteallikatları dahi me'yus olmuşdur [1].»

2 — «Senei mezkûre Haziranının otuzunda Avrupa-da te'diyesi meşrut olan istikraz faizleriğin Maliye hazinesi tarafından on beş milyon frank istikraz olunmuştur. İstikraz olunan mebalîğin faizleri için ayrıca istikraz edilmiştir. Demek ki ilerisi düşünülmemiş ve düşünmesi vazîfesi icabından olanlar dahi ümitsizlikleri neticesinden olarak devlet faizsiz yaşamayaz i'tikadı üzerine

[1] Lütî Tarihî, hususî kütüphanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 61.

elbe's ehadir - rahateyn minderi üzerinde yaslanıp kalınmıştır [1].»

3 — «Rumeli demiryollarının mukavelename lâyihası Meclisi Hasca kabul ile tasdik muamelesi hemence olunuverdi. (Hatıra). Bu mukavelename ile lâyihaî asliyesi ahkâmına tamamilen muttali' olup da bunun kabul ve tasdikinden dolayı ileride bir gûna ihtilâf ve Devleti Aliyeye zarar ve itisaf zuhur etmiyeceğine mutmeiniülkalb olan erbabı tasdikden kimler var idi. İşbu hatıranın nabeca olmadığı muahharen müşahade olunmuştur. O meclisde bulunanlar bunlar idi : Sadrâzam Ali Paşa, Dahiliye ile Ticaret ve Maliye Nazırları ve Şûrayı Devletin Nafia dairesi reisi ve istikraz akdi me'muru David Paşa idi. İşte Meclisi Has bundan ibaret idi. Sadrâzâmın ya-lısında becerilmiştir. Mezkûr mukavelenamenin icrasına nezaret etmek için David Paşa Marsilya vapurile Avrupa azimet ve kablelhareke huzuru hümayuna musul eylemiştir. Müşarünileyh Parise vüsulünde demiryollar mes'elesinden başka yeniden bir istikraz akdine dahi mübaşeret ettiğini ol vaktin gazeteleri halka i'lân etdiler. Besbelli bu istikraz olmalıdır ki aradan bir müddet mürrurunda «Comptoir d'escompte» kumpanyasile yüzde altı faiz ve re'sülmaline senevi yüzde bir mahsub olunmak şartları ve yüzde ikisi dahi avarız namile zarara geçirilerek yüzde elli dört ele geçmek üzere olunan istikrazın mukavelei akdiyesi icra olunmuştur. Buna Anadolu varidatının kısmı küllisi karşılık gösterilmiştir [2].»

4 — «(Mütenevvia) hazinei maliye ile Bankı Osmanî ve Şirketi Umumiye beyninde akdolunan mukavele mucebince Maliye Nezareti bu kumpanyalar üzerine se-

[1] Lütü Tarihî, hususî kütübhanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 63.

[2] Lütü Tarihî, hususî kütübhanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 70.

nevî yüzde dokuz faiz ile iki milyon Osmanlı lirası kadar havale keşide edilebilecek varidatdan tahsil olunan akçeler bank şu'belerine teslim olunup bu yüzden postalar masarifi hazineye kâr kalacağı olvaktin evrakı matbua-sında görülmüştür, ni'metteselli.»

«İstikrazata mahsuben Fransadan tevarüd etmekte olan altın külçelerinden Darbhanei Amirede yevmiye kırk bin aded Osmanlı lirası darbolunmuş imiş. Bunların sual ve hesabı yevmi hisaba kalmıştır [1].»

5 — «Otuz üç senede re'sülmali te'diye olunmak üzere tarafı saltanatı seniyyeden Avrupa taraflarından üç yüz milyon frank istikraz olunduğu olvakit gazetelerde görüldü. (İstitrad). Bin tarihlerinde devletin varidatı seneviyesi on dört bin beş yüz kise akçe imiş. Bunun içinde a'şar mukataat bedelâtı yokdur [2].»

6 — «Bir müddetden beru Devleti Aliye hasbelhal istikraz mecburiyetinden hâli olmadığı misillü o esnada dahi Tersanei Amîrede umurile devairi sairenin ilcaâtı miriyesi sebebiyle Galata sarraflarından Bahriye Nezareti tarafından iki yüz bin, Hazinei Hassa canibinden on bin lira istikraz olunup Maliye Nezaretine dahi sarraflar tarafından yüzde sekiz faiz ile olunan teklife altı ile muvafakat olunacağı cevabile iktifa ve bu sırada muvazenei maliyenin ta'diline medar olmak olmak üzere vilâyetlerde bulunan vali muavinlerle merkez mutasarrıflıkları liecelittasarruf külliyyen ilga olunmuştur, ve bunlardan birkaç milyon kuruşluk tasarruf husule geldiği i'ân kılındı [3].»

[1] Lütfi Tarihi, hususî kütübhanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 73.

[2] Lütfi Tarihi, hususî kütübhanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 79.

[3] Lütfi Tarihi, hususî kütübhanemde müellifin el yazması nüsha, Cild - 12, Sahife 91.

Lûtfi Efendinin karmakarışık ve noksan bir suretde bahsettiği istikrazlar 1869, 1870, 1871, 1872, 1873 ve 1874 tarihlerinde akdedilmiş olan 9 uncu, 10 uncu, 11 inci, 12 inci, 13 üncü, 14 üncü ve 15 inci yedi istikrazdır. Bunlar hakkında henüz basılması imkânını bulamadığım altı cildten mürekkebe «Maliye Tarihi» adlı eserimde tafsîlât mevcuddur.

Genç Türkler tarafından Avrupada neşrolunan (Hürriyet) gazetesinde istikrazlardan bahis bir yazıda o zaman Maliye Nazırı olan Şirvanizade Rüşdü Paşanın bilmediği bu işlerde Sadık Paşanın kendisine akıl hocalığı yaptığı, bununla beraber onun da bu hesabları bilmediği yazılıdır.

Rüşdü Paşanın tercemei halinde aynen konulmuş olan bu makalenin Sadık Paşaya aid satırları şunlardır :

«... Devleti Aliye bundan on dört sene evvel bir akçe harice borcu yoğiken şu idarei hazıra sayesinde ve on bir sene zarfında yedi milyon beş yüz bin kise harice ve eski kavaim ve esham borçlarile beraber sekiz milyon kese dahi dahile borç edinip beher sene dokuz yüz yetmiş dört bin altı yüz kırk kese faiz vermek mecburiyetine girmiştir ki borcunun mikdarı varidatının yedi ve daha iyisi aranılırsa on misline ve verdiği senevî faiz iradının nisfına karibdir. Şuraya dikkat olunmalıdır ki müstakrezatı hariciyenin re'sülmallerine mahsuben beher sene verilen mebalîğ ve bir de defteri kebir doldukdan sonra Şirketi Umumiye ve Bankı Osmaniden ve Galata sarraflarından merreten ba'de uhra edilen istikrazlar ve devairin beher sene açıkda sarkan sergileri ve orduların tahvilâtı ve mütedahil asker ve me'murin maaşları ve ebniye borçları gibi düyunu gayri muntazama şu gösterilen hesabda dahil olmayıp bunların hesab ve yekûnunu Allahdan başkası kimse ve hattâ Maliye Nazırı Rüşdü Paşa değil, onun

akıl hocası Sadık Efendi bile bilmez. Elde olan şu deftere bakılınca on bir sene içinde Devleti Aliye varidatı seneviyesi olan iki buçuk ve alâ rivayetin üç milyon kiseyi yedikden sonra beher sene açıkdan bir buçuk milyon kise kadar istikraz ile geçinmiş olduğu ve her yıl memalikinden beş altı yüz bin kise altını faizlere ve re'sûlmallere mahsuben diyarı ecnebiyeye çıkarıp vermeğe mecbur bulunduğ u sabit olur [1].»

Doğrusunu söylemek lâzım gelirse o zaman bu işleri en iyi bilenlerden biri de Sadık Paşa olduğunda şüphe yoktur.

Abdurrahman Şeref Efendi; «1295 Senesinde Sadaret Teheddülleri» nden bahsederken [Tarih Müsahabeleri, Sahife 286] diyor ki :

«Yeni Başvekil Sadık Paşa Maliyeden yetişmiş ve muhasebecilikde bulunduğu zamanlarda menafii hazineyi muhafazaya gösterditi vukuf ve salâbeti idame edememiş idi.»

Son Vak'anüvisin bahsettiği bu hal maatteessüf büyük adamların çoğunda görülür. Tabii müstesnaları da vardır. Fakat ekseriyet istikameti şöhret buluncaya, ve o sayede yüksek bir mevki' kapıncaya kadar yapıyor. Ondan sonra ise, doğrulukdan ayrılarak ceblerini doldurmağa bakıyor.

Ali Fuad Bey, «Servetifünun» daki yazılarından birinde [numara 1558 - 84] Sadık Paşanın Maliye Nazırlığı zamanında eytam parasına el koyması ile gerek Maliye Nazırı iken ve gerek me'muriyetle Parisde bulunduğu sırada sebep olduğu zararlar için şunları yazıyor :

[1] 13 Şaban 1285 nurama : 22.

«Sadık Paşa Maliye Nezaretinde bulunduğu sırada müzayakai maliyenin tehvini için Kassam idaresine mevdu' emvali eytama karz suretile vaz'ı yed eylemiş idi. Hazinece bu paralar bilâhare kaimenin ihracile sekiz on kuime bir altına tenezzül etdiği sırada tesviye olunarak ve kısmı mütebakisi de tasviyei düyun kararnamesine tâbi' tutularak hukuku eytam mahvolmuştur.

«Sadık Paşanın gerek Maliye Nezaretinde ve gerek me'muriyeti mahsusa ile Parisde bulunduğu sırada hazine hesabına borsada konsolide oynayıp ızarı hazineye sebep olmuş olduğuna dair rivayetler deveren ederek bu yolda birçok kil ü kaller tekevvün eylemiş idi. Bilâhare müşarünileyh Paris sefiri iken Midhat Paşanın ikinci sadaretinde, Şûrayı Devlet riyaseti veya bir nezaret ile İstanbula celbi için vuku' bulan istimzaç üzerine muhaberatı hususiyesinde «kendisi gibi ızarı hazine ve itlâfı mâl ile ittihâm olunmuş, ve padişah nazarında da bu suretle tanınıp ecanibe bile söylemiş, bir adamın bir mahkemei meşruada bilmuhakeme tebriyei zimmet etmedikçe bir iş göremiyeceğ*i* ve o mahkeme ise henüz meydana gelmediğ*i* cihetle teklif olunan me'muriyeti kabul edemiyeceğinden, ve Mahmud Nêdim Paşa kendistni muaheze etmek için def'atla bu konsilide işinin hisablarına bakdırıp bir serrişte bulmağ*a* çalışdığ*i* halde o zaman buna ehemmiyet vermemiş ise de şimdi padişah nazarında töhmetli addedilmesi ve bunun ecanibe de şayi' olması başka te'siri haiz bulunduğundan, ve bununla beraber konstitüsyon daha henüz i'lân olunmuşken kendisinin vükelâlık me'muriyetile İstanbula avdeti icrayı tanzimata müttehimlerin kayrılmasile başlanıyor diye i'tirazı da da'vet edeceğinden» bahisle sureti mahremanede i'tizar, ve her ne vakit İstanbulca bir me'muriyete ta'yini hakkında rivayet çıkmış olsa bu ma'zereti tekrar etmiştir.

«Vaktile sarraf Köçek Oğlunun hükûmetin emrile yapmış olduğu muamelei sarrafiyeden mütevellid zarar ve ziyan olmak üzere veresesi tarafından hazineden almış bin lira matlûbat iddia ve o yolda senelerce müra-caat edildiği halde Sultan Abdülhamid, bu para hükûmetin borcu olmayıp o vakit veliahd bulunan Murad Efendi lehine vuku' bulan teşebbüsata sarfedilmek için Sadık Paşa tarafından müşarünileyhin sarrafı Köçek Oğlu ma'rifetile konsolide oynatdırılmış olmasından mütevellid zarar ve ziyandan ibaret bulunduğu beyanile, ademi tesviyesinde ısrar eylediği de sadrı sabık Tevfik Paşanın ifadatından müstefad olmuştur.

«Şirvanizade sadaretinde, müşarünileyh Sadık Paşa Rûsumat Emanetinde bulunduğu sırada varidatı devletin kabz ve sarfı vazifesile mükellef bir devlet bankası te'sis ve düyunu müteferrikanın tesviyesine veya başkaca hazine namına açılacak krediye karşılık tutulmak üzere umumî bir istikraz akdi müzakeresine me'muren Parise i'zam kılınmış olduğu halde Serasker Hüseyin Avni Paşa ve ekseri vükelâ o zaman bu teşebbüse muhalif bulunduklarından, Şirvanizade yerine Hüseyin Avni Paşa sadarete geçince Sadık Paşanın bu me'muriyeti aleyhinde pek çok şayiât vukua gelmiş, ve Avrupada da birtakım makalât neşredilmiş, ve hattâ General İgnatiyefin saraya vâki' olan ilkaatı üzerine banka işinden sarfı nazar olunması hakkında bir aralık kendisine tebligat da icra kılınmış ise de bu kil-ü kaller arasında müşarünileyhin istizana ta'likan imza etmiş olduğu istikraz mukavelenamesi fuizin ağırlığı iddiasile devletçe red olunarak yalnız banka hakkında imzaladığı mukavelename Sadrâzam Hüseyin Avni ve Maliye Nazırı Yusuf Paşalarla banka direktörleri arasında bilmüzakere yapılan ta'dilât neticesinde kabul ve imza edilmiştir. Sadık Paşa da Parisden avdetinde Rûsumat Emanetinden azlolunmuştur. Ve Hüse-

yin Avni Paşa kendisine «bu me'muriydti kabul edip gitmemenizi ben size ihtar etmiş idim, işte neticesi böyle oldu» diye serzenişde bulunmuşdur.»

*
**

Sadık Paşanın Başvekâleti gaileli bir zamana tesadüf ettiği ve zamanında bazı hâdiseler de vukua geldiği için pek kısa sürmüş ve bu hâdiselerin te'sirile ondan sonraki hayatı da menfada geçtiği gibi, gözlerini bile sürgün iken hayata kapamıştır.

Sadık Paşa Başvekil olduğu zaman Ayastefanos muahedesi henüz akdolunmuş, Rus orduları payitaht kapısında aldıkları mevki muhafaza eylemekte bulunmuş idi. Bu muahedenin Avrupa menafiini muhil olduğundan bahs ile umumî bir kongrede yeniden tedkik ve müzakeresi için devletler beyrinde muhabere kapısı açılmış ise de Rusya buna yanaşmamakta idi. O sebeble neticenin alınmasından evvel Rus askerinin çekilmesi me'mul değil idi.

Avusturya devleti de Babiâliye müracaatle Osmanlı hükûmetinin Rumelideki yerlerinin bekasını te'min yolunda Avusturyanın icra eyliyeceği ikdama Bosna ve Hersek kıt'asının kendisine terkini teklif ve buna muvafakat olunmayıp da Sırbîlularla Karadağlıların tahrikât ve ifsadatı devam edecek olursa Hırvatistan ve Dalmaçya eyaletlerinin âsaişini muhafaza için Bosna ve Herseğe asker idhaline mecbur olacağını tehdid makamında tebliğ etmişti.

Yunanistan dahi fazla bir şeyler koparmak maksadile taraf taraf eşkiya çeteleri yollıyarak Yanya ve Tırhala havalisi ve Girid adası hıristiyanlarını isyana teşvik etmekte idi.

İngilizler de bundan istifadeye kalkmışlar, Kıbrıs'ı istemişlerdi. Ali Fuad Bey bu münasebetle diyor ki :

«Sadık Paşa tarafından Başvekâletin deruhdesinden evvel Ahmed Vefik Paşa zamanında baş göstermiş olan bu hâdiseler için Ahmed Vefik Paşa kabinesi Avusturya teklifinin reddi, Yunanistanın tecavüzkâr hareketlerine karşı da Rumelideki kuvvetin cem'ile karadan ve donanma vasıtasile denizden sevkiyat icrasile tassallutun men'i yolunda karar ittihaz etmiş idi. Sadık Paşa Başvekâlete gelince Berlinde teşekkül edecek kongrenin mukarreratı neticesine ümid bağliyerek Avusturyaya red cevabı yerine elçiye karşı «idarei lisan tarikini ihtiyar» eylemiş, ve Yunan devleti o aralık «müsa-lemet üzere davranır ise Devleti Aliye ileride arazice kendisini hoşnud edeceğini de va'd» etmiştir. Fakat ittihaz edilen meslek ne Avusturyanın Bosna ve Hersek hakkındaki istilâ fikirlerine ve ne de Yunanlıların haris emellerine mâni' olabilmıştır.

«Sadık Paşa hususî muhaberatında «kendsinin Yan-ya ve Tırhaladan Yunanlılara yer terk etmeği te'min eylemiş olduğu iddia edilmekde bulunduğundan, ve gerçi Yunanilerin o taraflarda iş'aline başlamış oldukları naitrei ihtilâl bertaraf edilmek ve Yunan devletile tedafüî ve tecavüzî bir muahede yapılmak şartile ahalisi sırf hırs-tiyan olan ve islâm emlâki bulunmıyan beş on karye-nin Yunanistana terkinde beis görmeyip bunu gayet basit bir lisan ile İngiliz elçisine açmış ise de bu babda hiçbir tarafa te'minat ve yahud söz vermemiş idüğünden, ve böyle bir ifadede bulunmasının sebebi de Yunanlı-ların metalibi ve düveli sairenin bunlara muvafık ve mu-in olacağı daha o vakit ma'lûm bulunduğu cihetle işi bu dereceye getirmemek için olduğundan bahisle iş devlet-lerin eline düşmeden evvel doğrudan doğruya Rumlarla bitirilmiş olsaydı hem şimdi razı olduğumuz fedakârlığın rub'unu bile etmemiş ve hem de Yunanileri kendimize celb etmiş olurduk. Umuru devletde durenmişlik denilen

şeyler bunlardır» diyerek sebebiyet ve mes'uliyeti üzerinden atmak istiyor [1].»

«Mir'ati Hakikat» in beyanına göre [cild - 3, sahife 136 - 137] : Sefir Layaide Mabeyn Müşirliğinde bulunan ve İngiliz terbiyesile perverişyab olması cihetile İngiliz Said Paşa diye ma'ruf olan Said Paşayı birtakım mukad-dimat serdile ikna' ederek onun delâletile huzura dühul ve Sultan Abdülhamidi de bu fikre imale eyler. Sefir keyfiyyetin gayet mektum tutulmasını ve yapılacak mü-kâleme mazbatasının sarayda tanzim ve imza edilmesini arzu eylediğinden, Başvekil Sadık Paşa Mabeyne gelip sefirle mahremaen müzakere ve karar i'ta ederler. Bu karar bidayeten Hariciye Nazırı Safvet Paşadan ihfa olunduğu halde bilâhare saraya da'vetle muhafazai mektumiyet için tahlif kıldıkdan sonra olbabdaki mazbata kendisine de imza etdirilir.

«Abdülhamid bidayeten bu işe muvafakat etmiş ve Sadık Paşayı celb ile müzakereye me'mur eylemiş olmasına rağmen ileride gelebilecek sözleri evveliden kapamış olmak için bir kerre de eski ricalin mütaalealarını almağa lüzum görmüş ve bu maksadla Mütercim Rüsdü ve Namık Paşaları Mabeyne celb ve evvelemirde kendilerine yemin teklif ile Sadık Paşa ma'rifetile re'ylerini istifsar lahat icrası için sened vermek gayet muzır olacağı ve inkısamı mülke kendiliğimizden yol açmış bulunacağı» beyanile serdi i'tiraz eyledikleri halde Sadık Paşanın iş bitmiştir, devletin hâlen menfaati bunda, iradei seniyye de o merkezdedir demesile bizim bildiğimiz böyledir, artık ilerisini siz a'lemsiniz diyerek avdet ederler. Fakat müteakiben Sadık Paşa infisal ile Rüsdü Paşa makamı sadarete gelince onun riyaseti altında müteşekkil vükela hey'etince evvelki karar esbabı mucibe serdile kabul ve

[1] Servetifünun, No. : 85 - 1559.

olbabda mazbata Rüşdü Paşa tarafından da temhir olunur. Mazbatanın tanzimi akabinde Rüşdü Paşa dahi infisal ve Safvet Paşa sadrâzam olunca İngilizler ısrarda devam etmiş, Abdülhamidin her nedense tebdili fikir ile tasdikden imtinaı anlaşılınca Adananın cebren işgal olunacağı yolunda gösterilen tazyik üzerine bu hey'eti vükelâ tarafından da üçüncü bir kararla evvelki hususu te'yid olunmakla icab eden ferman isdar olunmuştur.

«Sadık Paşa itham olunan bu mes'eleden dolayı hususî muhaberatında teberri maksadile «Kıbrıs mes'elesini şimdi herkes istediği gibi çevirip döndürüyor, halbuki zamanı me'muriyetimde buna dair ne yapılmış ise o vaktin havassı vükelâsının tasdikile yapılmıştır. Yapılan şey de yalnız esas olup bunun muahedenamesi Rüşdü Paşa hazretleri zamanında yapıldığından ana kat'iyen ma'lûmatım yoktur. «Elgaib muhti» dedikleri gibi her şeyi gaibe hamleylemek pek kolaydır» diyor.»

Mahmud Celâleddin Paşa ; Sadık Paşanın Başvekâletindeki işlerinden biri olan Yunanlılara yer verilmesi va'di hakkında şunları yazıyor :

«Sadık Paşanın Başvekâletde yaptığı muzır işlerin biri belki birincisi bu madde olduğu halde kendisi Yunanlıları harekâtı tecavüzkâraneden siyasi bir himmetle men'e muvaffak oldum deyu tafrafuruşu azamet olup fakat bunun müncer olacağı neticeyi ki Yunanlıların bi-gayri hakkın hududu Osmaniyeden tevsii memalik etmeleri maddesidir. Anın vukuu muhakkak olmasından hiç müteessir olmamış idi [1].»

Ali Fuad Bey; «Sadık Paşanın kırk günden ibaret olan müddeti vekâleti evahirinde dahilî ve haricî iki vak'ai mühimne zuhura gelerek hayatı siyasiyesini hitama erdirmiştir ki, biri Kıbrıs mes'elesi, diğeri Ali Su-

avi vak'asıdır» dedikten sonra her iki mes'ele hakkında aynen şunları yazıyor :

«İngiltere devleti Devleti Aliyenin uğradığı inkısamdan kendisi de sureti hayırhahane de istifade emeline düşerek, Hariciye Nazırı Lord Salisbury tarafından Dersaadet sefaretine gönderilen tahrirati mufasssalada, akdi mütasavver olan kongrede Asyayı Osmaniye dair olan mevaddı ah-diyeenin ta'diline imkân görülemediğinden, ve Asyada Hükümeti Osmaniye'nin devam ve bekası müstakbelde Rusya tecavüzünü silâh kuvvetele men'e muktedir bir devletin zaman ve kefaletine muhtaç bulunduğundan, ve İngiltere devleti tarafından böyle bir kefaletin i'tasiğün Babıâlinin icab eden ıslahatı icra edeceğini resmen te'min eylemesi ve İngiltere'nin dahi Asyayı Suğra ve Suriye sevahili civarında taahhüdünü ifa edebilecek bir mevkie malik olması zarurî ve Kıbrıs ceziresi maksadı mezkûru te'mine kâfi olacağından bahisle cezirenin idaresi ve zabt ü rabt İngiltere yedinde bulunmak, ve kemakân Memaliki Osmaniye aksamından olmak, ve masarifinden fazla kalacak varidat şimdiye kadar her neye balığ oluyor ise seneden seneye hazinei maliyeye i'ta kılınmak, ve şayed Rusya devleti Asyada zabt ettiği mahalleri iade ederse cezirei mezkûre derhal tahliye olunmak şartile Babıâliye teklifde bulunması Dersaadet sefirine tebliğ edilir. Mir'ati Hakikatin beyanına göre sefir Layard Mabeyn Müşirliğinde bulunan ve İngiliz terbiyesile perversiyab olması cihetile İngiliz Said Paşa diye ma'ruf olan Said Paşayı birtakım mukaddimat serdile ikna' ederek müşarünileyh delâletile huzura dühul ve Sultan Abdülhamidi de bu fikre imale eyler. Sefir keyfiyyetin gayet mektûm tutulmasını ve yapılacak mükâleme mazbatasının sarayda tanzim ve imza edilmesini arzu eylediğinden, Başvekil Sadık Paşa Mabeyne gelip sefirle mahremane müzakere ve i'tayı karar ederler. Bu karar bidayeten Hariciye Nazırı Safvet

Paşadan da ihfa olduğu halde, bilâhare saraya da'vetle muhafazai mektumiyet için tahlif kılındıktan sonra olbabdaki mükâleme mazbatası kendisine imza etdirilir.

«Sultan Abdülhamid tarafından da keyfiyyetin sureti cereyanı şu veçhile izah edilmekdedir :

«Suavi vak'asının üçüncü günü İngiltere sefareti tercemanı Sandison Mabeyne gelip İngiltere devleti Ayastefanos muahedesini keenlem yekûn hükmünde bırakacak ve Devleti Aliyenin istiklâlini muhafaza ile hakkında en hayırlı olacak suretde bir teklifte bulunmak üzere sefir Layardın huzura kabul arzusunda bulunmakta ve arabasile sarayı hümayun civarında beklemekte olduğunu ve bu müldâkata müsaade olunursa tercemanlık vazifesini yalnız olarak Mabeyn Müşiri Said Paşanın ifa eylemesini arz etdirmişdir. Sefiri mumaileyh huzura kabulünde ellerini uyuşturarak ve bir hali hicab göstermek istiyerek Devleti Aliyenin bidayeti teşekkülünden bed, ile bir tarihçesini hikâyeye kalkışmasile, Sultan Abdülhamid bunlar cümlece ma'lûm olup vukuatı ahireden dolayı şahsen pek ziyade muhtarib olduğu halde mücerred Devleti Aliyenin menafiine muvafık tekâlifde bulunacaklarını bildirmelerinden dolayı kendilerini kabul ettiği cihetle ifadelerine muntazır olduğunu sefire beyan eylemiştir. Bunun üzerine Lâyard İngiltere devleti Devleti Aliyenin hayırhahı olduğundan, ve Ayastefanos muahedesinin devlet hakkındaki mazarratından, ve hükûmeti Devleti Aliyeye muavenet arzusunda ise de Malta'dan veya İngiltereden donanma ve mühimmat sevkile Rusyanın tecavüzatına karşı muavenete imkân olmamasile kendilerince yakın bir mahalde bir adaya lüzum göründüğünden, Kıbrıs ceziresinin mühimmat ve donanmaya depo olmak, ve sair türlü idaresine hâlel gelmemek, ve cezire varidatıle bir istikrâz akdetdirilerek anıla

düyunu umumiyeyi te'diyeye ve yine o vardat ile bir sureti tesviye yapılarak Rusya tazminatı harbiyesini tesviyeye muvaffak olmak, ve Rumelide Balkanlara kadar Devleti Aliyenin hududu addolunmak, ve cezirede bulunduracakları kuvvetle Rusya tarafından Memaliki Devleti Aliyeye bir tecavüz vukuunda derakab yetişip müdafaa edilmek, ve Rusya tarafından Batumun iadesinde teslim kılmak üzere muvakkaten cezirenin İngiltereye terkile tedafüü ve tecavüzî bir muahede akdedilmesini, ve bu esas kabul olunduğu halde işin teferruatını Başvekîl Sadık Paşa ile müzakere eylemeleri emrolunmasını, teklif etmiştir. O aralık Sadık Paşa da Mabeyne gelmiş olduğundan birlikde görüşmeleri ifade edilerek sefir ile saat on birde Mabeynde bir odaya kapanıp gece yarısına kadar konuşduktan sonra Sadık Paşa elinde bir kâğıdla gelerek sefir tarafından teklif olunan mevad hakkında müzakere etdiklerini, ve bunun fevaid ve muhassenatını, ve Anadoluca ıslahat icrası ve saire gibi zaten devletçe arzu olunan hususatı nafiadan da bahsölündüğünü, ve ba'dehu işin meclisi vükelâda dahi müzakeresi lüzumunu dermeyan etmiştir. Bu sırada Suavi vak'asının mürettibi Sadık Paşa olduğu tahakkuk etmesi üzerine [1] kendisi Başvekâletden azlolunup yerine ta'yin kılınan Rüşdü Paşanın bir haftadan ibaret olan müddeti sadaretinde Kıbrıs mukavelenamesi Babıâlıden arz olunmuş ise de bunun gerek Lâyard ve gerek Sadık Paşanın beyan etdikleri nafi' esaslara müstenid olmuyarak âdetâ Devleti Aliyenin mahvını intac eder yolda olduğu görülmüşle taraflarından reddedilmiştir. O sırada Rüşdü Paşanın da tebdilile Safvet Paşanın sadarete ta'yin kılınması ve mezkûr mukavelename tasdik olunmadığı halde İngiltere devletinin kat'ı muhaberat eyleyeceğinden ba-

[1] Her nedense Sultan Abdülhamid o fikre zahib olarak bu sözü daima tekrar etmiştir.

hisle icrayı tehdidat edilmek istenilmesi üzerine mukavelenameyi hukuku hükümdarilerine hallel gelmemek şartile tasdik edeceklerini beyan eyleyip ve bu babda İngiltere devleti namına sefir Lâyardan bir küt'a sened de taleb edip o vakit Hariciye Müsteşarı bulunan Sava Paşa ma'rifetile elçiden lâzım gelen te'minatı hâvi sened alınmasile Kıbrıs mukavelei ma'lûmesi - hukuku hükümdairilerine hallel gelmemek şartile tasdik olunarak - işbu mukavelename ile Devleti Aliyeye ika' edilmek istenilen mazarratın önü alındığı ve sefir Lâyardan bu suretle arzı tekâlifden evvel vükelânın da esfârını istimzaç ve anları kendisine celb eylemiş ve bu mukavelename Devleti Aliye için mebde'i saadet olacağını müşariünileyh said Paşanın ötede beride alenen söylemiş olduğu dahi ilâve kılınmıştır.»

«Sultan Abdülhamid Lâyard ile Sadık Paşanın bu teklifleri üzerine bazı kudemayı ricalin de işe kesbi ittîlâ' eylemelerini arzu ederek Mütercim Rüşdü ve Namık Paşaları Mabeyne celb ve evveleminde kendilerine yemin teklif ile Sadık Paşa ma'rifetile reylerini istifsar ettirir. Bunlar yeminden istinkâf ile beraber «Kıbrıs İngilizlere terk etmek ve Anadolu hırsıyanları namına ıslahat icrasıçün sened vermek gayet muzır olacağı ve inkısamı mülke kendiliğimizden yol açmış bulunacağı» beyanile serdi itiraz eyledikleri halde Sadık Paşanın iş bitmiştir, devletin halen menfaati bunda, iradei seniyye de o merkezdedir demesile, bizim bildiğimiz böyledir artık ilerisini siz a'lemsiniz, diyerek avdet ederler. Fakat müteakiben Sadık Paşa infisal ile Rüşdü Paşa makamı sadarete gelince anın tahtı riyasetinde müteşekkil hey'eti vükelâca kararı mezkûr iradı delâil ve berahin ile kabul olunur, ve olbabda tanzim kılınan mazabata Rüşdü Paşa tarafından da temhir edilir. Mazbatanın takdimi akabinde Rüşdü Paşa dahi infisal edip Safvet Paşa hizmeti sa-

darete gelmesine, ve mukavelei mün'akide mucibince tasarrufu hâvi iktiza eden emri âlinin i'tasında İngilizler ısrar etmesine, ve Sultan Abdülhamid de bu babda imtina' göstermesine mebni huzurda akdilunan meclisde keyfiyyet tekrar mevzuu mevkii münakaşa edilerek emri âli i'tasının kongrenin hitamına ta'liki zımında İngiltere murahhaslarile mükâleme etmesi için Berlinde bulunan murahhas Aleksandır Paşaya telgraf keşide olunmasına kadar verilmiş olduğu halde murahhası müşarünileyhden alınan cevabda Lord Salsburinin fermanın behemehal âcilen i'tasında ısrar eylediği bildirilmiş, ve sefir Lâyardin tebligatında da fermanın ademi i'tası İngiltere devletine ne derece sui te'siri mucib olduğu, ve İngilterenin Türkiyeyi kurtarmak için sarfettiği mesaiye karşı bu muamelelerin bir muamelei gayri halise ve nankörlük addolunduğu, ve Devleti Aliye gösterdiği istinkâfda devam ederse İngiltere dahi cezirenin tasarrufunu isti'mali silâh ile ele alacağı Lord Salisbury tarafından bildirildiği beyan edilmiş olmasile tanzim olunan fermanın bilâ te'hîr i'tası hey'eti vükelâca müttehiden kararlaştırılarak arz edilmesi üzerine « Kanun-u Esasi mucibince devletçe olan mesail ve umurda beynelvükelâ ittihaz olunan kararların tarafı hümayunu hükümdariden tasdik ve kabul olunması lâzım gelip mes'uliyet dahi hey'eti vükelâya müterettib bulunduğundan » bahisle meclisi vükelânın kararı veçhile ferman i'tasına iradei seniyye sâdir olmuştur.

«Sadık Paşa bu mes'eleden teberri maksadile muhaberatı hususiyesinde «Kıbrıs mes'elesini şimdi herkes istediği gibi çevirip döndürüyor. Halbuki zamanı me'muriyetimde buna dair ne yapılmış ise o vaktin havassı vükelâsının tasdikile yapılmıştır. Yapılan şey de yalnız esas olup bunun muahedenamesi Rüşdî Paşa hazretleri zamanında yapıldığından ana kat'a ma'lûmatım yokdur.

«Elgaibi muhti» dedikleri gibi her şeyi gaibe hamleylemek pek kolaydır» diyor. »

«Ali Suavi vak'asına gelince, ahdi Abdülâzizi Hanide Avrupaya firar etmiş olan mümaileyh bilâhare afve mazhariyetle Istanbula avdetinden sonra Sultan Abdülhamid tarafından manzur ve mültefet ve uhdesine Mektebin Sultanî müdürlüğü tevcihile de mutayyeb olmuş ise de müdürîyeti mezkûreden infisalinden sonra Sultan Muradın iadei saltanatı suretile bir inkılâb vuciide getirmeğe teşebbüs ederek, ve o sırada Istanbulda tezahüm eden muhacirin ile Sultan Murad tarafdarlarından bir takım kimseleri ikna' eyliyerek, başına topladığı eşhası Kuzguncuk sahilinden bir mavnaya doldurup Çırağan sarayı sahiline ihraç eder. Diğer havadarları da Beşiktaş ile Ortaköy arasında içtima' eyler. Bunlar kendilerine muhalefet kaydında bulunan neferatı askeriyeyle silâhla bilmüdafaa sarayın harem dairesine kadar dühul ve «pa-dişahım çık yaşa» nidasile Sultan Muradı saraydan çıkmağa icbar ederler. Vak'aya ittilâ' hâsıl eyliyen Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa etrafından toplıyabildiği asakiri zabtiye ve nizamiye ile yetişip kendilerini istisal ve elindeki sopa le Suaviyi itlâf eyler. Tarafeynden atılan siâhların hâsıl etdiği seslerden ve Yıldızda ikametgâhına kadar gelen mermilerden Sultan Abdülhamid fevkalâde telâşa düşerek bir tarafdan asker sevkile ve bir tarafdan me'murini lâzıme i'zamille vak'ayı teskine muvaffak olur. Esnayı vak'ada Ali suavi ile yirmi bir kişi itlâf ve on yedi kişi mecruhan derdest edilir. Silâh seslerinin etrafa in'ikâsı Galata ve Istanbul cihetlerinde de heyecanı azimi mucib olarak Rusyalular payitahta hücum etmişler, muharebe başlamış diye velvele kopar. Istanbul çarşısının ve Galata borsasının ve büyük ticarethanelerin kapıları ve birçok dükkânlar kapanır.

«Mahmud Celâleddin Paşa Mir'ati Hakikatde Baş-

vekil Sadık Paşanın bu vak'a üzerine telâş ile saraya gidipzu'munca padişahı teskin için «artık Sultan Muradın çaresine bakmalıdır» demesi nefsi hümayunca da emniyetsizlik tevlid etmesile Sultan Abdülhamid kendisini Başvekâletden ve hâdiseden bihaber olarak vaktile mahalli vak'aya yetişmemiş olan İzzet Paşayı da seraskerlikden azil ile Mütercim Rüşdü Paşayı sadarete ve Damad Mahmud Paşayı seraskerliğe ta'yin eylemiş olduğunu bildiriyor. Halbuki o zaman ricalinin müttefikan beyan ve Memduh Paşanın da Asvatı Südurda te'yid eylediğine göre Mahmud Celâleddin Paşanın rivayetinin ma'kûsu olarak Sultan Abdülhamid «bu işi vükelâ yaptırmışdır» demesi üzerine Sadık Paşanın vükelâ yaptırmış olsa netice böyle mi olurdu diye ihtiyatsızca mukabelede bulunması sebebi azli olmuştur. Mahmud Celâleddin Paşa tarihinde mestur olan vukuatın esnayı cereyanında âmedcilik me'muriyetinde bulunduğu ve meclisi vükelâ müzakeratında hazır olup bilcümle mukarreratı mühimme elinden geçdiği cihetle ifadatı vukufu tamme müstenid ise de Sadık Paşanın bidayeti vekâletinde âmedcilikden infisal etmiş olduğundan müşarünleyhin zamanına ve andan sonraki müddete aid rivayati mesmuata mübteni olup aynı kuvveti haiz değildir.

«Sadık Paşa ile, pederleri şeyhülislâmı esbak Sahib Bey merhumun hukuk ve münasebatı samimiyesi olan Adliye nazırı esbaki İbrahim Beyin ifadesine nazaran Sultan Abdülhamid vak'adan sonra Sadık Paşayı celb ve hakkında bezli iltifat ile birlikde taama alıkor. Ve Sadık Paşa yeni hastalıktan kalkmış olduğundan «paşa hazretleri üşümesinler» diye pardesüsünün getirilmesini emreder. Pardesünün Mabeyn dairesinden gelmesi biraz uzayınca bir iltifatı mahsus olmak üzere arkasından kendi pardesüsünü çıkarıp elile giydirir. Ba'dettaam esnayı kelâmda kendisine intizar etmediği bir teklifde bulunma-

sı üzerine Sultan Abdülhamid derhal muamelesini ta'bir ederek öyle ise bu işde vükelânın da iştiraki vardır diye münfeilâne cevap verir. Sadık Paşanın, vükelâ kullarının iştiraki olsa netice böyle mi olurdu diye mukabelede bulunması, Sultan Abdülhamidin vehm ü endişesini ve insilâbı emniyyetini mucib olarak sebep müşâriinileyhin azlını müntiç olur.

«Suavi vak'ası 17 Cümadelulâ 1295 tarihinde hudus edip Sadık Paşanın infisali de 26 Cümadelulâ 1295 tarihinde vuku' bulmasına nazaran vak'anın hudusu ile kendisinin azli arasında on gün kadar zaman geçmiştir. Üzerinde tarihi yok ise de herhalde o müddet zarfında tanzim edilmîşi olduğu anlaşılan, ve Başvekil Sadık, ve Mütercim Rüsdü, ve Namık, ve Ahmed Muhtar, ve Rauf, ve Damad Mahmud, ve Vesim, ve Said, bir mazbatai hususiye müsveddesinde « nâirei fesadın maazallahi tealâ bir daha şerarepaşı iştial olamayacak suretde itfası esbab ve tedabiri meyanei âcizanemizde teemmül olunmekda bulunduğu sırada mevhibet efzayı sünuh olan iradei seniyyei şehriyarileri dahi şu tasavvuru te'yid buyurması ile icabı maslahat tezekkür olundukda ma'lûmu âli buyurulduğu üzere birkaç gündenberi icra edilen tahkikatdan hâsıl olan neticeye göre asıl baysi fitne bir şahsı leim olup buna tebaiyet edenler fariki nik ü bed olmıyan birtakım sudedilân olmasile bunlar hakkında bilmuhakeme terettüb edecek mücazâtı kanuniyenin icra edileceği derkâr olup şu kadar ki Sultan Murad dairesi halkından ikazı fitneye en ziyade haris ve münhemink olan müşâriinileyhin validesi olmasile bunun burada kalması mahzur ve mazarratdan salim olmayacağından kendisinin buradan bir tarafa gönderilmesi lâzım gelir ise de hanedanı celilünvan velini'mete mensubiyeti cihetile hakkında sairleri gibi muamele olunması lâyük ve münasib olmayacağından ifayı farizai hacı şerif etmek vesilesile kendisi-

nin tarafı eşrefi hazreti hilâfetpenahilerinden canibi Hicaza i'zam buyurulması ve Sultan Murad hali sahvda bulunmadığı cihetle eğerci bunun zatından bir gûna ihtiraza mahal yogise de vücud ve namının vakten minel'eokat yeniden bir fitne zuhuruna badi olabilmesi ihtimaline dahi mahal bırakılmaması vacibatdan olduğundan ve Topkapı sarayı âlisinde bazı mahfuz ve mazbut mahaller bulunduğu haber verildiğinden müşarünileyhin dahi ya sarayı mezkûrde yahud Kütahya ve Isparta ve Sivas şehirlerinden birine i'zamille orada mahfuzen ikamesi halinde maazallahi tealâ ba'dazin muhilli emniyyet bir hâdise zuhuruna isti'dad ve mahal kalmamış olacağı varidi hatır olmuş ve şu iki suretin hangisi ihtiyar ve irade buyurulur ise husulü emniyyete kâfi görünmüş olduğu muharrer bulunmuştur. Fakat bu mazbata ahkâmı icra olunmayıp Sultan Murad bir müddet Malta köşküne nakil ile orada tahtı muhafazada bulundurulduktan sonra ikametgâhı olan Çırağan sarayına iade olunmuştur.

«Sultan Abdülhamid Suavi vak'ası üzerine Sadık Paşa hakkında külliye selbi emniyyetle bunun müretibi müşarünileyh ile Damad Mahmud Paşa olduğuna her nasılsa kanaat hâsıl eylemiştir. Kendisi o kanaatte bulunur iken vak'ayı müteakib Damad Mahmud Paşayı Seraskerliğe getirmesi ise şayanı istiğrabdır. Diğer taraftan Sadık Paşanın Suavi ile hem esfâr olmayıp bilâkis kendisine aleyhdar bulunduğuna müşarünileyhin daha Paris sefiri iken yazmış olduğu hususî bir mektubda «Suavi Efendi hakkında tensikatı cedide aleyhinde bulunmak ve mühareketi vataniyeyi kabul etmemek ve daha buna mümasil ârayı acibe göstermek gibi garib garib şeyler işidiliyor. Acaba bunun çarei def'i yok mudur, ve tarafı sadaretden ne yolda muameleye mazhardır ? Gûya te'bidi çaresine teşebbüs olunmuş da muvaffak oluna-

namış olmasr sahih midir ?» sözlerini sarfeylemesi delâlet eder.

«Sultan Abdülhamidin Sadık Paşa hakkındaki ademi emniyeti esasen birtakım esbabı mütekaddimeden mütevelliddir :

«Evvelâ Cevdet Paşanın Vak'anüvis Lütfi Efendiye olan mektublarında muharrer bulunduğu üzere Şirvanizade sadaretinin bidayetinde müşarünileyh ile Serasker Hüseyin Avni ve Adliye Nazırı Midhat Paşalar arasında mevcut olan hal' tasavvuruna Sadık Paşanın da dahil olması, ve bu hususda Hüseyin Avni Paşa ile Şirvanizade arasında meyancılık vazifesini ifa etmesi, ve Sultan Abdülhamidin şehzadelîği zamanında bu yoldaki teşebbüsata tamamilâ ittilâ' hâsıl eylemiş bulunmasıdır.

«Saniyen Sadık Paşanın İstanbul meb'usluğuna intihab edilmesidir ki meb'usların o sırada hükûmete karşı vâkı' olan hücumlarını Sultan Abdülhamid Sadık Paşa ile Maliye Nazırı Yusuf ve Damad Mahmud Paşaların teşvik ve ta'limlerine hamleylemiştir.

«Salisen Sadık Paşanın Başvekâletinden evvel Muhacirin komisyonu riyasetinde bulunması, ve Suavi vak'asının muhacirler ma'rifetile ika' edilmiş olması, bunların Sadık Paşa tarafından teşvik olunduğuna ve kendisi vak'anın mürettibi bulunduğuna mahmul olmuştur.

«Müşarünileyh Başvekâletde bulunduğu esnada masarifi mübremai askeriyeeye karşılık tutulmak üzere banger Zarifiden bir milyon lira istikraza mecburiyet görülmüş olduğu halde bundan yüksek nisbetde komisyon almış olduğunu Sultan Abdülhamidin hususî sarrafı olan mumailiyh Zarifi arz ve ihbar etmesile padişah da askerin açlık tehlikesine ma'ruz kaldığı öyle bir zamanda bu suretle istifadei gayri meşruaya kalkışmak büyük bir ihanettir diye Sadık Paşaya fevkalâde iğbirar hâsıl ey-

lemiş idüğünü müşarünileyhin adamı olup bu işde vesatat eden, ve bilâhare Atınaya gelip sefareti esnasında kendisile görüşen, Çingurus namında bir Rumdan istima' etdiğini sadrı sabık Tevfik Paşa nakleylemiştir.

«Yine o esnada Fransalı Kont Tokvville isminde biri İstanbula gelerek devlete on milyon lira ikrazı için bazı ecnebi bankaları namına teklifde bulunduğ u halde Sadık Paşanın ondan da ziyadece miktarda komisyon talep etmesi üzerine avdete mecbur olmuş, ve bu da Sultan Abdülhamidin mesmuu olarak Sadık Paşa hakkında ayrıca iğbirarı da'vet eylemiş olduğu dahi müşarünileyh Tevfik Paşanın cümlei rivayatındandır.

«Zarifi istikrazından komisyon talebine dair olan rivayet İngiliz sefirinin (Lâyard) da mesmu olarak bu yüzden hakkında âsarı iğbirar hâsıl etmiş olduğu Sadık Paşanın Cezairi Bahri Sefid veliliğinde bulunduğ u esnada İstanbuldan kendisine bildirilmesi üzerine müşarünileyh muhaberatı hususiyesinde isnadı vâkii red ve tekzib ile bu rivayetin kat'a asıl ü esası olmadığını, ve mezkûr istikrazın mukavelenamesi Maliye Nezaretince hazırlanıp kendisinin me'muriyetini müteakib kapıya gönderilerek meclisce kabul olunmuş ve yine o meclisde tarafından bazı hayırlı şartlar da ilâve olunarak ba mazbata arz edilmiş olduğunu, ve bir iki gün sonra çıkan iradesinde cümlei şeraitden bulunduğ u üzere Zarifinin eski matlûbuna mahsub olunacak üç yüz bin liranın mahsubundan sarfı nazarla nakden alınması sureti bit-tercih mumaileyhin celbile kapıca kandırılması ve bunun tarafı şahaneden de kendisine ferman buyurulacağı irade olunmas ile Zarifi meclise getirilip çalışılmış ise de kabul etmediğ i gibi tarafı şahaneden dahi ikna' olunamadığ i cihetle mukavelename tekrar arz olunarak halile iradesi alındığ ını, beyan ediyor. «Ve bunda Zarifinin bana para

verecek ne mecburiyeti olabilir ? Lâkin ne çare ki böyle işlerde adım çıkmış olduğundan ne gûna olursa yapılan akçe işlerinde Sadık Paşa para aldı demek âdet olmuştur» sözlerini d mea'razı teessüfde ilâve eyliyor. Istik-razı mezkûr hakkında meclisi vükelâdan takdim edilmiş olan mazbatanın bizzat manzurum olan müsveddesinden de sureti halin Sadık Paşanın ifadesi dairesinde cereyan etmiş olduğu anlaşılmır.

«Ta'dad edilen işbu esbaba Sultan Abdülhamid ile Sadık Paşa beyninde cereyan edip balâda hikâye olunan muhaverenin de inzımanı, hakkındaki ademi emniyyeti itmam ve kendisinin ilelebed nazardan sukutunu intaç eylemiştir [1].»

*
**

Sadık Paşanın siyasi ahvale dair mütalâanamesi :

«Almanya devletinin Fransa müsâlâhasından sonra evvelkinden birkaç kat daha ziyade tedarikâtı harbiye-ye ihtıam Velâsiyyema Rusya hududunda ikmali istihkâmat ve ihtiyata ikdam eylemesi, ve geçenlerde Almanya imparatorunun gidip Avusturya imparatorile tarafeyn baş ministroları hazır oldukları halde birkaç kerre mülâkat etemesi, ve Roma şehrini payitaht ittihaz eylemek üzere İtalya tarafından zabtı esbabını teshil ve Papanın kesri nüfuzunu mucib olur suretde Almanya katoliklerinin lâyuhtilik aleyhinde i'tirazlarını tervec eylemek gibi İtalya politikasına hizmet göstermekle İtalyayı celb etmek sevdasında bulunması, Almanya devletinin bir muharebe karibe için hazırlanmakda olduğunu gösterir idi. Bu muharebe eğerçi suretde Fransalunun ahzı sar ve intikamı dâyesine düşebileceği mütaleasına göre o tarafdandan gelecek tasalluta müdafaadan ibaret olabileceğini

bazı gazeteler yazmış ise de bu neşriyat ketmi hakikat yolunda Almanyalı tarafından ilka edilmiş bir şey olmak lâzım gelip, çünkü her nekadar Fransızlular muktezayı gayret ve hamiyetleri olarak Almanyadan intikamlarını alacaklarını âdetleri veçhile süveri adidede ve gazetelerinde yazmakda iseler de hakikati hal ve sıhhati hisaba nazar olununca Fransa'nın Almanyaya karşı durabilecek bir hali kuvvet ve iktidara gelebilmesi lâakal dört beş seneye muhtaç olup andan evvel hareket etmesinin ihtimali mefkud olduğunu Almanyalı pekâlâ bildiği, velev Fransalular bir akılsızlık edip de andan evvel davransalar bile Almanyalı kuvveti hazırasile def'i saillerine muktedir olacağını cezmeylemediği halde sulhun akabinde böyle fevkalâde tedarikâtı harbiyeye kıyam ve Fransa muharebesinde gördüğü bunca zahm ve cerihalar henüz iltiyam pezir olmamış ve milletin efradından verdiği telefâtın acıları kendilerince daha unutulmamış olduğu cihetle müteakiben bu suretle hazırlığa mübaşeretde milletçe hâsıl olacak sui te'siri göze aldırarak hazırlanmağa ikdam edişi elbette bir başlı ve kavi muharebe için olmak iktiza eder deyu her taraftan bir türlü tahmin ve takrib edilmekte idi. Almanyanın Fransa muharebesinde kazandığı muzafferiyet ve bu takrib ile Almanyada bir hayli küçük devlet ve hükûmetlerin ve hususile Almanyayı Cenubîde Avusturya politikasına tâbi' bulunanların Almanyayı Şimalî ittifa-kına celb ve idhal ile eski Almanya imparatorluğunun teşkilinde hâsıl eylediği muvaffakiyet sebeble Almanya imparatorluğu fevkalaye kesbi cesamet ve haysiyyet ve politikai âlemce me'mulden ziyade tahsili nüfuz ve kuvvet eylemiş olması Rusyalunun haline vücuh ile elvermeyip zira Almanya umum Almanyaluyu cem' ile bir hey'ete koymak tuttuğu politika iktizasından olarak bu suretde Rusya yedinde bulunan Almnaya eyaletlerini

dahi almağa sa'y etmesi tabîi bulunduğundan ve bir taraftan dahi Almanyalunun Bahri Baltıkda mükemmel bir kuvvei bahriye tedarikine sür'atle teşebbüs etmesi Rusyalunun işine kat'a elvermiyeceğinden başka Rusya devletinin, Almanya hükûmetleri arasında bazan karabet ve bazan birer eski münasebet melâbesesile câri olan, ve Rusyanın aksayı meramı olduğu üzere Almanyanın haliteferrukda tutulması mes'elesinde hayli yardımı görülen, nüfuzunun işbu ittifak sebebiyle bütün bütün mahvolması Rusyalunun o tarafca rahat ve emniyetini selb ederek sair cihetlere müteveccih olan teşebbüsat ve icraâtını sektelelendirdiğinden nâşi Almanyanın bu hali cesamet ve kuvvetine muhalefet Rusyaluya göre vecibei zimmet olmak emri tabîi olup, beru tarafda Fransızlar ise yalnız başlarına Almanya aleyhine kıyam edemiyerek kendilerine bir müttelik aramak iktiza edeceği ve Rusyalunun şu halini gereği gibi bildikleri cihetle cümleden evvel Rusyaya müracaat etmeleri umuru tabiiyeden olduğuna ve Almanyalı ise bu dakikaları herkesden ziyade bildiğine binaen işte bu mütalealar üzerine akabi sulhde her şeyden evvel ve yeni başdan tedarikâtı harbiyeye teşebbüs ve kıyam ile beraber bir muharebe vukuunda İtalyayı Fransa, ve Avusturyayı dahi Rusya aleyhinde isti'mal ve yahud bunların bitarafdıklarını şimdiden istihsal etmek üzere Almanyalı dahi bu iki devletin celbine sa'y ve ihtimam eylemiştir.

İmdi bu hallerin Devleti Aliye hakkında ne eser ve netice hâsıl etmek ihtimali olacağı düşünölmek ve mazarratı âtiyeden tevakkinin esbabına teşebbüs olunmak feraizi umurdan olup, vâkıa şu aralık umuru dahiliyei devletle meşgul bulunulacağından mevaddı hariciye ile izaai vakit edilmemek arzu olunur iş de ne çare ki bu babdaki teşebbüsat celbi menfaat yolunda olmayıp def'i mazarrat uğurunda olacağından, ve gelişata göre şu mes'-

elenin çok geçmeyip meydana çıkması me'mul idüğünden, bu babda ittihaz buyurulacak tedabirin icrasına teşebbüsde müsaraat buyurulmak iktizayı halden görünmekle, mütaleatı kasırai âcizanem berveçhi âti arz olunur :

Rusya devletinin politikaca masebaki ahval ve mişvarına ve bu yolda her devletden daha dakik ve gayet musanna' usuller kullanageldiğine bakılınca, balâda arz olunduğu veçhile Almanya aleyhine harb açmağa kendisi teşne bulunmasile beraber Fransa tarafından bu babda gelecek teklife birdenbire kabul ve muvafakat göstermiyerek Fransaya edeceği bu hizmete mukabil Devleti Aliye sırtından mükâfat istemesi ya'nî Memaliki Şarkiye hakkında ma'lûm olan niyyat ve efkârının ileride icrası zımında Fransa canibinden şimdiden muvafakat ve belki de va'di muavenet alması ihtimali mütebadiri hatır olur. Bir de Almanya devletinin tutduğu balâda beyan olunan usul iktizasınca Avusturya devleti idaresinde bulunan Almanya eyaletlerini Almanyayı Şimali ittifakına rabt etmedikçe Almanya imparatorluğu hey'eti tabiiyesine girmiyeceğinden elbette bunları alacağı gibi İtalya devlteinin celb için fi'len bir yem ve menfaat göstermek iktiza ederek bu da umum Almanyayı bir devlet hey'etine koymağa kendisinin mesaisine tevfikân İtalyanın dahi Avusturya devleti yedinde kalmış olan Tirol eyaletini İtalyaya alıvermesi müsteb'ad olmayıp, bu halde Avusturya yalnız Macar ve Hırvatistan ile kalarak küçülmeğe lâzım geleceğine ve halbuki Avusturya devletinin şimdiki kuvvet ve iktidarda bekası Almanya devletince hasbelmuvazene mültezem bulunmak iktiza edeceğine nazaran Avusturyadan Almanya ve İtalyaya naklolunacak yerlerin mukabilinde yine Devleti Aliye sırtından tazminat verilmek tarafına gidilmesi ihtimalden baid değildir. Binaen alâzalık Devleti Aliye şu muharebei me'mulede bitaraf kalacak

olur ise her hangi taraf galib gelir ise gelsin elbette mu-tazarır olmak ihtimali olduğundan, ve eğerçi Rusya ve Fransa tarafında bulunsa Almanyanın Memaliki Mahruse-ye münasebeti mevkiyesi olmamasından nâşi Avusturyalı bilfiil harbe girişmedikçe fi'len muharebe gailinden kur-tumlak faidesi hatıra gelir ise de bu takdirce ba'delmu-harebe politikaca hiçbir istinad edecek yer bulamıyarak Rusyalının karşısında yalnız kalıp artık anın bilâ mâni' icrayı ağraz ve efkârına göğüs germek iktiza edeceğin-den, bu surette tehlike meczum hükmündedir.

Devleti Aliyece öbür tarafa ya'ni Almanya cihetine meyletmekde dahi Rusya ile hemhudud bulunulduğu ci-hetle muharebede fi'len şerik olmak iktiza edip devletin umuru maliyece giriftar bulunduğu hali müşkil buna mütehammil olamayacağı bir taraf dursun netayici har-biye neye müncer olacağı evvelinden bilinemiyeceğinden, şayed galebe Rusya tarafında runüma olacak olur ise olhalde daha büyük bir muhataraya girilmiş olacağı der-kâr bulunmasile, Devleti Aliyece tariki eslem bitaraflık yolu olup bu tarikin ucunu kendi kendine tutmak ya'ni hali harbde bitaraflığını hodbehod i'lân edivermek kabil ise de bu suret her iki tarafın ya'ni gerek Rusya ve gerek Almanyanın Devleti Aliye hakkında ittihaz etmek me'-mul bulunan zebunküslük tasmimatını bertaraf edemiye-ceğine nazaran muhataratı melhuzadan emin olunamıya-cağı cihele saltanatı seniyye işbu bitaraflığını her iki ta-rafa tatlı satmak ya'ni iki cihete dahi ne mümaşat gös-termek ve ne de bigâne bulunmak ma'nasma olumıyarak ihtiyatlı muamelede bulunup zamanını gözetmek ve hangi taraftan ittifaka da'vet yolunda bir teklif veya teklife meyil ve isti'dad emareleri görülür ise Devleti Aliyenin malen vakitsizliğinden ve umuru dahiliyesile pek meşgul olduğundan bahisle ittifaka girişmekden i'tizar ile beraber fakat netayici harbiyede mazarrat gör-

miyeceği te'min olunur ise bitaraflık halinde bulunabileceği ve burası te'min olunamaz ise olhalde serbest kalıp kendi menafiini ne tarafda görür ise o semte gideceği ma'naları anladılıp her iki taraftan dahi te'minatı kâfiye ahlınabildiği takdirde ciheti salimede bitaraf kalarak müsterih ve müstefid olur. Şayed Devleti Aliyenin istediği te'minat alınmaz ve yahud bir taraftan alınır da diğer tarafca muvafakat bulunamaz ise olhalde hiçbir tarafa bağlanmayıp serbest kalınmak hayırlı görünür.

Lâkin revîşi hal ve gelişata nazaran Almanya muharebeden yeni kurtulup gerek asker ve gerek mühimmat ve sair levazımatça muhtaç olduğu tedarikâtı ikmal edememiş bulunması, ve beru cihetde Rusyalının bu şeylerde ter ve dinc olarak askerinin külliyetinden başka eslehasını ve zamane muharebelerinde bayağı esbabı harbiyeden ma'dud bulunan demiryollarını tanzim ve ikmal eylemesi, ve Fransanın az çok Rusyalıya yardım edebilmesi mülâhazatına bakılınca Almanyalının bumuharebede fevkalhad ihtiyatkârane davranması umurı tabiiyeden olarak hattâ evvel beevvel Avusturya ve İtalya devletlerinin celbine kıyam edişi ve bazı gazete rivayatına göre Fransaya bile bazı fedakârlık mukabilinde bitaraflık halinde kamasını teklife niyyet eyleyişi dahi bu ihtiyatkârlık cümlesinden iken Rusya ile hemhudud bulunduğu cihetle Avusturya kadar işe yaraması me'mul bulunan ve bazı terhibat veya teşvikat ile celbi daha kolay olan Devleti Aliyeyi celbe meyil ve arzu etmemesi gayri kabil olup, bu babda şimdiye kadar Almanya tarafından bir eser ve emare zuhur etmemesi dahi Âli Paşanın Almanya tarafını pek de tutmamasile beraber keyifsizliği ve vefatı üzerine hey'eti hazıranın henüz teşekkülü böyle bir işaret ve tekelifin zuhurunu te'hîr edebilip, asıl başlı bir sebebi dahi Rusyalının Karadeniz meş'elesinin ta'dilinden beru Devleti Aliyeye fevkalâde ve belki lüzumundan ziyade meyil ve

hulûs gösterip bunu bayağı hafî bir ittîfak sÛsÛ verircesine i'lân edişinin Almanyalıyı bir acaba tereddÛdÛne dÛşÛrmÛş olması maddesidir. Rusyalı ise Devleti Aliye hakkında bÛyle bir muamelei hulûskâranede bulunmakla hem devleti sair tarafa meyilde tereddÛd etdirmek hem de Almanyalıyı bÛylelikle Devleti Aliyeden tebrîd veya teb'id eylemek gibi birkaç faide hâsıl eylemiş olacaktır. Binaen alâhaza Rusyalı ile hiç ittîfak ve irtibatı mahsus olmadığını Almanyalıya ve kendisinin şÛ muamelâtı eblehfiribanesine aldanmış olmayıp menafii mahsusası nerede ise arayacağını Rusyaya işrab etmek için Devleti Aliyece evvel beevvel yapılacak şey Berlin sefiri olup orada küberadan birisine damad olmakla emiş kamış olmuş, ve bu sebeble Almanya devleti nazarında da ehemmiyeti eksilmiş bulunan, Aristakinin tebdilile yerine umurı devlete vâkîf ve ecanib indinde isim ve hali ma'lûm gayet mu'teber ve haysiyyetlÛ bir zatın sefir ta'yin edilmesi maddesi olarak bundan Almanyalı kendisine tekarrÛb arzusu gibi bazı ma'na çıkarmak ve Rusyalı dahi yine bu ma'nayı müeyyid olarak bazı teşebbÛsatı cedide hissetmek iktiza edeceğinden şÛ sefir tebdili üzerine her iki taraftan balâda yazıldığı veçhile yavaş yavaş bazı sual ve istizahlar zuhurile asıl mes'eleye bir mukaddime olabilmesi pek me'mul olup, olmasa bile Devleti Aliye müzakerei me'muleye hazırlanmış bulunarak iki taraf beyninde cereyan edebilecek ahvali mümkün mertebe daima tahtı nezaret ve muvazenede tutmak, ve sırası geldikde müzakereye ma'lûmat ve tahkikat üzerine girişmek mümkün olur.

S O N

ENDEKS (INDEX)

— A —

- Abdülâziz (Padîşah) 54, 64, 69, 73, 83, 86, 137, 140, 155, 243, 263, 355, 369, 373, 413.
- Abdülhak Hâmid Bey 113, 127, 128, 173, 174, 175, 176, 250, 268, 281, 282, 312, 333, 334, 366.
- Abdülhamid II 6, 7, 8, 11, 12, 18, 20, 43, 72, 74, 76, 80, 87, 88, 91, 92, 94, 96, 102, 103, 108, 117, 138, 141, 145, 151, 189, 190, 191, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 205, 206, 210, 211, 219, 222, 224, 263, 271, 351, 367, 369, 372, 373, 374, 375, 378, 381, 384, 394, 403, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 415, 417, 418, 419.
- Abdûlmecid (Sultan) 72, 145, 155, 197.
- Abdullah Efendi (Sadık Paşanın babası) 360.
- Abdurrahman Adil Bey (Avukat) 385, 387.
- Abdurrahman Süreyya Efendi 128.
- Abdurrahman Şeref Efendi (Son Vak'anüvis) 17, 21, 46, 78, 97, 104, 118, 141, 147, 148, 150, 180, 189, 191, 342, 371, 401.
- Ahmed Paşa (Kayserili) 389.
- Ahmed Paşa (Şehremini) 96.
- Ahmed Bey (Posta Nazırı) 356.
- Ahmed Paşa 83.
- Ahmed Efendi (Menekşelizade, meb'us) 191, 198, 200.

- Ahmed Efendi (İstanbul meb'usu) 11, 12, 77, 90, 91, 196, 197, 201, 204, 214, 217, 218, 219, 220, 221.
- Ahmed Ağa (Bergamalı) 185.
- Ahmed Eyüb Paşa (Müşir) 28.
- Ahmed Hamdi Tanpınar 141, 267, 276.
- Ahmed İhsan Bey (Servetifünun sahibi) 112, 291.
- Ahmed Midhat Efendi 173, 260.
- Ahmed Muhtar Paşa (Gazi) 89, 415.
- Ahmed Muhtar Bey (Şeyhülislâm) 93, 368.
- Ahmed Necib (Aktör) 275.
- Ahmed Rasim Paşa (Şehremini) 93.
- Ahmed Rasim Bey (Muharrir) 116.
- Ahmed Saib Bey (Müverrih) 72.
- Ahmed Vefik Paşa (Sadrâzam) 5, 21, 45 - 359, 405.
- Agâh Bey (Kaymakam) 33.
- Agâh Efendi (Gazeteci) 117.
- Agâh Sırrı Bey 126, 251.
- Akif Paşa (Vezir) 252.
- Âli Paşa 61, 66, 81, 82, 86, 111, 117, 118, 126, 141, 146, 148, 149, 151, 156, 169, 170, 172, 178, 179, 180, 193, 234, 240, 249, 250, 360, 367, 398, 418.
- Âli Bey 132, 173, 270, 277, 281.
- Ali Efendi (İzmit Mal kâtibi) 184.
- Ali Paşa (Şûrayı Devlet Reisi) 94.
- Ali Ekrem Bey (Namık Kemal'in oğlu) 12, 198, 372.
- Ali Fuad Bey (Ricali Mühimmei Siyasiye müellifi) 4, 13, 16, 43, 46, 75, 94, 96, 97, 101, 103, 105, 152, 155, 347, 368, 369, 375, 380, 381, 396, 401, 404, 407.
- Ali Kemal Bey (Peyam sahibi) 249.
- Ali Rıza Bey (On Üçüncü Asrın Hicride Osmanlı Ricalı müellifi) 178, 372, 374, 384.
- Ali Suavi Efendi 179, 369, 370, 371, 372, 382, 383, 407, 409, 410, 413, 417.
- Ali Şuurî Efendi (Ulemadan) 255.

- Aleksandır Kara Todori Paşa 378, 379, 412.
 Alexandre Dumas fils 160, 177, 269.
 Alon. (Avukat) 387.
 Antoine 294.
 Arif Efendi (Meşrebzade, Şeyhülislâm) 3.
 Arif Molla (Kethüdazade) 252.
 Aristaki (Berlin Sefiri) 418.
 Artin Paşa (Hariciye Nazırı) 149.
 Asım Paşa (Hariciye Nazırı) 99, 147, 214.
 Asım Bey (Bursa Kadısı) 343.
 Asım Efendi (Kamus mütercimi) 240, 258.
 Ata Bey (Hamer mütercimi) 173.
 Ata Bey (Divanı Muhasebat Başkâtibi) 381.
 Ayetullah Bey (Subhi Paşazade) 173.
 Aznif (Aktris) 275.

— B —

- Bali Bey (Gazi) 255.
 Bancroft 125.
 Barbiyer de Moynard (Türkoloğ) 140, 160.
 Bedran Efendi (Beyrut meb'usu) 197.
 Bedri Paşa 173.
 Behaeddin Bey (Ziver Paşazade) 173.
 Behaeddin Efendi (Bursa meb'usu) 214.
 Behçet Bey (Teşrifatçı) 104.
 Behzad (Aktör) 283.
 Belin (Müsteşrik) 140, 308.
 Beşir Fuad Bey (Muharrir) 173.
 Bikonsflid 30, 42.
 Bismark 92.
 Bülver 83, 84, 366.
 Büyük İmail (Aktör) 275.

— C —

Celâl Bey (Moralı) 349.

Cevdet Paşa 42, 45, 64, 78, 79, 99, 101, 189, 233, 266, 269,
290, 344, 375, 417.

Cevdet Kudret Bey (Muharrir) 280, 281.

— Ç —

Çakır Hüseyin (Bergamalı) 185.

Çobanyan (Aktör) 275.

— D —

Dante 283.

David Paşa 398.

Derby (Lord) 29, 32, 40, 213.

Derviş Paşa (Müşir) 14.

Döfron (Lord) 84.

Duhamil (Ceneral) 47.

— E —

Ebûlgazi Behadır Han 114, 120, 121, 239, 243, 248, 262.

Ebûzziya Tevfik Bey 173, 206, 208, 251, 253, 254, 259, 300.

Edhem Paşa (Sadrâzam) 5, 17, 58, 71, 89, 116, 179, 214.

Edhem Bey (Bergama a'zası) 185.

Edhem Pertev Paşa 173.

Edib Efendi (Rüsumat Emni) 350.

E. Dutemple 137.

Ekrem Bey (Recaizade) 173, 313, 332, 333, 334, 336.

Elvan Bey 184, 187.

Emin Ağa (Şeyhler müdürü) 183.

Es'ad Paşa (Sadrâzam) 4, 365, 373.

Es'ad Efendi (Uryanizade) 102, 104, 235.

Es'ad Efendi (Lehçe müellifi) 240, 241, 258.

Es'ad Efendi (Sahaflar Şeyhizade) 252.

Eşsil 283.

— F —

- Faîk Reşad Bey 46, 125, 128, 173.
 Faruk Nafiz 290.
 Fasulyacıyan (Aktör) 270, 271, 275, 276, 291.
 Fahrünnisa Hanım (Vefik Paşanın torunu) 158, 262.
 Fehim (Aktör) 270, 273, 275, 291.
 Fénélon 114, 123, 140, 176, 243, 277.
 Ferid Paşa (Sadrâzam) 99.
 Ferid Efendi (Müfettiş) 63, 64.
 Fethi Paşa (Tophane Müşiri) 169.
 Forvino (Banker) 384.
 Fuad Paşa (Keçecizade) 47, 55, 65, 73, 82, 86, 87, 142, 149,
 150, 156, 167, 174, 178, 179, 249, 250, 360.
 Fuad Bey (Karagöz sahibi) 116, 117.

— G —

- Gazi Sultan Paşa (Gazilerden) 187.
 George Washburn (Kolej müdürü) 74, 75, 80, 81, 110, 111,
 112, 124.
 Gise (Türkolog) 139.
 Gorçakof 207.
 Greguvar (Terceman) 272.
 Güllü Agob (Aktör) 275.

— H —

- Hacı Ali Paşa (Kurenadan) 103, 235.
 Hafız Paşa (Zabtiye Nazırı) 151, 152, 237.
 Hafız Raif Bey (Şehremini Muavini) 109.
 Hakkı Bey (Sadaret Müsteşarı) 58, 85, 86.
 Hakkı Tarık Us 330.
 Hakkı Süha Bey (Muharrir) 157, 283.

- Halid Fahri Bey 341.
 Halid Ganem Efendi (Haleb meb'usu) 198.
 Halid Ziya Bey 281.
 Halil Bey (Avukat) 111, 112.
 Halil Bey 83.
 Halil Efendi (Şeyhülislâm) 215.
 Halil Ni'metullah Öztürk 239.
 Halim Paşa 47.
 Hamdi Paşa (Sadrâzam) 3 - 44, 75, 76, 78, 144, 189, 199, 201, 219.
 Hamdi Paşa (Ziya Paşanın şiirlerinin nâşiri) 312.
 Hamdi (Aktör) 275.
 Halis (Şair) 355.
 Hamer 266.
 Hamlin (Doktor) 110, 111.
 Hüseyin Paşa (Beşiktaş Muhafızı) 369.
 Hasan Bey (İzmit tahrirat kâtibi) 184.
 Hasan Fehmi Paşa 11, 214, 343, 352.
 Hayreddin Paşa (Tunuslu) 351.
 Hayrullah Efendi (Şeyhülislâm) 214.
 Hayrullah Efendi (Abdülhak Hâmidin babası) 113.
 Hekimyan (Aktris) 275.
 Henry Layard 80, 82.
 Hilmi Efendi (Kazasker) 215.
 Hilmi Ziya Bey 260.
 Hıramuş (Aktris) 275, 291.
 Holas (Aktör) 120, 276.
 Horiny (Amiral) 213.
 Hugo (Viktor) 115, 177, 276, 288.
 Hüseyin Avni Paşa (Sadrâzam) 4, 373, 374, 375, 385, 388, 403, 404, 417.
 Hüseyin Hüsameddin Efendi (Amasyalı, Müverrih) 97.
 Hüseyin Fevzi Paşa (Müşir) 14.

- Hüseyin Namık Orkun 261.
 Hüseyin Vessaf Bey (Zuhur Başmuharriri) 109.
 Hüseyin zade Ali Bey (Doktor) 122.
 Hüsnü Bey (Bergama müdürü) 185.
 Hüsnü Bey (İzmit tahrirat kâtibi) 184.
 Hüsnü Efendi (İzmit mal kâtibi) 184.
 Hurşid Paşa 83.
 Hüsrev Paşa (Sadrâzam) 3.

— İ —

- İbnülemin Mahmud Kemal Bey 16, 46, 86, 88, 97, 122, 345,
 359, 360, 363, 364, 381, 382, 389.
 İbnürrefik Ahmed Nureddin Bey (Muharrir) 279.
 İbrahim Bey (Adliye Nazırı) 102, 414.
 İbrahim Paşa (Bahriye Nazırı) 64.
 İbrahim Efendi (Bursalı) 272, 273.
 İbrahim Alâeddin Bey 46, 116, 120, 205.
 İgnatıyef (Ceneral) 208, 209, 222, 224, 403.
 İlhami Paşa 84.
 İsmail Habib Bey 277, 278, 296.
 İsmail Hikmet Bey (Muallim) 49, 53, 245, 266, 279, 280.
 İzzet Paşa (Serasker) 94.

— J —

- Jemargis (Fransanın Bursa konsolosu) 271.
 Jölgeyzin (Avusturyanın Bursa konsolosu) 272.
 Jules Favre (Muharrir) 160, 269.

— K —

- Kabulî Paşa 388.
 Kadri Paşa (Sadrâzam) 78, 189.

- Kâni Paşa (Maliye Nazırı) 5.
 Kara Halil Efendi (Şeyhülislâm) 93.
 Kel Hamid (Aktör) 275.
 Kemal Kâmlı Bey (Eczacı ve muharrir) 275.
 Kemal Paşa (Maarif Nazırı) 5.
 Kemal Efendi (Meb'us, Musevi) 196.
 Ken'an Bey (Başkâtib) 23, 360, 363.
 Kirney 283.
 Koharik (Aktör) 291.
 Köçek Oğlu (Sarraf) 403.
 Kunoş (Türkolog) 133, 240, 261, 282.
 Küçük Hüseyin (Komik) 276.
 Küçük İmsail (Aktör) 275.
 Küçük Kemal (Aktör) 283.
 Küçük Nuri (Aktör) 275.

— L —

- La Valette 83.
 Layard (İngiliz Sefiri) 25, 212, 377, 395, 406, 409, 410, 411, 418.
 Lebib Efendi (Mabeyn Başkâtibi) 9.
 Leon Kahun 122.
 Le sage 114.
 Louis Philips (Kıral) 137, 139.
 Losiyen (Muharrir) 140.
 Lütü Efendi (Vak'anüvis) 22, 23, 48, 49, 53, 57, 58, 67, 364, 383, 396, 397, 398, 399, 400, 417.

— M —

- Mahmud II 33, 109, 197, 218.
 Mahmud Paşa (Damad) 8, 11, 12, 77, 81, 94, 201, 215, 219, 415, 416, 417.

- Mahmud (Muharrir) 312.
- Mahmud Celâleddin Paşa (Mir'ati Hakikat müellifi) 7, 11, 27, 76, 77, 90, 92, 212, 219, 222, 229, 373, 407, 413, 414,
- Mahmud Cevad Bey (Darülfünun müderrislerinden) 70.
- Mahmud Nedim Paşa (Sadrâzam) 66, 67, 69, 88, 103, 117, 118, 148, 156, 157, 180, 181, 235, 355, 356, 364, 365, 373, 392, 402.
- Manuk Efendi (Haleb meb'usu) 197.
- Marquis de la Valette (Fransız Sefiri) 150.
- Mari Tevart (Aktris) 275.
- Marko Paşa (Doktor) 83.
- Ma'suk Paşa (İzmit mutasarrıfı) 183, 187.
- Meod Efendi (Evkaf Nazırı) 53.
- Mehmed Paşa (Pepe) 178.
- Mehmed Bey (Mahmud Nedim Paşanın yeğeni) 118, 180.
- Mehmed Ağa (Taraklı müdürü) 182.
- Mehmed Ali Paşa (Müşir) 28, 378.
- Mehmed Ali Ayni Bey 181, 266, 336, 341.
- Mehmed Galib Bey (On Üçüncü Asrı Hicrîde Osmanlı Ricalî müellifi) 178, 372, 374, 384.
- Mehmed Ali Ağa (İzmirli tüccar) 381.
- Memduh Paşa (Dahiliye Nazırı) 17, 77, 94, 145, 156, 370, 374.
- Melek Ahmed Paşa (Sadrâzam) 3.
- Midhat Paşa 13, 18, 73, 87, 88, 89, 173, 174, 199, 201, 205, 365, 366, 367, 373, 375, 389, 392, 402, 417.
- Mihal (Sırb beyi) 58, 61.
- Milière 312.
- M. Turhan Tan 120.
- M. Samih (Samih Fethi Bey) 120.
- Minakyan (Aktör) 120.
- Mir Ali Şirnevai 116.
- Molière 114, 115, 119, 127, 138, 140, 142, 147, 159, 170, 176, 243, 263, 269, 270, 271, 274, 276, 278, 279, 280, 282, 283

- 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 294, 307, 310,
321, 325, 341, 342, 343.
- Muallim Naci** 173, 253.
- Muhacir Raşid (Aktör)** 76.
- Muhsin Bey (Âmedi hulefasından)** 350.
- Muhsin (Aktör)** 283.
- Muhtar Bey (Kurenadan)** 68.
- Murad V** 8, 12, 369, 371, 373, 413, 414, 415, 416.
- Murad Bey (Mizancı)** 173, 260.
- Mustafa Paşa (Mensurî zade)** 99, 260.
- Mustafa Bey (Meb'us)** 90, 91.
- Mustafa Efendi (Defteri Hakani Emîni)** 389.
- Mustafa Bey (Yanya meb'usu)** 198.
- Mustafa Efendi (Selânik meb'usu)** 198.
- Mustafa Celâleddin Paşa (Türkçü)** 262, 265.
- Mustafa Feyzi Efendi (Adanah)** 312.
- Mustafa Nihad Özün** 126, 127, 271, 280, 281, 287.
- Musurus Paşa (Londra Sefiri)** 29, 30, 32, 40, 42, 213.
- Münif Paşa (Maarif Nazırı)** 93, 94, 173.
- Münir Paşa (Dahiliye Nazırı)** 113.
- Münir Bey (Maliye Nazırı)** 104, 383.
- Mükrimin Halil Yinanç (Profesör)** 259.

— N —

- Nafi' Efendi (Paşa, Haleb meb'usu)** 198, 203.
- Nahifi (Mesnevi mütercimi, şair)** 290.
- Namık Paşa (Müşir)** 5, 19, 33, 78, 103, 208, 215, 216, 218,
367, 411, 415.
- Namık Kemal Bey** 127, 128, 131, 173, 174, 176, 198, 199,
200, 249, 250, 267, 268, 281, 335, 372.
- Napolyon III** 54, 160, 207, 236, 349.
- Nasuhi Bey (A'ynadan)** 104.
- Nazım Paşa (Eski Selânik Valisi)** 312.

- Nazmizade 241.
 Necib Paşa (Sami Paşazade) 366.
 Necib Paşa (Muzikacı) 68.
 Necib Paşa (Ferik) 33, 204.
 Nelidof (Rus murahhası) 208, 224.
 Nerkîsi 278.
 Neş'et Nadir (Kurenadan) 68.
 Nikola (Grandük) 19, 24, 27, 31, 33, 35, 38, 43, 189, 208, 211, 213, 222, 223, 224, 229, 351, 367.
 Nişan Efendi (Hariciye me'murlarından) 152.
 Nu'man Bey (Yorgeç Paşa mütevellisi) 187.
 Nuri Bey (Said Paşa damadı) 103.

— O —

- Ohannes Çamiç Efendi 78, 94.
 Ohannes Hüdaverdi Efendi (Meb'us) 193, 214.
 Orhan (Sultan) 184, 186.
 Orhan Rıza Bey 46.
 Osipit 283.
 Osman Paşa (Gazi) 353.
 Osman Paşa (Mirliva) 33.
 Osman Bey (Mabeyinci) 9, 10, 88, 89.
 Osman Ergin (İstanbul Mektubçusu) 107, 109.

Ö

- Ömer Paşa (Serdarı Ekrem) 82, 83.
 Ömer Rıza Bey (Muharrir) 284.

— P —

- Palmeerston (Lord) 168.
 Pierre Clark 310.

Pizani 84.

Pozantin (Aktör) 276.

— R —

Ramiz Efendi (Temyiz reisi) 389.

Rasim Bey (Edirne meb'usu) 90, 91, 190, 198.

Rasim Bey (Bursa eşrafından) 272.

Rasim 283.

Rauf Paşa (Serasker) 8, 89, 195, 203, 204, 415.

Red House 116, 119, 240, 266.

Refi' Cevad Bey (Muharrir) 147, 256.

Refik Bey (Ahmed Vefik Paşanın oğlu) 347.

Refik Ahmed Bey (Muharrir) 270, 295.

Renan 125.

Reşad (Sultan) 93, 96.

Reşad Nuri Bey 292.

Reşid Paşa (Büyük) 47, 50, 126, 141, 142, 145, 169, 178, 249.

Reşid Mümtaz Paşa (Şehremini) 102.

Reüs (Alman Sefiri) 379.

Rif'at Bey (Manastırlı) 173.

Rif'at Bey (Kâni Paşazade) 173.

Rıza Paşa (Cihan Seraskeri) 82, 84, 169.

Rıza Paşa (Yusuf Rıza Paşa) 178.

Rıza Efendi (Bursalı) 63, 64, 66, 104.

Rıza Nur Bey (Doktor) 120.

Robert (Kolej müessisi) 110.

Ruhuddin Efendi (Ahmed Vefik Paşanın babası) 45, 46,
109, 126, 159.

Rousse (Avukat) 387.

Rüşdü Paşa (Mütercim) 87, 88, 89, 214, 371, 374, 389, 390,
407, 410, 411, 412, 414, 415.

Rüşdü Paşa (Şirvanizade, Sadrâzam) 4, 363, 364, 374, 375,
384, 387, 400.

— S —

- Sa'di (Muharrir) 312.
 Sadık Bey (Beykozlu) 347, 348.
 Sadık Paşa (Sadrâzam) 5, 93, 96, 360 - 425.
 Sa'dullah Paşa 173, 208, 222, 224, 230, 378.
 Safvet Paşa (Sadrâzam) 102, 208, 221, 222, 230, 377, 379, 395, 396, 406, 410, 411.
 Safvet (Şair) 358, 359.
 Said Paşa (Sadrâzam) 9, 15, 42, 78, 92, 94, 98, 101, 103, 104, 139, 144, 149, 179, 201, 205, 206, 207, 217, 220, 234, 381.
 Said Paşa (İngiliz) 406, 408, 409.
 Said Paşa (Bahriye Nazırı) 8.
 Said Bey (Pepe Mehmed Paşazade) 178.
 Said Bey (Kemal Paşazade) 173, 251, 330, 333, 385, 386, 387.
 Sahib Molla (Pirizade) 113, 389.
 Salisbury 408, 412.
 Sami Bey (Süleyman Paşazade) 203.
 Sami Paşa 366.
 Sami Efendi (Tahran Sefiri) 48, 50.
 Samih (Muharrir) 312.
 Sandison (İngiltere sefareti tercemanı) 409.
 Selim Nüzhet Bey 272, 286.
 Selim Sırrı Bey 285.
 Server Paşa (Hariciye Nazırı) 19, 24, 33, 208.
 Server Eskin (Muharrir) 117.
 Sezai Bey (Sami Paşazade) 173.
 Sir Henry Bülver (Sefir) 156.
 Sırrı Paşa (Giridli) 351, 352, 353.
 Sofokl 283.
 Stanley (Lord) 160.
 Subhi Paşa (Evkaf Nazırı) 63, 64, 99, 259, 266, 348.

- Süleyman (Kanunî) 170.
 Süleyman Paşa (Gazi) 184.
 Süleyman (Birinci Süleyman) 289.
 Süleyman (Adana Mektubî kaleminde kâtib) 296.
 Süleyman Paşa (Müşir) 20, 28, 77, 122, 173, 174, 175, 199, 203, 205, 239, 262, 265.
 Süleyman Efendi (Çağatay lûgati sahibi) 119, 133.
 Süleyman Çelebi (Mevlid sahibi) 289, 290.
 Süleyman Nazif Bey 46, 172, 175, 176, 342.
 Süleyman Şevket Bey (Muallim) 268, 282.
 Süreyya Bey (Sicilli Osmanî müellifi) 16, 45, 46, 50, 119.

— Ş —

- Şakir Efendi (Bursalı) 272.
 Şanizade (Vak'anüvis) 45, 46, 281.
 Shakespeare 277, 283.
 Charles de Moüy (Sefir) 81, 146.
 Charles Mismère (Muharrir) 169, 172.
 Şemseddin Sami Bey 119, 173, 240, 258.
 Schiller 277, 283.
 Şinasi 46, 116, 173, 178, 241, 243, 244, 282.
 Şirinyan 291.

— T —

- Tahsin Paşa (Mabeyn Başkâtibi) 205.
 Tahir Bey (Bursalı) 120.
 Tahir Paşa 83.
 Tarn (Babîâlî Hukuk Müşaviri) 377, 395.
 Tebemeciyan (Aktör) 275.
 Tevfik Paşa (Sadrâzam) 403, 418.
 Tevfik Bey (Gazeteci) 116.
 Tevfik Bey (Bolu Kaymakamı) 187.

Teodor Kasab 271.
Titof 48.
Thiers 160, 269.
Tokville 418.
Topalyan (Aktör) 275.
Turyan (Aktör) 275.
Townelle (Fransa Hariciye Nazırı) 171, 179.

— U —

Ubicini (Muharrir) 167.
Ulunay (Muharrir) 147, 256, 288, 289.

— V —

Vasilâki 116, 277.
Vamberi (Müsteşrik) 133.
Veled Çelebi 240, 261.
Veysi 278.
Virijl 283.
Vizintal 272.
Voltaire 120, 130.

— Y —

Yahya Bey (Hamdi Paşanın babası) 3.
Yahya Naci Efendi (Ahmed Vefik Paşanın dedesi) 45, 46,
109, 158.
Yaşar Nabi Bey 286.
Yorgeç Paşa 187.
Yürüyen Dede 345.
Yusuf Paşa (Maliye Nazırı) 5, 147, 403, 417.
Yusuf Efendi (Kudüs meb'usu) 90, 191, 194, 198, 202.
Yusuf Akçora 241, 262.

- Yusuf Kâmil Paşa (Sadrâzam) 67, 86, 87, 119, 123, 127,
131, 176, 277, 278, 291, 346, 373, 374, 375.
Yusuf Neyyir Bey (Muharrir) 173.
Yusuf Samih (Nâşir) 312.

— Z —

- Zera (Aktris) 275.
Zihni Paşa (A'ynadan) 236, 348, 349.
Ziya Paşa (Mabeyn Başkâtibi, Şair) 63, 64, 65, 123, 173,
241, 244, 280, 294, 295, 296, 297, 304, 307, 308, 309, 310,
311, 312, 313, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324,
325, 326, 329, 330, 334, 335.
Ziya Bey (Kudüs meb'usu) 74.
Ziya Gökalb 122, 239, 263.